महाराष्ट्र

इतिहासमंजरी

अथवा

निवडक ऐतिहासिक उतारे

पूर्वार्ध

लेखक—दत्तात्रय विष्णु आपटे

शके १८४५

किंमत २ रु

प्रकाशक व मुद्रक—शंकर नरहर जोशी, चित्रशाळा प्रेस,
१०२६ सदाशिव पेठ, पुणें.

प्रस्तावना

गेल्या चाळीस वर्षांत महाराष्ट्रात ऐतिहासिक साधनें प्रकाशित करण्याचा उद्योग बराच नेटानें झालेला आहे. कैलासवासी निळकंठराव कीर्तने आणि विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यानीं प्रथम अशा प्रयत्नाची अवश्यकता प्रतिपादन केल्यानंतर रा. साने, राजवाडे, खरे, व पारसनीस यानीं संशोधनाचे काम जं एक वेळ उचललें ते त्यानीं अद्यापपर्यंत अव्याहतपणें चालविलें आहे. या खेरीज अशा सामुग्रीवरून इतिहास लिहिण्याच्या कामास कै. वासी म. गो. रानडे, रियासतकार रा. सरदेसाई व प्रो. यदुनाथ सरकार वगैरे अनेक विद्वानानीं हात घातल्यापासून चरित्रे व ऐतिहासिक चर्चा याचेंहि प्रमाण वाढत आहे. खेरीज पुण्यातील भारत—इतिहास—संशोधक—मंडळ, धुळें येथील रामदासी वाङ्मय प्रकाशक मंडळ, ठाण्याचें मराठीदप्तर आणि कलकत्ता, मद्रास व अलाहाबाद येथील विश्वविद्यालयें या सारख्या संस्थानीं प्रकाशनाचा भार अलीकडे अंगावर घेतल्यामुळें यापुढें इतिहास—साधनाचे प्रकाशन पूर्वीपेक्षा मोठ्या प्रमाणावर होईल अशी चिन्हें दिसत आहेत. अशावेळीं आजवर प्रकाशित झालेल्या साधन सामुग्रीचा मासला सामान्य लहान थोर मराठी वाचक वर्गापुढें मांडून त्याना ऐतिहासिक वाङ्मयाच्या आल्हादकारक व पूर्वजाच्या स्मृतिसुवासानें दरवळणाऱ्या उपवनाकडे वळविणें अवश्यक आहे. अशा रीतीनें ऐतिहासिक वाङ्मयोपवनातील सुमन गुच्छ गुंफण्याचे काम उत्तम प्रकारें करू शकणारे अनेक विद्वान् महाराष्ट्रात विद्यमान आहेत व ते हें काम अंगावर घेतील असें वाटून गेलीं सात आठ वर्षें मी वाट पाहिली. मध्यंतरी रा. गोविंदराव सरदेसाई यानीं अशा प्रकारचे निवडक उतारे पुस्तक रूपानें ग्रथित करण्याची अवश्यकता जाहीर रीतीने प्रतिपादन केली, पण कार्यव्यापृतत्वामुळें हें काम आपल्या हातून होणार नाही असे त्याच वेळीं सुचविलें. यामुळें वाट पहात राहण्यापेक्षा आपणच जमेल तसे हे काम पार पाडावें असे मनात आणून मी गेल्या वर्षांत वेंच काढण्याचा हा उद्योग केला. याचा सामान्य रूपरेषा प्रो. दत्तो वामन पोतदार व 'केसरीकार' रा. न. चिं. केळकर,

याच्या सल्याने ठरविली तथापि हें काम जलदीने पार पाडण्यास चित्रशाळेच्या व्यवस्थापकाचें प्रोत्साहन व तगादा हींच विशेष उपयोगी पडलीं

वेचे करताना कोणती दृष्टी ठेवावी हें ठरविणें कठीण असतें. आठ वर्षांपूर्वी मी केलेली निवड नवीन ऐतिहासिक माहिती ज्या पत्रातून मिळते ती पत्रें एकत्र करावी या हेतूने केली होती. परंतु सामान्य वाचकाना या विषयाची गोडी लावण्याचा हेतु दृष्टीपुढे ठेवल्यावर फारशी व अपरिचित शब्दानीं गजबजलेल्या लांबलचक महजराना व फर्मानाना बाजूस ठेवणें भाग पडले. यानंतर केवळ अस्सल पत्रें निवडण्याची आणि शुद्ध व जोरदार भाषेचे नमुने एकत्र करण्याची अशी द्विविध कल्पना स्नेह्याना मला सुचविली. तेव्हा केवळ एकच कल्पना न ठेवता रुचिवैचित्र्य हेंच मुख्यत मार्गदर्शक धरावें असें ठरवून मी निवड केली आहे. यामुळें कित्येक उतारे फारच लाबलचक आहेत तर कित्येक महत्वाचे उतारे यात घेतलेलेच नाहींत वगैरे तक्रारी या व्यवसायात गढलेल्या विद्वानाना करता येण्याजोग्या आहेत. परतु तीनशे पानाच्या पाहिल्या पक्षीस मला जितके उतारे बसाविता आले तितके मी बसाविले आहेत यात कैलासवासी रानडे, रा. केळुसकर, दळवी, चिंतामणराव वैद्य, 'महाराष्ट्र महोदयाचा पूर्वरंग' लिहिणारे रा. गद्रे वगैरे अनेक नामांकित लेखकाच्या ग्रथातील उतारे आले नाहींत हें खरें, तथापि याचें कारण ऐतिहासिक वाङ्मयाचा व्याप एवढा मोठा झाला आहे कीं, अनुल्लेखाचा आक्षेप वचे काढणाऱ्यास टाळता येणें दुर्घट आहे तथापि या दिशेने कोणी काहीं सुचविल्यास मजवर फार उपकार होतील, व त्याचा उपयोगहि होईल. कारण या मजरीचा उत्तरार्ध छापावयास घ्यावयाचा आहे, त्यातील वेचे काढताना मला सूचनाचा उपयोग होईल व कदाचित् या पूर्वार्धाची पुन आवृत्ती निघाल्यास कोणते भाग गाळावे व कोणते नवीन घालावें हें ठरविताना या भागासंबंधीच्या सर्व सूचनाचा मला साक्षात उपयोग करून घेता येईल. सारांश या पूर्वार्धासंबंधानें इतिहास भक्तानी आक्षेप, टीका व योग्यायोग्यतेची चर्चा वेळात वेळ काढून करावी, अशी माझी आग्रहाची विनंति आहे महाराष्ट्राचा इतिहास चांगल्या प्रकारें लिहिला जाण्यास आजपर्यंत झालेल्या कामापेक्षा व्हावयाचें काम शेकडोपटीनें मोठें आहे ही गोष्ट सर्व संमत आहे तेव्हा तें काम पार पाडण्यास सामान्य वाचक वर्ग व नवीन पिढी याना ऐतिहासिक वाचनाची अभिरुची उत्पन्न करण्या-

वाचून गत्यंतर नाहीं असे वाटल्यावरून मी हा प्रयत्न केला आहे. तेव्हां विद्वानांनीं परीक्षण करून वाट दाखविल्यास पुढील काम अधिक व्यवस्थितपणें करण्यास मला अवसर सापडेल

उताऱ्यासंबंधीं एक गोष्ट सांगणें अवश्यक आहे; ती ही कीं कित्येक उताऱ्याच्या प्रारभीं प्रस्तावनेदाखल मजकूर जोडलेला आहे व उतारा अक्षरश घेतलेला नाहीं प्रास्ताविक मजकूर निराळ्या टाइपात घातला असता तर तो प्रत्यक्ष उताऱ्यातील मजकुरापासून वेगळा दिसला असता. परतु छापण्यास प्रारंभ झाला तेव्हा ही गोष्ट लक्षात न आल्यामुळें अशी व्यवस्था होऊ शकली नाहीं खुद्द उताऱ्यातील मजकुराची छाटाछाट मात्र काहीं ठिकाणीं मुद्दाम केलेली आहे. प्रस्तुत पुस्तक सामान्य वाचकाच्या हातीं जावयाचे आहे. तेव्हा उताऱ्यातील महत्वाचा भाग आणून संक्षेपाकडे लक्ष ठेवण्यास हरकत नाहीं, असें समजून विराम चिन्हें ठिकठिकाणीं घातली व मधून मधून टिंबें न देता शब्द व वाक्येहि गाळली आहेत साराश हे उतारे अस्सल भागाचा गोषवारा समजण्यास उपयोगी पडतील पण ज्याला बारकाईनें अध्ययन करावयाचें असेल त्यानें अस्सल ग्रंथातूनच तो उतारा वाचणें अगत्याचें आहे हे वेचे वाचकापुढे मांडण्यात मूळ ऐतिहासिक ग्रथाकडे धाव घेण्याची इच्छा त्याच्या मनात उत्पन्न व्हावी, हाच हेतु आहे, तेव्हा सक्षेप हा एका अर्थी इष्ट कार्यच घडवून आणील अशी आशा वाटते.

महाराष्ट्राच्या बहुतेक ऐतिहासिक पुस्तकातून इसवी सन दिलेले असतात. पण येथे शक व मराठी महिने आणि तिथी याची योजना केलेली आहे. याचें कारण जीं पत्र येथें दिलीं आहेत व ज्या काळचा इतिहास त्यात आलेला आहे त्या काळीं हिंदुस्थानात इसवी सन प्रचारात नव्हता आणि सर्व सामाजिक व्यवहार हिंदी पद्धतीनें म्हणजे चैत्र वैशाखादि महिन्या प्रमाणें होत असत यामुळें त्यातील विषयाचा विचार करताना मराठी महिन्याच्या उल्लेखानें जसें मजकुराचें रहस्य लक्षात भरतें तसें इंग्रजी तारीख व महिना सांगण्यानें भरत नाहीं उदाहरणार्थ सदाशिवराव रगपंचमी झाल्यावर पाणिपतच्या मोहिमेवर निघाले, चद्रग्रहणाच्या वेळीं स्नानास गेले असता नानासाहेबावर मोगल अकस्मात् चालून आले. दसरा करून स्वारी बाहेर पडली किंवा आगोटीच्या सुमारास परत आली वगैरे वाक्यात इंग्रजी महिना व तारीख सांगून ती लक्षात राहणें किंवा राहिली तरी

तिच्यापासून तत्कालीन परिस्थितीचें चित्र चटकन मनापुढें उभे राहणें अशक्य आहे. सारांश महाराष्ट्राचा इतिहास लिहितांना व वाचतांना हिंदी कालगणना पद्धति दृष्टीपुढे ठेविणें अधिक फायदेशीर असतें.

बहुतेक उतारे कालानुक्रमानें लावले आहेत. परंतु पांच चार ठिकाणीं थोडासा विपर्यास झाला आहे. याचें एक कारण असें कीं, एक दोन उतारे घालण्याची अवश्यकता काहीं मजकूर छापून गेल्यानंतर मला भासली. उदाहरणार्थ नागरी प्रचारिणीसभेच्या त्रैमासिकांत प्रसिद्ध झालेलें श्रीशिवाजी महाराजांनीं जयसिंगास पाठविलेलें फारशी पत्र या पुस्तकाचीं १४८ पृष्ठें छापून गेल्यानंतर मला मिळालें. यामुळें तें १४९ व्या पृष्ठांत घ्यावें लागलें. खरें पाहतां तें ७७ व्या पृष्ठावर यावयास पाहिजे होतें. याखेरीज काहीं उतारे कालानुक्रमाकडे दुर्लक्ष करून मुद्दाम निराळ्या ठिकाणीं घेतले आहेत. 'पेशवाईतील शिक्षण' या मथळ्याखालीं शके १६६४ व १६८० मधील उतारे शेजारीं मांडले आहेत याचें कारण त्यांचा विषय एक आहे, व 'म्हैसुराकडील राजकारणें' हा शके १६८२ मधील विषय बराच आधीं घेतला याचें कारण शेवटीं पाणिपतविषयक प्रकरणें एका ठिकाणीं घेतां यावीं हें आहे.

शब्दांच्या टीपा ज्या त्या ठिकाणीं द्याव्या अशी प्रथम योजना होती. परंतु अशानें जागा फार अडेल असें लक्षण दिसलें. यामुळें शेवटीं शब्दसंग्रह जोडून मुळांत टीपा कमी करण्याचें ठरविलें. तथापि उतारे ज्या पुस्तकांतून घेतले आहेत त्या ग्रंथकारानीं दिलेल्या महत्वाच्या टीपा होतां होईतोंवर कायम ठेवल्या आहेत. प्रारंभीच्या प्रास्ताविक आळी लिहितांना देखील रा. साने, राजवाडे वगैरे लेखकानीं जोडलेल्या टीपा व मजकूरच मुख्यत: जमेस धरले आहेत.

बहुतेक ठिकाणीं आधार दिले आहेत. त्यावरून मूळ ग्रंथ पाहण्यास अडचण पडणार नाहीं. परंतु अप्रकाशित किंवा लौकरच प्रसिद्ध होणाऱ्या अशा कित्येक हस्तलिखित बाडांचाहि मी उपयोग केला आहे हे नमूद केले पाहिजे. उदाहरणार्थ कल्याणचे रा. सदाशिवराव दिवेकर यानीं पर्नाळपर्वतग्रहणाख्यान व शिवभारत हे ग्रंथ प्रकाशित करण्याची तयारी केली आहे. परंतु छापण्यापूर्वी मला त्यानीं ते वाचून पाहण्याची संधी दिली यामुळें त्यातून उतारे घेतां आले. त्याचप्रमाणें खासगी लोकांच्या दप्तरांतील काहीं बाडें चाळीत असतांना भोसले,

वंशातील पुरुष, औरंगजेब, शाहु इत्यादिकांच्या मृत्युकालाच्या वगैरे मित्या देणारे श्लोक मला आढळले ते मी टिपून ठवलेले येथें दिले आहेत परंतु ते कोणत्या बाडातून घेतले व आज तीं बाडे कोठें आहेत यांची मला माहिती व स्मरण नसल्यामुळें त्यांचीं नांवे देता आलीं नाहींत

शेवटीं या कामीं सहाय करणाऱ्यांचा उल्लेख केला पाहिजे ज्यांच्या ग्रंथांतून वेचे घेतले आहेत त्यांचा निर्देश त्या त्या स्थळीं केलाच आहे प्रो दत्तो वामन पोतदार, श्री सरदार तात्यासाहेब मेहेंधळे, व भारत—इतिहास-संशोधक मंडळ यांच्या संग्रहीं असलेले ग्रंथ मला वाटेल तेव्हा पाहण्याची मोकळीक असल्या-मुळें या कामास हात घालता आला त्याचप्रमाणें श्री आबासाहेब मुजुमदार व न्यू—इंग्लिश स्कूलचे प्रो माधवराव पटवर्धन यांनीं फारशी शब्दांचे विस्तृत मराठी कोश करण्याची बहुतेक तयारी केली आहे तिचा उपयोग करण्याची परवानगी त्यांनीं दिल्यामुळे मला या पुस्तकांत शेवटीं शब्दसंग्रह जोडता आला या सर्व सहायाबद्दल मी वर उल्लेखिलेल्या विद्वानांचा अत्यंत आभारी आहे तथापि प्रो पोतदार यांनीं अनेक प्रकारें सहाय करून व दुसऱ्याकडून करवून मला हे काम तडीस नेईपर्यंत स्वस्थता मिळू न देण्याचे व्रत स्वीकारल्यामुळें फार उपयोग झाला हें नमूद करणें अवश्यक आहे. पत्रांच्या नकला करण्यास रा रामचंद्र गणेश जोशी या उत्साही व तरुण गृहस्थानें मदत केली.

अनुक्रमाणिका.

महत्त्वाच्या मित्या

१५१६ शहाजी भोसल्याचा जन्म
१५२० शहाजी व जिजाई यांचा रंगपंचमीचा खेळ
१५२५ शहाजी व जिजाई यांचे लग्न
१५४३ शहाजीस मनसबदारी मिळाली
१५४५ शहाजीस संभाजी नावाचा मुलगा झाला
१५४६ भातवडीच्या युद्धात शहाजीने पराक्रम गाजविला
१५४७ शहाजी निजामशाही सोडून आदिलशहाकडे गेला
१५४८ वैशाख मलिकंबराचा मृत्यु
१५४९ वैशाख शु २ } शिवाजीचा जन्म
१५५१ **फाल्गुन व ३** }
१५४९ अश्विन इब्राहीम आदिलशहाचा मृत्यु
१५६८ शिवाजीने तोरणा घेतला
१५६९ दादाजी कोंडदेवाचा मृत्यु
१५७० श्रावण व. १ शहाजीस मुस्तफाखानाने पकडले
१५७१ वैशाख शु ९ शिवाजीस समर्थांचा अनुग्रह
१५७१ ज्येष्ठ शु १५ शहाजीची सुटका
१५७३ फाल्गुन व २ तुकारामाचा मृत्यु

१५७७ पौष व १४ शिवाजीने जावळी घेतली.
१५८१ मार्गशीर्ष शु ७ अफजलखानाचा वध
१५८२ चैत्र-आषाढ शिद्दी जोहाराचा पन्हाळ्यास वेढा
१५८२ आषाढ व १ बाजी प्रभूचा पराक्रम
१५८५ चैत्र शु. ८ शाइस्तेखानावर शिवाजीचा छापा
१५८५ पौष व ४ सुरतेची पहिली लूट
१५८५ माघ शु ६ शहाजीचा मृत्यु
१५८७ आषाढ शु. १० पुरंदरचा तह
१५८८ ज्येष्ठ शु. २ शिवाजी औरंगजेब भेट
१५८८ श्रावण व १२ शिवाजीची कैदेतून सुटका
१५९१ भाद्रपद औरंगजेबाने काशीचे देवालय पाडले
१५९१ माघ व ९ सिंहगडास तानाजीचा पराक्रम
१५९२ कार्तिक शु. १ सुरतेची दुसऱ्यांदा लूट
१५९३ माघ साल्हेरचे युद्ध
१५९५ माघ व १४ जेसरीचे युद्ध
१५९६ ज्येष्ठ शु १३ शिवराज्याभिषेक
१५९६ ज्येष्ठ व. ९ जिजाबाईचा मृत्यु

१५९८ फाल्गुन कुतुबशहा व शिवाजी यांची भेट
१५९९ कर्नाटकची स्वारी
१६०२ चैत्र शु १५ शिवाजीचा मृत्यु
१६०३ माघ व ९ रामदास समाधिस्थ झाले
१६०४ वैशाख व ७ शाहूचा जन्म
१६०५—२८ औरंगजेबाची दक्षिणेवर स्वारी
१६१० फाल्गुन व ३० संभाजीस तुळापुरी मारले
१६११ रायगडचा वेढा
१६१२—?९ जिंजीचा वेढा
१ २१ फाल्गुन व ९ राजारामाचा मृत्यु
१६२८ माघ व ३० औरंगजेबाचा मृत्यु
१६३३ भाद्रपद व २ बाळाजी विश्वनाथास सेनाकर्ते पद मिळाले
१६३५ मार्गशीर्ष शु १० बाजीरावास पेशवाई मिळाली
१६४२ चैत्र शु ५ बाळाजीचा मृत्यु
१६४६ अश्विन व १० मालखेडल्याचे युद्ध
१६४९ फाल्गुन शु १२ पालखेडास निजामास कोंडले
१६५१ चैत्र शु १२ अहमदखान बंगषाचा जैतपुरी पराभव

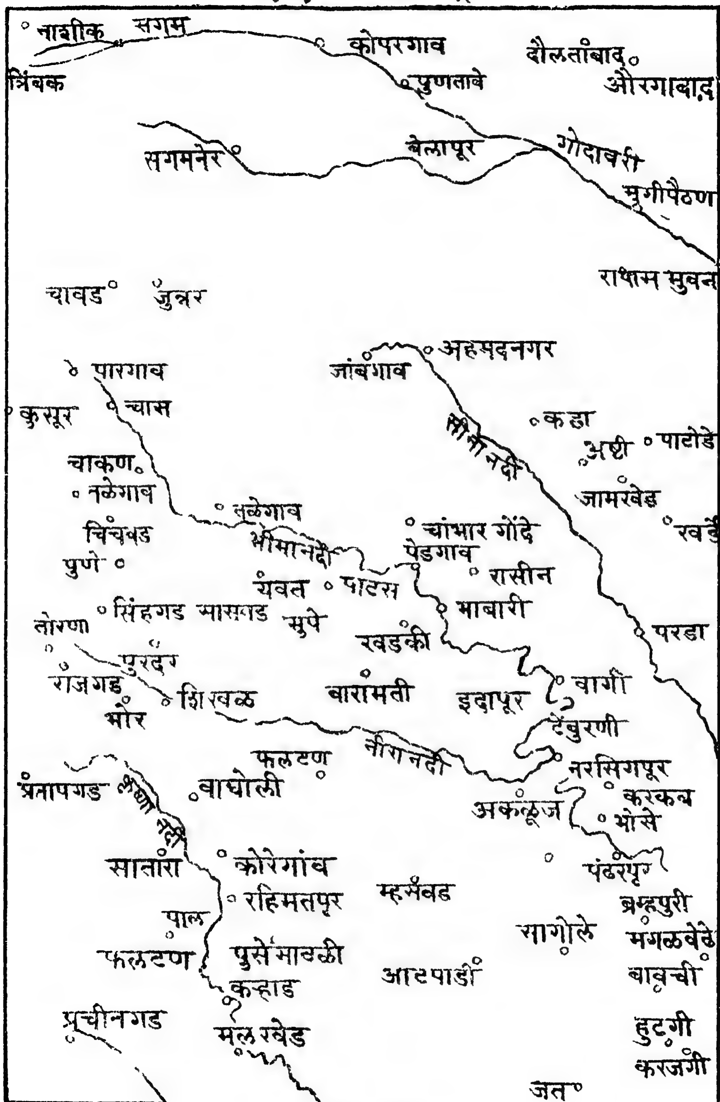
१६५२ फाल्गुन शु २ शाहुसंभाजी भेट
१६५३ चैत्र शु ६ डभईची लढाई
१६५९ भोपाळचा वेढा
१६६०—६१ वसईचा संग्राम
१६६१ फाल्गुन मुंगीपैठणचा तह
१६६२ वैशाख शु. १२ बाजीरावाचा मृत्यु
१६६२ आषाढ शु. १२ नानासाहेबास पेशवाईची वस्त्रे
१६६२ पौष शु. १० चिमाजीचा मृत्यु
,६६५ भाद्रपद व ५ मावळ्याची सनद
१६७० ज्येष्ठ शु ५ निजामुल्मुल्काचा मृत्यु
१६७१ मार्गशीर्ष व २ शाहुमहाराजाचा मृत्यु
१६७२ मार्गशीर्ष शु १५ कुकडीनदीवर लढाई
१६७५ चैत्र रघुनाथरावाने अहमदाबाद घेतली
१६७५—७६ कुंभेरीचा वेढा
१६७७ ज्येष्ठ व ७ जयापाचा नागोरास खून
१६८१ कार्तिक व ५ **नगरचा किल्ला मराठ्यांना मिळाला**
१६८१ माघ व २ उदगीरचे युद्ध
१६८२ पौष शु. ९ पाणिपतचे युद्ध

चित्रें

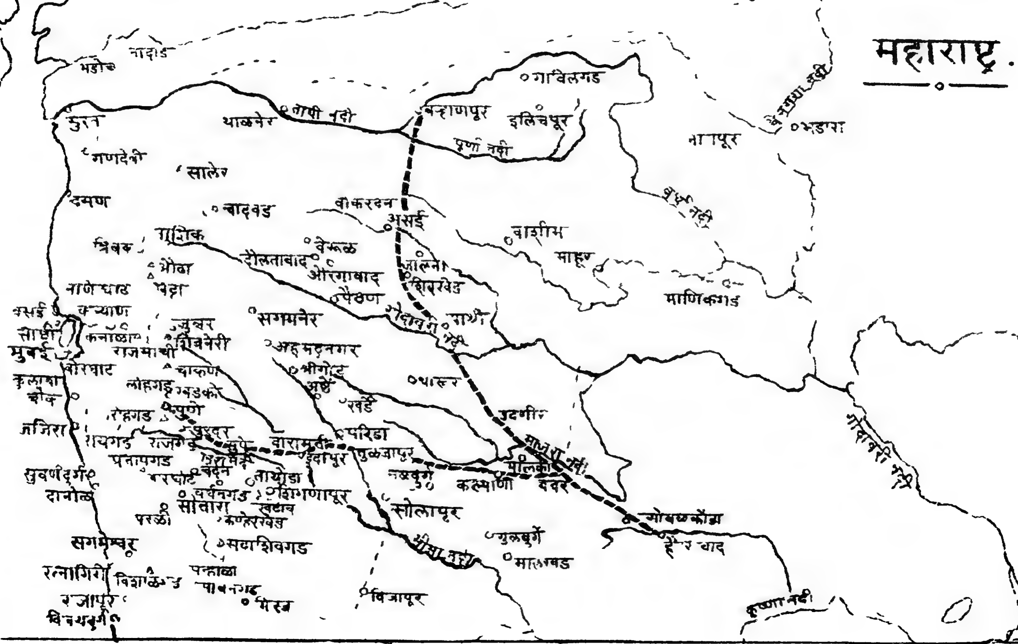

नकाशे

दक्षिण महाराष्ट्र.

नाशीक
संगम
त्रिंबक
कोपरगाव
दौलताबाद
औरंगाबाद
पुणतांबे
संगमनेर
बेलापूर
गोदावरी
मुंगीपैठण
राक्षसभुवन
चावंड
जुन्नर
अहमदनगर
जांबगाव
पारगाव
कुसूर
चास
कडा
आष्टी
पाटोदे
चाकण
नकेगाव
सुलेगाव
जामखेड
चिंचवड
भीमानदी
चांभार गोंदे
खर्डे
पुणे
पेडगाव
यवत
पाटस
रासीन
तोरणा
सिंहगड
सासवड
सुपे
भावरी
खडकी
परंडा
पुरंदर
राजगड
शिरवळ
बारामती
इंदापूर
वागी
भोर
टेंभुरणी
नीरानदी
फलटण
नरसिंगपूर
प्रतापगड
वाघोली
करकंब
अकलूज
भोसे
सातारा
कोरेगांव
पंढरपूर
रहिमतपूर
म्हसवड
ब्रह्मपुरी
पाल
सांगोले
मंगळवेढे
फलटण
पुसेंसावळी
आटपाडी
बावची
कऱ्हाड
प्रचीनगड
मलखेड
हुटगी
करजगी
जत

महाराष्ट्र.
गाविलगड
ब्रह्मणपूर
इलिचपूर
तापी नदी
थाळनेर
पूर्णा नदी
सुरत
भडोच
नागपूर
भंडारा
सालेर
दमण
वाशीम
माहूर
असई
नाशिक
वेरूळ
दौलताबाद
औरंगाबाद
पैठण
माणिकगड
कल्याण
संगमनेर
जुन्नर
शिवनेरी
राजमाची
मुंबई
अहमदनगर
जालना
पुणे
बारामती
परिंडा
इंदापूर
तुळजापूर
उदगीर
कल्याणी
बेदर
सोलापूर
गुलबर्गा
सातारा
वर्धनगड
शिंगणापूर
कणेरखेड
सदाशिवगड
भीमा नदी
विजापूर
मालखेड
गोवळकोंडा
हैदराबाद
कृष्णा नदी
गोदावरी नदी
रायगड
राजगड
प्रतापगड
सुवर्णदुर्ग
दाभोळ
परळी
संगमेश्वर
रत्नागिरी
विशाळगड
पन्हाळा
पावनगड
मिरज
राजापूर
विजयदुर्ग
जंजिरा
कुलाबा
चौल
लोहगड
रोहगड
पुरंदर

महाराष्ट्र

इतिहासमंजरी

अथवा

निवडक ऐतिहासिक उतारे

पूर्वार्ध

१ स्वराज्यापूर्वीचा महाराष्ट्र

दंडकारण्यात वसाहत झाल्यापासून किती शतकानीं मराठी भाषा व मराठे लोक अस्तित्वात आले आणि त्यानंतर शिवाजी महाराजांच्या हातून स्वराज्याची स्थापना होईपर्यंत किती काळ लोटला हा मुद्दा अद्याप वादग्रस्त आहे. तथापि स्वराज्यापूर्वीचा महाराष्ट्र परतंत्र व यादवीनें हत-प्रभ बनलेला आणि आपपरभावाची स्पष्ट कल्पना नसल्यामुळे आपलं सामर्थ्य अनाठायीं खर्च करणारा होता, हे निर्विवाद आहे. या घोटाळ्यातून महाराष्ट्राने ज्या धार्मिक व राजकीय तत्वज्ञानाच्या जोरावर आपली उन्नति करून घेतली आणि पारतंत्र्य झुगारून देऊन स्वातंत्र्याचे निशाण रोवले त्या परिस्थितीची कांहीं कल्पना येथे दिलेल्या उताऱ्यावरून करता येईल.

मराठीची व्युत्पत्ति व सद्यःस्थिति

" मऱ्हाठा " हा पूर्वीचा जनवाचक शब्द संस्कृत नाटकात " मरहट्ट " असा जनवाचक शब्द येतो तो या " मऱ्हाठा " शब्दाची प्रकृति दिसते. ' मरता तत्र हटता ' म्हणजे मरतो तेव्हा हटतो, अर्थात प्राणांतींहि शत्रूस पाठ न दाखविणारा अशी ' मरहट्ट ' शब्दाची व्युत्पत्ति केली आहे. ही व्युत्पत्ति मऱ्हाठ्यांच्या वीरश्रीच्या संबंधानं पाहू गेले असता यथार्थ आहे तरी अशा रीतीने क्रियापदाची छिन्नभिन्न झालेलीं किंवा छिन्नभिन्न केलेलीं रूपं जोडून झालेल्या आणखी एखाद्या जनवाचक किंवा जनपदवाचक शब्दाचे उदाहरण देता नाहीं, त्यापक्षीं वरील व्युत्पत्ति विलक्षणच खरी. ' राठोड ' नावाचे रजपूत मारवाडात प्रसिद्ध आहेत. जोधपूरचा राजा ' राठोड ' वंशातला होय ' महा राठोड ' म्हणजे मोठे राठोड, व ' महाराठोड ' शब्दाचा अपभ्रंश " मऱ्हाठा " असे कित्येकांचे मत आहे. एका रजपुताच्या गोत्रांतील लोक आले व ते सर्व महाराष्ट्रभर गावोगाव पसरले हें म्हणणे अगदीं असंभाव्य होय. नशांत ' राठोड ' गोत्र रजपुतात आहे पण ' महाराठोड ' असे गोत्र रजपुतात नाहीं. तेव्हा वरील व्युत्पत्तिप्रमाणे हीही व्युत्पत्ति विलक्षणच ' मऱ्हाठा '

हा प्रायः ‘ महाराष्ट्र ’ शब्दाचा अपभ्रंश समजतात, [आणि] ‘ मरहट्ट ’ किंवा ‘ महाराष्ट्र शब्द चांगला बावीसशे वर्षांचा आहे असे म्हणण्यास काहीं हरकत नाहीं

‘ भाषेच्या नियमावरून पहाता ‘ महाराष्ट्र ’ शब्दाचा ‘ महाराठ ’ व ‘ सुराष्ट्र ’ शब्दाचा सुराठ ’ अपभ्रंश व्हावा पण शिलालेखात ‘ महारठ ’ व ‘ सुरठ ’ अशीं शब्दांचीं रूपं आपण पहातो हीं जर रूपे अस्सल खरीं तर ‘ महारठ ’ हा ‘ महारथ ’ शब्दाचा व ‘ सुरठ ’ हा ‘ सुरथ ’ शब्दाचा अपभ्रंश असावा ‘ महारथ ’ म्हणजे ‘ मोठा योद्धा ’ व ‘ सुरथ ’ म्हणजे ‘ चांगला योद्धा ’ ‘ महारथ ’ शब्दाचा पहिल्याने ‘ महारठ ’ व मरहट्ट ’ असा अपभ्रंश होऊन कालांतराने या अपभ्रंशाचें पुन ‘ महाराष्ट्र ’ असे संस्कृत रूपांतर झाले, हे म्हणणे सोपपत्तिक दिसते

आमच्या प्रिय अर्वाचीन मऱ्हाठीचा पाया मुकुंदराजाने यादव वंशातील जैत्रपाळ राजासाठीं विवेकसिंधु नावाचा ग्रंथ करून घातला, तो त्याच वंशातील रामदेवरावाच्या राज्यात चार भावंडांनीं व त्यांच्या अनुयायांनीं मजबूत केला. इतक्यात अविंध कोसळले व त्यामुळे नुकत्याच मजबूत झालेल्या पायास धक्का बसण्याचा थोडा बहुत संभव होता खरा, पण जसा काय वज्रलेपाचा ज्ञानेश्वरादिकांनीं उपयोग केला होता, तेव्हा तो हालतो कसचा ! पुढे तीनशे वर्षांनीं एकनाथ स्वामी झाले, त्यांनीं व त्यांच्या नंतर लौकरच रामदासस्वामींनीं, वामनपंडितांनीं व तुकाराम बोवांनीं आपल्या रसभरित वज्रलेपाची रेलचेल करून दिल्यामुळे मुळचा पाया अगदीं अढळ होऊन त्याच्यावर एक साधेंच पण टुमदार झोपडें हल्लीं उठलें आहे झोपड्याच्या ऐवजीं इंग्रजी भाषेप्रमाणे एक टोलेजंग इमारत उठविणे हे महाराष्ट्रपुत्राचें काम आहे पाया मजबूत आहे त्यापक्षीं हवी तितकी हवाशीर व प्रशस्त हवेली वर उठविण्यास सापडेल.

[राजारामशास्त्री भागवतकृत ‘ चार उद्गार ’]

मराठीचा उत्पत्तिकाल

अंतरंग विचारक्रांति व अन्य भाषेतून विचार घेणे एवढे कारण एक

भाषा मरून तिच्या जागीं दुसरी नवी उत्पन्न होण्याला बिलकुल पुरें नाहीं. यथायोग्य कारण म्हणजे भिन्न संस्कृतीच्या दोन मानववंशाची टक्कर होऊन त्यांपैकीं एकावर दुसऱ्यांत मिसळून जाण्याची पाळी येणे हें होय. याचे योगाने संस्कृतच्या प्राकृत भाषा कशा झाल्या व प्राकृताच्या अपभ्रंश हि कशा बनत गेल्या याची संगति चांगली लागते, व इतिहासहि आपणास तेंच सांगतो. तेव्हां तसलेंच कांहीं कारण मराठीआदि हल्लींच्या आर्य भाषांच्या उत्पत्तीलाहि लागू पडते कीं नाही हे आपण पाहिले पाहिजे.

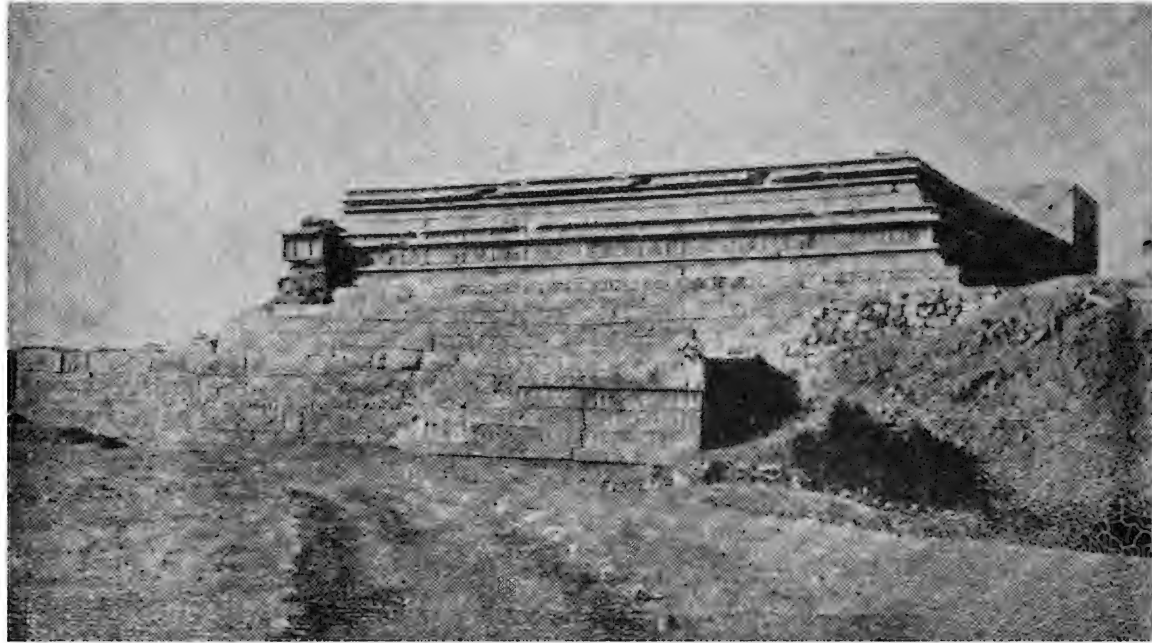
आठव्या शतकांतील आरबांची स्वारी जलमार्गे सिंध–कच्छ येथे प्रथम झाली. दहाव्या शतकाचे शेवटीं सिंधूपलीकडे तर त्यांची सत्ता कायम झालीच पण तिच्या अलीकडेहि ते घुसू लागले. यामुळे तेथील आधीं येऊन वसलेल्या क्षत्रिय कुळ्यांमध्ये खळबळ उडून आत्मसंरक्षणासाठीं त्या दक्षिण-कडे व पूर्वेकडे जाऊन हिंदू लोकांत मिसळल्या. कांहींनीं राज्येंहि स्थापिलीं. या कुळ्या गुर्जर परमार, चालुक्य, चौहाण इत्यादींच्या होत. गुर्जर, चालुक्य यांच्या कांहीं टोळ्या आधीं एकदा हूणांच्या बरोबर आंत घुसल्या होत्या, त्यांनीं गुजराथेंत व महाराष्ट्रांत राज्येंहि केलीं. पण त्यांचे मोठ्या प्रमाणांत प्रयाण नवव्या शतकानंतर झाले. हें चालुक्य–राज्य गुजराथेंत स्थापन झाल्यावरच गुजराथेस ' गुर्जर ' हें नांव मिळाले. आधींच्या गुर्जरांच्या वेळीं मिळालें नव्हतें यावरून व महाराष्ट्रांत ' कल्याणकटक ' या सारखीं आपल्या पूर्वींच्या वसतिस्थानाचें स्मरण करून देणारीं स्थळे दुसऱ्या चालुक्यांनीं (तैलपांनीं) स्थापिलीं, यावरून हि दिसून येते. हे गुर्जर परमार, चालुक्य, चौहाण मूळचे हिंदू नव्हते हें डॉ० द. रा. भांडारकर यांनीं चांगले दाखविले आहे. यावरून हें सिद्ध होतें कीं इ. स. ९ शत-काच्या शेवटापासून पुढे परमार, चालुक्य, चौहाण इत्यादि क्षत्रिय कुळें हिंदुस्थानभर (कानडा, तेलंगण व खालचे प्रांत वगळून) पसरलीं. तीं अन्यधर्मीय, अन्य संस्कृतीचीं व अन्य भाषेचीं होतीं. त्यांचीं व ते जेथे जेथे गेले तेथील लोकांची सरमिसळ होऊन, ते कायमचे मिळून जाण्याच्या धामधुमींत नव्या भाषा उत्पन्न होण्यासारखी परिस्थिति प्राप्त झाली होती.

पुढे अकराव्या शतकाच्या पहिल्या २४ वर्षांत गजनवीच्या महमदाने

आपले अफगाण, तार्तर आदि सैनिक घेऊन अनेक वेळ हिंदुस्थानावर स्वाऱ्या केल्या, व वर सांगितलेल्या क्षत्रियांच्या हालचालीस व प्रयाणास आणखी एकदा जोराचा धक्का दिला.

महमदाबरोबर आलेल्या लोकांपैकीं कांहीं विदेशी लोक येथे वसाहत करुन राहिल्याचा उल्लेख फारसा कोठ मिळत नाहीं हे खरे. पण गुजराथे-तले कांहीं लोक खानदेशात, राजपुतान्यातले उत्तर माळव्यांत, पंजाबातले अयोध्या प्रांताकडे अशी येथील रहिवाशांची पांगापांग मात्र त्याच्या स्वारी-मुळे झाली असल्यास नवल नाहीं यानंतर दुसरी धाड घोरच्या महमदाची. ही बाराव्या शतकाच्या शेवटीं आली या महमदाला हिंदुस्थानात आपले राज्य स्थापावयाचे होत यामुळ अन्य संस्कृतीच्या व अन्य मानववंशाच्या लोकांचा मोठा समुदाय आमच्यात घुसला हे एक व त्यान नंथील आमच्या लोकांस दशोधडीस लाऊन राजपुताना, माळवा, गुजराथ येथवर वणवण भटकायाला लावले, हे दुसरे. महमद घोरी दिल्ली व पंजाब जिंकूनच थांबला नाहीं. त्यानं आपले सरदार पूर्वेकडे बंगाल्यात व दक्षिणकडे माळवा गुजराथ येथपर्यंत पाठविले पुढे तेराव्या शतकाच्या शेवटीं अल्ला-उद्दिनाने गुजराथचे कर्ण राजाचे राज्य धुळीस मिळाविले व महाराष्ट्रात देव-गिरीच्या यादवाचा १२९४ त पराभव केला. महमद गझनवीबरोबर अफगाण. आरब, तार्तर व महमद घोरीबरोबरहि असेच अफगाण, तार्तर, तुर्क इत्यादि परधर्मी व भिन्न कुळ्याचे लोक अकराव्या शतकाच्या आरंभा-पासून तो तेराव्याच्या शवटापर्यंत हिंदुस्थानात येऊन घुसले त्यांनीं आमचा धर्म स्वीकारला नाहीं, तरी त्यास आमच्या भाषा बोलाव्या लागत, यामुळे नव्या भाषा इ. स ११ व्या शतकापासून १३ व्या पर्यंत येथे उदयास आल्या मराठींत १३ व्या शतकात निश्चित स्वरूपाचे वाङ्मय सापडते तेव्हा ती निश्चित स्वरू-पाची बोली, या रूपाने तत्पूर्वी एक दोन शतके* तरी उत्पन्न झाली असली पाहिजे हे उघड आहे. [कै० वा पा दा गुणे, विविध-ज्ञान वि. १९२२]

* भाषेच्या उत्पत्तीपासून वाङ्मयापर्यंत मजल मारण्यास दोनशे वर्षांचा काळ पुरेलसें वाटत नाहीं यासबंधीं विद्वद्वर्य राजवाडे व वैद्य यांचीं मतें वाचण्या-जोगीं आहे

विजयानगर येथील सिंहासनाचा चबुतरा [पृ. ४ अ

विजापुरचे पादशाहा

[पृ. ५ अ

*

५

राक्षसतागडीची लढाई

निजामशाहा, आदिलशाहा, कुतुबशाहा व बेरीदशाहा या चौघा-मुसलमानी बादशाहांनीं रामराजास ठार मारून विजयानगरचे हिंदु राज्य धुळीस मिळविलें. हा प्रकार ज्या तालिकोटच्या युद्धात घडला असें मुसलमानी इतिहासकार म्हणतात त्यासच आमच्या बखरकारानीं राक्षस-तागडीची लढाई असे म्हटलें आहे. कृष्णेच्या काठीं रकसगी व तगडगी अशीं दोन खेडीं आहेत; तेथे रामराजाच्या सैन्याचा तळ होता. त्यावरून ' राक्षसतागडी ' हे अन्वर्थक नाव या युद्धास देण्यात आलें आहे. येथे दिलेली बखर या युद्धानतर लौकरच म्हणजे शके १४८७च्या श्रावणात लिहिली गेली. परतु मूळ बखर हातीं लागलेली नसून शके १६०६ मध्ये लिहिण्यात आलेली नक्कल आपणास मिळाली आहे असें बखरीच्या अखेरच्या वाक्यावरून दिसते. नक्कलकाराने मूळची बखर अक्षरशः उतरली नसल्यामुळे भाषेच्या दृष्टीने तिची योग्यता कमी झाली आहे. तरी हि ऐतिहासिक मजकुराच्या दृष्टीने ती वाचनीय आहे. महाराष्ट्राच्या इतिहासात जसे पाणिपत तसें कर्नाटकाच्या इतिहासात राक्षसतागडीचें युद्ध. या युद्धानतर कर्नाटक परधर्मीय राजाच्या ताब्यात गेला. विशेषतः अदिलशाहाने विजयानगरचा मुलूख हस्तगत करण्यासाठीं फार धडपड केली, आणि हे काम शहाजी भोसल्याच्या हातून बरेच तडीस नेले. सध्याचे म्हैसूरचे राज्य विजयानगरच्या साम्राज्याचा अवशेष आहे.

बखरीच्या प्रारंभीचा भाग कसरीनें खाल्ला असल्यामुळे दुर्बोध झाला आहे. सबब तो व त्यापुढचा काहीं भाग विस्तारभयास्तव येथे गाळला आहे. हें युद्ध शके १४८६ माघ शु. ५ रोजीं झालें. रामराजा युद्धास निघण्यापूर्वी आईकडे निरोप घेण्यासाठी गेला. येथून पुढची हकी-कत या उताऱ्यात आली आहे.

"तेथोन मातुश्री चद्रसालेचे घरासी गेलेवरी मातुश्रीनें राजयास समोर येउनु राजानावरून मोबलग थोर थोर जडित वस्ता वलोदुरी देउनु आपुले महालामधे नेऊन बहुत मेहेमानी केली. मग राजकुमाराने हे मजकूर तमाम सागितले जे "च्यार पादशाहा मिळोन हे मुलकावरी चाली करून येताती. हे धर्ममुलुक, देवस्थान, अनछेत्र व देवब्राह्मण—स्थल असे त्यासी त्याचे तसनस होऊ नये. त्याकरिता लस्कर कटकबदी करून आपण जाउनु, त्यासी गोपमाल देऊनु. आपणासी निरोप देणे" म्हणवोन मातेचे पाया पडला त्यावरी मातेने बहुत दिलगीर होऊनु राजभूवरासी बोलो लागली जे "तुवा राजकुवर आमचेन्सीत पादशाही होऊ आले. तुरकाचे काहीं गरगशा जहाले नव्हते. करता जाजती करुनु येताती. तुवा त्याचे सागाते सला हेजबिाती करणे" म्हणोनु राजभुवराचे दिलसमाधान बहुत केले. त्याने न अइकता तेथून उठोन गेला. मग खुषीने तिने रजा दिल्हे. तेथून सगीत महालासी येउनु राजा बैसता पलगावरी निद्रा केली. रात्री राजभुवरानें स्वप्न देखिले जे आपुले कानींचे मोती तोडून घेत होते. बैसले सिंहासन हिरोन घेत असे. आपणासी दूत येऊनु वोढीत असे. ऐसे पाहुनु घाबिरा होऊनु उठिला. सर्वेचि थोर थोर जोइसी व पडित व वेदशास्त्री व ग्रामजोसी आपुले वडिलाचे वेले आदिखानी बहुत दिवसाचे होते. त्यासी बोलाऊ पाठविले. मग त्यापुढे स्वप्न सांगितलेवरी त्यानीं राजभुवराचें मन समाधान केले जे "तुझे शत्रु जे कोण्ही येताती ते नास होउनु जातील. तुवा क्षेत्रपती मार्कडी आउग होउनु राजसिंहासनीं राज्य करिसील" म्हणोन बोलिले. मग आपण आले लोकासी असावलिया

---

१ इडापिडा टाळण्यासाठी तोडगे करून २ आतिथ्य ३ नाश, हानी ३ कान उपटणें. ४ देऊ = शिक्षा करूं ४ राजाधिराज=रामराजा. ५ गोंधळ, बाबाबाची. ६ वकीलीस कारकून धाडणे ७ परवानगी ८ क्षत्रपति=क्षत्रियराजा ९ असोले नारळ दिले हा त्यावेळचा निरोप देण्याचा एक प्रकार असावा

व करनाटकी चादेरा देऊनु दोहडोवेले. मग राजयाने बैसोन पांच हजार होनु ब्रामणासी वाटिले. मग राजयाने बरवे मोहूर्त पाहूनु घोडा सारगा अमृतनिधान राजबैसता आणऊन त्यावरी बसोन अकरावे तामीं तख्त विज्यानगरा होऊँनु बाहीर येऊन उतर तर्फेसी नेवगोजी देऊनु उतरिले. पागा व पीलखोना व उस्तरखांना व शेटी व सिकारखाना व जमदारखाना व शरबतखाना व कोठी व फैराशखाना व अबारखाना व तमाम येऊनु नऊगजी आसपास येऊनु उतरीले. शाहार विजयानगरामधे धंडोरा फिरविले कीं 'येक घोडा व राऊत न राहाता लस्केरासी चालणे' म्हणोनु ताकीद केली. तमाम बाहेर येऊनु उतरिले. खजाना फोडुनु . चवघे जण बैसोनु वाटणी दिल्हे. * येकून जिनसवार होनु बेरीज १२३५७४११. येणेप्रमाणे वजीराचे हेजबाम हुजूर बोलाऊनु जिनसवार हमीणे दिल्हे. तमाम वजीरासी ताकीद फर्माविले की घोडियासी सिले व राऊतासी सिले व टोप व हत्तीस सिले देऊनु हे अवघे भार करुनु बसवणे यैसे ताकीद केले मग दुसरे रोजीं वजीरानी दिदवानी खबर व हरकारेस पाठविले. कुलगणती बितपसील—घोडे सुमार ३,५०,०००, हत्ती सुमार ९७७८, हत्तिणी ७३१८, बाण सुमार ४६०९५७८, बदुखी पेदे १४८९१५. इटेभालेकरी १२०५६, रामबाण २,३१,३२०, करल बारानी २५०, कोमारबाण ११११२०, भोंडे फिरगी सुमार ३९२८, छडेबाण बाढाई सुमार ३०४९, बदुक+९३८, सिलेदगले सुमार२७८५० खुर्द ३३००, सिले टोप सुमार २७८५०, जबरजग +२२००, हुक्के सुमार १३४३८७०, एकागी धीरानी ८००००, वडगौडानी ५८९१०, सिले घोडे १४०००, लोहार सुमार १०९०, सिले हत्ती सुमार१८००, हुनरवद ३००४, सिकारकुत्ते ७०९, पानबुडे १८००, नदी टोंकरे सुमार २००, दारु वजण खडी ९३६५१०॥३॥४

---

१० वस्त्रें ११ निरोप दिला. १२ पासून, हून. १३ डेरा १४ हत्तीखाना. १५ उष्ट्र = उंट १६ गाई, म्हशी वगैरे गुरें ढोरें १७ बैठकी, लोड वगैरे संग्रह. १८ सर्व *येथे वीस प्रकारचे होन व त्यांची संख्या दिली आहे त्यात शिवराई होन आहेत. १९ डागोरा २० कसा २१ हत्यार पात्यार २२ तोफा २३ लहान तोफ २४ नावा.

या खेरीज मनेवराना व पुडानां, पालेगारानी व लिगारीयानी व अलकुरानी व राजबिडीयानी व हिबलकारानी मोबलग गणती सापडीत नाहीं. जगलोजगल व डागरेडागर व दरेखारे जागा जागा उतरले असे नजरेने पाहता करनाटकी लसकरे मात आठ गांव जमीन उतरले. असे राजभुवराने नउगोजी तुगभद्रातून पुढे दिघले. णेसरखाना जाऊनु कृस्णानदी कडका धरून उतरले. राजयाने हत्तीस आणऊनु पाहून सीले कैंरविल. तमाम हत्ती सीले सदुती करून हत्तीवरी जबुरे[26], जबरजग लाऊन अैलाहिदा पेशे नामाजाद कृस्णानदी—तटाकीं उतरवीले. राजभुवराने का तावरगीरी व कुदरापिवयेल बरगे दग्मायान येऊनु नउगजी देऊनु उतरले. पेश नामजादी लस्केर व बाजारबुणगा येऊनु मुमकी नजीक उतरीले. निजामशाहा पादशाहा बहिरी मऱ्हाटा तख्त दौलताबाद याने भीमरथीस येऊन उतरोन सुलतान पेरोजाबाद नजीक उतग्ला. व अकबर जलालदीन पादशाहा शहादुर्गानजीक उतरला. व इभराइम कुतुबशाहा—तेलगण तख्त गोलकोंडे—याने मुदगल व रायेचूर दरम्यान उतरला. चहु तर्फेने मुसलमान पातशाहा यांनी लस्कर व लुटावरे व पेंढारे व वणजारे व चोर पाईक[29] नदी धरून उतरल. राजभुवराचे मुलुकामधे चिधिचोली[30], बद धरून आणु लागले. तमाम मुल्क हुली[31] होऊन चालिले. राजभुवराने आपले लस्करासी ताकीद करून बाजारबुणगा नजीक च्यार हजार घोडा, व पावप्यादे पनास हजार ठेऊनु तमाम वजीराने व राजबिडीयानी व राजकोमारानी व येकागधीरानी व सपरीगारानी व रजपुतानी व क्षेत्रीयानी व दलवीयानी व मनेवारानी ह अवघे जाऊनु राक्षमतागडीस जाऊन नजकि उतरल. अराबों[32], भाडी फिग्गी गाडियावरी मुस्तेदी[33] करून जोडुनु बाण तमाम पावसुर बाणाइत बैलावरी दर बैलामी बाण सुमार २८ येकुन बाण सुमार ८०,०,०० व राजबाण व कोमारबाण यैसे उटावरी अराब पुढे उतरवीले व बारूं[34]. गे[35]लाले व तुव खिजनना इ ने सागाते घोडा, राऊत

.येथ ९० हत्तीचीं नावें दिलीं आहेत. २५ योजनें २६ लहान तोफा. २७ निराळा, २८ पुढे. २९ पायदळ शिपाई ३० लूट ३१ गडबड, दंगा. ३२ गाडे. ३३ तयार ३४ दारु ३५ गोफण

व पावपाद्ये असपास दरम्याने ठेवणें व बिमलया नाईक, त्रिवेगलपा नाईक व कार्तिकविरपा नाईक हे तीघे जणासी राजभुवरीं कपडे देऊन मुसलमान पातशाहीसी झगडा करावे (यास) पेम नामजादी[३६] पाठविलेवरी त्यानीं येउन आपुले करनाटकी कुल लस्केर देखील राक्षेमतागडी नजीक उतरिले. हे खबरी जासुदानी व काल्बारानी व हरकारेयानी जैसे जरजरा[३७] तिलतिल खबर घेउनु आपुले पाद्शाहासी सांगितले. मग मुसलमान पातशाही गाव पाच कोसावरी येउनु उतरले वरी निजामशहा मऱ्हाठा पातशाही व ईभराईम कुतुबशहा तेल्गण पातशाही हे दोघे जण फुटोन अलाहिदा लस्केर घेउनु तलाव[३८] फिरो लागले ते पाहोन राजभुवराने लस्कर पायदल फौज करून भार[३९] रचिले. अली येदलशाहा पातशाहा कन्नडजाण याने आपुले कुल लस्केर घेउनु येक फौज करून उभा राहिला. इमामनमुळीक, पातशहा वराड देश, आपुले कुल लस्केर घेऊनु येकभार राचिले. असे तीनी च्यारी पातशाहा च्यारो तर्फे भार करून राहिलेवरी करनाटकी पाऊग्याचे व घोडेस्वारानी येकदुमाल[४०] होउनु अरोबा मवे रखून पुढे चालुनू निजामशाहा बाहिरी पातशाहा व कुतुबशाहा तेलगण तर्फे झगडा केले. बाणाबाणी जहाले. व त्यामधे व यामध लस्केर बहुत जाया जाला. दोहीं तर्फेचे लस्केर जखमी बार जहाले निजामशाहा बाहिरी पादशाहा व कुतुबशाहा तैलगण याने दीड कोस माघारे जाऊनु अली येदलशाहा कन्नडजाण व ईमामनमुळीक वराडदेश पादशाहा यान आपले जागा मुस्तैद दोनीं फौजा होते. त्यानीं येउनु झगडा दिल्हे. जखमी व पाडाऊ जाहाले * बीतपसील. हे रणजखमी व पाडाऊ जाहालेवरी राजभुवराने ऐकोन अपुले तरफेचे वजीरास व लोकासी व बाजे[४१] खलकांसी[४२] कपडे पाठविल. आपुले लोकासी सागोन पाठविले जे "आपण यइजे तो झगडा न करणे. लोक बहुत जाया होताती. तमाम जमा जाहालियावरी शर्तमर्दीने[४३] झगडा

---

३६ अधिकार देणे, नेमणे ३७ थोडी थोडी. ३८ शत्रूची पाहणी करण्यासाठी. ३९ व्यूह * येथे मुळांत जखमी व ठार झालेल्या लोकांची यादी दिली आहे त्यात निज्यामशाहाकडील लोकात सिवाजी काटे व खेरोजी भोसले हीं नावे आहेत. ४० एकामागे एक उभे राहून ४१ इतर ४२ कारस्थानी लोक. ४३ पराक्रम

केला जाईल " यैसे भोसल्या दलवीयासी पाठउनु दिल्हे. अली येदलशाहा पादशाहा कनडजाण यापासी छरीयेपा नाईक जामदार याला हेजीबातीस पाठविले जे " तुवा अपण चालोन येउनु अम्हापासी येउनु माडीवरी बैसून फर्जंद[४४] म्हणविले, कि तुम्हाकडे अपण न येऊ म्हणोन यैसे शर्तनामा[४५] केलेवरी रायेचूर व अदवानी हे दुदलोणी बद्दल दिल्हे. आपुले सब्देमधे पादशाही जमजम करुनु असावे यैसे असता तुम्ही अपुले मुलुकामधून तिघ पादशाचे लस्केरासी वाट देउनु अपण कुल लस्केरसाहित येउनु मदती होउनु उतरले असे. बहुत बरे. चार पादशाही मिळुन आलीया काय होणार असे ? पेस्तर[४६] तुमचे मुदा काय कैसे असे " म्हणोन. मग अली येदलशाहा याने जबाब दिल्हे. जे " तिघे पादशाही लस्केर जोरावार होउनु माझे मुलुकामधून आले. मजपासी जोरावार नाहीं. कुल लस्कर व मुलुक खराब केले. हे राजवटेमधे आम्हीं पडलो नाहीं. हे तो जैसे फर्जंद म्हणोन माडीवरी बैसोन सव सफध दिल्हे असे त्यासी खता[४७] नाहीं. तुम्ही काहीं दिलगीर न होणे " यैसे हेजबा सागाते खलबत करुनु हेजीबासी शाल व आसावली व तेजी[४८] व हस्तकडेंग[४९] व कुडकी[५०]यासी मोती जोडा १ दिल्हे. व हत्ती छावा येक १ दिल्हे. व हेजीबा सागात मोतबर[५१] दाह जण आले होते त्यासी शाला येक येक देउनु हेजीबासी पाने देउनु दोहडाविलेवरी हेजीब जाउनु राजभुवरासी हे हकीकती बयाण[५२] अर्ज केले. हेजीब सागाते अली येदलशाहाचे हरकारे[५३] सीवाजी गोपीनाथ जमारीकादा होता. त्या सागातें तीन तास पासुनु पाच तास परियत खलबत करुनु हरकारा मशारनुलेसी येक दुस्त कपडे दिल्हे. व मोतीयाची तुऱ्हाइ येक १ व कमरशाल १ दिल्हे. बहुत मेहमानी केली. अली येदलशाहासी फिरंग[५४] व कमर गुर्दा थोर मोलाचा देउनु पाठविले. हे खबर निजामशाहा बहीरी व कुतुबशाहा तेलगण व अकबर जलालदीन मोगली पादशाहा यासी दिदवानी हरकारे यानीं लिहून पाठविले जे

---

४४ मुलगा. ४५ करार, वचनप्रमाण ४६ पुढें. ४७ खोट. ४८ घोडा ४९ वलय, हातकडे. ५० चोकडा ५१ वजनदार लोक ५२ वृत्तांत कथन ५३ जासूद, दूत ५४ तरवार.

" अली येदलशाहा सागाते राजवटा लाविली असे " म्हणोन. मग तिघे पादशाहा यानीं येदलशाहा पादशाहा नजीक हरकारेसी पाठविले. " अम्ही अवघे मिळोन राजभुवराचे मुलुकगीरी कराव्या आलो असो. दरम्याने तुम्ही त्या सागाते राजवटा करिता हे तरी बरे नव्हे. अवघे येकवट होउनु गोशमाल देण लागते. अलाहिदा राजवटा केलीयाने काम होऊन येत नाहीं. तरी तुम्ही त्यामधे मिलालीया आम्ही काही फिरोन जाणार नाहीं. शर्तमर्दीने मुलुकगेरी करून. तुम्ही आम्हाबराबरी मसलतीस येणे " म्हणोन. तरी येदलशहाने सागोन पाठविले कीं " तुम्हाबरोबर असो. जे काये दिलचे मुदा असेल ते कबुल " म्हणोनु. मग हरकारेसी तश्रीफे देउनु रवाना केले. राजभुवराने आपण येऊन राक्षेसतागडी नजीक उतरले. रणथाबा चौधार राक्षेसतागडीचे मैदानामधे घातले. करनाटकी लस्केर तमाम येउनु उतरले. झगडेसी सुरु जाहाले. मुदती रोज २७ झगडा जहाला. जलालदीन अकबर पादशाहा तख्त जालनापूर याने मोगल व कर्ण, रजपूत, राहाठोड हे नाल्तवाडी दरम्याने उतरले यामधे व त्यामधे रायबागानजीक झगडा रोजबरोज होऊ लागला. करनाटकी वजीर, व यैनलमुलुक व अकुशखान बारगीर वजीरानी पारखे होउनु येदलशाहा तर्फेसी आले. जलालदीन अकबर पादशाहा व निज्यामशाहा पादशाहा बहीरी व कुतुबशाहा तेलगण हे तिघ मिळून राजफौज करून चालोन आले. राजबिडे, पाऊयाचे, हसम झगडा दिल्हे. पाहिले तासपासून अकरा तासपावेतो झगडा जहाला रण दुतर्फा पडिले. राजभुवराने राजबिडे व बाजे वर्जीरासी व लोकासी बोलाऊन खलबत केले. सदरहु वजीर अवघे मिळून राजभुवरास अर्ज केल जे " मुसलमान पादशाही लस्केर येकवट होउनु येताती आम्ही त्याचे तोंडेसी उभे रहातो. जैसे मारावे तैसे झगडा फत्ते करितो. अली येदलशाहा व इमामनमुळीक हे दोघे पादशाही लस्कर आपुले जागा होऊन पुढे येताती. दोघे पादशाही झगडा देत असे. रोजबराज रण पडीत असे. ह्यानी दगा देउनु सापडावितील. ह्याचे पतेरा नाहीं. ते तर्फेसी मुदाम दाहा हजार घोडा व पन्नास हजार पायेदळ त्याचे तोंडसी राखणे. आम्ही दिलेपाखीने मेहेनत करून. दोन्ही

---

५५ मानाचा पोषाख. ५६ मनापासून ५७ मेहनत.

पादशाही लस्कर दगा देतील " यैसे सिरभोई ठेऊन रोशॅन केलेवरी राजभुवराने वजीरासी कपडे देऊन दोहडाविले. जागा जागा आपुले गड कोटासी इँतबारी लोकासी राजभुवराने पाठविले. * बीतपसील‥ ‥
येणे प्रमाणे कपडे देउनु पाठविले. राजफौज झगडा जहाले. निज्यामशाहा बाहिरी व कुतुबशाहा तेलगण मोडा जहाला. अकबर जलालदीन मोगलावरी झगडा घातला. त्याचे मदतीस कोण्ही आले नाहीं. निज्यामशाहा बाहिरी व कुतुबशाहा तेलगण हे मोड जहाले. मोड होउनु येक जागा भार रचिले होते लस्कर करनाटकी झगडा करुनु परतुन येता मागुती हे फौज लस्कर झगडा दिल्हे. हे करनाटकी लोकानीं ४०००००० हजार बाण येकायेकी बत्ती लाविले त्या खाली दोघे पादशाहाचे लस्कर मोर्ब[60]-लग झगडीयात पडीले. कच खाऊन आपुले जागेसी उतरले. मोगली लोक मागुती येउनु अलाहिदा झगडा दिल्हे. करणाटकी लोक बहुत पडीले. इतुके झगडा देउनु राजभुवराचे लस्केर जाउनु आपुले जागा उतरले. राजभुवराने आपण राजहौश मुस्तेदी रामहत्तीवरी बैसोन कुल लष्कर दोघे तिघे पादशाहावरी चालिले. भाडे थोर थोर भरुनु भाडेचे बहुत मार जहाले. बहुत कच होऊन लस्कर मोड जाहाले. त्यावरी राजभुवराने बहुत खुर्षाहाल होउनु नउगोजीस परतून येउनु उतरले. करनाटक लोक तिनी पादशाहा लस्करासी झगडा करून भोंगोन[61] बेहुशार होऊन लस्केर उतरले होते. अली येदलशाहा व इमामनमुलीक वराडदेश पादशाहा हे दोघे जण पादशाहा एकाएकी मुस्तेदीहून राजभुवरावरी घोडे केला. त्याचे जिनो उतरून बेखबर होते पाऊप्याद लोक रोटीपोळी करून घेत होते. तो येही जाऊन सभा पडोन खतर केले. राजभुवर रामराज अली येदलशाहा पादशाहा कन्नडजाण हाता खाले पाडून जाब बोलिला जे " तुवा माझे लेक म्हणोन बोलीली हातासी. तुवा येकायेकी दगा करूनु मजवरी सभा पडिलासी आता माझे काये तेंतबीर[62] चालणार असे ? माझे लस्केर तमाम पडीले " म्हणोन. ताजा कपडे, पुरतकालीक दाईव, टोपीस हिरा

---

५८ सागितल्यांवर ५९ विश्वासू. * येथें पंधरा सरदार पंधरा ठिकाणीं पाठविले त्याची यादी दिली आहे ६० पुष्कळ. ६१ थकून. ६२ खोगीर ६३ उपाय

मोती मानीकाचे कुलाब्र घालून मावीशाला पांघरून, अपुले देवासी स्मरण करून अली येदलशाहासी सागोन पाठविले जे " तुवा आपण फिरग घेऊन येकाग लढाई करावे. दुसरीयानें आपुलीयावरी हात देऊ नये " म्हणौन. त्यापासी सौगंर्द[64] घेतले मग अली येदलशाहाने आपण येकागी भिडीता नजीक उभे राहुन डोमकी कापिले हे खबर च्यारो पादशाहासी जाहीर जाहाले. करनाटकी लस्केर तमाम चिंदीचोल जहाले. पलोन हत्ती व घोडे, उट, बारु, गलेले व बाण सुमार व खजाना तमाम लुटालुटी जहाले. कुल लस्कर मिलोन विज्यानगरासी गेले राजभुवराच माये व तिघीजण बाइला हे खबर ऐकोन माहालासी आगी लाऊन दिल्हे. माणीक, मोती व हीरा, रत्न तमाम मुसलमान लस्कर पादशाहा जाऊन कटकंबद[65] उतरोन मुदाम १४ रोज शहरामधे सोर्दासोदी[66] केले. मोबलग माल सापडिले मुलु[67] कागिरी तिनी पादशाहा यानी केले. अकबर जलालदीन पादशाहाचे लस्कर परतून गेले. व इमामनमुलुक हे अपुले मुलुकासी गेले. निज्यामशाहा बहिरी आपुले मुलुकासी गेले. अली येदलशाहा याने मुलुकगीरी करीत चालिले पिनगोंडेसी जाउनु वेंढा घालून तिनी महिने लढाई केली. मग कोट वरजार होउनु काबीज करू दिल्हे नाहीं. मग तेथून तोरगलासी येऊन वेढा घातले. स्थल वेकटी झगडा केले. काहीं काबीज होऊ दिल्हे नाहीं. मग तेथे लस्कर ठेऊनु अली येदलशाहा पादशाहा विज्यापुरासी आले. रक्ताक्षी नाम सवछरे वैशाख वदि अस्टमी सोमवारी १० वे तासी श्रवण नक्षत्रीं भिमासीम वख्तीं रामराजाने जीव दिल्हे ऐसे खबर करनाटकी पादशाहाचे राजा जाहीर जहाले. अली येदलशाहाने च्यारी पादशाहासी मेहमानगी केली. मग ते बहुत खुषी होऊन गले. येदलशाहाने राजयाचे सीर कासीस देऊन पाठविलें. त्याचे विलायती गड कोटासी काबीजबदल घोडे राऊत देऊन पाठवितातीं. पेस्तर अहवाल नजरे पडालिया बैयानवरा[68] बखेर पाठउन देऊन. आजी तागाईत छ २५ माहे मोहरम रोज च्यारि सदेस लिहुनु पाठविले असे. (द्वितीय संमेलन वृत्त पृ. १६८)

---

६४ शफथ. ६५ सैन्यानिशी ६६ शोधाशोधी ६७ मल्ख कबज्यांत घेणें. ६८ तपशीलवार.

दामाजीपंत व विठ्या महार

सातारकर महाराजाच्या दप्तरात एका महजराच्या नकलेची नकल सापडली. त्यात शहरात व खेड्यात महाराना कोणकोणते हक्क पूर्वापर आहेत त्याची याद दिली आहे.

मूळ महजराचा प्रस्तुत खर्डा साराशरूप आहे. या साराशरूप महजराचा मथळा असाः —

" बादशाहाचा हुकूम शिका मोर्तब व दामाजीपत कारकून याचे हातचीं कलमे "

म्हणजे मूळ महजरावर बेदरच्या पातशाहाचे शिक्का मोर्तब होते आणि तो खुद्द दामाजीपत मगळवेढेकर याच्या हातचा होता.

महाराच्या हक्काचा तपशीलवार निर्देश केल्यावर खालील वाक्ये ह्या साराशात आलीं आहेतः —

" हे देणे पाछायाचे. व दामाजीपत याच हातचा कागद असे. विठ्या महार, मगळवेढ्याचा, पाछायाचे कामीं पडला. व दामाजीपत कामीं पडला म्हणोन पादशाहाणी विठ्या महारास हक करून दिल्हे "

या वाक्यानतर आणीक काहीं राहिल्या साहिल्या हक्काचे गणन करून पुनः खालील हकीकत लिहिली आहेः —

" बेदरास जाऊन पाछाव याची लेक बेगम आनली. आणि पाछावपासी हात जोडोन उभा राहिला. बाच्छाव याचे घोड्याची जागल करावयास गेला. तो तेथे माग चोरीस आला. तेव्हा माहार जागा होता. मग बाच्छाव यास जागे केले. विश्वासूख माहार ठरला. म्हणोन घोडा वरातीस दिल्हे. अबरनाक महार यास कृपा करून दिल्हे. बाच्छाव याचीतील कोठीतील कोठाडीं लुटल्या त्याजबदल तगादा दामाजीपतास केला. ते वेळेस श्रीविठोबाचे विठ्या

महारानें रूप धरून बाच्छाव याची रसद पोहोचती केली. दामाजीपताचा पैका भरून विठ्या माहाराने दिल्हा. आणि पाच्छाणे पुन्हा पावती दिल्ही. व दामाजीपत याजपासी विठ्या माहाराने आणोन दिल्ही बाछाव यांणीं चौकशी केली.व दामाजीपत याची चौकशी केली. त्याजवरून विठ्या महार याम हक दर उपकार पोटास भाकरी व बसावयास जागा करून दिल्ही. माहाराचे बदोबस्त करून दिल्हे. ''

महजरातील या हकीकतीवरून असे दिसते कीं मगळवेढ्यास दामाजी-पत कारभारी ऊर्फ कमावीसदार असताना विठ्या नावाचा माहार हि मगळवेढ्यास होता. दामाजीपताच्या कारकीर्दीत देशात कडाक्याचा दुष्काळ पडला. तेव्हा दामाजीपताने लोकाकडून धान्याची सरकारी कोठारें लुटविलीं. त्या कालीं वसूल धान्याच्या रुपाने घेत असत व नतर धान्य विकून येईल तो पैका रसद म्हणून राजधानीस पाठवीत. कोठारे लुटविल्यावर रसदीचे पैसे राजधानीस पाठविण्यास दामाजी-पताजवळ सहजच नव्हते. तगात चुगलखोरानीं कोठारे लुटविल्याची बातमी पातशाहापर्यंत बेदरास पोहोचविली. रसदीकरिता पातशाहाचे धरणे दामाजीपतावर येऊन बसले द्रव्य कोठून आणावे अशा विवच-नेंत दामाजीपत पडले. पताच्या सकटाचा साक्षीदार मगळवेढ्याचा विठ्या माहार होता च. त्याच्याजवळ बापजाद्यानीं पुरून ठेविलेले किंवा इतर कोणत्या तरी कारणाने जमा झालेले द्रव्य होते. व ते कर्मधर्म-सयोगाने रसदीची फेड करण्याइतके होते. ते द्रव्य विठ्ठलरूपी परमे-श्वराचा, मगळवेढच्या विठ्या नावाच्या माहाराच्या अगात, सचार होऊन दामाजीपताकडील रसद म्हणून बेदरास सरकारात भरण्याची विठ्या महा-रास परमेश्वरप्रेरणा झाली. विठ्या माहार मजल दर मजल बेदरास गेला, आणि त्याने पातशाहाच्या कचेरीत दामाजीपताकडील म्हणून रसदेचा भरणा केला, पावती घेतली व ती दामाजीपतास आणून दिली. अर्थात दामाजीपंताचें सकट वारले व धरणे हि सुटले.

दामाजीपताच्या रसदेची अशी ही ऐतिहासिक हकीकत प्रस्तुत महजरावरून उपलब्ध होते. ती देऊन प्रसिद्ध इतिहाससशोधक राजवाडे तिचा इत्यर्थ काढतात तो असा आहे. यःकश्चित कमावीसदाराने धान्याची खडोगणती कोठारे लुटविणे, बादशाहाकडील धरणे येऊन बसणे, माहाराने गुपचुप रसद जाऊन भरणे वगैरे हा सर्व प्रकार यद्यपि वास्तविक, तत्रापि आश्चर्योत्पादक होता. कवीनी लाघव करून ऐतिहासिक हकीकतीला आपल्या कल्पनेने काव्यरूप दिल्हे, व भगवान् भक्तवत्सल जो श्रीविठ्ठल त्याने माहाराचे रूप घेऊन दामाजींची रसद भरली, रसद भरता क्षणीं च महाररूपी परमेश्वर पातशाहाच्या डोळ्या देखत गुप्त झाले वगैरे कवि-कल्पना रचिल्या परमेश्वर माहाराच्या हृदयात शिरून, तत्द्वारा एका दयार्द्र गृहस्थाचा बचाव झाला ही खरी ऐतिहासिक हकीकत प्रस्तुत महजर न सापडता तर कल्पना कोटीतील असावी असा जसा आजपर्यंत तर्क करीत होतो तसा च पुढे करीत राहिलो असतो.

[चतुर्थ समेलनवृत्त पृ.५३–५५.]

मालोजी व विठोजी

बाबाजी भोसल्याचे मुलगे मालोजी व विठोजी हे भीमानदीच्या काठीं कांहीं गावाची पाटीलकी सपादून होते. तेथून ते निजामशाहाच्या दरबारीं गेले आणि तेथे तरवार गाजवून त्यानी अधीक ऐश्वर्य सपादन केलें. पुढे मालोजी इदापूरच्या लढाईंत बादशाही कामात खर्ची पडला. यामुळे कांहीं वर्षेपर्यंत विठोजीने सरदारी चालविली. शेवटीं विठोजी मरण पावल्या-नतर त्याचे व मालोजीचे मुलगे निजामशाही दरबारात मलिकंबराच्या हाताखालीं राहून सरदारीचीं कामे करू लागले. येथपर्यंतची हकीकत येथें दिलेल्या शिवभारतांताल श्लोकात आली आहे. शिवभारत हा ग्रथ परमान-

न्दकवीने शिवाजीमहाराजाच्या हयातीत व त्याच्याच आज्ञेवरून लिहिला असे त्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत म्हटले आहे. याग्ळे बखरीतील हकीकतीपेक्षा शिवभारतातील मजकुराचें प्रामाण्य बलवत्तर मानले पाहिजे.

दाक्षिणस्यां दिशि श्रीमान् मालवर्मा नरेश्वरः ।
बभूव वशे सूर्यस्य स्वयं सूर्य इवौजसा ॥ १ ॥
स पुण्यदेशे धर्मात्मा निवासं स्वमकल्पयत् ।
तन्वन् सौराज्यमधिकं नदीं भीमरथीमनु ॥ २ ॥
महावंशसमुद्भूतामुमा नाम यशस्विनीम् ।
उपयेमे स विधिना सावित्री सत्यवानिव ॥ ३ ॥
स शंभुप्रीतये शंभोर्भक्त्या सागरसंनिभम् ।
मधुरं खानयामास तडागं शंभुपर्वते ॥ ४ ॥
एतस्मिन्नेव समये दुर्गं देवगिरिं श्रयन् ।
निजामशाहो धर्मात्मा पालयामास मेदिनीम् ॥ ५ ॥
तमसेवंत सततं यवनानामधीश्वरम् ।
सर्वे यादवराजाद्या दाक्षिणात्याः क्षमाभुजः ॥ ६ ॥
तथा येदिलशाहोऽपि पत्तने विजयाव्हये ।
निवसन् राज्यमकरोद्यवनो यवनैर्वृतः ॥ ७ ॥
अथ केनापि कालेन निमित्तेन बलीयसा ।
येदिलेन निजामस्य विरोधः सुमहानभूत् ॥ ८ ॥
तदा त मालभूपालं काल प्रति महीभृताम् ।
श्रुत्वा निजामो मेधावी सहाय्ये समकल्पयत् ॥ ९ ॥
ततस्तस्य प्रियं तत्र कर्तुमप्रातिमद्युतिः ।
गत्वा देवगिरिं माल–महीपतिरुवास ह ॥ १० ॥
अथ विठ्ठलराजोऽस्य भ्राता भीमपराक्रमः ।
समेतः स्वपताकिन्या भेजे धारागिरीश्वरम् ॥ ११ ॥
यद्यप्यासन् निजामस्य सहायास्तत्र भूरिशः ।
तथापि मालवर्मैव सर्वेभ्योभ्याधिको भवन् ॥ १२ ॥

संतानार्थी स नृपतिर्धर्मपत्नीसमन्वितः ।
देवदेवं महादेवमारराध महाव्रतः ॥ १३ ॥
अथ कालेन महता देवी तस्य महौजसः ।
आनंदयन्ती दयित ससत्वा समजायत ॥ १४ ॥
ततः सा दशमे मासि प्रस्फुरद्राजलक्षणम् ।
सुमुखं शुभवेलाया सुषुवे सुतमद्भुतम् ॥ १५ ॥
अथ वर्षद्वयेतीते द्वितीयमपि नन्दनम् ।
लेभे महीपत· पत्नी मूर्तिमन्तमिवोत्सवम् ॥ १६ ॥
तौ शाहश्च शरीफश्च सिद्धनामांकितावुभौ ।
ववृधाते श्रिया सार्धं कुमारौ कुलदीपकौ ॥ १७ ॥
प्रपेदे पचमं वर्षं शरीफस्याग्रजो यदा ।
तदा महोदारवर्मा मालवर्मा महीपतिः ॥ १८ ॥
महत्या सेनया सार्धं दधानोऽभ्यर्हित धनुः ।
प्रस्थापितो निजामेन समरायेंदिरापुरम् ॥ १९ ॥
तत्रात्यर्थं युध्यमानः सबलैरभियायिभि· ।
पुरोधाय प्रतिभटान् प्रययावमरावतीम् ॥ २० ॥
ततः शाहशरीफौ च पुरस्कृत्य प्रतापिना ।
चक्रे विठ्ठलराजेन राज्यं तदखिलं स्थिरम् ॥ २१ ॥
ततः शरीर शाहस्य प्रविष्टे नवयौवने ।
ससंबाधेव शिशुता संचुकोच शनै. शनैः ॥ २२ ॥
दानवीरं दयावीर युद्धवीरं महौजसम् ।
मालभूपसुत शाहं वरलक्षणलक्षितम् ॥ २३ ॥
दृष्टा यादवराजेन कन्या कुवलयेक्षणा ।
दत्ता सदक्षिणा तस्मै जिजूर्विजयलक्षणा ॥ २४ ॥
सुतां विश्वासराजस्य दुर्गां नाम्नाथ सद्गुणाम् ।
शरीफोऽपि महाबाहुर्भव्यां भार्यामविन्दत ॥ २५ ॥
अथ विठ्ठलराजे स्वे पितृव्येऽपि दिवं गते ।

महावीरेण धीरेण शाहराजेन धीमता ॥
राज्यभारः स हि महान् दध्रे बत निजे भुजे ॥ २६ ॥
संभ' खेलश्च मल्लश्च मबो नागश्च पर्शुकः ।
त्र्यंबकश्चापि कक्कश्च भ्रातरः सोदरा अमी ॥ २७ ॥
पुत्रा विठ्ठलराजस्य सुत्रामसमविक्रमाः ।
मालभूपालजौ शाहशरीफौ च प्रभाविणौ ॥ २८ ॥
निजामस्य प्रियकरा कराकृष्टशरासना ।
पर न गणयामासुरबरस्य मते स्थिताः ॥ २९ ॥

विठोजीचा वडील मुलगा संभाजी याचा मृत्यु

विठोजी मरण पावल्यानतर निजामशाहाने एक वेळ मोठा दरबार भरविला. तो सपल्यानतर सर्व सरदार आपापल्या हत्तीवरुन व घोड्यावरून घाईघाईने जात असता खडागळ्याचा हत्ती बेफाम होऊन लोकाना मारू लागला. तेव्हा लुकजी जाधवरावाचा मुलगा दत्ताजी याने तो हत्ती ठार केला. हे पाहून खडागळे व जाधव याच्यात झटापट सुरु झाली. त्या वेळीं भोसल्यानीं खडागळ्याची बाजू उचलली व विठोजीचा वडील मुलगा सभाजी याच्या हातून दत्ताजी जाधवराव ठार झाला ! ही बातमी ऐकून लुकजीने येऊन सभाजीस ठार केले ! आणि आपला जावई शहाजी याजवरही वार करून त्यास मूर्च्छित केले. शेवटीं निजामशाहानें लुकजीस दोष देऊन ही मारामारी थाबविली. यामुळें लुकजी निजामशाही दरबारातून निघून मोगलास मिळाला. अशी हकीकत तजावरच्या शिलालेखात दिली आहे. तिचा काल शके १५४४ चा फाल्गुन शुद्ध पक्ष असावा असे येथे दिलेल्या विठोजीच्या सात मुलाच्या वाटणीपत्रावरून दिसते. या पत्रात विठोजीचा वडील मुलगा सभाजी याचे नाव नसून इतर सात भावाचीं नावे आहेत. शके

१५४४ च्या माघ अमावास्येस संभाजी भोसल्याच्या नावें एक हुकूम सुट-लेला उपलब्ध आहे व त्यानंतर एकच आठवड्याने झालेल्या या वाटणी-पत्रांत त्याचे नाव नाहीं यावरून त्याचा मृत्यु या आठवड्यात झाला असला पाहिजे. यानंतर लौकरच शहाजीस पहिला मुलगा झाला. त्याचे नाव संभाजी असे ठेवण्यात आले.

या खेरीज शके १५४४ मध्ये भोसले घराण्याची सांपत्तिक स्थिति कशी होती याचा अंदाज करण्यास व विठोजीचा मुलगा मालबा हा मालो-जीच्या मृत्युनंतर जन्मला असें गृहीत धरून मालोजीचा मृत्युशक ठरविण्यास हें पत्र उपयोगी पडण्याजोगे आहे.

१५४४ फाल्गुन शुद्ध ८

सके १५४४ दुदभी नाम सवतछरे फाल्गुण सुध अस्टमी ८ वार गुरुवार सु। सलास इस्नरईन अलफ तेरीख ७ माहे जमादिलावल ते दिवसी राजश्री रामेशभट व राजश्री चितामणी भट गोसावी यासि. राजश्री खेलोजीराजे व राजश्री मंबाजीराजे व राजश्री नागोजीराजे व राजश्री पर-सोजीराजे व राजश्री त्रिंबकजीराजे व राजश्री ककाजीराजे लिहुनु दिधले ऐसे जे. तुम्हापासीं राजश्री ताबाई आवाने ठेवणे ठेविले होते. वितपसील

नख्त एकवीससे होनु २१०० — सोने एकसे आठ तोळे १०८

हे तुम्ही आमचे आम्हासी खडकीस आणौनु दिधले. पैकीं मालबा रायाचा वाटा मालबासी देउनु वाटे सा आमचे आम्हासी पावले. वितपसील

नख्त अठरासे १८०० — सोने तोळे नऊद ९०८

एणे प्रमाणे आम्हासी पावले. तुम्हासी व आपणासी अर्थाअर्थ संबध नाहीं.

गोही

एकोजी जैतजी भोसले — भिकाजी मोहिते

मकुंद गोपिनाथ पत्रप्रमाणे साक्ष[1] — तिमाजी भोसले

[खंड १५ लेखांक ३९५]

---

१ साक्ष.

ब्राम्हणी राज्य मोडून त्याच्या जागी पांच शाह्या प्रस्थापित झाल्या त्यांची नांवे —

१ वऱ्हाडची इमादशाही शके १४०६—१४९६ ही अहमदनगरच्या निजामशहानी बुडविली

२ बेदरची बरीदशाही शके १४४८—१५३१ ही विजापूर आदिलशहानें बुडविली

३ गोवळकोंड्याची कुतुबशाही शके १४४०—१६०९ औरंगजेबानें ही बुडविली.

५ अहमदनगरची निजामशाही शके १४१२—१५५६ ही शहाजहानानें बुडविली.

५ विजापूरची अदिलशाही शके १×११—१६०८ ही औरंगजेबानें बुडविली

पुणें ते सातारा रस्ता.

पुणे
आळवी
कोंध्र
कात्रज
सिंव्हगड
शिवापूर
पुरंदर
वज्रगड
बोरगाव
शिरवळ
खंडाळा
पांडवगड
साल्पे
सुरूड
देऊर
वैराटगड
बवन
चंदन
पाडळी
वर्धनगड
कृष्णा नदी
सातारा
रहिमतपूर
गणेशवाडी
नान्ही
पात

पाटीलकीसाठी खून व धर्मांतर

मौजे देवराष्टे, कर्यात वांगी प्रांत पन्हाळा येथील मुसलमानी अमदानींतील पाटीलकीची हकीकत अशी आहे (सनदपत्रांतील माहिती पान ९८)---

सभार्जी भोसले यार्णी पाटिलकी केली. तो पाटिलकी करीत असतां त्यास देवाज्ञा जाली. त्याचे पोटी लेक चौघे जण. वडील तुकोजी, त्याचे पाठीचा काळोजी, त्याचे पाटीचा बाळोजी, (त्याचे पाठीचा हिरोजी), ऐसे चौघे जण भाउ. त्यांमध्ये तुकोजी वडील. तो पाटीलकी करू लागला. ऐसे असता पादरीचा विनाशकाळ आला. मूळ कऱ्हाडीहून रसद विजापुरास जात होती. त्यास रसद मौजे मजकूरच्या रानातून जात असता वाट पाडिली. चोरानीं रसद नेली. तें वर्तमान विजापुरास गेले. मग तेथून नामजाद आली. ते नामजादीने काळोजी व बाळोजी या उभयतास जिवे मारिलें. तुकोजी पळोन गेला. हमरोजीस धरून विजापुरास नेले. महमद सावकार याचे हवाला केले आणि हुकूम केला कीं याजपासूनु रसदेचा निकाल करून घेणे, म्हणून तगादा केला. त्यास तो निपुत्रिक होता तो बाटला. ऐसें जाहालिया उपरि गाव वैराण पाडिला. त्यावरी कबूलखान दिवाण गावास आले. त्याजबराबर हमरोजी आला. गावास आलिया उपरी तुकोजी बोलिला कीं, " तू मुसलमानासीं मिळोन पाटिलकी करितोस. " पाटिलकी मुसलमानाच्या घरास गेली ऐसे जाणोन तुकोजीनें हमरोजीस जिवे मारिलें. या उपरी दिवाणाने बाहीर निघोन तुकोजी हि जिवे मारला. मग तुकोजीचा लेक आपाजी भोसला माजे शेणोलीमध्ये होता. त्यानें गावास मुतालीक पाठीवला. त्याचे नाव डुबाजी. तो सुरळीत पाटीलकीची मुतालकी करून पाटीलकीचा हक, लाजिमा आपाजी भोसला यास पावता करीत होता. ऐसे सुरळीतपणे मुतालकी करीत असता डुबाजीस देवाज्ञा जाली. त्याचे पोटी लेक

तिघे जण. सभाजी व सोनजी व नरसोजी ऐसे तिघे जण. त्याजवरी सोनजी शहाणा निघाला. तो पाटिलकीची मुतालकी करू लागला. 'हक्क दक थोडा बहुत भोसल्यास द्यावा ' ऐसें बोलिला. मग सभाजी व नरसोजी या उभयतानीं विचार करून बोलिले जे 'हा भोसलियाचा मिळताऊ आहे ' म्हणून सभाजी व नरसोजी या उभयतां भावानीं सोनजीस जिवे मारिलें. मग दोघे जण पाटिलकी करू लागले.

परचक्रनिरूपण.

श्रीक्षेत्र नाशकाजवळच्या टाकळीस श्रीसमर्थांचा जो आद्य मठ आहे त्या मठात ' परचक्रनिरूपण ' या रामदासी प्रकरणाच्या २८ ते ४१ पर्यंतच्या ओव्या उपलब्ध झाल्या. त्यात मुसलमानी अमदानींत झालेल्या हिंदुसमाजाच्या दुरवस्थेचे नामांकित शब्दचित्र काढलेले आहेः—

पदार्थ मात्र नितुका गेला । नुस्ता देशचि उरला ।
येणे करितां बहुताला । संकट जालें ॥ २८ ॥
लोकें स्थानभ्रष्ट जालीं । कितेक तेथेंचि मेलीं ।
उरली तें मराया आली । गावावरी ॥ २९ ॥
माणसा खावया धान्य नाहीं । आथरुण पांघरुण तेहि नाही ।
घर कराया सामर्ग्री नाही । काये करिती ॥ ३१ ॥
पुढे आला प्रजन्य काळ । धान्य महर्ग दुःकाळ ।
शाकार नाहीं भळभळ । रिचवे पाणी ॥ ३२ ॥
कितेक अनाचारी पडिली । कितेक यातिभ्रष्ट जाली ।
कितेक ते आक्रंदलीं । मुलें बाळे ॥ ३३ ॥
कितेक विषें घेतलीं । कितेक जळीं बुडालीं ।
जाळिलीं ना पुरिलीं । किती येक ॥ ३४ ॥
ऐसें जाले वर्तमान । पुढें हि अवघा अनमान ।
सदा दुश्चीत अवघे जन । उद्वेगरूपी ॥ ३५ ॥

कांहींच पाहातां धड नाहीं । विचार सुचेना कांहीं ।
अखंड चिंतेचा प्रवाहीं । पाडिले लोक ॥ ३७ ॥
येक ह्मणती कोठे जावें । येक म्हणती काये करावे ।
विदेशा जाउनी काये खावे । वेच नाहीं ॥ ३८ ॥
तथापि मार्ग चि चालेना । भिक्षा मागतां मिळेना ।
अवघे भिकारी च जना । काये म्हणावें ॥ ३९ ॥
प्राणीमात्र जाले दुखी । पाहाता कोण्ही नाहीं सुखी ।
कठिण काळे वोळखी । धरीनात कोण्ही ॥ ४० ॥

श्रीसमर्थकालीन अस्मानी सुलतानी

इदूरबोधन व डोमगाव मठात काहीं बाड रा. शंकरराव देव यास सापडलीं. त्यात स्वकालीन अस्मानी सुलतानीचे वर्णन स्वतः समर्थांनीं ज्यांत केले आहे असे तीन प्रबंध सापडले त्यातील निवडक भाग येथे दिले आहेत. त्यात समर्थ म्हणतातः—दुष्काळ पडला, लुटालूट सुरू झाली, लोक मरू लागले व गावे वोस झालीं. चोऱ्यामाऱ्या व दगेधोपे याचा सुकाळ झाला इत—क्यात परचक्र आले व दोन्ही कडच्या सैनिकानी प्रजेचा सहार मांडिला. दांडग्यानीं हजारो जीव कुटून काढिले, नाककान कापले, स्त्रिया भ्रष्टविल्या व लोकाच्या मोटा बाधून समुद्रात बुडविल्या. चोरानीं सौदागराना बुडविले आणि काफिल्यांना लुटले. गामळानी व मुसलमानानीं गुजरिणी व ब्राह्मणी बाटविल्या, जहाजावर धरून नेल्या, कित्येक स्त्रिया देशांतरास नेऊन गुलाम म्हणून विकून टाकिल्या आणि शेकडो मातुश्रिया हालहाल होऊन मेल्या.

प्रबंध पहिला.

बहूसाल कल्पांत लोकांसि आला । महर्गें बहू धाडि केली जनाला ।
किती येक मृत्यासि ते योग्य जाले । किती येक ते देश त्यागूनि गेले १

कित्ती येक ग्रामे चि ते वोस जाली। पिके सर्व धान्यें च नामा बुडाली।
कित्ती येक धाडीवरी धाडि येती। द्वया सैन्यकाचेनि संव्हार होती २॥
कित्ती येक ते मेघ ही मंद जाले। अनावृष्टि स्थळोंस्थळीं लोक मेले।
कित्ती येक अन्नाविसी भ्रष्ट जाले। कित्ती येक लोकी जळीं प्राण दिल्हे ३
कित्ती येक ते ताम्रबंदी च गेले। कित्ती येक मान्हाष्ट्र बंदी मिमाले।
कित्ती येक ते छंद ना बंद नाहीं। कित्ती येक बेबद ते ठाई ठाई ॥४॥
कित्ती येक ते धान्य लुटूनि नेती। कित्ती येक ते पेव खाणोनि नेती।
कित्ती येक ते पूरिले अर्थ नेती। कित्ती पूरिली सर्व पात्रें चि नेतीं॥५॥
कित्ती पथ देशांत ते नासले हो। कित्ती येक पथांत ते मारिले हो।
कित्ती येक पंथांत ते लूटिले हो। कित्ती दांडगी ते बहू कूटिले हो।६।
कित्ती येक ते घ्राणकर्णे चि घेती। कित्ती उत्तमा त्या त्रिया भ्रष्टवीती।
कित्ती मोट बांधूनि ते बूडवीती। पिछोडे चि बांधोनि हीरोनि नेती ७
कित्ती पोट फाडूनि ते मारिताती। वृथा चोर अर्थाविसी प्राण घेती।
कित्ती येक सौदागरा बूडवीती। कित्ती येक ते काफले लूटिताती॥८॥
कित्ती गुर्जिणी ब्राह्मणी भ्रष्टवील्या॥कित्ती शांमुखी जाहाजी फाकवील्या॥
कित्ती येक देशांतरी त्या विकील्या। कित्ती सुदरा हाल होऊनि मेल्या९
कित्ती कोंकणामाजि ते लोक गेले। फळें कांकड्या भाक्षिता रोग जाले।
पिडा पावले पोट फूगोनि मेले। कित्ती किर्र् म्हणोनि फीरोनि आले १०

प्रबंध दुसरा.

जन बुडाले बुडाले पोटेंवीण गेले। बहु कष्टले कष्टले कित्ती येक मेले।
वीसा लोकांत लोकांत येकाचि राहिले। तेणें उदड उदड दुखचि साहिले॥ धृ० ॥
काहीं मिळेना मिळेना मिळेना खायाला।ठाव नाहीं रे नाहीं रे नाहीं रे जायाला।
हौस कैची रे कैची रे कैची रे गायाला।
कोठे जावें रे जावें रे जावें मागायाला॥ १ ॥

देश नासला नासला उठे लों ची कुटी ।
पिके होता चि होला चि होते लुटालुटी ।
काळाकरिता जीवलगां झाली तुटातुटी ।
अवघ्या कुटुंबा कुटुंबा होते फुटाफुटी ॥ ३ ॥
कैचा आधार आधार नाहीं सौदागर ।
कांहीं चालेना चालेना उदीम व्यापार ।
कैचा आधार आधार नाहीं सौदागर ।
कांहीं चालेना चालेना उदीम व्यापार ।
सर्व सारिखे सारिखे जाला येकंकार ।
काळ कठीण कैसा पावे पार ॥ ४ ॥
नलगे हांसावें हांसावें सगट सारीखें चि ।
लोक तुटले तुटले संसाराची ची ची ।
जनीं ईजती हुरमती पाहों जातां कैची ।
दुनिया जाली रे जाली रे आली रे कळाची ॥ ५ ॥
धान्ये माहाग माहाग तैसें ही मीळेना ।
कैसें होईल होईल होईल कळेना ।
काये होणार होणार होणार टळेना ।
पुण्य गेले रे गेले रे कांहीं च फळेना ॥ ६ ॥
सुडकें पटकर पटकर न मीळे पांघराया ।
शक्ती नाहीं रे नाहीं रे कोंपट कराया ।
वाट फुटेना फुटेना वीदेसीं भराया ।
औघीं बैसलों बैसलों बैसलों मराया ॥ ८ ॥
बायेला लेंकुरें लेंकुरें सांडुनिया जाती ।
भीक मागती मागती सिकडे चि मरती ।
रांडा पोरांच्या पोरांच्या तारांबळी होती ।
मोल मजुरी भीकारी होऊनि वांचती ॥ ९ ॥
नदी भरतां भरतां बालुनीयां घेती ।
वीख घेऊनी घेऊनी उदंड मरती ।

अग्नी लाउनी लाउनी जळोनिया जाती ।
मोठी फजीती फजीती सांगावें तें कीती ॥ ११ ॥
येक पळाले पळाले दुरी देशा गेले ।
बहु कष्टले कष्टले तेथे नागवले ।
फीरोनी आले रे आले रे घरीचे लोक मेले ।
कोठे उपाये दीसेना कासावीस जाले ॥ १२ ॥
उदंड चाकरी चाकरी मीळेना भाकरी ।
लोक नीलड नीलड काढुनी नेती पोरी ।
न्याये बुडाला बुडाला जाहाली सिर्जोरी ।
पैक्या कारणे कारणें होते मारामारी ॥ १३ ॥
येतो पाहुणा पाहुणा लोकरी जाईना ।
अन्न खातो रे खातो रे थोडें ही खाईना ।
उदंड वाढिलें वाढीलें तऱ्ही तो धाईना ।
गर्वे बोलतो बोलतो कोठें चि माईना ॥ १५ ॥
राहे वस्तीस वस्तीस चोरीतो वस्तांस ।
परी तो सांडेना सांडेना ठकीतो लोकांस ।
पुढें ठके रे ठके रे ठके अवेवास ॥ १८ ॥
लोक भलेसे दीसती खेटरें चोरीती ।
वस्त्रे धोतरें पातरें लपउनी पळती ।
कोठें धरीती मारीती महत्वा हारीती ।
काये करीती करीती वाईट संगती ॥ १९ ॥
दास म्हणे रे भगवता कीती पाहसी सत्व ।
काये वांचोनी वांचोनी ने परतें जीवीत्व ।
कीती धरावें धरावें धरावें तें सत्व ।
जालीं शरीरे शरीरें शरीरें नीसत्व ॥ २० ॥

प्रबंध तिसरा.

पनाळागडीं फार महर्ग जालें । बहु वीस्व तेणें गुणें वाख्य आलें ।

कधीं देव पावेल कांहीं कळेना । कदा धुंडिल्या येक दाणा मिळेना १
गुरें वीकिलीं सर्व वस्त्रें च पात्रें । भटीं वीकिली सोंवळी वोलि धोत्रें २

किती वीकिली जेन झोरे चवाळी। किती धाबळा माळ चंबु गवाळी ३
किती ऊखळे मूसळें सूप पाट्या। किती वीकिले झाडुनी कुंप काठ्या ४
किती येक जाती किती खल्लबते । तऱ्ही तें नव्हें काम कांहीच फते ५
किती येक तर्वार ढाला कटारा । कितेकी सुऱ्या कातऱ्या त्या अपारा ६
कितेकीच सीलेच भाले विकीले । कितेकी किती उंट घोडे विकीले ७
कितेकी मुद्या कुडक्या त्या विकील्या । कितेकी किती आंगठ्या त्या विकील्या ॥ ८ ॥
स्त्रियांचे अळकार नानापरीचे । किती थोरथोरां चि त्या सुंदरीचे ९॥

असे संकटीं रक्षिलें तां दिनासी ।
किती आठऊ प्रत्ययों तो मनासी ।
धरूनी करीं ऊतरीले अनाथा ।
लिळे पाहता पाववीले समर्था ॥ १० ॥

[श्री सांप्रदायिक विविध विषय पृ. २६१–२६७]

भातवडीचे युद्ध

भातवडीच्या लढाईंत शहाजीनें प्रथम आपलें अद्वितीय शौर्य व्यक्त केलें असें तंजावरच्या शिलालेखांत म्हटलें आहे. या लढाईचे वर्णन ‘ बुसातिने सलातीन ’ नावाच्या विजापूरच्या इतिहासात आलें आहे त्याचा सारांश असा—

मलिकअंबर हबशी हा निजामशाही राज्यांतील एक चाकर असून त्यानें त्या राजधानींतील फंदफितूराच्या वेळीं मोठ्या हिंमतीनें बुऱ्हाणशाहाच्या कारकीर्दीत मुखत्यारीचा लगाम आपल्या हातीं पकडला, आणि लौकरच प्रबल झाला. परंतु हें त्याचें प्रबलत्व इतरास सहन न होऊन त्यांनीं त्याचें

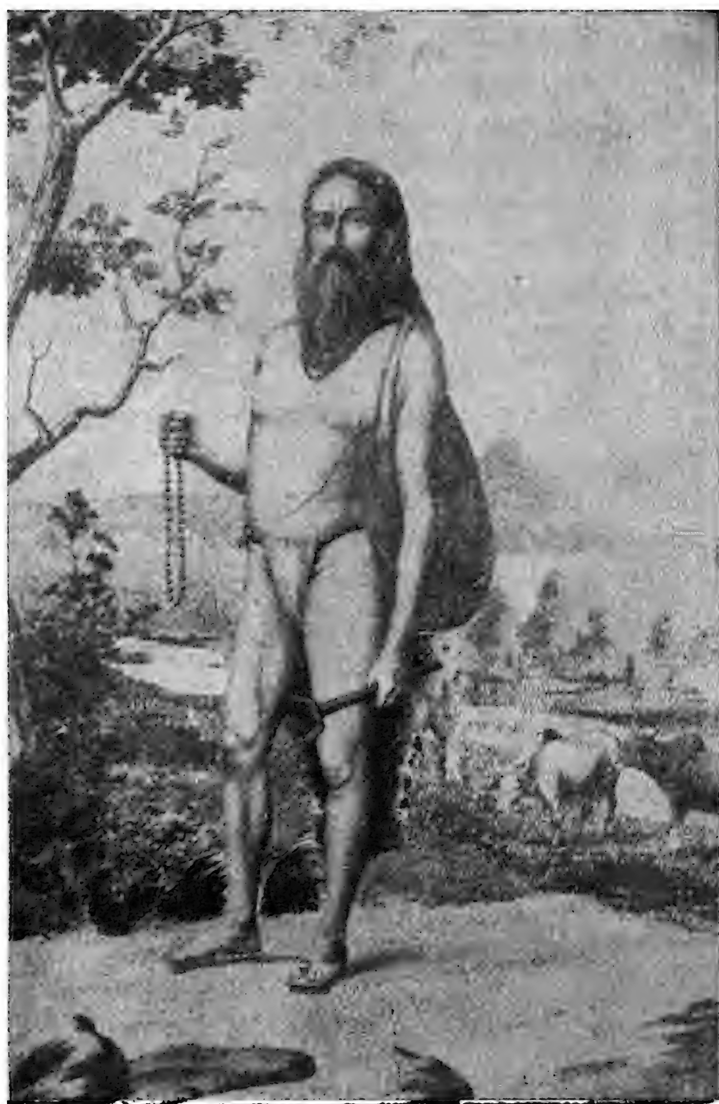
पारिपत्य करण्याचे मनांत आणिलें. आरंभीं तो प्रत्येक वेळीं आदिलशाहाकडे लीनतेने मदत मागून आपले काम पार पाडीत असे. त्याकडे मनमुराद फौज जमतांच त्यानें प्रथम इब्राहीम निजामशहावर शस्त्र धरिले आणि आदिलशाहाशीं उद्धटपणा आरंभिला. आदिलशाहाच्या मनांत निजामशाही राज्य संरक्षण करण्याची उमेद होती. परंतु मलीकचे वर्तन फारच फाजील होऊं लागले. तेव्हां मोंगलाशीं सख्य करून त्यास मलिकअंबरावर फौज पाठविण्यास चेतविले. मोंगलासहि तेंच हवे होतें. कारण ते मलीक याच्या त्रासानें अगदीं कावून गेल्यासारखे झाले होते ! त्यात त्यांना आदिलशाहाची मदत मिळताच त्यांनीं तयारी केली आणि हिजरी सन १०३२ (इ. स. १६२३) त चाळीस हजार स्वार व इतर युद्धोपयोगी जंगी सामान सरंजाम घेऊन ते अहमदनगरावर निघाले. तत्समईं आदिलशाहाने चाळीस हजार स्वार मुल्ला महमद लारी सरलष्कर (ज्यास मुल्लाबाबा म्हणतात) त्याबरोबर रवाना केले. हे वर्तमान मलिकअंबरास कळताच त्यानें दोन्ही सैन्याचा एकदम फन्ना उडविण्याची हिंमत धरून स्वतः चाळीस हजार स्वारासह तो युद्धास सज्ज झाला. दोन्ही सैन्यांची नगरापासून पाच कोसावर भातोडी म्हणून एक गाव आहे. तेथे गाठ पडून आदिलशाही व मोंगली लष्कर खूप दमाने लढलें. परंतु सरलष्करची शिकस्त होऊन आदिलशाही सैन्याचा पराभव झाला. तशीच मोंगलाच्या सरलष्करखानाची हीच दशा झाली. मलिकंबराने त्या जयाच्या भरात शेकडो सरदार अमीरउमराव व इतर लोक कैद केले. तेव्हां बाकीच्या फौजेवर मोठा कहर उसळला !

[मोडककृत विजापूरचा इतिहास पृ. १४६]

निजामशाहीचें पुनरुज्जीवन

मलिकंबराच्या मृत्यूनतर त्याचा मुलगा फत्तेखान कर्तृत्वशून्य निघाला. यामुळें निजामशाही बुडविण्याच्या कामीं मोंगली सरदार मोहबतखान यास यश आलें. परंतु पातशाही बुडाली तरी निजामशाही सरदार

श्रीसमर्थ रामदासस्वामी [पृ. २८ अ.

शहाजहान.

अवरंगजेब.

शाइस्तेखान.

नादिरशाहा.

आपापला प्रांत बळकाऊन स्वतंत्र होण्याच्या विचारास लागले. त्यात शहाजी हा सर्व निजामशाही सरदारांत फौजबंद व धोरणी होता. यामुळे त्यास आपणाकडे ओढून घेण्यासाठीं मोगल व विजापूरकर यांची खटपट सुरू झाली. तिचा फायदा घेऊन शहाजीनें निजामशाहीचें पुनरुज्जीवन केले व पातशाहीच्या नावाखालीं आपलें सैन्य वाढवून तो जबरदस्त बनला.

"शहाजी महाराज भीमगडीं जाताच निजामशाही प्रांत, पुणे व जाल्ना बालेघाटपर्यंत व जुन्नर व अहमदनगर व संगमनेर व नाशिक व त्र्यंबकपर्यंत घेतले. आणि सात आठ हजार स्वार ठेऊन प्रांत लुटूं लागले. इरादतखान दौलताबादेस होते. त्यास मालोजी भासले याजकडून स्नेह केला, आणि उमेदवार शहाजहा पादशहा याच्या कृपेचे म्हणून मनसब बेवीस हजारी करार करून फर्मान शहाजी महाराज याच्या नांवें व वस्त्रें पादशहाची आणून दिलीं. आणि शहाजी महाराज ज्याप्रमाणे सांगतील त्याप्रमाणे दिल्लीहून आणवून देऊन शहाजहानचे चाकर करून विजापूरचा पातशाहाचा मुलूख घ्यावा असे इरादतखान याच्या चित्तांत होते. हें वृत्त महाराजास समजून हे हुशारच होते. मुरारपंतास न कळता खवासखान याजकडून कागदपत्रे येत होतीं. शहाजी महाराज यांणीं लिहिले कीं, 'तुम्हाकडून कांहीं उपरोळा जहाला असता आम्ही पुनरपि निजामशाही उभी करितो.' त्यास खवासखान याच्या चित्तात होते. परंतु मुस्तफाखान याच्या विचारास येईना. खवासखान दौलताबादेस गेले. अंजुर्दपणाने इरादतखान याशी स्नेह केला. आणि शहाजी महाराज यांचें भय होते. आणि पत्राचें उत्तर पाठविले की, "वंश निजामशाही म्हणून गादीवर बसवावें" असे लिहिलें. मुरारपंत याजबराबर फौज देऊन कुमकेस शहाजी महाराजाकडे रवाना केले. शहाजी महाराज श्रीवर्धन किल्ल्याहून निघून कोकणात जाऊन, निजामशाही वंश कैदेंत होते, त्यातून दहा वर्षांचा

१ हा मोगली सरदार यानें मालोजी (शहाजीचा चुलत भाऊ) मार्फत शहाजीस आपणाकडे ओढण्याची खटपट केली. २ मदत, पाठबळ. ३ खिन्नतेनें, निरुपायानें.

मूल मुरतजा नामे होता त्यास आणून भोंसगडी नेऊन तक्तावर बसविले. आणि प्रांत घेण्याच्या उद्योगास लागले. सिद्दी साबा सफैखान कोकण प्रांत घेऊन भिवंडीस होता. त्यास शहाजी महाराज यांणी पत्र आपल्या व मुरारपंत यांच्या नावे 'तुम्ही' निजामशाहास येउन भेटावे असे लिहिले. तेव्हा महाराजाच्या लिहिण्यास राजी न होता अदिलशाहाची चाकरी करावी म्हणून कोकणप्रांत शहाजी महाराज याच्या स्वाधीन करून निघाले. तो शहाजी महाराज यांणी फौज त्याच्या पाठलागास पाठविली. तेव्हा उभय लष्करची गाठ पडून युद्ध होऊ लागले. दोन्हींकडील मनुष्ये बहुत जाया जाली. सिद्दी अबर तोफखान्याचा सरदार होता त्यास कैद केला, आणि सफैखान याच्याहि फौजेस वेढा दिला. इतक्यात मुरारपंताकडील फौज कुमकेस येऊन सफैखान यास घेऊन नंतर विजापुरास जाऊन पातशहाची भेट घेतली बादशाहानी त्यास दोन लक्ष होन देउन हरपनहळी येथे ठेविले. नंतर काही दिवसानी मृत्यु पावले. शहाजी महाराजांनी श्रीनिवासराय[1] यास मेजवानीस बोलाऊन कैद करून त्याजकडील किल्ले व प्रांत घेऊन मुरतजा पादशहास जुन्नरास घेउन येउन द्रव्य व सरंजामहि बहुत संग्रह केला. दहा बारा हजार स्वार जमविले.

[काव्येतिहाससंग्रह, पत्रे, यादी वगैरे लेखांक ४३८]

मुरारपन्ताची तुळा

मुरार जगदेरावाने शके १५५५ च्या भाद्रपद अमावास्येस सुवर्णतुळा करविली व मोठा दान धर्म केला. त्या वेळी शहाजी महाराजांनी हत्तीचे वजन करण्याची युक्ति सांगितली अशी आख्यायिका महाराष्ट्राच्या इतिहासांत प्रसिद्ध आहे. त्या प्रसंगाचे हे दानपत्र आहे

---

१ जुन्नरचा किल्लेदार

॥ श्री ॥

श्रीनृप विक्रमार्क शालिवाहन शके १५५५ मुख्यपत्रस्य प्रतीयम् । श्री मगलमूर्तये नमः । नमस्तस्मै महेशाय यस्य सध्या त्रयछलात् ॥ यातायात प्रकुर्वेति त्रिजगत्पतयोऽनिश ॥ १ ॥ स्वस्ति श्रीमुखनामसवत्सरे ॥ दक्षिणायने वर्षर्तौ भाद्रपदेमासे कृष्णपक्षे अमावास्याया सोमवासरे ॥ घटिका ११ पलानि १ हस्त नक्षत्रे घटिका ६ पलानि १८ ॥ ऐंद्रयोगे घटिका २२ पलानि १ तत्काले नागकरणे एव पचांगशुद्धौ अस्मिन् पुण्यकाले केतुग्रस्ते दिवाकरे सूर्योपरागे महापर्वाणि श्रीमद्वशिष्ठकुलजलधिमहारत्नभूतः परमप्रताप प्रहतारातिगेहिनीनयननरिपूरपूरितपारावारः श्रुतिस्मृतिसदाचाराचरणपावितावनितल महादानानुदानकृतार्थीकृतदीनानाथोऽनेकान्नमत्रजीविताखिलान्नजनमत्कीर्तिचद्रिकयापि-- संसारतापततविबुधजनः धर्मावताराराजाधिराजः महाराजः राजश्रीः पडितः मुरारिः जगदेकप्रभुः ॥ सार्वभौमप्रतिनिधिः ॥ इद्राणीभीमरथीसगमे सकलपातकनाशकत्वेन पुराणप्रसिद्धे पुण्यक्षेत्रे रविग्रहस्पर्शकाले सब्रह्मसमाजस्नानश्राद्धादि नैमित्तिक सांग विधाय मुख्यकल्पमनुस्मृत्य साग साभरण गजदानमश्वदान गोशतदान च कृत्वा शास्त्रविहितमार्गेण सुवर्णरजतादिचतुर्विंशतिसंख्याकानि तुलामहादानानि सागानि तदैव कृत्वा सद्धनेन दीनानाथान् ब्राह्मणास्तत्तन्मनोरथैः पूरयित्वा भूमिदानार्थं तत्रैव नागरग्रामसंज्ञकमाम्रवृक्षान्तर्वेद्यादिस्वसीमासहितराजरेखया शतत्रयवराहापरिमितभूमिकमग्रहारसज्ञक कृत्वा सगममित्यग्रहारनाम निर्दिश्य शतत्रयवराहपरिमिते भूमिके षोडशाधिकाद्विशतवराहपरिमित-- भूमिक पृथगपास्याष्टादशभागान् समान् कृत्वा ॥ तत्र भागद्वय सगमेश्वरस्य दीपदानाभिषेकनैवेद्यार्थमुपकल्प्यावशिष्टषोडशभागानेकैकमशमेकैकस्मै विभज्य दत्तवान् ॥ तत्र तावत्षोडशब्राह्मणानां नामानि इमानि ॥ सोनभट देवगिरिस्त १ नरसिंहभट अग्निहोत्री २ त्रिंबकभट नांदुरकर ३ त्रिंबकभट सुदामे ४ त्रिंबकभट खेडकर ५ भानभट तळेगावकर ६ माहादेवभट पुरदरे ७ त्रिंबकभट पुराणिक ८ पुरुषोत्तमभट वैष्णव ९ मानभट वैष्णव १० गोपतिभट ढेरे ११ आपदेवभट चित्राव १२ बाळ पाठक नाशिककर १३

रंगनाथभट ग्रामज्योतिषी १४ सोमनाथभट ग्रामज्योतिषी १५ पुंडलिक हरिदास पंढरपूरकर १६ एवं षोडश ब्राह्मणेभ्यो दत्वाऽवशिष्टचतुरशीति वराहपरिमिते भूमिके चत्वारिंशद्वराहपरिमितभूमिक स्वपुत्रपौत्रादिसततार्थं वृत्तिं प्रकल्प्यावशिष्टचतुश्चत्वारिंशद्वराहपरिमित्त भूमिक पृथगपास्य तच्चतुर्धा समांश विभज्यैकमंश श्री कालिदासकविश्रेष्ठेभ्यो दत्वैक वररुचये दत्वैकं त्रिमलभट पुरोहिताय दत्वैकं रायारायाय दत्वाऽवशिष्टवराहचतुष्टयपरिमित्त भूमिक हलेगौडाय गृहनिर्मित्रे दत्त्वैव राजेरवया शतत्रयवराहपरिमित्तभूमिक क्षेत्र चतुर्विंशतिधा पूर्वोक्तप्रकारेण संविभज्य ब्राह्मणेभ्यः अग्निहोत्राध्ययनाध्यापनादिधर्मानुष्ठानार्थं दत्तवान् ॥ अत्र पूर्वोक्तविभागक्रमेण स्वस्वक्षेत्रोत्पन्नान् ॥ चयोपचययार्देत्रिसततेः संबंधो नास्ति किंतु ब्राह्मणानामेवेत्युदकधारापूर्वकं दत्तवान् ॥ इदं शमित्प्रभुपुत्रपौत्रादिराजैः संरक्षणीय तथाच भावि भूपालैरपि संरक्षणीय ॥ अन्यथा आकल्प पितृभिः सह नरकवासो भविष्यति ॥ यदर्थे धर्मशास्त्र ॥

स्वदत्ता परदत्ता वा यो हरेच्च वसुंधरा ॥
षष्टिर्वर्षसहस्राणि विष्ठाया जायते कृमिः॥१॥

केवळ वतनासाठी !

देशमुखी, पाटीलकी वगैरे वतने संपादन करण्यासाठीं अगर राखण्यासाठीं महाराष्ट्रांतील कर्त्या पुरुषाची कर्तबगारी कशी खर्ची पडत असे व या नादात गुंतल्यामुळें स्वराज्य व परराज्य यांतील भेद ओळखण्यास ते कसे अपात्र बनले होते याची हकीकत देणारे हजारो कागद महाराष्ट्रभर सापडतात. त्यापैकीं एक येथें मासल्याकरिता दिला आहे. यांतलि हकीकत एकतर्फी असण्याचा संभव आहे. परंतु तत्कालीन आपसांतील वैमनस्यांची कल्पना अशा कागदावरून करता येतेः—

हकीकत माहादजी वलद सुल्तानजी जगदळे देसमुख. परगणे मजकूर

कदीम[1] देशमुखी प्रा कऱ्हाडाबाद व पा मसूर एथील देसमुखी कदीम होती. वडील भाऊ जगदेराऊ याचें वाटणीचें कऱ्हाड व धाकटा भाऊ रामोजी याचे वाटणीचें मसूर. दो हि परगण्याची देशमुखी दोघे भाऊ करीत असता वडील भाऊ जगदेराऊ यामधे व कऱ्हाडीचा नैबामधे काहीं बोलीचाली होऊन कुंसर[2] पडला. त्यानें जगदेरायास दंड बाधला. ते देवयास ताकती नाहीं. मग जगदेराऊ पळोन गेला. नैबानें कुल बिसादी[3] लुटून खालसा केली. जगदेरायास हरामखोरी लावून देसमुखी अमानत[4] केली. बखेरं पादशाहास लेहून अमानत करून, नेगोजी थोरात उबराव याचे दुमाला[6] केली. हा वजीर पादशाही चाकर होता. याच्या तनख्यात दिल्ही. मसूर परगणाची देसमुखी देहँ[7] सत्तावन आपले वडील करीत होते. जगदेराऊ बाहीर दावे करिता मरोन गेला. त्याचे पोटीं सतान नाहीं. मग आपला वडील रामोजी व त्याचा लेक दयाजी हे बादूर पादशाहापाशीं फिराद जाहाले. हजरत पादशाहानीं हकीकत मनास आणिली. तेंव्हा पेसकसी[8] दाहा हजार होन माशा ठेऊन कऱ्हाडीची देसमुखी कदीम होती ऐसे मनास आणून दुमाला केली. पेसकसीचे पैसे द्यावयास मौंसर[9] नाहीं. म्हणऊन आऊध तरफेचे देहे २७ सत्तावीस लुखजी कुकजी यादव पादशाही मनसफदार होते त्यास सत्तावसि गावीची देसमुखी देऊन, त्यापासी पैसे घेऊन, पेसकसी फेडिली. त्यावरी थोरातामध्ये व आपल्या वडिलामध्ये दावा लागला. तेंव्हा मागती आपले वडील हजूर विज्यापुरास गेले. हुजूर नागोजी व बहिरजी नाहवी याचे अडिनाव यादव हे होते. यावरी पादशाहाची मेहेरवानी होती. मग त्याची पाठी करून च्यारी गावींची त्यास देशमुखी दिल्ही. कडेगाऊ, कोरेगाऊ, टेंबू, गोवारे, ऐसे च्यारी गाव प्रा मजकुरीचे देऊन, त्याची पाठी करून, थोराताचा दावा दूर केला. त्याउपरी रताजी रूपाजी यादव यानीं आऊधीची देसमुखी करून पुडावे केले. वणगोजी मुधोजीस मिळोन मुलखामध्यें रौंजीक[10] केले. आणि वणगोजी मुधोजीस आणून कऱ्हाडीचा कोट त्यास घेऊन दिल्हा. मोठमोठे सावकार लुटिले. पनाळापावेतो राजीक केले. ते

---

१ प्राचीन २ वाकडे पडलें ३ जिनगी ४ जप्त ५ हकीकत ६ स्वाधीन ७ गाव ८ नजर ९ ताकद १० दंगा

वख्तीं वणगोजी मुधोजी पुंड जाहाले होते. त्याची सनद कऱ्हाडीचे देस-मुखीची करून घेतली. तेव्हा यादवामध्ये व आमच्या वडिलामध्ये दावा पडला. मग आपला आजा बादूर पादशहापासी फिराद जहाला. पादशाहानीं रताजी रूपाजी बहुत तलब[११] केला. ते हजूर न येत. मग त्यावेरी नामजादी[१२] करून रताजी रूपाजी जिवें मारिले. ते वख्तीं देसमुखी अमानत करून रणदुल्लाखान याचे हवाला केली. मसूर परगणाची देसमुखी देहे सत्तावन गावींची चालत होती. याउपरी निजामशाहींतून शहाजी राजे भोसले हे विज्यापुरास आले, पादशाहानीं मनसफ दिल्ही. ते वख्तीं यादवाचे भाऊबंद शहाजीराजाकडे चाकर होते. त्यानीं शाहाजीराजास मिळोन देस-मुखींचा करीना सागितला जे, "जगदाळाच्या घरामध्ये कोणी नाहीं, जगदाळाचे घर मोडिले आहे, कऱ्हाडची देसमुखी आपल्याकडे केली पाहिजे, त्याचा आमचा दावा आहे." ऐसे सागितलें. मग शाहाजीराजानीं पादशहास अर्ज करून दौलतेचे भरीस देसमुखी कऱ्हाडची मागोन घेतली. मग आपला आजा नरसोजी हा मसूर परगणाची देसमुखी व कसबाची पटेलगी आपला वडील करित असता, शाहाजीराजे भोसले यास यादव मिळोन देसमुखी कऱ्हाडीची शाहाजीराजाकडे केली हे वर्तमान आयकोन करनाटकामध्ये बेंगरुळास आपला आजा नरसोजी जगदळा गेला. तेथे शाहाजीराजाची भेटी घेतली त्यास कऱ्हाडीचे देसमुखीची हकीकती सागितली. ते वख्ती यादव व शाहाजीराजे यानी विचार करून दगा देऊन आपला आजा नरसोजी जगदाळा मारिला आपला बाप व आपला चुलता होता याउपरी शाहाजीराजानीं पिसाळे म्हणून एक महराटे चाकरीस ठेविले होते, त्यास लावून देऊन मसुरीचे मोकदमीवरी दावा करविला आणि मसूर परगणा शहाजीराजाने जहागीर घेतली. आणि मसुरीच्या कोटामधे आपले ठाणें ठेविले. ते वख्ती पिसाळ्यास लावून देऊन मसुरीची पटेलगी व देसमुखी अमानत केली आणि **दादाजी कोंडदेव शहाजीराजाकडील सुभेदार** त्यास मागोन पिसाळ्यास व आम्हास गोत लावून दिल्हें जे परगणे पाटणीचे स्थळीं खाने अजम लाडीखान हवालदार कऱ्हाडीचा व पाटणीचा

---

११ बोलावले १२ धरणें किंवा शिपाई पाठवून

एकच होता त्याने मसूरपरगणाचे पाटील व हक्कजवारीचे गोत व कसबे मसूरचे बैते बलूते ऐसे मेळवून पिसळे व आपला चुलता व आपला बाप यापासीं जमान घेऊन गोताने निवाडा केला कीं, 'जगदळेयाची मसूर-परगणाची देसमुखी व कसबाची पटेलगी खरी असे ' ह्मणोन गोही[13] दिल्ही. व कदीम भोगवट्याचे कागदपत्र फर्मान[14] होते ते मनाम आणून पिसळे खोटे केले. तेव्हां पिसळे बोलिले कीं, आम्हास भोसल्यानीं व घोरपड्यांनीं स्थळीं उभे केले, आपण भोसल्याचे चाकर असो, आपल्यास मोकदमीसी कांहीं समध नाहीं ' ऐसे यजितपत्र[15] लेहून दिल्हे. तेणप्रमाणे लाडीखान हवालदाराने हक्कजवारीचे साक्षीनसी माहजर करून दिल्हे. ते वख्तीं देसमुखी व पटेलगी पनाळा अमानत होती. मग आपला चुलता तानाजी हा सुलतान महमूद पादशाहा यासी जाऊन दुमाला फर्मान करून घेतले. पनाळाच्या किल्लेदारास ताकीद घेतली. त्याउपरी भोसल्यानीं ठाणा-तील लोक काढून पिसळ्याचे नाव सारून आपला चुलता तानाजी जग-दळा जिवे मारिला आणि मागती देसमुखी शाहाजीराजानीं आपल्याकडे घेतली. आपला बाप पटेलगी करून होता. आपला जीव वाचवून देस-मुखीच नाव काढिले नाहीं त्याउपरि भोसल्याची जबरदस्ती देखोन आपला जीव वाचवून होत. त्याउपरि शाहाजीराजाचा लेक शिवाजीराजा जाहाला. त्याने पुडावा करून पादशहासी बिघाड केला. ते वख्तीं आपला बाप पादशाही फौजास मिळून देसमुखीचा मजकूर करून देसमुखीचा हक्क घेऊ लागला. अबदुलखान हा जाउलींत बुडविला, तेणे भोसल्याच्या सरदारानीं पाळत करून वसतगडीहून स्वारी जाऊन, ते ठाणे घेरून, आपला बाप दस्त करून, वसतगडास आणिला, आणि त्याची गर्दन मारिली ते समयीं आपले नेणतपण होते. आपण धाकुटे होतो मग आपली आई व आपण पळोन सातारास गेलो. तेथून आपली आई राजगडास जिजाई आवा, शिवाजीराजाची आई, तापासी गेली, कीं माझे च वतन घेऊन आपले तीन खून केले, आपले पोटीं एक मूल आहे, त्यास कौल दिल्हा पाहिजे. ते वख्ती शिवाजीराजे बोलिले कीं, ' देसमुखी गोष्टी न करावी, कौल च

१३ साक्ष १४ आज्ञापत्र, राजपत्र १५ राजीनामा

आहे, ' ' देसमुखी गोष्टी न काढावी. ' ऐसे लिहिले आपले आईपासून घेतले कीं ' पटेलगी करून असावे. ' ऐसा कौलें घेऊन, मग आपले आईने नेऊन शिवाजीराजास भेटविले. त्यानी वेंकाजी दत्तो याचे हातीं देऊन, पटेलगी दुमाला करून, मसुरास पाठविले. मसुरीची पटेलगी करीत होतो. तो पुढे कितेक दिवसा शिवाजीराजे मृत्यु पावले. त्याचे लेक सभाजीराजे राज्य करू लागले त्यास जाऊन भेटोन अर्ज केला की, ' साहेबीं कऱ्हाडची देसमुखी घेतली, मसूरींचें तरी देसमुखीचे वतन आपलें आपले दुमाला करणे, बॉज गुन्हाई माझे वतन घेऊन तीन खून केले आहेत, तरी त्या खुनाचा वाटा तरी मसूरींचे वतन तरी तेवढे दुमाला करणे. कऱ्हाडची नावगोष्टी काढणार नाहीं. ' ऐसें लेहून दिल्हे. मग सभाजीराजे मेहरबान होऊन मसूरपरगणाची देसमुखी दुमाला करावी ऐसे केले. काम होऊन यावे. तो एसजी फर्जंद याचे हवाला देसमुखी केली. मग त्याचें आर्जव करून, मग एसजी फर्जंदाने अर्ज करून देसमुखी दुमाला करविली. तो सवेच सभाजीराजा धरून नेला. राजाराम पळोन चंदीस गेला. त्याचे सरदार सताजी घोरपडा व धनाजी जाधव यानीं मागती इकडे ढोहणा केला मग आपण वाईस जाऊन नवाब न्याहरखान साहेबास भेटलों. त्यापासून पन्नास स्वार व पन्नास प्यादे मागून घेतले व आपण काहीं स्वार-प्यादे ठेविले आणि मसूरींचे ठाणे बळाविले. ते वख्तीं हजरत शाहाजादे अजमशाहा पनाळेवरी मसलतीस चालिले. त्यास भेटोन इलतमेस गुदरे अर्ज केला त्यानी हि आपलें निशान—फर्मान करून दिल्हा. नवाब रोहिलाखान यानी हि आपला परवाना करून दिल्हा. तुळापुरीं ज्योंहापन्हास अर्ज करून जानसारखान फौजदार पा। खटाऊ यावरी हुकूम घेतला. याउपरि सातारचे मसलतीवरी सर्जाखान आले. त्यानीं साताऱ्यास वेढा घातला न्याहारखानाचे वाईचे ठाणे तहगीर जहाले. तेव्हा मसूरचें हि रहिमतपुरी होतें ते हि उठोन गेले. मग सर्जाखानास जाऊन भेटोन, सर्जाखानाचे पन्नास स्वार व पन्नास प्यादे व त्यापासीं शेख अजमतुला म्हणौन ठाणेदार मागोन घेतला. ते वख्तीं सताजी घोरपडा व धनाजी

---

१६ अभयपत्र १७ पूर्वी १८ औरंबजेब

जाधव येऊन सातारचा वेढा उठविला. सर्जाखान सुटोन आले. गनीमीनें मसुरास वेढा घातला. ठाणेदार राती करून निघोन गेला. वाई, बुध, व खटाऊ ऐसी ठाणीं टाकून गेले. कोठे आसिरा नाहींसारखा जाहाला. बिन आमिराविण आठ रोज गाव भाडविला. मग त्यांचा कौल घेऊन त्यास भेटलो. त्यानीं धरून वसतगडास नेले. नागवण बाधिली. मग आपला लेक सुभानजी हा त्यापासीं कौल ठेवून आलो. पैका ठेवयास थारा नाहीं म्हणोन चदीस राजामापाशीं गेलो. त्याचे आर्जव करून देसमुखी दुमाला करून घेतली. फिरोन माघारा आलो. आपली देसमुखी करीत असता, धनाजी जाधव याचे निसबतीचे पदाजी व पिराजी यादव याचे लेक व हे हजारी पचहजारी चाकर होते यांनीं व धनाजी जाधवाने मागती आपणासी कथळा केला. मग आपण नवाब हमीमुद्दीखान याकडे खटावास जाऊन अर्ज केला. त्यानीं हजूर लेहून रामबाजीपत राजे याचे ठाणे दिल्हें. इत्यादि.

राजकारण दुलग असावें.

शहाजीचे वजन निजामशाही दरबारात अतोनात वाढल्यामुळे इतर सरदार त्याचा द्वेष करू लागले, व शेवटीं त्यानीं मोगलास बोलावून आणून निजामशाहीचे पुनरुज्जीवन करण्याचा शहाजीचा प्रयत्न फसविला. यामुळे शहाजीस विजापूरकराची नोकरी पत्करावी लागली वगैरे हाकिकत मल्हार रामरावकृत सप्तप्रकरणात्मक चरित्रात दिली आहे ती अशी'--

शहाजी याचा द्वेष कारभारी मनसबदार मातबर करू लागले. तथापि याची जड भारी. मनसुब्याने हरएक प्रकारे राजास हारी आणावे हें न

---

१९ मराठ्यानीं, शत्रूंनीं

घडे. ते समयीं ' ही पातशहात बुडाली तरी बुडो, परतु हिंदु राजे याचा कारभार चालू न द्यावा ' असा सर्व यवनानीं कट केला. त्यास जाधवराव अनुकूल आणि दिल्लीस राजकारण करून अलमगीर पादशाहा याची फौज मदतीस आणविली. ते राजकारण सिद्ध होऊन मीरजुमला सरदार व पन्चवीस हजार फौज आली. ते समयी साबाजी अनत याचा व राजे याचा घरोबा. त्यांणीं सल्ला दिली ' पादशाही चाकर निमकहराम होऊन दौलत बुडवितात. तुम्ही विचार पाहून चालावे. ' याप्रमाणे सागितल्यावर राजे याचे म्हणणे पडले ' काय चिता आहे ? दिल्लीची फौज आली तरी मनसबा करून युद्ध करून पराभव करता येईल. धनी मात्र कायम पाहिजे. ' असे हिमतीने सागितले असता साबाजीपत याचे सल्लेस न ये. ' घरफूट चागली गोष्ट दिसत नाहीं. धनी बायको व मुले पडली. आपले राजकारण हि दुलग असावे. ' त्याजवरून राजे यानीं नारोपत मजमदार याचा भाऊ बाळकृष्णपत हनुमते यास ' विजापूरचे राजकारण असावे ' म्हणून सुलतान सिकदर पादशाही करीत होते त्याचे मुख्य इख्त्यार कारभारी मुरारजगदेव यासी भेटविल. राजकारण सिद्ध केले त्याचा हि आदर बहुत पडला, जे ' मातबर सरदार काबील याचे राजकारण अनायासे आले. त्यास आणून ती [निजामशाही] पादशहात क्षीण जाली आहे त्यातील प्रात आपण साध्य करावा ' हे चित्तीं आणून जहागीर मनसब देण्याचा करारनामा ठरवून दिला. आणि वकीलास बहुमान वस्त्रे देऊन राजे याजयाजकडे पाठविले त्याजवर दिल्लीची फौज मीर जुमला घेऊन आला. ती हि समीप येऊन पोचली त्यास सारे सरदार जाधवराव, मलिक वगैरे सामोरे जाऊन ते व हे एक होऊन चालून आले. ते समयीं राजाने विचार केला जे ' दौलताबाद मैदान मुलूख. यात लढाई घेणे चागले नाहीं. ' हा विचार करून कोकणात माहुली किल्ला येथे पादशाहा व बेगमसाहेब यास घेऊन गेले. नतर सारी फौज माहुलीस चालून गेली. तेथे सहा महिने सामग्री तयारी करून युद्ध केल. त्यात फौजेवर छापे घालणे, मोर्चे लावणे, व लढाई इत्यादिके फौज बहुत हैराण जाली. असे असता [बेगम] साहेब इजकडे राजकारण करून [मोगलानीं] भेद केला. त्याजवरून

हिम्मत खचली. जाधवराव याने बुद्धिभ्रंश केला. तेव्हा आपले सारे सरदार यानीं याजकडे राजकारण लाविले हे वर्तमान शहाजीराजे यास समजताच 'खावद दुलग जाला. यावर आपण आग्रह करणेचे प्रयोजन नाहीं. आपण याचे म्हणाविले. निमक खाऊन पादशाही आपले सार्टा खराब केली, बुडविली हे अपयश कशास घ्यावे ? खावदच त्यास अनुकूल जाला. त्याचे दैवेंकरून घडणे ते घडो, ' म्हणून विजापूरचे राजकारण सिद्ध झाले च होते तिकडे जावे, ही पादशहात सोडावी असा विचार करून आपली जमीयत फौज कुटुंब घेऊन * शके १५५८ त निघून चालले ते समयीं शरफजी राजे यास सरदारी सरजाम निराळा होता त्यास ' तुम्ही मिळोनच असावे ' असे सागून ते पादशाहीत च राहविले. जाधवराव काहीं फौज घेऊन पाठलाग करीत आले. त्याची मुजाका न धरिता शिवनेरी तालुक्यात येऊन जिजाबाई ठेविली होती त्याचा बदोबस्त यथास्थित करून त्यास नेणे ठीक नाहीं म्हणून ठेविली. बराबर पुत्र संभाजी राजे घेतले. बाईसाहेब याजपाशी कारभारी कृष्णाजपित हनुमते व सक्राजी निळकठ व सोनोपत व रघुनाथ बल्लाळ कोरडे असे काहीं सरदार ठेविले. आपण दरमजल चालले. जाधवराव फौज मागे आली असता फलटण पर्यंत आले. फौज हि पोचली. फलटणीं जगपाळ नाईक निंबाळकर पुडपणाकरून दहा हजार फौजेचे सरदार महाराजाचे आप्त होते ते हे एक जाले. याजमुळे आपला परिणाम नाहीं [असे] समजोन जाधवराव माघारे निघोन गेले. पादशाहा बेगम यास [ते] दौलताबादेस घेऊन गेले दिल्लीची फौज कुमकेस आणिली होती त्यासी करारमदार होता त्याप्रमाणे देऊन परत लाऊन दिली. राजे विजापुरीं निघून आले ते समयीं दौलताबादेकडील शिवनेरी व धोडप तालुका होता त्याचा बदोबस्त करून कायम राखिला. विजापुरी पावले तेव्हा मुरारपत सामोरे येऊन घेउन गेले पादशाहाची भेट जाली. कराराप्रमाणे कर्नाटकप्रात बेंगरूळ, होसकोटे, बाळापूर, शिरकटे वगैरे

* येथे मुळात शके १५४८ असें चुकीनें पडले आहे

तालुके हवाली केले. त्याजवर बंदोबस्तास कारभारी नारोपत हनुमते ठेविले. ‘ दौलताबादेतील मातबर कर्ते नामाकिन वजीर सरदार आले. त्यास [निजामशाही] पादशाही च आक्रम करावयास येईल ’ असें जाणोन शाहा व मुरारपत हर्ष मानिते जाले.

[श्रीशिवछत्रपति महाराज याचे चरित्र पृष्ठ २०।२१

स्वराज्यस्थापनेची चर्चा

स्वराज्यस्थापनेच्या कामीं शिवाजी महाराजाना दादाजी कोंडदेवाचें सहाय झाले किंवा नाही याचा निर्णय देता येण्याजोगा अनुकूल अगर प्रतिकूल पुरावा अस्सल पत्रात सापडत नाहीं. यामुळे या प्रश्नाबद्दल मल्हार रामराव चिटणीसकृत ‘ छत्रपती शिवाजी महाराजाचे सप्तप्रकर्णात्मक चरित्र ’ या ग्रंथातील २९ व्या पृष्ठावरील एतद्विषयक उतारा येथे दिला आहे. त्यावरून शके १५६२ च्या सुमारास तरी दादाजी स्वराज्यस्थापनेची धाडसी कामगिरी अंगावर घेण्याच्या कल्पनेविरुद्ध होता असे म्हणावे लागते.

“ या समयीं माहाराजांनीं विचार केला जे “ आपण वडिलांनीं मेळाविले ते खाऊन राहाणे योग्य नाहीं आपण हिंदू. सर्व दक्षण देश म्लेंछानीं ग्रासिला. देवब्राह्मणगाईंस, क्षेत्रास पीडा केली. धर्म बुडविला. हा रक्षणार्थ प्राण हि वेंचून धर्म रक्षू. व आपले पराक्रमाने नवीन दौलत संपादू, ते अन्न भक्षू नवे साधावे हे या कुळात जन्मल्याचे सार्थक. दैवावर भार घालू. पुरुषप्रयत्न बलवत्तर, अधिक होय. दैव पंगू आहे. यास्तव प्रयत्ने अलबल करावे. त्यास दैव जसजसे सहाय होईल तसतसें अधीक करीत जावे. दैव परिणामास नेणार समर्थ आहे. ” या

प्रकारें मनांत पूर्वजन्मातर योगें आणून निश्चय करते झाले कीं 'वय व्यर्थ घालवणे नीट नव्हे.' ही सल्ला दादाजी कोंडदेव यास विचारली. त्यानीं 'आपण म्हणता परतु याचा शेवट लागणें परम दुर्घट आहे. सर्व पृथ्वी यवनांनीं पादाक्रात केली. स्थलें, किल्ले, जागा, फौज त्याची भरली. या करण्यास आपणास मातबर स्थलें असावीं, हिंदु राजे व हिंदु फौजा जागा जागा साह्यकर्त्या असाव्या, आपण परमश्रम साहसानीं दुष्कर्म करावे, त्या समयीं ईश्वराची अनुकूलता व सिद्धपुरुषाचा आशीर्वाद असता अशा गोष्टी घडतील. साहेब मनात आणितात हे कठीण. वडिलें यवनाची सेवा करून योग्यता मेळवून दौलत सपादन केली. याचा विचार म्हणता तरी हें युग विपरीत. तेव्हा दिवसेंदिवस धर्म क्षयास जाणार, तेव्हा हे घडणे दुरासाद. कालदेशवर्तमान तींहीकरून मनसव्यास येत नाहीं. वडिलीं दौलत सपादिली ती गमाविली हे वाख्यास न यावे,' अशा प्रकारे सागितलें असता महाराजानीं, चित्तात मसलत करण्याचे गुण सागितले तितके मात्र घेऊन दोष ठेविले नाहींत. 'उपेक्षा करणे ठीक नाहीं. आपण चित्तात आणिले तसे करावे. धर्म वृद्धिंगत करण्यासाठीं प्राण दौलत गेली तरी जावो. प्रयत्न करावा' हेंच मन. पूर्वक आणून पहिलीं दौलतींतील माणसे सक्राजी निळकठ व बाळकृष्ण मजमदार व सोनोपत व रघुनाथ बल्लाळ कोरडे शिवाय सरदार वगैरे ममतेंत मसलतींत येतील त्याप्रमाणे घेऊन आणखी चागले मर्द शिपाई ठेवावा, असे करू लागले. तशीं च राजकारणे करावीं, मातबर चहू जागचे मराठे यामी आप्तपणा करावा, पत्रे लिहावीं, त्यास आणून भेट घ्यावी. आपण त्याजकडे जाऊन "आम्हास अनुकूल असावे" असे बोलावे. असे करण्यात ज्यानीं माहाराजाचे बोलणे परम आदराचे व पराक्रमाचे ऐकावें त्यास वेध लागून वाटावे कीं 'हे परम थोर होत, याचे च समतें चालावें, हे सागतील तसें चालावे' अशी सर्वांचीं चित्ते वेधून घेतलीं. शके १५६२ यात या मसलतीचा आरभ करिते झाले."

गुप्त कट व लोकांची जमवाजमव

स्वराज्यस्थापनेसाठीं बालशिवाजीचे कायकाय प्रयत्न चालत असावे याची कल्पना येथे दिलल्या पत्रावरून येण्याजोगी आहे स्वराज्य स्थापण्याच्या कल्पनेस परमेश्वराची अनुकूलता आहे असे वाटत असलेल्या लोकाकडून देवासमक्ष एकेमेकाशीं इमानाने वागण्याच्या शपथा घेववीत असे दिसते. अशा रीतीने हा कट स्थापन होऊन त्याची गुणगुण सरकारदरबारात जाताच त्यानी डोळे वटारले म्हणजे कटांतील माणसाची त्रेधा उडे. त्याच्या सात्वनार्थ शिवाजी महाराज कोणती भाषा वापरीत हें या पत्रावरून कळून येईल. तथापि हीं पत्रे बनावट आहेत असा कित्येकाचा आक्षेप आहे हे लक्षात ठेवल पाहिजे. या प्रश्नाचा निर्णय होण्यास आणखी नवीन कागद शोधून काढले पाहिजेत

[ख १५ पृ २७२] श्री १५६७ वैशाख शु. १

(सिका) नकल

राजश्री दादाजी नरस प्रभु देशपांडे व कुलकर्णी ता॥ रोहिरखोरे व वेलवडखोरे यासी प्रति सिवाजी राजे सु॥ खमस अर्बैन अलफ. तुम्हास मेहेरबान वजिराचा विजापुराहून हुकूम आला तो ठाणे सिरवलाहून अमिनानी तुम्हाकडे पाठविला. त्याजवरून तुमचे बाप नरसीबावा हवालदिल जाले वगैरे कितेक बहुतेक लिो. त्यास शाहासी बेमानगिरी तुम्ही व आम्ही करीत नाहीं. श्रीरोहिरेश्वर तुमचे खोरियातील आदि कुलदेव तुमचा डोंगरमाथा पठारावर शेंद्रिलगत स्वयंभू आहे. त्याणी आम्हास यश दिल्हे व पुढे तो सर्व मनोरथ हिंदवी स्वराज्य करून पुरविणार आहे त्यास बाबास हवाल होऊ नये खामाखा सागावा आणि तुम्ही तो कागद घेऊन सिताब हुजूर येणे. राजश्री श्रदादापताचे

विद्यमाने बाबाचे तुमचे व आमचे श्रीपासी इमान जाले ते कायम वज्रप्राय आहे त्यात अतर आम्ही व आमचे वशज लेकराचे लेकरीं वतन वगैरे चालविण्याविसी कमतर करणार नाहीं. हे राज्य व्हावे हे श्रीचे मनात फार आहे याप्रमाणे बाबाचे मनाची खातरी करून तुम्ही येणे रा॥ छ२९ सफर बहुत काय लिहिणे (मोहोर)

रुजू सुरनीस माहे सफर वार

प्रतिपदेच्या चंद्राप्रमाणें वाढतें स्वराज्य

शिवाजी महाराजांनी आपल्या वयाच्या अकराव्या वर्षापासून स्वराज्य स्थापनेच्या खटपटीस प्रारभ केला व त्या कामी त्याना अनेक विद्वान्, अनुभवी व धोरणी मुत्सद्याचे पाठबळ होते हे त्याच्या नावाने निघालेल्या अनेक आज्ञापत्रातील अर्थपूर्ण मुद्रेवरून स्पष्ट आहे ' प्रतिपच्चद्र रेखेव ' या मुद्रेचा प्रारभ शके १५६१ मध्ये झाला, व महाराजांनी दिलेल्या बहुतेक सनदावर ती आढळते. या सनदातील भाषा फारसी शब्दांनी भरलेली असते त्याचा अर्थ कळण्यासाठीं हे पत्र भरपूर टीपासहित नमुन्या दाखल दिले आहे. तत्कालीन बादशाही सनदा वाचणारासहि हा नमुना उपयोगी पडण्याजोगा आहे. [च. स. व. पृ. ६७]. ही सनद १५६८ कार्तिक शुद्ध ३ रोजीं दिलेली असून प्रारभीच्या अष्टकोनी शिक्यात प्रत्येक ओळींत कोणतीं अक्षरे आहेत हे सोबतच्या चौकटींतील मजकुरावरून समजेल.

प्रतिपच्चद्र रेखेव वर्धिष्णु विश्ववदिता ॥ शाहसू नो: शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ॥

अर्ज[१] रख्तखाने[२] राजश्री सीवाजि[३] राजे दामदौलतहू[४] बजानेब[५] कारकुनानि[६] हाल[७] व इस्तकबाल[८] पा।[९] इदापूर[१०] बिदानंद[११] सु॥[१२] सबा[१३] अर्बैन[१४] अलेफ[१५] बो।[१६] सभाजी[१७] भोसले देशमुख पा।[१८] मजकूर हुजूर एउनु[२०] मालूम केले जे[२१] आपणासि[२२] इनाम बा।[२३] मोकदमी मिरासी[२४] कसबे[२५] मजकूर जमीन चावर जिराती ४॥। पा।[२६] उणे पाच देरू[२७] सवाद[२८] कसबे मजकुर बा। थल निमजगा।[२९] अज[३०]

पाच पैकी बा।[३१] फर्मान हदसिके[३२] खास देखील[३३] नख्तयाती[३४] ता।[३५] ठाणे ता। देहाये[३६] व बाजे[३७] पटीया[३८] व महसूल[३९] व ऊट[४०] व कडबा[४१] व बाजे[४२] बाबा व वेठी[४३] बेगारी फर्मासी[४४] कुल[४५] बाब व कुल कानू रवा[४६] आहे सालबाद भोगवटे तसरुफाती[४७] चालत आले आहे हाली[४८] साहेबासि[४९] मुकासा अर्जानी[५०] जाला आहे माहाली कारकून ताजे खुर्दखताचा उजूर[५१] करितात सरजाम[५२] होए मालूम जाले तरी बो सभाजी भोसले देशमुख पा मा यासि इनाम बा मोकदमी मिरासी कसबे मजकूर जमीन जिराती चावर पाउणे पाच पैकी बा फर्मान हद सिके खास देखील नख्तयाती ता ठाणे ता देहाय व बाजे पटिया व महसूल व उट व कडबा व बाजे बाबा व वेठी बेगारी व फर्मासी

---

१ हून, पासून २ फरासखाना अज रख्तखाना इ राजश्री= राजश्रीच्या फरासखान्यातून (हुकूम केला जातो कीं) ३ 'शि'वाजी अशीं अक्षरें नाहींत ४ अखंडितलक्ष्मी ५ स, प्रति ६ कारकून याचें अनेकवचन ७ वर्तमान ८ भावी ९ परगणा १० इदापूर ११ (हुकूम) दिला जातो १२ सुहूरसन १३ सात १४ चाळीस १५ हजार १६ इसमाने १७ जि ऱ्हस्व आहे १८ राजे उपपद नाहीं १९ उपर्युक्त परगणा २० एउनु=एऊन २१ कीं २२ सि ऱ्हस्व आहे २३ बद्दल २४ वंशपरंपरेची २५ उपर्युक्त कसबा २६ पाव २७ आत २८ शिवार २९ निमजगा नावाच्या थळात ३० पैकी चावर या शब्दास मागे फारशी व पुढें मराठी अशीं दुहेरी शब्दयोगी अव्ययें लावलीं आहेत. ३१ बरहुकूम ३२ खास शिक्याच्या ३३ सुद्धा ३४ नख्त याचें बहुवचन ३५ ताहा ३६ गाव. देह=गाव याचें बहुवचन ३७ इतर ३८ पट्या ३९ वसूल ४० ही बाब काय होती तें समजत नाहीं ४१ एक बाब ४२ इतर बाबा ४३ वेठ बिगार ४४ निवडक ४५ सर्व ४६ चालत ४७ वार्षिक चालीचा भोगवटा ४८ सध्या ४९ सि ऱ्हस्व काढली आहे. ५० साध्य, प्राप्त ५१ आक्षेप, मागणी

कुलबाब कुलकानु भोगवटे तसरुफाती सालाबाद चालिले[५३]असेली तेणप्रमाणे दिधले आहे दुमाले[५४] कीजे औलद[५५] अफलाद[५६] चालविजे दर[५७] हर[५८] साल ताजे खुर्दखताचा उजूर न कीजे तालीक[५९] घेउनु असली[६०] फिराउनू[६१] दीजे मोर्तब सूद[६२] [६३]

तेरखि १ माहे सौवाल
सौवाल सुरू सूद

स्वराज्यसिद्धर्थ माणसांची जमवाजमव.

पुढे दिलेल्या पत्राचा सारांश धुळ्याचे सशोधक रा. शकर श्रीकृष्ण देव यानीं काढला आहे तो असाः " बीरवाडीच्या तप्याखालीं बाजी पाटील व माल पाटील याचीं काहीं गावे अदिकारपणाचीं होतीं. पाटलाना हुसकावून देऊन तीं गावे चद्रराव मोरे खात होता. चद्ररावाने तीं गावे बीरवाडीच्या तप्याखालून काढून कांगोरीच्या किल्ल्याखाली वर्ग केलीं होतीं. या सुमारास कागोरीचा किल्ला छत्रपतींनीं हस्तगत केला असावा, असे दिसते.

---

५२ येथपर्यंत अर्जदाराच्या अर्जाचा साराश झाला यापुढे महाराजाचा उत्तरा दाखल हूकुम ५३ असेली=असेल ५४ स्वाधीन ५५ पुरुष सतति ५६ स्त्रीसंतीत ५७ आत ५८ प्रत्येक. दरहरसाल=प्रत्येक वर्षी ५९ नकल ६० मूळ ६१ परतून ६२ झालें ६३ प्रारंभ झाला. पत्रान्या शेवटीं ' मोर्तब सूद ' असा फारसी शिक्का असे त्या ऐवजीं हा संस्कृत (मर्यादेयं विराजते) योजण्यास सुरुवात झाली होती. यावरून स्वभाषाभिमानाचें जनकत्व महाराजांच्या पदरच्या कोणत्या विद्वानाकडे दिलें पाहिजे त्याचा शोध झाला पाहिजे.

कांगोरी किल्ला छत्रपतींनीं जिकल्यामुळे त्यांचे पाशीं दाद मागण्यासाठीं उभयता पाटील गेले. आपलीं गावे आपणास परत दिल्यास आपण, जरूर पडेल तेव्हा, महाराजाची सेवा करण्यास दहा लोकानिशीं येत जाऊ असे त्यानीं कबूल केलें हे पाटलाचे म्हणणे मान्य करून छत्रपतींनीं त्याची गावे त्यास दिलीं व जरूर पडेल तेव्हा दहा लोकांनशीं चाकरीस येत जावे असा त्याच्याशीं करार केला." [भा. इ. स. म. तृतीय संमेलन वृत्त पृ० १६७–६८]

[1]ई कौलनामा अर्ज [2]रख्तखाने राजश्री सिवाजी राजे दामदौलतहु [3]बजानेबु [4]मालें पाटील व बाजी पाटील व अदिकारी तपे बीरवाडी मु॥ इसने खमसैन अलफ बादे कौलनामा ऐसाजे बीरवाडी खालील देह चदरराउ खात होते. तेथील अदिकारपण आपले आहे [5]यैस्यास चदररायामधे व आपणामधे बरेपणा नाहीं म्हणौउनु सदरहु गावींचे अदिकारपण चदरराउ खात असेती. त्यासी जरी आपण [6]कुसूर करावा तरी ते सबल, आपण कमजोर, याकरिता आपण गै करीत गेलो. हालीं सदरहु गाव चदरराये किले [7]कांगोरी खाले दिधले आहेति हे खबर आपण आइकोनु साहेबाचे सेवेसी आलो आहो तरी आपण मिरासीदार नफर आहे। साहेबीं आपणास हातीं धरुनु आपला आदिकारपण आपणास देउनु मिरासीवरी बैसविले पाहिजे. मालाबाद हक [8]लाजिमा जो गावगना असेली त्याप्रमाणे आपण खाउनु चाकरी अदिकारपणाची करुनु जे वख्तीं साहेबास मसलतीचे काम पडेल ते वख्तीं जैसे मावले देसमुख आपले लोक घेउनु मसलतीस साहेबापासीं येताहेती ते च [9]हरें [10]निसबतीन जे वख्ता ससलतीचें काम साहेबास पडेल तें वख्ती आपण दाहा १० लोक बराबरी घेऊनु साहेबाचे सेवेसी येउनु दरोज रोजमुराबदल [11]अडसेरी [12]रुके ८६ सो दर

---

१ हें अभयपत्र २ सिवाजी राजे याच्या फरासखान्यातून ३ लक्ष्मी अलंकृत ४ माल पाटील यास ५ कारणें ६ तंटा ७ हा किल्ला बीरवाडीच्या दक्षिणेस आहे ८ मनुष्य ९ जाबाबदारी १० स्वत: जातीनिशी. ११ अर्धा शेर. १२ अर्धा आणा

नफरे घेउनु मसलती जो वरी असेली तोवरी साहिबकाम करूनु मसलतीचे काम जालियावरी साहेब रजा देतील तेधवा गावास जाउनु " म्हणौउनु मालूम केले. बरीये मालुमाति खांतिरेसी आणौउनु साहेब तुम्हावरी मेहरबान होउनु सदरहु गावाचे अदिकारपण तुमची मिरासी तुम्हास दिल्ही असे. तुम्ही अदिकारपण खाउनु अदिकारपणाची चाकरी करणे. हक लाजिमा व गांवखडी व किरकोली हक नि॥ बलुते व बाजे हक खाउनु लेकराचे लेकरीं खाण व जे वख्ती मसलतीचे काम पडेल ते वख्ती तुम्ही दाहा लोक १० बराबरी घेऊनु साहेबापासीं येत जाणे, जोवरी मसलतीचे काम असेल तोवरी दाहा लोकानसीं चाकरी करुनु दरोज रोजमुरा दर नफरे रुके ८६ प्रमाणे साहेबापासुनु घेत जाणे. मसलती जालियावरी साहेबाची रजा घेऊनु गावास जात जाण ये बाबे कौल असे.

चंद्रराव मोरे.

चद्रराव मोरे राजे जावळीकर यास अफजलपूर उर्फ बावधनचे बादशाही हवालदार यानीं लिहिलेले पत्र येथे दिले आहे. मायन्यावरून चद्रराव मोऱ्याच्या थोरपणाचा अदाज करता येतो.

शके १५६७ मधील या पत्रात चद्रराव यास बादशाही हवालदार रामराम लिहितात. यावरून रामदास व शिवाजी याची गाठ पडण्यापूर्वी ' रामराम ' करीत असत असे या पत्रावरून शाबीत होत आहे.

' गोणियामधे घाल्नु, ' दम कोडून जबरदस्तीने कतबे लिहून घेत व मुलुखात त्यावेळीं मारामाऱ्या व जबरदस्ती होत असे याचे दर्शक हें पत्र आहे. वगैरे अनुमाने रा. का. ना. साने यानीं या पत्रावरून काढिलीं आहेत

---

१३ प्रमाणे १४ हकीकत १५ मनास

आषाढ वा १ शके १५६८

मा हा राजमान्या विराजित राजमान्य
राजश्री चदरराऊ राजे गोसावी यासि

जाब सुद

॥ ऽ ॥ श्रीमत प्रहुडप्रताप अखडित लक्ष्मी आलकृत परोपकार मूर्ती महामेरु राजमान्य राजश्री

प्राति स्नेह आकित गोमाजी नरसिह व रामाजी कृस्ण हवाले अफजलपूर महमूदशाही उरुफ का बावधन पा वाई रामराम विसेश येथील क्षेम तो धर्म श्री गोसावी स्वकीये कुशेल लिहिती आज्ञा केली पाहिजे विसेश पिलाजी मालोजी बिराजर देसाई इही वाडी कसबे मजकुरीची मारूनु वस्तभाव नेली व कुणबी २ वरूनु नेले होते त्यास मार करूनु व गोणियामधे घालूनु त्या पासूनु कतबे लेहोनु घेतले व जमान घेतले तोवेरी गोसावि यासि खबर लिहिली त्या वरुनु त्यास लेहोनु कुणबी सोडविले परतु त्याची वस्तभव दिधली नाही जमानदारास तगादा करिताती तो जमानदार येउनु या कुणबीयासि तगादा लाविती यावरुनु रयेता बेदील होऊनु वाडी पडते वाडी पडली म्हणिजे दुरी दराज लागेली तरी राउळी त्यास कागद लेहोनु त्याचा कतबा व याच्या वस्ता पाठऊनु देविलिया पाहिजेती गोसावियामधे व हजरती साहेबामधे वेगलीक नाही आणि दरम्यान हे लोक यैमे अमल करनु बदलाम करिताती नरि त्यास ताकीद लेहोनु सदरहु गोष्टीचा तगादा तोडूनु टाकाविला पाहिजे या उतरा वरूनु हुजूर खबर लिहिणे लागेली ये विसी बहुत काये लिहिणे गोसावी विवेकी आहेती कृपा असो देऊनु कागदी पत्री सभाळित जाणे छ १४ जमादिलोवल सुा सबा अर्बैन अलफ हे विनाति * मोर्तबु

[वा-इ-१८३८ पृ-६

---

१ हीं अक्षरें बरोबर लागत नाहींत २ त्यावरी, त्यावर ३ राजानीं ४ मूळ मोडीपत्र विरामचिन्हारहित येथें जशास तसें छापलें आहे

यवनांच्या नोकरीपेक्षा स्वराज्याचा प्रयत्न करणें श्रेयस्कर.

शके १५७१ मध्ये शहाजीस कैदेतून सोडताना विजापूर दरबाराने ज्या मानहानिकारक अटी घातल्या त्या त्याने मान्य केल्या. हे पाहून शिवाजी महाराजाना संताप आला व त्यांनीं या प्रसंगीं आपल्या वडिलाचे धोरण कसे चुकत आहे व स्वतंत्र स्वराज्य स्थापण्याची अवश्यकता कशी आहे यासंबधी आपले विचार सोनाजी पंडिताजवळ बोलून दाखविले. वडिलांनीं यवनांची नोकरी इमाने इतबारे केलीं तरी त्याच्या हातून ह्मणण्याजोगी महत्वाची कामगिरी झाली नाहीं व उलट त्याच्यावर कैदेचा मात्र प्रसंग आला, तेव्हा नोकरीने महत्व प्राप्त करून घेण्याचा प्रयत्न व्यर्थ आहे हे त्यांच्या बोलण्याचे तात्पर्य होते. या उताऱ्यातील भाषा कानडी वळणाची आहे. याकरिता तिचा दुर्बोधपणा घालविण्यासाठीं क्वचित शाब्दिक फेरफार केला आहेः—

अपुले वडील शाहाजी राजे यांनीं अली यदलशाहापासून मोकळीक होणेस्तव लाभले राज्य देखील सोडून साताऱ्यास येऊन राहिल्यावरी शिवाजी राजे पुरंदर गडात होते. त्यांनीं आपला मंत्री सुवर्ण नामक ब्राह्मण (किंवा सोनाजीपंत) त्यास बलाऊन येकांतीं सांगितले जे "अमुचे वडील शाहाजी राजे परम शूर आणि योगवंत हि. त्यांनीं केलीं कामे हि निर्मल मने करून केलीं, परंतु त्यांत थोडा भाव सुचतो. तो असा कीं ते प्रथम निजामशहाच्या संगतीस होते, ते अली यदलशाहाचे बोलावण्यावरून त्याकडे आले. परतून निजामशाहानीं बलाविता च याकडे गेले. पुनः अली यदलशाहाकडे हि आले. ऐशा दोन तीन येरझारा जाहल्या. यवनाच्या संगतीस ते जितके दिवस होते तितकेदिवस त्यांचीं कामे इमानानें करून हि त्याना यांचे ठाईं कपटच भासावयाजोगे जाहले. परंतु आपले म्हणून विश्वास धरावयास स्थळ राहिलें नाहीं. यवनानीं याच्या हातून आपलीं कामे करवून घेऊन तदनुसार मान बहुमान केले, येवढेच.

परतु ' हे आपलें ' म्हणून मानावयाजोगी करणी वडीलाकडून घडली नाहीं. याचे कारण हेच की थोर मनुष्यानीं येकाची सगति धरिल्यावरी त्याशी बिगडताच नये. कदाचित् बिगडावयाजोगे [जाल्यास] परतून त्याशीं मिळू नये. हे तो प्रसिद्ध नीति आहे. त्यात हि वडील अगेवरून शूर आणि इमानाने वर्तले तरीहि कृत्रिमी यवनापासून वडीलास ईश्वरे राखिले इतकेच. आह्मी प्रयासान घेतल सिंव्हगड हि व आपण बहुत प्रयास करून सपादिले ब्यगळूर हीं यवनास सोडून देऊन साताऱ्यात येऊन राहिले. आता त्यास वृद्धाप्यदशाहि आली. याउपरी आम्हास सुचल्या बुद्धीने वागले पाहिजे. अल्लीयदलशाहाकडे वडिलानीं अनेक प्रयास केले तरी हि त्याचे चित्तात आम्ही जड जाहलो. आम्हास तोडाव म्हणूनच आहे. तसेच निजामशाहाचे राज्य जिकून देवगिरिदुर्गात आहे (त्या) अवरगजबास हि आम्ही येक शल्य होऊन अहो. आम्हास तोडावे म्हणावयाचेच त्याच्या मनात आहे. या दोन प्रबल शत्रूमध्यें आम्ही पुरदरगडात असून राज्य करावे म्हणिजे आम्हास कदापि साधणार नाहीं. येखादे वेळेस दगा करून आम्हास बुडवितील. याकरिता आह्मी बाहेर निघून या दोघास हि आवरावे तेंव्हाच आमचा टिकाव होईल. हे तजवीज तुम्हास मानते काय? म्हणून विचारल्यास त्यानीं उत्तर दिल्हे जे. महाराजानीं केली तजवीज इतुकी ही खरीच. प्रस्तुत माहाराजानीं योजिले कार्य हि करावेच. ईश्वर हि साह्य होईल. ह्मणून त्यानीं जबाब दिल्हा. त्यावरून महाराज शिवाजी राजे फौजेची सजोगणीत्व [करून] यवनावरी राजकारणास प्रवर्तले.

[तजाउरचा शिलालेख पृ. २४

राजनीति.

कैदेतून सोडताना महमद अदिलशाहाने शहाजीस दोन अटी घातल्या, त्या अशा : (१) सभाजीने बेंगरूळ सोडावे आणि (२) शिवाजीने सिंहगड सोडावा. खरे पाहता सभाजीने फरादखानाचा पराभव करून व शिवाजीने मुसेखान व फत्तेखान याना धुळीस मिळवून आपल्या बापाच्या मुक्ततेसाठीं अदिलशाहास चागलाच शह बसविला होता. परतु शहाजीने महमदशाहाच्या दोनहि अटी मान्य करून आपली सुटका करून घेतली. तेव्हा बापाच्या धोरणाची निदा करून सिंहगडासारखा किल्ला द्यावा लागल्याबद्दल सतापलेल्या व मी विजापुरावर स्वारी करणार असें प्रतिपादणाऱ्या शिवाजीस आवरून धरून सोनाजीपत खरी राजनीति सागतो.

दुरतं बलवद्वैरं दुरतः पापसंचयः ।
दुरताभ्यर्हितागर्हा दुरता गुरुगर्हणा ॥ १ ॥
विधाय बलवद्वैर तव तातः कृताग्रहः ।
नाभूदवहितो यर्हि तदर्हस्तर्हि निग्रहः ॥ २ ॥
स प्रभावी महाराजो मन्त्रिणस्तस्य सुव्रताः ।
तेन यद्बलवद्वैरं कृतं सोपनयः कृतः ॥ ३ ॥
तनुते यद्यल वैरमबलीयान् बलीयसा ।
तर्हि तस्य पराभावे सर्वथा प्रभुरेव सः ॥ ४ ॥
दानमभ्यधिके शत्रौ समे साम विधीयते ।
ऊने दंडविधिः प्रोक्तो भेदः साधारणः स्मृतः ॥ ५ ॥
दिने दिने भवन्नूनः समस्साम्य ाविमुचति ।
आधिक्य चाधिको येन को भेद न प्रशसति ॥ ६ ॥
नरेंद्र नूनमूनोऽपि द्वेषणो भेदमर्हति ।
ऊनस्याप्यूनतात्यर्थं हितायैव भवेद्युधि ॥ ७ ॥
ऊनोऽपि यदि दूनोयमिति मत्वानुनीयते ।
तर्ह्यन्तः श्लाघ्यमानोसौ स्वमेव बहुमन्यते ॥ ८ ॥

ऊनानामप्यनूनत्वमनूनानां तथोनता ।
दृश्यते मनुजाधीश समयांतर वैभवात् ॥ ९ ॥
तस्मादूने नरेंद्रेण द्विषि दण्डो विधीयते ।
मते पत्युरपा येन मनस्सम्यक्ति न धीयते ॥ १० ॥
गिरयो नैव गुरवो गुरुरेव गुरुर्मतः ।
भवतात्र प्रभवता दत्तः सिंहाचलस्ततः ॥ ११ ॥
प्रदत्ते द्विषतेऽमुष्मिन् विमुक्तश्चेत् स पार्थिवः ।
तर्हि दत्तोऽपि भवता न दत्तः सिंहपर्वतः ॥ १२ ॥
यः सिंहपर्वतं मेने सम शाहसुमेरुणा ।
बिगरूर च नगर किं कृत तेन वैरिणा ॥ १३ ॥
उपक्रांतामिदानीं तु त्वया विजयमंडलम् ।
सुविक्रातस्य नृपतेः सर्वमेव महीतलम् ॥ १४ ॥
सम च विषम चेति वैरं द्विविधमुच्यते ।
प्रथम तु समेनाहु र्द्वितीयमधिकेन चेत् ॥ १५ ॥
समे समत्वादुभयो र्नभवेद्विजयः खलु ।
अधिकस्याधिकत्वेन विषमे विजयो ध्रुवम् ॥ १६ ॥
फत्तेखानप्रभंगेन मुसेखानवधेन च ।
अहर्दिवं प्रभो तुभ्यं महमूदोऽभ्यसूयति ॥ १७ ॥
पश्य येदिल दिल्लींद्रौ विषयानन्तरौ तव ।
यवनौ बालिनौ तुभ्यं द्रुह्यतोहर्निशं नृप ॥ १८ ॥
अमू उभयतो यस्य द्वेषणौ रोषणौ तव ।
तस्य नूनमिहस्थाने स्थितिः स्थाने न संप्रति ॥ १९ ॥
अतोऽति दुर्गम स्थानमास्थाय जगतीपते ।
यतस्व जगतीं जेतु किमजय्यं शिवस्य ते ॥ २० ॥
न दुर्गं दुर्गमित्येव दुर्गम मन्यते जनः ॥
तस्य दुर्गमता सैव यत्प्रभुस्तस्य दुर्गमः ॥ २१ ॥
प्रभुणा दुर्गम दुर्गं प्रभुर्दुर्गेण दुर्गमः ।

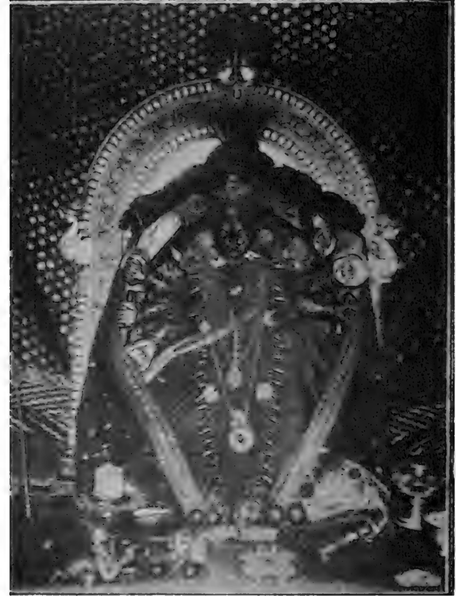
रायगडचा किल्ला

राजगडचा किल्ला

शहाजीराजे भोंसले

प्रतापगडची देवी भवानी [पृ ५३ अ

अदुर्गमत्वादुभयोर्विद्विषन्नेव दुर्गमः ॥ २२ ॥
सति ते यानि दुर्गाणि तानि सर्वाणि सर्वथा ।
यथा सुदुर्गमाणि स्युस्तथा सद्यो विधीयताम् ॥ २३ ॥
सुवर्णशर्मणोवाचमिमां श्रुत्वा नृपोत्तमः ।
माननीयोऽति महता माननीयाममन्यत ॥ २४ ॥

शिवभारत अध्याय १६

शहाजी शिवाजी संबंध

मराठ्याच्या इतिहासातील महत्त्वाच्या मित्या देणाऱ्या दहा पधरा शकावल्या व टिपण प्रसिद्ध झाली आहेत. त्यात मोर मस्थानातील कारीचे इनामदार जेधे देशमुख याच्या सग्रही असलेली शकावली चागली विश्वसनीय आहे अशी सशोधकाचा खात्री हात चालली आहे ती कैलासवासी लोकमान्य टिळक यानी भा इ. स मडळाच्या समलन प्रसगी सशोधून माडली. या शकावलीत शके १५४० पासन १६१९ पर्यतच्या मित्या दिल्या आहेत त्यापैकी दोन मित्या येथ उदाहरणादाखल दिल्या आहेत.

शक १५७० सर्वधारी नाम सवछरी श्रावण वद्य प्रतिपदा शाहाजी राजे मुस्तफाखाने धरिले, नजीक चदी. त्याजबरा कान्होजी नाा जेधे व दादाजी कृष्ण होते त्यास कनकागिरीस अटकन ठविले. ते समयी दादाजी पताचा पुत्र रत्नाजीपत कनकागिरीस मृत्यु पावले

शके १५७१ विरोधी सवछर ज्येष्ठ शुद्ध पूर्णिमा. शाहाजी राजे येऊन काढागास येऊन माडिले ते समई कान्होजी नाईक जेधे व दादाजी कृष्ण लोहकरे यास सोडिले माहाराजाची व त्याची भेटी जाली. ते समई माहाराज बोलिले की " तुम्ही आम्हामुळे बदिवासी, श्रमी जालेस. याउपरि

आम्ही पातशाहासी तह केला कीं बारा गावातून मुजरा करून हुकूमप्रमाणे कर्नाटक प्रांते मसलत करावी त्यावरून बगरूळ प्रान पाचा लक्षा होनाचा जाहागीर दिल्हा आहे. याकरिता आपणास कर्नाटकाची मसलत करावी लागली. तुमचे वतन मावळात आहे चिरंजीव राजश्री सिउबा खेडेबारिया व पुणा आहेत. त्याजवळ तुम्ही जमावानसी राहावे तुमची जबरदस्ती त्या प्रांतें आहे अवघे मावळचे देशमुख देखील त्यासी रुजु होऊन त्याचे आज्ञेत वर्तत असा विचार करून जबरदस्तीन रहावे येखादी मोगलाकडील फौज व यदलशाहीकडील फौज आली तरी आपण इमान राखावा त्यासी लढाई करावी " ऐसी शफश इमान पुरस्कर बेलरोटीवर हात टाकून घेतली तैसीच त्यांणीं हि कान्होजी नाइकास शपथ दिल्ही आणि कान्होजी नाईक यास वस्त्र देऊन बराबर हुजऱ्या व पत्र देऊन राजश्री सिवाजी राजे याजकडे पाठविले

कर्यात मावळ शिवाजी महाराजाचें

येथ दिलेले निवाडपत्र शके १६०० मध्ये लिहिण्यात आले असून त्यात निजामशाहाकडून शहाजीस पुणे परगणा मिळाल्यापासून ५०।६० वर्षांतील पुणे परगण्यासंबधीच्या पाच चार महत्वाच्या गोष्टी नमूद करण्यात आल्या आहेत. पुणे परगण्यात सात तर्फा होत्या त्यापैकीं फक्त कर्यात मावळच्या तर्फेचा (३० गाव) मोकासा मात्र शहाजीने शिवाजीच्या नावे प्रथमपासून करून दिला होता, सांडस खुर्द (२० गाव) चुलत भाऊ संबाजी यास दिला होता आणि राहिलेल्या पाच तर्फांचा कारभार दादाजी कोंडदेव पहात असे मुरार जगदेरावानें पुणे जाळल्यापासून ७।८ वर्षेपर्यंत पुणे ओस पडले होते ते दादाजीनें पुनः वसविले वगैरे हकीकत बखरींतून आढळते दादाजी कोंडदेवाच्या हयातींत कर्यात मावळ

खेरीज पुणे परगण्यातील इतर तर्फांवर बालशिवाजीच्या नाव हुकूम सुटत नव्हते कर्यात मावळाखेरीज चाकण (श १५६१), इंदापूर (श १५६८) व सुपे परगण्यातील पणदरे गावचा मोकासा शिवाजीस मिळाला होता दादाजी मरण पावताच सर्व पुण परगणा शिवाजीन ताब्यात घेतला तरी हि कर्यात मावळ हे खास शिवाजीच्या नावच असे शेवटपर्यंत मानण्यात येत असल्यामुळ पाइरतेखानाच्या वेळी मागामार्गाचा भर कर्यात मावळात होता. पुरंदरच्या तहात जैसिंगान पुणे प्रात घेतला तेव्हा देखील कर्यात मावळचा वसूल बादशाही अमलदार शिवाजी महाराजाच्या नावान वजा घालीत असत.

अजे रुस्तखान राजेश्री शिवाजी राजे साहेब दामदौलतहु ताहा पायगुंडे व कर्जवणे देशमुख व मोकदम व कुलकर्णी व रयान कर्यात मावळ प्रात पुणे. सुहूरसन तिसा सबैन अलफ. मालूम दानद मोरो विठल होनप देशकुलकर्णी कर्यात मजकूर हुजूर येऊन आपली हकीकत जाहीर केली की "आपले वडिलाची मिरासी देशकुलकर्णी, तर्फ पुणे ७ बितपशील:—

तर्फ नरिंधडी देहे ३७	तर्फ साडस बुद्रुक देहे २९
तर्फ हवेली देहे ८२	तर्फ कर्यात मावळ देहे ९६
तर्फ कडपठार देहे ४३	तर्फ पाटस देहे ४२
तर्फ साडस खुर्द देहे २०	

येणेप्रमाणे पिढी दरपिढी कारकीर्द दरकारकीर्द देशकुलकर्णी चालत आले आहे ऐसीयासि राजश्री महाराज साहेबास निजामशहा यानी परगणे मजकूर मुकासा दिल्हा, ते वक्ती तर्फा तर्फानी महाराज साहेबी ठाणी ठेऊन हावलदार व कारकून तर्फा तर्फास मततर [=स्वतत्र] कमावीस करीत असेती. ते वक्ती आपल्या वडिली गुमास्ते तर्फतर्फास कारभारास

१ अज=पासून, कडून २ अखडितलक्ष्मी ३ कडे, यासि ४ रयत लोक ५ जाणावें ६ मागें सांगितलेली म्हणजे कर्यात मावळ ७ गाव ८ शहाजीस

दिल्हे असता, कर्यात मावळास गपचूप पुण्याहून पाठविले. त्यानीं कितेक दिवस मुतालिकी करीत असता कागदपत्राचा शिरस्ता आपणाजवळीं आणून देत असेती व हकलाजिमा आणून देत असेती. चाकरीचे रवे[९]-शीनें आपल्या वडिलासीं वर्तत असता, रयतेसीं बेद सलूक केला, ह्मणून त्यास दूर करून नामाजी लाडा पुणेहून गुमास्तागिरी देऊन कर्यात मावळास पाठविला नामाजी हयात असता आपला हक लाजिमा व कागदशिरस्ता आपणास देत गेला असे महाराज साहेबाचे कारकीर्द चालत असता निजामशाही गुदरोन गेली. इदलशाहीतर्फेने विजापुरीहून मुऱ्हारी जगदेराव सुभा येऊन पुणे जाळून* लुटून तलफ केले. ते वक्तीं दौलत-मंगल उर्फ भुलेश्वर येथे मुऱ्हारीने किल्ला बांधोन शहर §वसविले. तेथे आपले वडील नादावयासी गेले कितेक मुदती भुलेश्वरी कारभार पाडिला. त्या करिता कर्यात मावळी नामाजी लाडा कारभार करीत असे. तो आपला हक लाजिमा व कागदशिरस्ता देत असे +इदलशाहीतून महा-राजसाहेबास पुणे मुकामी जाहले ते वक्तीं साहेबीस कर्यात मावळ व राजश्री मबाजी राजे भोसले यासी साडेस खुर्द महाराजसाहेबीं आपणा पासून मोकासा दिल्हा. साहेबाचे तर्फेनं कर्यात मावळास हवालदार व कारकून अलाहिदा गेले त्यासी नोंगेजोडी[१०] करून नामाजीनें आपणासी बेइमान होऊन नजर बदलली. ऐसीयास आपण येऊन साहेबापाशीं हकीकत जाहीर केली तो निळो सोनदेव साहेबाचे मजुमदार यानीं आपाजीची पाठीं राखिली आपाजीस आपणासी रुजु होऊं देत नाहींत, तरी साहेबीं मेहेरबान होऊन देशमुख व मोकदम व कुळकर्णी व रयतीस ताकीद करून खुर्दखत दिल्हे पाहिजे." म्हणून तुम्हीं मालूम केले. त्यावरून तुम्हास बोलावून हकीकत पुसिली. तुम्ही हि सदरहु प्रमाणे

---

९ नात्यान १० मलनी वागणूक

* शके १५५१ ? मोडककृत विजापूरचा इतिहास पृ १५५ पहा

§ भुलेश्वरास परगण्याचें ठाणें श १५५१–५८ होते. ख. २० पृ. २३४ पहा

\+ शके १५५८ ख. २० ले २३५ पहा ११ शिवाजीस १२ संगनमत.

सांगितली. तरीं हल्लीं मोरो विठल देशकुलकर्णी याचे कर्यात मावळाचे देशकुलकर्णाचा अमल त्याचे दुमाला करणे आपाजीस दाखल न करणे. याचा हकलाजिमा यासी देणे तकरार फिर्याद यऊ न देणे. तालीक घेऊन असल फिरोन देणे मोर्तब सुद. मोर्तब असे

साधुपुरुषांचा आशीर्वाद

स्वराज्य स्थापण्याच्या कामी यश येण्यास सिद्ध पुरुषाचा आशीर्वाद पाहिजे अशी महाराजाची भावना असल्या विषयीचा पुरावा पुढे लिहिलेल्या पत्रात आहे

[सनदापत्रे पृ० ११२] श्रीभवानी शंकर. १५७५ श्रावण शु २

श्रीसकल तीर्थस्वरूप वेदमूर्ति राजश्री सिद्धेश्वरभट बिन मेघनाथभट ब्रह्मे उपाध्ये, परगणे चाकण स्वामी गोसावी यासी:—

आज्ञाधारक राजेश्री शिवाजी राजे बिन शहाजी राजे भोसले साष्टांग दंडवत, सुरू सन अर्बा खमसैन अल्फ पत्र लेहून दिधले ऐसा जे, स्वामीच्या अनुष्ठानबळे आपण राज्यास अधिकारी जाला व सकळ मनोरथ चिंतिले पावला, ऐसा अनुभव आला म्हणून व संकटकाळीं साहाकारी जाणोन, पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेने, स्वामीस वर्षासन होन पातशाही १०० शभरी केले असेत सदरहू वर्षासन यावत्काळ पर्यंत चालऊन यासी अन्यथा करू अथवा पुढे कोणी आपले वंशपरंपरेचा होऊन अन्यथा करील त्यास श्रीजीची व कुलस्वामीची व आपल्या पूर्वजाची व गोब्राह्मणाची आण असे. यावेगळे स्वर्गदेवतेच्या पूजनास व श्रीनवचंडीमध्ये जपतपहवनास व ब्राह्मणभोजनास जे लागेल, त्याची आज्ञा करीत जाणे. आज्ञेप्रमाणे प्राप्त करीत जाऊन. राज्य स्वामींच्या प्रसादाचे आहे आपण आज्ञाधारक असा जाणिजे रवानगी छ १ माहे रमजान मोर्तब केले असे

रूज् सुरुनिवीस

२ स्वतंत्र स्वराज्याची स्थापना

मुसलमानी पादशहाच्या नोकरींत शहाजीस आपल्या कर्तबगारीच्या जोरावर बरेच महत्वाचे स्थान पटकावता आले खरे परंतु काहींहि झाले तरी अखेरीस जातीस जात मिळते व यवनी बादशाहींत हिंदूंची पूर्ण वाढ होण्यास अवसर सापडणे शक्य नाहीं असा खडतर अनुभव शहाजीस निजामशाहींत व नंतर आदिलशाहीत आला परंतु हा सर्व अपमान सोसून-हि तो यवनाच्या नोकरींत राहिला याचे कारण त्याचे बहुतेक आयुष्य सेवावृत्तींत गेले होते तथापि या मानहानीच्या अनुभवाने शिवाजीमहा-राजाच्या अंतःकरणात लहानपणापासून यवनी सत्तेचा द्वेष व स्वराज्य स्थापनेची अवश्यकता बिंबविली होती यामुळे स्वातंत्र्याचा उघड पुरस्कार करण्याची संधी साधण्यासाठीं ते टपून बसले होते महमद आदिलशहाच्या मृत्यूने ही संधि महाराजाना अनायासे मिळाली तिचा फायदा घेऊन त्यांनीं आदिलशाही व मोगली मुलखावर झडप घातली व आपले स्वातंत्र्य तरवारीच्या जोरावर शत्रूच्या अंतःकरणास पटवून दिले याच वेळीं शहा-जीनेहि 'आपण यापुढे अपमान सोसून नोकरी करणार नाहीं' असे विजापूर दरबारास स्पष्टपणे कळविले. अशा रीतीने शके १५७८ च्या सुमारास स्वतंत्र स्वराज्याचे जे निशाण शिवाजी महाराजानीं उभारले त्यास शहाजीने अप्रत्यक्षपणे दुजोरा दिला या वेळीं शहाजीने औरंगजेबाशीं स्नेह कायम ठेवला होता यामुळे मोगली सरदार नौशीरखान याची मराठी सैन्याशीं चकमक झडल्यानंतर देखील शिवाजीमहाराज व औरंगझेब यांच्या-मध्ये वकीलामार्फत तडजोडीचे बोलणे चालू राहिले. तथापि शहाजहानाच्या आजारीपणामुळे भावाशीं तंटा करण्यासाठीं औरंगजेबास दिल्लीकडे जावे लागले तेव्हा आदिलशाही व मराठे यांचे वैमनस्य वाढते राहावे असा औरंगजेबाचा डाव होता व हे धोरण पसंत असणारे प्रधानमंडळ विजा-

पुरास अधिकारारूढ होऊन अफजलखानाची स्वारी निघाली. या स्वारींत मराठ्यांना यश आल्यानंतर महाराजांनीं ' मोकासेपणाचें ' नातें सोडून आपलें स्वातंत्र्य जाहीरनाम्याच्या द्वारें महाराष्ट्रास कळविलें. या स्वातंत्र्य-चंद्रास पुरंदरच्या तहानें कांहीं वेळ ग्रहण लागलें तरी तें लौकरच सुटून या चंद्राच्या पूर्ण प्रकाशांत शके १५९६ मध्ये राज्याभिषेकाचा अपूर्व समारंभ घडून आला.

अदिलशाहीचे लचके तोडणारे चार नक्र

महमद आदिलशहाच्या कारकीर्दींत आदिलशाहीचा विस्तार कर्नाटकांत व महाराष्ट्रांत वाढला होता तरी पण ही वाढ दिखाऊ होती कारण तुंग-भद्रेच्या दक्षिणेकडील सर्व म्हैसूरप्रांत व कर्नाटकप्रांत शहाजीच्या अमला-खालीं बहुतेक स्वतंत्र झाला होता, आणि कृष्णेच्या व भीमेच्या पश्चि-मोत्तरीय सर्व प्रांत शिवाजीनें आक्रमिलेला होता. अशा प्रकारें काळजी उत्पन्न करण्याजोगी परिस्थिती निर्माण झाली असतां आधींच खंगून गेलेला महमदशाहा जास्त थकून शके १५७८ च्या मार्गशीर्षांत मरण पावला, व त्याच्या मागून एकोणीस वर्षं वयाचा, त्याचा मावडा मुलगा अली. मसनदीवर आला त्यावेळीं अदिलशाहीचे लचके तोडण्यास चोंहीकडून शत्रूंनीं उचल केली तिचें वर्णन करतांना रा. राजवाडे राधा-माधवविलासचंपूच्या प्रस्तावनेंत (पृ. ९४-९५) म्हणतात:---

अली अदिलशाहाला खाऊन टाकण्याला चार नक्र टपून बसले होते. पहिला नक्र शिवाजी, दुसरा नक्र शहाजी, तिसरा नक्र औरंगझेब व चौथा नक्र त्याचे अमीर उमराव. या चार नक्रांतून पहिली कुरापत औरंगजेबानें काढिली. " ही औलाद महमद शाहाची नव्हे " असा आरोप बिचाऱ्या

अलीवर औरंगने आणिला. अलीशाहा औलाद असो, अफलाद असो कीं नक्कल असो, त्याच्यामुळे औरंगचे कोणते गोत्र बिघडत होतें ते देव जाणे ! हा आरोप अलीच्या कारभाऱ्यानी साहजिकच नाकबूल केला एवढें कारण लढाई पुकारण्याला औरंगजेबासारख्या धीलझिबबला बस झाले दुसरे सैतान शिवाजी त्या कजेदलालाला हे भांडण निघालेलं पाहून केवळ हर्षवायू झाला नवरा मरो, नवरी चुलीत जावो, दोहिकडून अवदान मारण्यास सवकलेल्या या बुभुक्षिताने दोन्हीकडून आपला डाव साधण्याचा बेत केला अली आदिलशाहालाहि मदत करण्याचें अभिवचन दिलें व औरंगशहाचा हि पक्ष उचलला. खबरदारी मात्र अशी ठेविली कीं एकाची बातमी दुसऱ्यास न कळावी तिसरे भूत बुढे मिया शहाजी. ह्या वृद्ध कपींनी आपण कशातच नाहीं म्हणून कानावर हात ठेविले आपले बगलूर बरें कीं आपण बरें. शहाजी म्हणजे आज साठसत्तर हजार प्याद्याचा व घोड्याचा मालक. तो जर अलीशहास मिळता तर औरंगजेबा सारख्या टारग्याची, बिचाऱ्या अलीशहाला बडविण्याची काय माय व्याली होती ! पण ह्या वेळीं कर्नाटक सुरक्षित ठेवलं पाहिजे, व तेथून आपल्याला हालता यत नाही असा बहाणा ह्या म्हाताऱ्याने केला. आणि तहि खरेच औरंगझेबाने कर्नाटकातील संस्थानिकाना चिथवून त्याच्या कडून बडाळी खरीच माजविली होती चौथी भुत अलीशहाचे अमीर उमराव. ह्याची तर सर्वाक्र कडी ख्याल्लया घरचे वासे जाळणारे हे शहाणे आपल्या धन्याशीं हरामपणा करून बाहेरच्या चोराला जाऊन मिळाले. अशी सारी वेताळ सभा भाबड्या अलीशहाच्या भोवती कोलिते घेऊन नाचू लागली असता औरंगजेबाने बेदर शक १५७९ च्या आषाढ शुद्ध तृतीयेस एका खटक्यासरसे हाटल नतर कल्याणी हि झपाटली. औरंगजेबाने ही बडी शिकार मारिली, तर शिवाजीने तर त्याच्याहीवर ताण केली. औरंगजेबाला दिलेल्या वचनाला जागून औरंगजेबाने बेदर घेण्याच्या अगोदर एक महिना म्हणजे १५७९ च्या वैशाखात शिवाजीने आदिलशहाचे जुन्नर शहर लुटले व अश्वीन वद्य द्वादशीस कल्याण भिवंडी हबकून आदिलशहाचा कोक-

णांतील राज्यभार हलका केला ! औरंगजेबाला दिलेले अभिवचन अक्षरश. पाळीत असता अलीशहाशीं केलेला करार शिवाजी विसरला नाहीं अली आदिलशाहाच्या मर्जीनंतर शिवाजीने औरंगजेबाच्या अहमदनगर प्रांतातील गावे व खेडीं लुटून खुद्द अहमदनगरास नसीरी खानाशी उर्फ नासीर खानाशी दोन हात करून त शहर लुटिले येणप्रमाण दोन्ही पक्षाना रिझ-विण्याच्या कामगिरीत शिवाजी गुतला असताना शहाजीन कर्नाटकाचा ताबा घेतला. हे नाटक असच काही वर्षे रगत रहावे व त्यात आपल्याला मनाजोगतीं साग घेता यावी अशी शहाजी व शिवाजी याची इच्छा होती. परतु दाराशुकोहाची माशी शिकून लढाई एकदम बद झाली व तह झाला. त्याने शहाजी व शिवाजी याना आपल्या वेताना निराळे स्वरूप द्यावें लागल तहाने बेदर, कल्याणी, परडा निजामशाही कोकण व वागी महाल इतक्या प्राताला आदिलशाही मुकली. पैकी निजामशाही कोकण शिवाजी दाबून बसलाच होता आता विजापूर प्रातापासून म्हैसूरच्या उत्तरे कडील तुगभद्रेपर्यंतचा प्रात तेवढा आदिलशाहाच्या ताब्यात मोगलाचा माडलीक म्हणून राहिला तुगभद्रेच्या दक्षिणेकडील प्रात शहाजीने काय-मचा बळकाविला होताच महदशाहा मेल्यानतर फक्त एका वर्षात त्याच्या दिखाऊ ऐश्वर्याचे माडवल फुटून आदिलशहीच दौर्बल्य अगदी उघडकीस आल

औरंगजेबाचीं शिवाजीस पत्रें

[खड ८ लेखाक ५] अलीफ १५७९ वैशाख वद्य ६

सर्व उमरावात श्रेष्ठ, आपले बरोबरीचे मडळींत थोर, नानाप्रकारचे कृपेस पात्र, शिवाजी भोसले, बादशाही कृपेस पात्र कृतकृत्यता पावून जाणोत कीं तुमची अर्जदास्त इकडील पञ्याचे निशाणाचे फर्मान पोहो-

चल्यानतरची, पाठविली हरएक विषयीं जे सांगणे ते तुम्हाकडील वकील सोनाजी याजपाशीं सागितले त्याणीं तुम्हासी बोलोन खातरजमा केलीच असेल. साप्रत जे किल्ले व मुल्क, विजापूरकराकडील, तुमचे हातीं होते ते पेशजीप्रमाणे होऊन तुमचे मनोगताअन्वये बदर दाभोळ व त्याजखालील मुल्ख तुम्हास दिल्हा असे. ऐशीयास, इकडील दौलतीची किफायत मदत जी करणे असेल तिचा समय हाच आहे. हे जाणोन करण्यात आणावे आणि हूजूर भेटीस यावे या खेरीज जे मतलब तुमचे मनात असतील ते सर्व घडोन येतील साप्रत ईश्वरकृपा व आमचे दैवशालित्व व फौजेचा शेरपणा यानीं इकडील वाईट इच्छिणार नाहींसे जाले. दिवसानुदिवस इकडे जय येत चालला तो असा की किल्ला बेदर हा मोठा मजबूत, आज पावेता त्यास कोणीच सर केला नव्हता व कोणाचे मनात कल्याण देखील सर करावयाची येत नव्हती, तो एकदर दक्षण व कर्नाटक दरवाजा, एक दिवसात हस्तगत जाला. इतरासी वर्षाची वर्षेहि वश जाला नाहीं ईश्वराचे सर्व कृत्य ! इकडील प्रतापशूराचे शौर्यामुळे तुम्ही ये विषयीचा सतोष मानून, वरचेवर जसे आमचे जय होतील तसे त्या सतोषाच वर्तमानावर कान ठेवीत जाणे, आणि आमचा लोभ पूर्ण आहे असे मानीत जाणे छ १८ रजब सन ३१ जुलूस, सन १०६७ हिजरी

[खड ८ लेखाक ६] अलीफ १५७८ फाल्गून शुद्ध २

आपले बरोबरीचे मडळींत श्रेष्ठ, सर्व उमराव लोकात श्रेष्ठ, महत्कृपेस पात्र, बादशाही कृपेस योग्य शिवाजी भोसले बादशाही कृपेस आपला सत्कार मनात आणून समजोत की —तुमची अर्जदास्त कृष्णाजी भास्कर पडित याचे पत्रासुद्धा रघुनाथपत वकील याजबरोबर पाठवून

(दिलेली पाहून) मजकूर भ्यानाम आला. यद्यपि तुमच्या पेशजीच्या गोष्टी विमरायाा जोग्या नाहीत, तथापि तुम्ही आपले कृतकृत्याचा पश्चात्ताप केला आणि हा दरबार उपेक्षेचा नाहीं जाणोन, वडिलाचे लक्ष निभ्रात इकडे आहे असे ममजोन * तुमचे पूर्वकृत्य मनात आणीत नाहीं येविषयींचा मतोप मानून इकडील दौलती विषयीं कोशीस करीत जावी. " आपले वतनी माहाल, किल्ले व कोकण देशसुद्धा, नगरवाले खेरीज, विजापूरकर आदिलखानाचे इलाख्यात जे आहेत ते त्याजकडून मुल्क हस्तगत जाल्या नतर बदोबस्त होण्याविषयीं वचन असावे म्हणजे सोनोपत यास हूजूर पाठवितो आणि इकडील लक्षात वागून सरकारी मुलुकाची सरहद्द रक्षण करून कामदाराशीं शरीक होतो की ज्यायोग बड वगैरे बखेडे न होवोत " म्हणून+ लिहिल त्यास तुम्ही लिहिल्या अन्वये वर्तून हा फर्मान पाहताच आपले मजकुराची अर्जी लेहून सोनोपताबरोबर पाठवून दणे. म्हणजे त्याप्रमाणे कल जाईल जाणोन लक्षात वागोन आमचे लोभाची पूर्णता समजावी छ १ माहे जमादिलाखर सन १०६८ हिजरी.

स्वराज्यवृक्षास शाखा फुटू लागल्या

अफजलखानाची स्वारी १५८१ च्या वैशाखात सुरू झाली त्या पूर्वी शिवाजी महाराजांनी बारा मावळे ताब्यात घेऊन त्यावर एक अधिकारी नेमला होता व ते स्वत. कर्नाटक प्रांती स्वारीवर गेले होते शके

---

* यावरून शहाजी आपणास अनुकूल आहे अशी औरंगजेबाची समजूत दिसते

+ अवतरणार्तगत मजकुर शिवाजी महाराजानी औरगजेबास पाठविलेल्या पत्राचा साराश आहे.

१५७८ च्या मार्गशीर्षांत महमद अदिलशाहा मरण पावला आणि विजापूर दरबारात यादवी व स्त्री नायकी झाली त्या गडबडींत स्वराज्याचा वृक्ष वाढू लागला महाराज स्वारीवर गेले असत तरी स्वराज्यातील सरकारी आज्ञापत्रावर ' प्रति शिवाजी राजे ' असा मायना लिहिण्यात येत असे हे या पत्रावरून कळून येण्याजोग आहे.

नकल श्री १५८० आश्वीन शु. १५

मशरुल हजरत कृष्णाजी भास्कर देशाधिकारी व लेखक प्रात बारा मावळ यासि प्रत राजश्री शिवाजी राजे दंडवत. सुा तिसा खमसेन आलफ. मौजे कलवाली ताा पौनमावळ व मौजे रावडे नाा पौडखोरे या हर दो गावचा सिवेचा कशला लागला आहे म्हणोन पूर्वी तुम्हास आज्ञापत्र सादर केले होते. त्यावरून तुम्ही मौजे माारास जाऊन कशळा मनास आणिला. त्यासि आरजोजी ढमाला हा म्हणो लागला कीं आपले गावची सींव खरी. आपण दिव्य करून त्यावरून सर्व डेगक मेळवून दिव्याचा तह दिल्हा इतकियामध्ये दुसरे दिवसी आरजोजी ढमाला देशमुख ताा पौडखोरे [गैरहजर] जाला सबब नरहरी दिवाकर देशकुलकर्णी ताा पौनमावळ व हावजी पाा मौजे कलवोली ताा माार याणी हुजूर पुरदरचे मुकामी [येऊ] न विदित केले त्यावर साहेब करणाटक प्रांती मसलतीस गेले त्या प्रांतीहून आलियावर जो निवाडा करणे ता करितील. तो परियत मौजे कलवाली ताा पौवनमाळ व मौजे रावडे ताा पौडखोरे या हरदो गावामध्ये टकियाचे कामेची जमीन आहे ते अमानत आसो देणे. या पत्राची प्रति घेऊन असल नरहरि दिवाकर देशकुलकर्णी ताा पौवनमाळ याचे हवाला करणे. जाणिजे. छ १३ माहे मोहरम. मोर्तब सुद. रुजु सुरनवीस सुरु सुद बार. बार.

[चतुर्थ समेलन वृत्त शके १८३८ पृ ७०]

---

१ तंटा

भोसल्यांचें क्षत्रियत्व

येथे दिलेले पत्र शहाजीनें अल्ली अदिलशाहाला (शके १५७८ मध्ये अहमद अदिलशाहा वारल्यानंतर) लिहिले आहे. ह्यात शहाजीनें आपला निर्देश **महाराज शहाजी राजे** अशा मायन्यान केला आहे. राजा हा किताब इतर कित्येक कुलीन मराठ्यांच्या घराण्यातल्या प्रमाणे भोसल्यांच्या घराण्यात हि पिढीजाद आहे. प्रस्तुत पत्रात शहाजीनें अल्ली आदिल-शाहास अशी धमकी घातली आहे कीं अमुक जहागीर तावडतोब द्यावी, नाहींतर आपण पादशाही खिदमत सोडून देऊ. ही धमकी देताना शहाजी सहज उद्गार काढतो कीं, दोन चार पातशाहींत आपण नोकरी केली पण कोठे हि आपली इज्जत कमी करून घेतली नाहीं हे इज्जतीचे शब्द काढताना दुजोरा म्हणून **आपण रजपुत लोक** आहों हे उच्चवंश दर्शक वाक्य शहाजीनें पातशाहाच्या नजरेस आणिलें आहे.

खानें[1] अलीशान फैरोजी निशान

अजम अकरम ममलकतमशार दवामयकबालहु व इजललाहु

॥ S ॥ अमारत व अयालत पन्हाह शुजाअत व शाहामत दस्तगाह अजमत व शौकत इतिहाद एकबाल व इजलाल हमराह अलीशान रफी अल कदर खुलदमकान उमदेह वजरायेजमा कुद व उमराय नमरत निशान

अजी बादिलमाहिद माहाराज शाहाजी राजे मलाम बादज मलाम महबत आजम महवतमुराय आकी पा। कनकगीर पेश अजी दरगाह बदगगि[2] पेश केली[3] त्याचा मुबादला आपल्यास मरहमत जाला या वरी पा। आनागोंदी हि पेश केली (पाचा) महिना जाला. हेनाज[4] मुबादलियाचा सरजाम जाला नाही. जमेयतीचा हि दिलासा जाला पाहिजे. कुदगोलकार

---

१ येथून पाच सहा ओळी मजकूर मायन्या दाखल आहे. २ बादशाही सेवेस ३ अर्पण केला. ४ तथापि

मनेवारे आपले जागी व तामगौड तर्फेस तसवीस देउनु फसाद केली आहे. त्याम गोशमाल द्यावयाबद्दल हजरत जान्हपन्हा साहेबी आपल्यास रजा दिल्ही ते तर्फेस मैसूरकराची हि सरहद नजदीक आहे. बगैर सरंजामात मुर्गाइ * दफे होऊनु पातशाही नामोश राहत नाही आजी वास्ते हजार दीड हजार जाजती कामाचे लोक टेविले आहेती बगैर जागीर लोकाची समजावीस होत नाही. तरी दर बदगीस अर्ज करुनु अनेगोदीच्या मुबादलियाचा सरजाम केला पाहिजे यास ऐवज ए. तर्फेस कर्यात अकोलोज व तपे टेभुरणी व भतग्राम अगर पेडणे हे कदीम मुलकात देणे मदरहु देण नसेल तरी व मामले पादशाहबादेखाले जागा नसेल तरी पा। वडेरु या मामले मजकुराखाले चजाऊरकरास दिधले आहे ते तऱ्ही मुबादालियास दिधले पाहिजे. आपण हरामखोर मनेवार चजाऊरकरास गोशमाल देउनु सोडउनु घेउनु. हरामखोर मनेवारास दिधल्यात काय फायदा ! कुल मनेवाराचे हेजीब मीर जुमला बराबरी गेले आहेती व पा। मुसलकल आपली जागीर पेशजी भिस्त रोजी रुस्तुमजमा बराबरी माहोलीहून हुजूर आलो ते वख्ती चौ लाखाची जागीर दिधली. त्यामध्ये मुसलकलचा फर्मान आपले नाव दिधला. या वरी दुसरे वख्ती मरहुमी खाने अजम असदखानाच गुजारतीने लक्ष्मेश्वराचे वख्ती मोकरर आली ते हि वख्ती व तिसारियाने हि मरहुमी खा। अहमदखान याचे वख्ती मोकरर फर्मान दिधले ते हि वख्ती मुसलकलचा फर्मान आपले च नावे आहे. ऐसे तीन वख्त आपले नावे फर्मान पा। मा। चे आपले नावे आहेती. या फर्मानाच्या नकला पादशाही दफतरी असतील त्या काहाडन पाहिल्या पाहिजेत. आपले भाई व फर्जंद याचे दिलासिया बा। क + + + + विले व फर्मान त्याचे नावे करूनु दिधले. तरी ते

---

५ बंडखोर ६ शिक्षा, कानउघडणी ७ आज्ञा ८ बडखोर * हकालपट्टी ९ कीर्ती

काय मसमुबाली हरकसीने गलश. हुजूर मा + + करणारी करुनु मुमल-कलचा मुबादला पधरा खेडी कर्याती कारवे आपली जागीर त्रिबकजीम द्यावया काय निसबत धरिते. हजरत साहेबाचा तरी कौल करारदाद आप ल्याम आहे कीं तुमचे जागीर पैकी एक चावर कमीदगी करणे नाहीं. जरूर एक वरुन पादशाही कामा बा काही कमीदगी केले तरी अवलमवाइन मुबादला देउनु बाजद कमीद करावे. आर्मा अकातुकाचे बोले करुनु आपले जागिरींत नाहक गैराहिमाबी पादशाह खलेल करावितातो. तरी आपण रजपूत लोक अजी तलग पेशजी हि दोघा चौ पादशाहींत खिदमत केली. आंमा गैराहिसाबी जाजती सोसुनु कम इजतीन व गैरमेहरवानीन पेशजी हि खिदमत केली नाही व पुढे हि न करू. उमेदीने आपण आजी दीड वर्ष जाजती मोसिली ते या च दमा कीं शोरले हजरत साहेबाचे नवाजीस व हजरत साहेबी हि जहाबक्षी केली आहे व वख्त हि एकजवाचा समजोनु आपण सबूरी करुनु तहमुले[12] करावयास तेकसीर[13] केली नाही. पेस्तर हजरत साहेबास आपली दरकार असेल तरी हिमाबी आपला सरजाम मदरहु केला पाहिजे आणि दरकार नमेल तरी खुसनुदीन[14] रजा दिधली पाहिजे. आपल्यास असलाद पुन्याई मामल्याची हि हवस काही राहिली नाही. एखादे आपले हिंदूचे तीर्थी बसौनु हक[15] तालाची बंदगी[16] करुनु हजरत साहेबास द्वा देउनु, फर्जद भाई आहेती या पासुनु खिदमत घेतली पाहिजे. अगर त्या हि पासुनु. खिदमत घेणे नसेल तरी त्यास हि रजा द्यावी. बाजे भाइबद जेथे आपली पोटे भरितातो तेथे हे हि भरितील. अमा नाहक आपल्यास बदनाम केले न पाहिजे. दरी बाब हजरत बदगीस हाली अर्ज-दास्त पाठविली आहे तरी बडे भाईने हि हजरत बदगास अर्ज करुनु सदरहु प्रमाणे अनागोदीच्या मुबादलियाचा सरजाम व पधरा खेडियाचा फर्मान आपल्याच नावे देविला पाहिजे अगर आपल्याम खुपनुदीन रजा दिघली पाहिजे व पा कनकगीर व अनागोदी हि दरगाह बदगीस पेश

---

१० परंतु ११ मेहेरबानीतले १२ सहन १३ कमी १४ संतोषानें १५ परमे-श्वराची १६ सेवा.

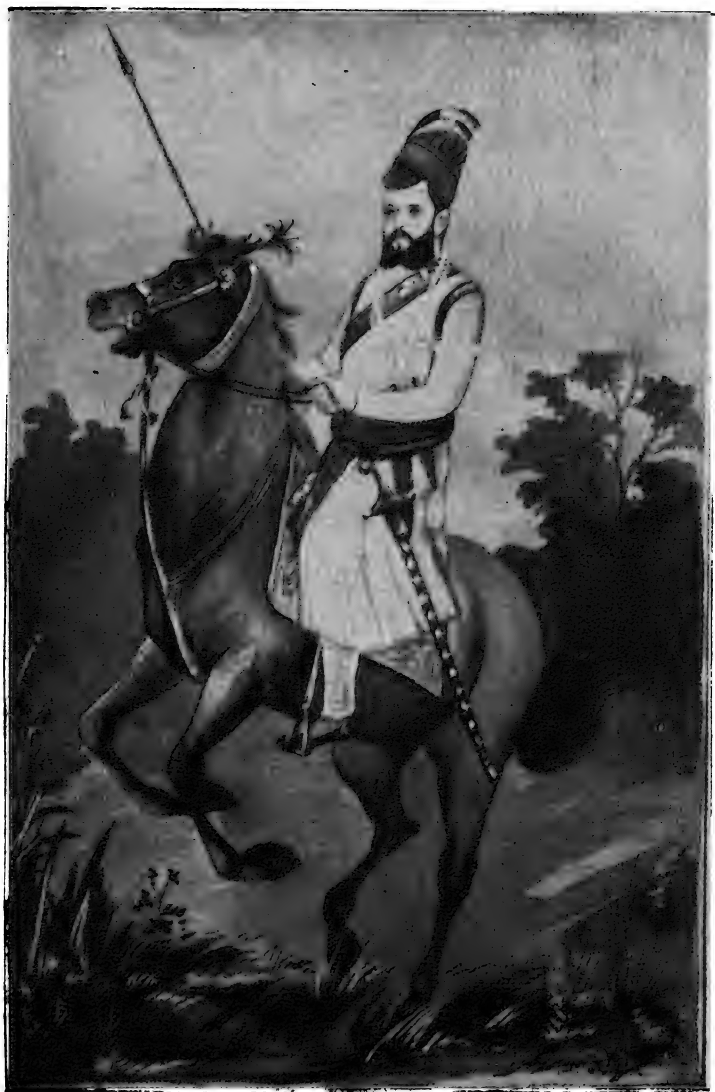
केली. एक कपली खेडे दिढा दो हजाराचे तेथे आपण राहिलो होतो तेव्हडे आपल्यास असो दिधले पाहिजे. तेथे बाग आपण केले. हवासी जागा आहे तरी दरगाहबदगीस अर्ज करुनु मोकरर करनु देणे म्हणौन मसुरलदौल्त सावंतराउ यास लिहिले होते. सावतराउ माइलेने अर्ज केला. असा हजरत साहेबी हुकूम फर्माविला कीं अनेगादीच्या मेहतानास कपली पाहिजे, सोडून देणे, म्हणौनु राऊ माइलेने लिहिले यावरी आपल्यास राहावयास जागा हि नव्हती, व तामगौड तर्फहून हि ताजी खबर आली की कुदगोलकरास आपले लोकानी शिकस्त दिधली होती असा तो मागती सवारौनु कोटास एउनु दिलगाव्याची फिकीर करितो. मदत नव्हता जागा राहणार नाही अजी वास्ता हजरत साहेबी हि पेशजी च रजा दिधली होती. म्हणौनु छ ४ माहे सौवाली कपली साहेबाचे लोकाचे व कनकवेलीकराचे लोकाचे हवाले करुनु आपण स्वार जालो. एक मजली आलियावरी आनेगोदीकार व हलालखोर हे दूर गलथ मालूम करणाराचे बले करुनु आले आहेती. ते हि पादशाही लोकावरी हिसा करुनु कपली त्याजपासुनु घेतली हे खबर आपण कपलीस आलियावरी पाहरा रात्री आपल्यास आली होती. ते पेशजी च लिहिली आहे. पेशजी सिदी अजम सिदी सबूल आलियावरी आनागोदीस व कपलीस व बाजे विलायतीस दखल होऊ देतील की ने दितील हे दि पेस्तर रोशन होईल. सेभरा वर्षाचे मुठमर्द त्यास गोशमाल देउनु मुठमर्द हरामखोरास जेही देविले असतील त्यास याचा जबाब पुसिला पाहिजे. साहेब अजी सबा जमजम स्वार होउनु येतील म्हणौनु सबूरी करुनु दीढ महिना राह साहेबाचे यावयाची पाहिली. आसा साहेबाचे यावयास सातल जाले. मग आपण पादशहाचे रजेवरुनु स्वार होउनु बन्दारी नजदीक आलो पुढे हि मजली दरमजली तामगौडतर्फेस जात आहो इत्यादि.

---

१ या पत्रात आलेला ‘ रजपूत ’ शब्द मराठा या अर्थी आहे असें ठाण्याचे संशोधक रा. वि ल. भावे याचें मत आहे.

औरंगजेब व दारा शिकोचें शीर [पृ. ६८ अ.

अफजलखान [पृ ६१ अ.

अफजलखानाची भेट व त्याचा मृत्यु

१

अफजलखान व शिवाजी महाराज याच्या भेटीचे वर्णन शिवदिग्विजयकाराने (पृ १६८) असे दिले आहे:—

खान पालखीतून उतरोन आपले लोकात उभे राहिले. परस्पर लोकाच्या भेटी दहापाचाच्या कार्याकारण अगत्या अगत्य कराविल्या. कृष्णाजीपत खानाकडून नावे मागण्यास महाराजाकडे आले होते. महाराजाकडून पताजीपत व विठलपत मरढेकर उभयता खानाकडे होते. लोकाची भेट होताच खानाची व महाराजाची भट व्हावी, ते समयी खानानीं पताजीस विचारिले कीं " राजे हेच काय ? " पताजीनी " होय " म्हटले. राजानीं कृष्णाजीपतास विचारिले. त्यानीं हि " खान हेच " म्हणोन सागितले. शब्द ऐकताच महाराजाची सुरत उच सडपातळ होती, त्यास भेटीस घातला त्या हाते खानानीं मल्लयुद्धाचा पेच धरून, बगलेत दाबून, कट्यार चालविली महाराज पराक्रमी, धैर्यवत, अगात बख्तर होते. त्यात अग चोरून कट्यार लागू पडू दिली नाहीं. हत्यार कारेगार न जालें. हे कळोन दुसरा पेच लावावा, तो महाराजानीं चपळता करून डावा हात पाठीकडून घालून डावे कुशीवरी नखाचा हात मारिला त्या योगें पोटला बाहेर तत्काल निघाला. तो खानानीं दडपून धरून दुसरा हात चालविला. त्याचे पूर्वीच उजवे हातातील पट्याचे हाताने, वार यायाचे लवणीस लाविताच महाराज त्याचे हातातून सुटले व खानानीं हि ढकलले. तेणेकरून खानाचा वार निर्फळ जाला ' शिवाजीने मारा ' ऐसा शब्द खानानी गर्जून, मोठ्या घोषे केला नतर कोथळा सावरून, समसेर काढून, महाराजाचे डोईवर वार चालविला तो जिरे डोईस व यागोटें थोर होते, त्यामुळें तोहि हात कारेगार जाला नाहीं. गव्हाद्तकी माथा जखम लागली महाराजानीं पट्याचा हात चालविला तो उजवे

बाहुत्यावरून उरापर्यंत शरीराचे दोन भाग केले. त्या वाराने खान तत्काळ भूमि धरून गतप्राण जाले.

२

अफजलखानाच्या वधाची हकीगत जेधे–शकावलींत दिली आहे ती अशी:––

[शके १५८१ च्या] वैशाख मासीं अदलशाहा पादशाहा याचे फरमान मावळच्या देशमुखास आले कीं ' अफजलखानास सामील होणे' त्यास केदारजी खोपडे अफजलखानाजवळ होते. खंडोजी बिन धर्मोजी खोपडे देशमुख ताा उत्रोली हे अफजलखानाकडे गेले. कान्होजी नाईक जेधे यास मावळच्या देशमुखाबराबरी फरमान आला होता. तो घेऊन व आपले पाच जण पुत्र घेऊन राजश्री स्वामीच्या दर्शनास राजगडास गेले. राजश्री स्वामीस परवाना दाखविला. तेव्हा राजश्री स्वामी बोलिले कीं " तुमचे मेजारी केदारजी व खंडोजी खोपडे देशमुख ताा उत्रोली हे अफजलखानाकडे गेले. तुम्ही पादशाही हुकूम मोडून राहिले म्हणजे वतनास अपाय होईल जिवावरी गोष्ट येऊन संकट पडेल. याकारिता तुम्हीहि जाणे." त्यावरी कान्होजी नाईक बोलिले कीं ' महाराजांनीं आपली क्रिया घेऊन तुमचे हातीं दिल्हे तेच क्रिया व इमान आपला शाबूत आहे वतन साहेबाच्या पायावरी ठेविले. आपण व आपले मा [णूस] साहेबापुढे खस्त होऊ तेव्हा जे होणे ते होईल.' कान्होजीने ऐसे बोलोन शफत केली त्यावरी राजश्री स्वामी बोलिले कीं ' हातावरी पाणी घेउन वतनास घालणे.' आज्ञेप्रमाणे वतनास हातावरी पाणी घेऊन सोडिले. तेव्हा बोलिले कीं ' आपला कबिला कारीस आहे तो तळगावाकडे घेऊन जाणे ते समई दादाजी कृष्ण यास कल्याणचा हवाला होता त्यास बोलाऊन आणून त्याचे वडील पुत्र रखमाजी

दादाजी आपणाजवळ ठेऊन कान्होजी नाईकानीं आपला कबिला व दादाजी पताचा कबिला राजश्री स्वामीचे आज्ञेप्रमाणे तळेगावास ढमढेरीयाच्या गावीं ठेविला. राजश्री स्वामीची व कान्होजी नाईक याची क्रिया बेलरोटीवरी हात ठेऊन जाली. त्याउपरि बादलाचा जमाव व हैबतराव सिलिंबकर व पासलकर व ढमाले व मरळ, डोघार बोलाऊन आणून अंतस्थ याच्या विद्यमाने क्रिया घेऊन हाशमाचा जमाव खरा केला

राजश्री पताजी गोपिनाथ यास अफजलखानाकेड हेजिबीस पाठविले आणि प्रतापगडाखालीं भेटी द्यावी ऐसी बोली केली.

कार्तिकमासी अफजलखानाने प्रतापगडास कृष्णराव हेजीब राजश्री स्वामीकडे पाठविला. त्यास वस्त्रे देऊन प्रतापगडाखालीं भेटी व्हावी हा निश्चय करून मागते पाठविले. तेव्हा अतस्थ विचार कान्होजी जेधे व सरकारकून बैसोन राजश्री स्वामीनीं विचार केला कीं, 'मुसलमान बेमान आहे बांदलाचा जमाव जाउलीस व दराच्या रानात रहाणे कदाचित् भेटीचे समयीं त्याने बेइमानी केली तरी त्याचे लष्कर *पारात आहे ते डोंगरास चढू न देणे आणि निवडक माणूस घेऊन आपली मदत करणे कदाचित श्रीअंबेच्या वरदे अफजलखान मृत्यु पावला तरी इशारतीचे आवाज गडावरी होतील. तेव्हा पारावरी चालून घेऊन अगर्दी लष्कर बुडविणे. हैबतराऊ व बाळाजी नाईक सिलीमकर जमावानिसी बोचेघोळीचेऽ घाटीं ठेविले आहेत ते लष्करास घाट चढू देणार नाहींत' ऐसा अतस्थ विचार जाला आणि बदोबस्ती केली

मार्गशीर्षमासीं शुद्धपक्षीं सप्तमीस गुरुवारी प्रतापगड नेमा चोस अफजलखान बराबर पालखी व हेजीब घऊन हुद्करासमवेत भेटीस आले राजश्री स्वामी किल्लयावरून उतरून भेटीस आले. भेटीचे समईं येकागी करून अफजल-

---

* प्रतापगडच्या पायथ्यास पार नावाचे खेडे आहे

ऽ हा घाट चढणें फार त्रासदायक असून तो चढताना ठिकठिकाणीं बसून सरपटत जावें लागते

खान जिवे मारला. सीर कापिले. जिवा माहाला व लोक कान्होजी नाईक याचे पुत्र बाजी सरजाराऊ यार्णी युद्धाची शर्त केली. इशारती आवाज प्रतापगडावरी जाला तेव्हा कान्होजी नाईक जेधे जमावानिशी व बादल देखील यार्णी पारावरी चालोन घेऊन ‡ लष्करात मारामारी केली. लष्कर अगदीं बुडविले काहीं पळोन गेले. तेव्हा खडोजी खोपडा पाडाव जाला. त्यास राजश्री स्वामीर्नी शारत केली. कान्होजी नाईक जेधे व लोक निष्ठा धरून राहिल त्याची नवाजीस केली पवाडा केला त्यामध्ये आहे कीं ' हनुमत अगद रघुनाथाला जेधे बांदल सिवाजीला. ''

मोगलांची स्वराज्यावर धाड

पाइस्तेखानाने चाकणचा किल्ला हस्तगत करून पुण्यास मुक्काम केला, तेव्हापासून मोगली सैन्याने शिवाजी महाराजाच्या ताब्यातील मुलखात वारवार हल्ले करून तेथील लोकाची दुर्दशा करून सोडली याप्रसगीं ठिकठिकाणच्या लोकानीं बायकापोराना सुरक्षित स्थळीं घाटाखालीं पोहोचवून आपण सावधगिरीने रहावे, व असे न केल्यास ज्या लोकाना मोगलाच्या कैदेत जाण्याचा प्रसग येईल त्याच्या यातनाचे पाप चुकार अधिकाऱ्याच्या शिरावर येईल असे या पत्रात समजाऊन सागितले आहे.

[खड १५ ले २७६] [१५८४ कार्तिक वद्य ७]

मा। अनाम सर्जाराऊ जेधे देशमुख ता। रोहिडखोरे राजश्री सिवाजी राज सु।। सलास सितैन व अलफ. मोगल प्ररतुत तुमच्या तपियात यावणीस येताती, म्हणौन जासुदार्नी समाचार आणिला आहे तरी तुम्हास रोखा अहडता च तुम्ही तमाम तपियात गावाचा गाव ताकीद करून माणसे, लेकरे

---

‡ हल्ला करून

बाळे, समत तमाम रयेती लोकास घाटाखाले बांका जागा असेल तेथे पाठविणे. जेथे गनीमाचा आजार पहुचेना ऐशा जागियासी त्यासी पाठवणे. ये कामास है गै न करणे. रोखा अहडताच सदरहु लिहिणे प्रमाणे अमल करणे. ऐसियासि तुम्हापासून अतर पडिलियावरी मोगल जे बाद धरून नेतील त्याचे पाप तुमचा माथा बैसेल. ऐसे समजोन गावाचा गाव हिडोनु रात्रीचा दिवस करून लोकाची माणसे घाटाखाले जागा असेल तेथे पाठवणे. या कामास एक घडीचा दिरग न करणे तुम्ही आपली जागा हुशार असणे. गावगना हि सडकडील सेतपोत जतन करावया जे असतील त्यास हि तुम्ही सागणे की डोगरवर आसिरा कुबल जागा आसरे ऐसे त्यासि सागणे व गनीम दुरून नजरेस पडता च त्याचे धावणीची वाट चुकवून पलोन जाणे, तुम्ही आपले जागा हुशार असणे मोर्तब सुद

तेरीख २० माहे रबिलोवल रुजु सुरानिवीस

रबिलावल सुरु सुद

आपल्या मायभूमीचे संरक्षण करणें हें माझें कर्तव्य आहे

शाइस्तेखानाचा पराभव केल्यानतर नीलप्रभूच्या हस्ते शिवाजी महाराजानी दक्षिणेतील मोगल अधिकाऱ्यास लिहिलेले पत्र मॉडर्न रिव्ह्यूत प्रो. जदुनाथ सरकार यानी इग्रजीत भाषातररूपाने छापले आहे त्याचा साराश असा आहे:—

आज तीन वर्षे बादशहाचे मोठमोठे सल्लागार व योद्धे आमचा प्रदेश काबीज करण्यासाठी चालून येत आहेत, हे तुम्हा सर्वास माहीत आहेच. बादशहा हुकूम फर्मावितात ' शिवाजीचे किल्ले व मूलूख काबीज करा. '

तुम्ही जबाब पाठविता ' आम्ही लौकरच काबिज करितो. ' आमच्या ह्या कठिण प्रदेशात नुसता कल्पनेचा घोडा सुद्धा नाचविणे कठिण आहे मग तो प्रदेश काबीज करण्याची गोष्ट कशाला ! भलत्याच खोट्या बातम्या बादशाहाकडे लिहून पाठविण्यास तुम्हास लाज कशी वाटत नाही ! कल्याणी बेदरचे किल्ले उघड्या मैदानात होते ते तुम्ही काबीज केले. आमचा प्रदेश अवघड व डोंगराळ आहे नदीनाले उतरून जाण्यास वाट नाही अत्यंत मजबूत असे साठ किल्ले आज माझे तयार आहेत. पैकी कांही समुद्रकिनाऱ्यावर आहेत बिचारा अफजलखान जावळीवर फौज घेऊन आला आणि नाहक मृत्युमुखी पडला हा सर्व प्रकार आपल्या बादशहास का कळवीत नाही ? अमीरूल उमराव शाइस्तेखान आमच्या या गगनचुंबित डोंगरात व पाताळास पोचणाऱ्या खोऱ्यात तीन वर्षे मारखा खपत होता. ' शिवाजीचा पाडाव करून लौकरच त्याचा प्रदेश काबीज करिता असे बादशहाकडे लिहून लिहून शकला ह्या खोडसाळ वर्तनाचा परिणाम त्याला भोवला तो परिणाम सूर्यास्तासारखा स्वच्छ सर्वांच्या समोर आहे आपल्या भूमीचे संरक्षण करणे माझे कर्तव्य आहे आणि तुम्ही कितीहि बादशहाकडे खोट्या बातम्या लिहून पाठविल्या तरी मी आपले कर्तव्य बजावण्यास कधी चुकणार नाही.

तळकोंकणाची कबजादत व वतन-दारांची व्यवस्था

वतनदार मंडळीवर महाराजाचा बराच कटाक्ष असे. परंतु कित्येक वेळा यांना अनुकूल करून घेण्यापासून बराच फायदा होण्याचा संभव दिसला तेथे त्यांची वतने कायम ठेवण्याची पद्धति महाराजांनी अंगिकारिली होती

हें तळकोकणातील प्रांताची व्यवस्था लावताना जे धोरण स्वीकारण्यात आले त्यावरून व्यक्त होते. या खेरीज शृंगारपूरचे सुर्वे याचा बदोबस्त कोणत्या सालीं झाला याचा निर्णय या पत्रावरून होण्याजोगा आहे

खड २१ पृ, ४ लेखाक ३ श्री १५८४ वैशाख शु. १४

मसुरल हजरत राजश्री पिलाजी नीलकठराव सुभेदार नामजाद मामले प्रभावली यासी. सिवाजी राजे दडवत सुहूरसन इसने सितैन अलफ माल गुदस्त तळकोकण मुलकाची कबजादत बदल खामा स्वारी तलकोकणात होऊनु मुल्क कबज जाहला ते वक्ती शृगारपूरकर सुर्वे व कोकणातील पातशाई अमलदार यार्णी बेमानी करी ते नतीजा पोहचोन उधलोन गेले. मुलकातील रयतीस सरजामबद्दल वतनदार व रयत यास सरकारातून कौल सादर जाहालेवर केसो नायक बिन राघो नाईक मावलगकर व सारे वतनदार मामले मजकूर सरकारी खिजमतीस हजीर जाहाले साल मजकुरीं रगानाईक बिन केसो नाइक मावलगकर सरदेसाई मामले मा। यार्णी किले राजगडच्या मुकामीं हुजूर येऊन अर्ज केला जे आपले सरदेशमुखीच वतन मामले मा। व मामले दाभोले पिडी दर पिडी मातकदम इस्तकबिल पासून ता। सालगुदस्त पावेतो चालत आले हालीं तलकोकण साहेबास अर्जानी जाले वर साहेबीं सेवकावर मेहरवान होऊन कौल सादर केले यावर आ + + वतनाचे बाबे खिजमतीस हाजीर जाहालो. हाली दिवाणातून सारी वतने अमानत जाली. आपले कबिजा हक व लवाजिमा व इनामती अमानत जाल्या. आपण तों साहेबाचे खिजमतीस एकसान असो साहेबीं मेहेरबान होऊन सेवकाची वतनावर स्थापना केलिया व कुटुबास अन देऊन उस्तवारी केलिया उमेद धरून एकमान चाकरी करू, व ये बाबे तुझी इलतिमास लिहिली. बा। इलतिमास खातरेस आणून व रयत मामुरीवर नदर देऊन बेकदीम वतनदार याबद्दल नायक मा। यास दोनी मामले मा। सरदेशमुखी वशपरपरेने करार करून नाईक मा। यास मामले प्रभावलीचे जमाबदीवर पटीपछोडी हक लारी २००० दोन हजार रयतानिसबत करार केली असे.

तरी तुम्ही मा। मा। जमाबदीवर रयत निसबत सदरहु लारी २००० दोन हजारची सीस्त बसऊन दरसाल नाईक मा। देवीत जाणे. दरसाल ताजा सनदचा उजूर न धरणे मामले दाभोलची पटी पिछाडी हक याची सिस्त होणे. त्यास मामले माचे अमलदार व वतनदार हुजूर आणविले आहेत ते आलेयावर होईल. या पत्राचा नकल घेऊन असल नाईक माजवळ परतून देणे. जाणिजे मोर्तब सूद

तेरीक १२ माहे रमजान सुरु सूद

मोकासेदाराचें नातें संपलें

[खड ८, ले ११] [१५८२ मार्गशीर्ष वद्य ११]

सरजामी. छ २४ रबिलाखर, सन इहिदे सितैन अलफ. पुणे व इदापूर व चाकण, सुपे, बारामती ऐसे इनाम हिदु व मुसलमान यासी इनामें आहेत. त्यास पेशजी आपणास मुकासा* असता अफजलखाना आर्धी जेणे-प्रमाणे तसलमती ज्यास जे पावत असेल त्यास तेणेप्रमाण देणे, ऐसा तह † केला असे. मोर्तब सुद. मर्यादेय विराजते.

---

* महाराजाना पुणें, इंदापूर वगैरे परगण्याचे मोकासे होते व अफजलखानाच्या वधानंतर मोकासेपणाचें नातें विजापूरकराशीं राहिले नसल तरी इनामदाराना ज्या रकमा पूर्वी पावत होत्या त्या चालू राहतील असें या जाहीरनाम्याच्या द्वारें कळविण्यात आले आहे षाइस्तेखान पुणें प्रातात दाखल झाल्यावेळीं हा निर्णय महाराजानीं केला आहे. † निर्णय, ठराव.

बाजी घोरपडे व शहाजी

शके १५७० साली मुस्तफाखानाने शहाजीस कैद केले त्या वेळीं बाजी घोरपड्याने मुस्तफास मनोभावाने मदत केली होती. यामुळे घोरपडे व भोसले घराण्यात तेव्हापासून वाकडे आले, व ते एकमेकाच्या नाशासाठीं झटत असत. पुढे विजापूराहून खवासखान रवाना झाला व त्यास बाजी घोरपडे व वाडीचे सावत हे मदत करणार ही बातमी शहाजीस कळताच त्यानें ती आपल्या पराक्रमी मुलास कळविली. आणि घोरपड्याचे शासन करावे असे सुचविले. त्याप्रमाणे शिवाजी महाराजानीं बाजीस धुळीस मिळवून वडिलाची इच्छा पूर्ण केली असे या पत्रावरून दिसतें. तथापि पत्रातील भाषा काही ठिकाणीं अर्वाचीन भासते व सावताचा व पोर्तुगीजाचा पराभव झाला तेव्हा शहाजी हयात नव्हता. यामुळे या पत्राच्या खरेपणाची शंका येते. कदाचित ह पत्र शिवाजीने जिजाबाईस लिहिले असल्यास बऱ्याच गोष्टींची सगति लागते

(सावतवाडी सस्थानचा इतिहास पृ. ७)

श्री

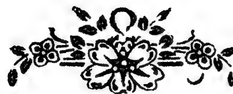
वडिलाचे शेवेसी शिवाजी राजे याणीं चरणावरी मस्तक ठेवून विज्ञापना ऐसीजे. ' [1]बाजी घोरपडे मुधोळकर याणीं स्वधर्म साधणता सोडून यवन दुष्ट तुरुक ह्याचे कृत्यास अनुकूल होऊन दगाबाजीचे हुनरे करून विज्यापुरास येण घडले तेथे गुजरला प्रकार निर्वाणचा तो तुम्हीं समजला च आहा. तो हि प्रसग श्री तुमचा मनोरथ सिद्धीस नेणे व स्वधर्म राज्यवृद्धि करणे म्हणोन पार पडला. साप्रत पुन्हा दुर्बुद्धि धरून खवासखान विजापुराहून फौजेसुद्धा रवाना जाहले. त्याचीं हरोळी बाजी याणीं व लखम सावत व खेम सावत याणीं प्रतिज्ञापूर्वक जत करून सेना समवेत निघाले, ते तिकडे

---

१ येथपासून ' सुपुत्र निर्माण आहा ' पर्यंत शहाजीच्या पत्रातलि साराश

येत आहेत तुम्हास श्रीसाब व अंबा यश देणार पूर्ण आहे. येसमयीं त्याचे वेढे घ्यावे आण आमचे मनोदय सेवटास नेणार तुह्मी सुपुत्र निर्माण आह्मा' म्हणोन आज्ञा केली. त्यास बाजी घारपडे पुढे मुधोळास घरीं काहीं जमेतनसीं आले हें कळताच फौजेनसी आह्मी तेचक्षणीं स्वारी केली. त्याचा प्रांत लुटून तळपट जाल करून ठाणियास जेरदस्तींत आणिले हे जाणोन त्यांणीं सर्व जमेतनसी लढाईस निघाले युद्ध तारफेचे जाहाले. बाजी मारिले व कितेक खास लोक पडले. या प्रकारें तो प्रसंग करून लुटून फस्त केले. मत्ता बहुत लागली. पुन्हा आपलेस करून मुधोळ पंचमहाल आपला करून स्थापिले. यानंतर खवासखान पुढें आला पाहून त्याजवर चाल केली ते मारीत लुटींत गर्दी केली खटा होऊन पळू लागले, ते विजापुरास पावविले. यानंतर सावंताचा निशाच करावा म्हणोन त्या प्रांतांत शिरला तेहि यऊन पावले मुख्य तळपट करीत चालिलो ठाणीं व किल्ले तमाम घेतले. सावंत दमान गले गोमतकराचा आश्रय निघोन फोंड्याचा किल्ला भांडू लागला त्यास सुरंग लावून बुरूज उडवून बळयानें घेतला. याप्रमाणे एकंदर त सवस्थान घेतले यानंतर फिरंगी याजवर शह देऊन त्याचा प्रांत मारीत चालले. त्यांणीं तह करून तोफा नजराणा पाठविला सावंत यास तेथे दम न निघ. टोपीकर यास धीर न पडे. त्याजवरून पितांबर शेणवी कारभारी वकील पाठविले. " आपण सावंत भोसले कुळींचे आपले पुत्र आहों सर्फराज करून देसगतच्या वतनाची सेवा घेऊन, प्रांताचा ठराव निमे ऐवज व निमे ऐवज सरकारांत वसूल घ्यावा " ऐसे करून घेतले. त्याप्रमाणे स्वामींचे पुण्यप्रतापे करून आज्ञेप्रमाणे घडोन आलें. ते कळावे म्हणोन लि।। हे विज्ञापना सोर्तब

———o———

संरक्षण व संपादन यांचें महत्व एकसारखें

[खं ८ ले. १०] श्रीवरदमूर्तिर्जयति [१५९२ भाद्रपद

सरजामी छ रबिलाखर मुा इहिदे सबैन * अलफ राजश्री निळोपत मजमूदार यास वतनीचा कारभार करावयास ठेविले माहोलीपासून भिवडीपावता व इदापूर, पुणे, चाकण कदीम वतनीचा कारभार करावा यासी पडित मााइलेने साहेबासी अर्ज केला कीं " आजी कामाचे दिवस आहेत वतनीचा कारभार आणिक कोण्हास सागावा. आपण बराबरी येऊने दाहा लोक कामे करितील तैसी करून दऊने. गड घेणे पडिले तरी घेऊन देऊने " ऐसा अर्ज केला त्यास साहेबीं उत्तर दिधले कीं " वतनीं राहाणे हे हि काम थोर आहे वतनीं राहण येथे तुम्हास बकशीस इमारतीस पैके पावतील त्यास दरमदे २ दानीप्रमाणे पावतील " ऐसे साहेब बोलिलियावरी पडित मााइले बोलिले कीं " जरी वतनीचे हि काम थोर आहे तरी बहुत बरे. एकाने सिद्ध सरक्षण करावे एकाने साध्य करावें. दोन्ही कामे साहेब बराबरीने मानिताती तरी आपण वतनीं राहोन. परतु इमारतीचे पैके पावऊन बकशीस घेणार नाहीं मोरोपत त्रिंबक व शिवनेर येथे पाठविले आहेत ते गड घेतील व मुलूख घेतील, कामे करितील. साहेब थोर कामास जाताती. ते काम श्रीचे कृपेनें होऊन येईल त्यास राजश्री मोरोपतास मेहेरबानीने पचवीस फुले दिधलीं तरी आम्हास हि वीस फुले द्यावी ऐसा साहेबीं निश्चय केला पाहिजे " त्यावरी साहेबीं ऐसाच तह दिधला

---

* येथे खड ८ मध्ये सितैन असे छापले गेले आहे परतु सितैन ऐवजीं सबैन पाहिजे, असें आतील मजकुरावरून ठरते १ येऊ २ देऊ ३ हे राजनीतिविषयक मत शिवाजी महाराजाच्या तोडचे आहे, व या वाक्याची निळोपताने केलेली फोड चागली मार्मिकपणाची आहे नवीन संपादणे व जुने राखणे या दोहींची महती महाराज एकसारखी मानीत ४ शिवाजी महाराज ५ निर्णय

चाकरी करणार नाहीं मदत देऊं

शहाजीच्या हयातींत शिवाजी महाराजानीं विजापूरकराशीं बरोबरीच्या नात्यानें तह केला होता व त्यात ' आम्ही चाकरी करणार नाहीं, वक्तशीर मदत देऊ ' असे ठरले होते रघुनाथ पंडितास तंजावरच्या स्वारींत लिहिलेल्या पत्रात महाराजानींच व्यंकोजीशीं ठरविलेल्या कलमबंदीत या गोष्टीचा उल्लेख केला आहे (शिवदिग्विजय पृ ३३०) तो असा'——

१ विजापुराकडून सनदी अम्मल आहे काही दौलताबादेकडून इकडे येता त्याचा अमल तहात घेतला. त्याखेरीज जरबेनीं कित्येक पाळेगार बसांत आणून, खास अमल केला त्यात इजमायली जमेत कमकसर आहे. तशी विजापूरकराकडे पाच हजार फौजेनिशीं चाकरी करावी लागते. त्यास पाच हजार फौजेनीं चाकरीचे कलम. आमचा त्याचा तह झाला त्यात आम्हीं चाकरी करणार नाहीं, वक्तशीर मदत देऊ, इमाने इतबारे मेहनत करू असे तीर्थरूप असता ठरले आहे. त्यास चाकरी तुम्हाकडे नाहीं. सबब चाकरी बद्दल वक्तशीर काम लागेल त्यासमयीं तुम्ही फौज देत जावी न दिल्यास त्याचा जाब तुम्हास विचारू खर्च पडेल त्याचा पैसा घेऊ.

१ वरघाटीं, हिंगणी बेरडी, देऊळगाव वगैरे पाटिलक्या व देशमुख्या व नाडगौड्या वगैरे वडिलार्जित वतने आहेत त्याविशीं तुम्हीं बोलू नये. आम्हीं वाहिवाटू

दाहाचा मागणी पण मिळाला एक

* आपले बरोबरीचे राजात श्रेष्ठ, सर्व उमरावात थोर, काबील कुल महत्कृपेचे पात्र, मुसलमानी धर्मरक्षक, शिवाजी राजे यांणीं बादशाही कृपचे उमेदवार होऊन जाणावे कीं:——

---

* औरंगजेबाचे शिवाजीस पुरंदरच्या तहानंतर उत्तर

सांप्रत तुमचें पत्र बहुत नरमाईचे राजे जैसिंग याचे भेटीबद्दल कळलें. कृत्य माफ व्हावे म्हणोन घेतलेयाचे पाहून गोड (१) ध्यानास आला. यापूर्वी तुमचे मनातील हाशलि सरकार कामगारानीं समजाविलें होते कीं, " तुम्हीं आपले कृत्याचा पश्चात्ताप करून, या दौलतीचे आश्रयास येउन तीस किल्ले आपणाकडील इकडील कामगाराचे स्वाधीन करून बारा किल्ले व त्याजखालील एक लक्ष होनाचा मुलुख-निजामशाहीचे किल्ले व मुलुख-पैकी-त्याच प्रकार आणखी चार लक्ष होनाचा मुल्क, तळकोकणातलि विजापूरकराचे इलाख्याचा, जो हाली तुम्हाकडे चालू आहे व पाच लक्ष होनाचा मुल्ख बालेघाटपैकीं. विजापूरचे इलाख्यापैकी, येणेप्रमाण एक-दराचा फर्मान बादशाही मागता व चाळीस लक्ष होन-दरसाल तीन लक्ष प्रमाणे-पेशकशीबद्दल देऊ " म्हणता ऐशीयास तुमच्या गोष्टी-ज्या तुम्ही तूट अदशा न पाहता केल्या त्या-माफीजोग्या नाहींत. तथापि राजे जैसिग यांणी लिहिल्यावरून ते सर्व माफ करून तुमच्या मनोरथाप्रमाणे बारा किल्ले दतो. त्याचा तपशील खाली लिहिला आहे व त्याच्या खालचा मुल्क देउन आणखी हुकूम केला आहे कीं जो मुल्क नऊ लक्ष होनाचा त्यापैकीं चार लक्ष होनाचा तळकोकणपैकीं विजापूरकराचे इलाख्यापैकीं हालीं तुम्हाकडे चालत आहे तो बदोबस्ताकरिता इकडील सरकारात आला, सबब बालेघाटीं पाच लक्षाचा मुल्ख, विजापूर आमचे हातीं येईल त्या आधीं तुम्हीं त्याजकडून घेतल्यास व चागले फौजेसुद्धा राजे जैसिग यास मिळोन बादशाही कामात याचे मर्जीप्रमाणे कोशीस केल्यास, विजापूर फत्ते झाल्यानतर तुम्ही पेशकशीचे ऐवजाच्या भरणा केल्यानतर, तुम्हाकडे बहाल ठेऊं. हली आमचे (आपले।) चिरंजीवास पाच हजारी मनसब

---

१ नजराणा २ येथपर्यंत महाराजानीं पुरंदरच्या तहानतर जैसिंगामार्फत औरंगजेबाकडे पाठविलेल्या अर्जाचा साराश झाला यापुढें अर्जाचें उत्तर

३ यावरून महाराजानी दाहा लाखाचा मुलुख मागितला होता. पैकी फक्त एक लाखाची मान्यता दिली, चारास साफ अमान्यता दिली आणि पाचाचे नुसते अभिवचन मिळाले

व पाच हजार स्वार–कीं एकएकाचीं दोन दोन तीन तीन घोडीं असावीं–याप्रमाणे देऊन, तुम्हाकरिता पोषाख पाठवून, हा फरमान आपले पजाच्या चिन्हासुद्धा पाठविला आहे तरी तुम्ही इकडील लक्षात वागोन बादशाही काम लहान मोठे सुद्धा करून हें सर्व आपले ऊर्जिताचीच गोष्ट असे समजत जावे. छ ५ रबिलावल सन ८ जुलूस मुा सन १०७७ हिजरी.[४]

औरंगजेबाशीं तह

[खड २० पृष्ठ ४८]

उपरि हजरत पातशाहा जादेसाहेब अलम औरंगाबादेस साहेबसुबा जाला ते वख्ती माहाराज राजश्री सीवाजी राजे याचा सलाह जाला. आनदराऊ व प्रतापराऊ दाहा हजारा स्वारानिशीं चाकरीस दिधले * नीराजी राहूजी वकील हजूर औरंगाबादेस राहिले ते वख्ती अबाजी तुराफ वादिया यानें पताजीपत सरकारकून याजवळ भीड देखोन त्यास सटाबटा करून राजश्रीजवळ पताजीपतानीं जाहीर केले की ' सुपाचे देशपाडेपण आपले आहे साहेबीं आपणास ते वतन दिधले पाहिजे. त्यावरी राजश्री

---

४ औरंगजेबानें शिवाजीस पाठविलेले हे पत्र व मागें दिलेली दोन पत्रें अस्सल नसून भाषातर आहेत मूळ पत्रे फारशी आहेत त्याचीं हीं भाषांतरें शंभर वर्षांपूर्वीं कोणीतरी केलीं असावीं

* आग्रा येथील कैदेतून सुटून देशी परत आल्यावर महाराजानी दोन वर्षे समेटाचे बोलणे कायम ठेवले, व दाहा हजार स्वार बादशाहाच्या तैनातीस देण्याचे कबूल केले या कराराप्रमाणे आनंदराव, प्रतापराव व सभाजी याची रवानगी औरंगाबादेस शाहाजाद्याकडे झाली होती.

राजेसाहेब बोलिले कीं ' आपण वतनाता कजिया मनास आणीत नाहीं. हें काम औरंगाबादेस साहेबसुबा हजरत बाहादूरशा आहेत तेथे जाऊन कजिया करून तेथें जो कजिया फईसल तो आपणास मजूर आहे ' त्यावरून पताजीपती अब.जी तुराफ औरंगाबादेस पाठविला. तेथे अमानताचा परवानों चाली लाविला. तो खबर औरंगाबादेहून मल्हार विठ्ठल गुमास्ता याणें लिहिली. मग कासीद सुपियासि आला तो गंगाजी मुद्गल हवालदार यांचे कचेरीस विठ्ठल महादेऊ व त्रिंबक गोमदेऊ व रामाजी बाबाजी व तिमाजी मल्हार कुळकर्णी कसबाचे करीत होते ते ही बैसले होते तो खबर एकाएकी च आली. मग गंगाजीपतीं कागद पाहोन बहुत कष्टी जाले.

लष्करास शिस्तीचा उपदेश

" ह्या लेखांकातील सर्व शब्द शिवाजीच्या तोडचे आहेत हे पत्र शिवाजीने सांगितले व बाळाजी आवजीनें लिहिले. ह्या पत्राची भाषा कारकुनी नसून साहेबी आहे. शिपाई लोकांनी अमुक रीतीने का वागावे व अमुक रीतीने का वागू नये ह्याची फोड शिवाजीनें शिपायास करून दाखविली आहे हे पत्र केवळ आज्ञापत्र नाहीं. पत्रात जरब अतोनात दाखविली आहे. परंतु ती शिपायांच्या हिताची आहे असे आतील मजकूर वाचून शिपायांना हि वाटावे असा ह्या पत्रात रोख आहे. हा हुकूम कारकुनाचा नसून खुद्द साहेबांचा म्हणजे शिवाजीचा असल्यामुळें सैनिकांच्या आदरास तो विशेष पात्र झाला असेल हे उघड आहे. ह्या पत्रात मराठा व कुणबी असा भेद केला आहे " असा इ० संशोधक राजवाडे यांचा अभिप्राय आहे.

श्रीभवानी शकर

ख. ८ पृ. २३ १५९६ वैशाख शुद्ध १५

मशरुल अनाम राजश्री जुमलेदारानी व हवालदारानी व कारकुनानी दिमत पायगो मुक्काम मौजे हलवर्ण ता। चिपळूण मामले दाभोळ प्रति राजेश्री शिवाजी राजे सुा अर्बा सबैन व अलफ कसबे चिपळुणीं साहेबीं लष्कराची विले केली आणि याउपरि घाटावरी कटक जावे ऐसा मान नाहीं. म्हणून एव्हा छावणीस रवाना केले. ऐसीयास, चिपळुणी कटकाचा मुक्काम होता याकरिता दाभोळच्या सुबेयात पावसाळ्याकारणे पागेस सामा व दाणा व वरकड केला होता तो कितेक खर्च होऊन गेला. व चिपळुणाआसपास विलातींत लष्कराची तसवीस व गवताची व वरकड हरएक बाब लागली त्याकरिता हाल काहीं उरला नाहीं ऐसे असता वैशाखाचे वीस दिवस, उनाळा, हे ही पागेस अधिक बैठी पडली. परतु जरूर जाले त्या करिता कारकुनाकडून व गडोगडी गल्ला असेल तो देवऊन जैसी तैसी पागेची बेगमी केली आहे. त्यास तुम्हीं मनास माने ऐसा दाणा, रातबि, गवत मागाल. असेल तोवरी धुंदी करून चाराल. नाहींसे जाले म्हणजे मग काहीं पडत्या पावसात मिळणार नाही. उपास पडतील. घोडी मरावयास लागतील म्हणजे घोडीं तुम्ही च मारिलीं ऐसे होईल, व विलातीस तसवीस देऊ लागाल ऐशास, लोक जातील, कोण्ही कुणब्याचे-थील दाणे आणील, कोण्ही भाकर, कोण्ही गवत, कोण्ही फाटे, कोण्ही भाजी, कोण्ही पाले, ऐसे करू लागलेत म्हणजे जीं कुणबीं घर धरून जीव मात्र घेऊन राहिले आहेत ते हि जाऊ लागतील. कितेक उपाशीं मरायला लागतील म्हणजे त्याला ऐसे होईल कीं मोगल मुलकात आले त्याहून हि अधिक तुम्हीं ! ऐसा तळतळाट होईल ! तेव्हा रयतीची व घोडियाची सारी बदनामी तुम्हावरी येईल. हे तुम्हीं बरे जाणून, सिपाई हो अगर पावखलक हो, बहुत यादी धरून वर्तणूक करणे. कोण्ही पागेस अगर मुलकात गावोगाव राहिले असाल त्याणीं रयतेस काडीचा अजार द्यावयाची गरज नाहीं. आपल्या राहिल्या जागातून बाहीर पाय घालाया गरज नाहीं. साहेबीं खजानातून वाटणिया पदरीं घातलिया आहेती. ज्याला

जें पाहिजे, दाणा हो अगर गुरें ढोरें वागवीत असाल त्यास गवत हा, अगर फाटे, भाजीपाले व वरकड विकावया येईल ते, रास घ्यावें, बाजारास जावें, रास विकत आणावें. कोण्हावरी जुलूम अगर ज्याजती अगर कोण्हासी कलागती करावयाची गरज नाहीं व पागेस मामा केला आहे तो पावसाळा पुरला पाहिजे. ऐसे तजवीजीनें दाणा रातीब कारकून देत जातील तेणे-प्रमाणे च घेत जाणें, कीं उपास न पडता रोजबरोज खायला सापडे आणि होत होत घोडीं तवाना होत ऐसें करणें नसती च कारकुनासी धसपस कराया, अगर अमके च द्या तमके च द्या ऐसें म्हणाया, बुदी करून खासदारकाठींत, कोठारात शिरून लुटाया गरज नाहीं. व हालीं उनाळयाला आहे तइसे खलक पागेचे आहेत, खण धरून राहिले असतील व राहातील, कोण्ही आगट्या करितील, कोण्ही भलते च जागा चुली रधनाळा करितील, कोण्ही तबाकुला आगी घेतील, गवत पडिल आहे ऐसें अगर वारें लागलें आहे ऐसें मनास ना आणिता म्हणजे अविस्राच एखादा दगा होईल. एका खणास आगी लागली म्हणजे सारे खण जळोन जातील. गवताच्या लहळ्यास कोणीकडून तरी विस्तो जाऊन पडला म्हणजे सार गवत व लहळ्या आहेत तितक्या एकेएक जाळो जातील. तेव्हा मग काहीं कुणबियाच्या गर्दना मारल्या अगर कारकुनास ताकीद करावी तैसी केली तऱ्ही काहीं खण कराया एक लाकूड मिळणार नाहीं, एक खण होणार नाहीं, हे तो अवघियाला कळते. या कारणे, बरी ताकीद करून, खासे खासे अमाल ते हमेशा फिरत जाऊन, रधनें करिता, आगट्या जाळिता, अगर रातीस दिवा घरात असेल, अविस्रा च उदीर वात नेईल, ते गोष्टी न हो. आगीचा दगा न हो. खण, गवत वाचेल तें करणें. म्हणजे पाव-साळा घोडीं वाचलीं. नाहीं तर मग, घोडीं बाधावीं नलगेत, खायास घालावे नलगे, पागा च बुडाली ! ! ! तुम्हीं निसूर जालेत ! ! ! ऐसें होईल. याकारणे तपशिलें तुम्हास लिहिले असे. जितके खासे खासे जुमले-वार, हवालदार, कारकून आहा तितके हा रोखा तपशिलें ऐकणें, आण हुशार राहणें वरचेवरी, रोजाचारोज, खबर घऊन, ताकीद करून, येणे प्रमाणें वर्तणूक करिता ज्यापासून अतर पडेल, ज्याचा गुन्हा होईल,

बदनामी ज्यावर येईल, त्यास,—मराठियाची तो इज्जत वाचणार नाहीं, मग रोजगार कैसा ?—खळक समजो जास्ती केल्याविगळ सोडणार नाहीं. हें बरें म्हणून वर्तणूक करणे. छ १२ सफर.

अष्टप्रधानांची व मुख्याधिकाऱ्याची कामें

श्री

कानूजाबतो राज्याभिषेक शके १ आनंद नाम संवत्सरे ज्येष्ठ वद्य १३ त्रयोदशी भोमवासरे.

मुख्य प्रधान यांणीं सर्व राजकार्य करावे. राजपत्रावर शिक्का करावा. सेना घेऊन युद्धप्रसंग व स्वारी करावी व तालुका ताबीनातें स्वाधीन होईल त्याचा रक्षून बंदोबस्त करून आज्ञेंत वर्तावे. सर्व सरदार सेना [यांणीं] याजबरोबर जावे. त्यांणीं सर्वांसमेत चालावे. येणेप्रमाणे मोर्तब कलम १.

सेनापती यांणीं सर्व सैन्य संरक्षण करून युद्धप्रसंग स्वारी करावी. तालुका स्वाधील होईल तो रक्षून हिशेब रुजू करून आज्ञेने वर्तावे. फौजेच्या लोकाचे बोलणे बोलावे. सर्व फौजेचे सरदार यांणीं त्याजबरोबर चालावे. मोर्तब कलम १.

अमात्य यांणीं सर्व राज्यातील जमाखर्च चौकशी करून दप्तरदार, फडणीस [हे] याचे स्वाधीन असावे. लिहिणे चौकशीने आकारावे. फडणिसी चिटणिसी पत्रावर निशाणें करावें. युद्धप्रसंग करावे. तालुका जतन करून आज्ञेत चालावे. मोर्तब. कलम १.

पंडितराव यांणीं सर्व धर्माधिकार, धर्म, अधर्म पाहून शिक्षा करावी.

---

१ नियमावली २ अमलात, अधिकारातील ३ निशाणी, चिन्ह

शिष्टाचें सत्कार करावे. आचार, व्यवहार, प्रायश्चितपत्रे होतील त्यांजवर समत चिन्ह करावे. दानप्रसग, शाति, अनुष्ठान तात्काळ कराव. मोर्तब कलम १.

सचिव यार्णी राजपत्रे शोध करून अधिक, उणे अक्षर मजकूर शुद्ध करावा. युद्धप्रसग करून तालुका स्वाधीन होईल तो रक्षून आज्ञेत वर्तावे. राजपत्रावर चिन्ह समत करावे. मोर्तब कलम १

न्यायाधीश यार्णी सर्व राज्यातील न्याय, अन्याय मनास आणून बहुत धर्म करून न्याय करावे. न्यायाचीं निवाडपत्रे याजवर समत चिन्ह करावे. मोर्तब. १.

मत्री यार्णी सर्व मत्रविचार राज्यकारणे यातील सावधतेने विचार करावे. आमत्रण, वाकनिमी त्याच्या स्वाधीन तालुका जतन करून युद्धादि प्रसग करावे. राजपत्रावर समत चिन्ह करावे मोर्तब कलम १.

सुमत यार्णी परराज्यातीलें विचार करावा. त्याचे वकील येतील त्याचे स कार करावे. युद्धादि प्रसग करावे राजपत्रावर समत चिन्ह करावे. मोर्तब कलम १.

चिटणीस यार्णी सर्व राज्यातील राजपत्रे लिहावीं. राजकारणपत्रे, उत्तरे लिहावीं. सनदा, दानपत्रे वगैरे महालीं हुकुमी याचा जाबता फडणिसी अलाहिदा त्याप्रमाणे लिहावीं. हातरोखे, नाजूकपत्रे, याजवर मोर्तब अथवा खास दस्तक मात्र, वरकडाचा दाखला चिन्ह नाहीं. चिटणीसार्नीच करावें मोर्तब. कलम १.

फौजेचे सबनीस बक्षी याणी सर्व फौजेची हजेरी चौकशी करावी. यादी करून समजवावे रोजमुरा वाटणे, सत्कार करावा, युद्धादि प्रसग करावा. मोर्तब. कलम १.

सेनाधुरधर यार्णी बिनी करावी, आघाडीस जावे, फडफर्मास करावी, लूट करणे, मना करणे, चौकशी, ताकीद त्याजकडे. पुढे असून सेना रक्षण करावी. मोर्तब. कलम १.

किल्ले. कोट, ठार्णी, जजिरे येथील कायदे करून दिले त्याप्रमाणें हवालदार, सुभेदार, कारखानीस, सबनीस, सरनौबत, तटसरनोबत, लोक याचे

जाबते करून दिले त्याप्रमाणे चालून सावधतेने स्थळे रक्षावींत तोंगिरी बदली हुजुरून व्हावी बेजमी नेमणूक तालुकेदार याजकडे. दरवाजा, किल्या [याजवर] हवालदार याचा हुकूम, शिक्के त्याच्या नावचे. कारखानिसी, सबनिसी, जाबता अलाहिदा असे. मोर्तब. कलम १

सुभे मामले तालुकदार यास ज्याजकडे जे नमले ते त्याणी जाबत्याप्रमाणे चालावे हुजूरचे दरखदार चिटणिस, फडणिस, मुजूमदार याच्या इतल्याने चालून हिशेब गुजराव मोर्तब कलम १

बारामहालचे अधिकारी यार्णी आपापले काम दुरुस्त राखून हिशेब आकारून दफतरात गुजरावे. मोर्तब कलम १.

दरूणी महालचे कामकाज दिवाण नेमून दिले त्यार्णी सर्व पाहून करावे. चिटणीस, फडणीस यांर्णी आपलाले दरखाचे कागद लिहावे त्याजवर निशाणाचिन्ह दिवाणार्नी करून त्यास समजून मोर्तब समक्ष करावे मोर्तब. कलम १

आठरा कारखान्याचे अधिकारी यार्णी खासगीचे अधिकारी याच्या इतल्यात चालून दफतरीं हिशेब गुजरावे. मोर्तब कलम १.

आबादारखाना चिटणीस याजकडे सरफखाना सुद्धा अधिकार सांगितला. मजालसी, विडे, अत्तरगुलाब व हारतुरे, फळफळावळ, खुपबई खरेदी जमाखर्च यार्णी करून हिशेब दफतरीं गुजरावा मोर्तब कलम १.

पोतनीस यार्णी पोते जमाखर्च लिहिणे करावे. नजरपेशकसी जमा करावी. पोतदार यार्णी पारख करावी. मोर्तब. कलम १

पागा जुमलेदार, सरदार यार्णी कैद करून दिली त्याप्रमाणे चालून सेनापति व प्रधान याच्या समागमे कामकाजे करावीं. मोर्तब. कलम १.

अष्टप्रधान याजकडे पेटे व तालुके व स्वारीस जाणे त्यास दरखदार सर्व

---

४ दूर करणे, काढून टाकणे ५ बारामहाल पोते, कोठी, पागा, दरजी, टकसाळ सौदागिरी, इमारत, हवेली, पालखी, थट्टी, चौबीना, शेरी महाल ६ अंतःपुर जनानखाना ७ जलस्थान, येथें स्वच्छ पाणी गार व सुवासिक करून ठेवावयाचें ८ विड्याचें साहित्य ठेवावयाचें स्थळ

हुजूरच्या नावे, त्याच्या दाखल्यानीं पत्रव्यवहार करावा. स्वारीस जावे त्यास मुतालीक करून दिले त्याणीं सर्व व्यवहार चालवावा हुजूर राहावें. कलम मोर्तब १.

एकुण कलमे वीस. मोर्तब

ब्राह्मण म्हणून कोण मुलाहिजा करतो ?

[खंड ८] श्री शंकर प्रसन्न १५९६ माघ शु० ३
पृ. २७

मशहुरुल हजरत राजश्री शिवाजी विनायक सुबेदार व कारकून सुभे मामले प्रभावळी प्रती राजश्री शिवाजी राजे दंडवत सुहुरसन खमस सबैन व अलफ. दौलताखान व दरिया सारंग यांस ऐवज व गल्ला राजश्री मोरोपंत पेशवे याणीं वराता सुभे मजकुरावरी दिधल्या त्यास तुम्हीं काहीं पावले नाहीं, म्हणोन कळों आले. त्यावरून अजब वाटले कीं एस नादान थोडे असतील ! ! ! तुम्हास समजले असेल की याला ऐवज कोठे तरी ऐवज खजाना रसद पाठविलिया मजरा होईल म्हणत असाल तरी पद्मदुर्ग वसवून राजपुरीच्या उरावरी दुसरी राजपुरी केली आहे त्याची मदत व्हावी, पाणीं फाटीं आदिकरून सामान पावावे, या कामास आरमार बेगीने पावावे, ते नाहीं. पद्मदुर्ग हबशी फौजा चौफेर जेर करीत असतील. आणि तुम्हीं ऐवज न पाववून, आरमार खोळबून पाडाल ! एवढी हरामखोरी तुम्ही कराल. आणि रसद पाठवून मजरा करू म्हणाल, त्यावरी साहेब रिझतील कीं काय ! हे गोष्ट घडायाची तर्‍ही होय न कळे कीं हबशियांनीं कांहीं देऊन आपले चाकर तुम्हांला केले असतील ! त्या करिता ऐसी बुद्धी केली असेल ! तरी ऐशा चाकरास ठीकेठीक केले

पाहिजेत ! ब्राह्मण म्हणून काण मुलाहिजा करू पाहतो ? याउपरि तऱ्ही त्याला ऐवज व गल्ला राजश्री मोरोपंती देविला असे तो देवितलि तो खजाना रसद पावलियाहून अधिक जाणून तेणेप्रमाणे आदा करणे की ते तुमची फिर्याद न करीत व त्याचे पोटास पावोन आरमार घेऊन पद्म-दुर्गाचे मदतीस राहात ते करणे याउपरि बोभाट आलियाउपरी तुमचा मुलाहिजा करणार नाही गनीमाचे चाकर, गनीम जालेस, ऐसे जाणून बरा नतीजा तुम्हास पावेल ताकीद असे रवाना छ २ जिल्काद

सनातनधर्म व महाराष्ट्रधर्म

सनातनधर्माच्या विरुद्ध भक्तिमार्गाचा उदय होऊन मराठ्याच्या मनाचा कोतेपणा नाहींसा झाला व तेणेकरून चोहोबाजूने स्वतंत्र होण्याची उत्कट इच्छा मराठ्याच्या मनात बाणली व मराठ्यांनी स्वराज्य स्थापिले अशी कार्यकारणपरंपरा कैलासवासी महादेव गोविंद रानडे यांनी आपल्या " मराठ्याच्या सत्तेचा उत्कर्ष " या ग्रंथात लाऊन दाखविली आहे. तिचें खंडन करताना रा. राजवाडे ह्मणतात [खं. ४ प्रस्तावना पृ ११५–११६]:—

बौद्धधर्माचे प्राबल्य उत्कट होऊन सर्व भारतवर्ष त्या धर्माच्या आवरणाने गुरफटून जात असता श्रीमच्छंकराचार्यांचा उदय होऊन सनातन धर्माची स्थापना इसवी सनाच्या सहाव्या, सातव्या व आठव्या शतकात हिंदुस्थानाच्या व महाराष्ट्राच्या बऱ्याच भागात झाली ह्या तीन शतकात भारत वर्षातून बौद्धधर्माचे निष्कासन यद्यपि बहुतेक झाले तत्रापि बौद्ध-धर्मासारखाच जो जैनधर्म तो गुजराथेच्या उत्तरेस व महाराष्ट्राच्या दक्षिणेकडील कोल्हापूर वगैरे प्रांतात दहाव्या व अकराव्या शतकापर्यंत प्रबल होता बाराव्या शतकाच्या सुमारास जैनधर्माच्या विरुद्ध लिंगायताचा पंथ

व मानभावाचा पथ महाराष्ट्रात सुरु झाला. जैनाच्या, लिंगायताच्या व मानभावाच्या ससर्गाने सनातन धर्माच्या गोटातील लोकाच्या हि मनावर काहीं परिणाम झाले व त्यापैकीं काहींनीं भक्तिमार्ग, उपासनामार्ग ह्या नावाखाली मोडणारी सनातनधर्माची एक निराळीच शाखा स्थापिली. ह्याच शाखेला सतमडळीचा अथवा सताळ्याचा भक्तिपथ म्हणून म्हणतात जैन, लिगायत व मानभाव ह्याच्यात कमजास्त प्रमाणाने जातिभेद व्यवहारात मानीत नाहींत मताळ्यात विठोबाच्या मदिरात तेवढा जातिभेद मानीत नाहींत व्यवहारात मानतात ह्या भक्तिपथाची स्थापना महाराष्ट्रात तेराव्या शतकात झाली. सताळ्याची ही स्थापना झाल्यावर काहीं कालाने देवगिरी येथील मराठ्याचे राज्य नष्ट झाले व यवनाची सत्ता महाराष्ट्रात तीनशे वर्षे म्हणजे १३१८ त देवगिरी घेतल्यापासन १६१९ त अहमदनगरची मनसबीगिरी शहाजीला मिळे तो पर्यंत बहुतेक अव्याहत चालली. ह्या तीन शतकात सताळ्याचेच प्राबल्य महाराष्ट्रात फार होते. मत ह्मटला ह्मणजे अत्यत पगुपणाचा केवळ मूर्तिमत पुतळाच होय. . . इहलोक हा सताचा नव्हेच राजा कोणी असो, सारा कोणी घेवो, सताला त्याचे काहीं नाहीं असल्या ह्या सत मडळीच्या हातीं विचाराची दिशा जाऊन महाराष्ट्र तीन शतके पगु बनून राहिले सनातनधर्माला त्यासून महाराष्ट्रातील लोकानीं जी धर्मक्राति केली तिचे स्वरूप हे असे होते ह्या धर्मक्रातीने धर्मोन्नति व राष्ट्रोन्नति होण्याचे एकीकडेच राहून उलटी धर्मावनती व राष्ट्रावनती मात्र झाली. कालातराने यवनाच्या अमलाखाली पायमल्ली झालेली पाहून मराठ्याचे डोळे उघडले ह्या पगु सताळ्याचा त्याना वीट आला आणि सनातनधर्माकडे, गोब्राह्मण प्रतिपालनाकडे व चातुर्वर्ण्याकडे त्यानीं पुनः धाव घेतली. ह्या उपरतीच्या वेळीं रामदासस्वामीं, रगनाथस्वामी, मोरयादेव वगैरे सनातनधर्माभिमानी विचारी साधु पुरुष उत्पन्न झाले, व महाराष्ट्रास महाराष्ट्रधर्माचा उपदेश करने झाले . . सताळ्याच्या उपदेशाने महाराष्ट्रात नवीन जोम आला म्हणून न्यायमूर्ति रानडे म्हणतात तो खरा प्रकार नसून समर्थानीं काढिलेल्या नवीन रामदासी पथाच्या उपदेशाने तो चमत्कार घडून आलेला आहे.

सहिष्णुता हें सताचे व्रत पडले. तेव्हा गाईचा वध झाला, ब्राह्मणाचा छळ झाला, धर्माचा उच्छेद झाला तरी सताची सहिष्णुता काहीं चळली नाहीं सर्वस्वाचा नाश झाला तरी आपले काहींच गेले नाहीं ही सताची बालबाल खात्री अशाच्या हातून राष्ट्राची राजकीय उन्नति व्हावी कशी ? तोच समर्थाचा उदय होण्याच्या सुमारास काय प्रकार झाला तो पहा. आपल्याला काहीं मिळवावयाचे आहे, गोब्राम्हणाचे प्रतिपालन करावयाचे आहे, सनातन धर्म स्थापावयाचा आहे, स्वराज्याची प्राणप्रतिष्ठा करावयाची आहे असे प्रवृत्तिपर विचार लोकाचे मनात उत्कटत्वकरून बाणू लागले व राजकीय उन्नति होण्यास प्रारभ झाला. ह्या राज्यक्रातीला समर्थानीं उपदेशिलेला महाराष्ट्रधर्म कारण झाला, सताचा निवृत्तिमार्ग कारण झाला नाहीं

श्रीसमर्थांनीं स्वहस्तें लिहिलेलें पत्र

श्री सप्रदायाची कागदपत्रें
पृ १

श्रीरामसमर्थ

उत्तमगुणाळकृत रघुनाथभक्तिपरायेण परोपकार राजमान्य राजश्री रघुनाथभट[1] गासांवी यासी. स्नेहपूर्वक सूचना. तुमचा निरोप घेउनु हेलवाकीहून स्वार जालों ते सुखरूप चाफलास पावलों सकल्पाची समाराधना हि जाली. पुढ शरीराचा उपचार हि हळु हळु होतो.[2] तुमचे मन मजवरी

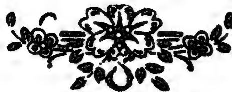
१ रघुनाथभट हे श्रीसमर्थांचे उपाध्ये होते

२ या वेळीं समर्थांचे वय ६७ वर्षांच होते. त्याना हेळवाकच्या घळींत हिंवताप जडला होता व त अद्याप पूर्णपणे त्यातून बरे झाले नव्हते असे दिसतें.

बहुत आहे ते तुमचे आवडीच्या गुणे कल्याण होईल ऐसे नेमस्त चिन्ह दिसते. आपण ते कर्कप सीतलाईमध्य बहुत चि श्रम पावला तो माझा सकळ श्रम घेउनु मज निरोप दिधला तो उपकार देव जाणे. यविसी चीत चमत्कारले ते पत्री किती म्हणौनु लिहावे ? माझे अरिष्ट तुम्ही घेऊन मज उष्ण देशासी पाठविल, हा उपकार श्रीरघुनाथजीस जाला मज रघुनाथजी वेगले कोण्ही जिवलग नाही आपण जाला समाचार रघुनाथजीस विदित केला. याउपरी माझे ठायी तुम्ही आहा. रघुनाथ कृपचा प्रत्यये तुम्हास आलियावरी प्रचीतीसी कलो येईल, बहुत काये लेहावे ? वेदमूर्ती दिवाकर[3] भट गोसावी तेथे आलियावरी तुम्ही माझा समाचार घेयासी य प्रातास आले पाहिजे. स्नेह बहुत असो दीजे. हा पत्रार्थ[4] हे इतुके स्या आवडीच्या कळवळ्याने लिहिले आहे. मनेमन साक्ष असेल. परतु तुम्हास उपचारसा वाटोन रजीस होल तरी न होणे. जैसा दिवाकरभट तैसे तुम्ही, हा इत्यर्थ आहे. बरे कलल पाहिजे. तुमचा आमचा येकात प्रसग जालियावरी सग ऐसे लिहिता न ये, म्हणोनि ये सर्वामधे प्रसग फावला पुढे फावेना म्हणोनि लाब करूनं लिहिले वरकड इतर भाव मनासवें असेल तरी रघुनाथ साक्ष असे. तुम्ही रजीस न होणे आणि जे आहे तें लिहिले यामधे मिथ्या स्तुती नाही. तुम्ही सर्वज्ञ आहा तुमचे जे काही आहे ते सकल माझे चि आहे स्या मज माझ्या मनास येईल तैसे लिहिलें येथे तुमचे काये गेले ? काही चिता न कीजे. तुम्ही आमचे चि आहा, तुम्ही आम्ही सकल देवाचे आहो शरीरभेदावरी न जाणे. अतरस्थिति पाहिल्या उपरी कलो येईल.

---

३ दिवाकर भट रघुनाथभटाचे व्याही ४ विस्ताराने किंवा सुद्दाम जासुदाबरोबर

समर्थ-शिवाजी परिचय

श्रीगुरुभक्तपरायण मोक्षश्रिया विराजित दिवाकर गोसावी या प्रति भास्कर गोसावी नमस्कार विनति उपरि श्रीचे उछाहास होनु पनास भिक्षेस मिळाले ते भानजी गोसावी बराबर पाठविले. पावतील शिवाजी राजे याजकडे भिक्षेस गेलो त्यानीं विचारिले " तुम्ही कोठील ? कोण ? कोणाठिकाणीं असता ? " त्यावरून आम्हीं बोललो कीं " आम्ही रामदासी. श्रीसमर्थांचे शिष्य. चाफळास हा " मग ते बोलले कीं " ते कोठे राहतात ? व मूळ गाव कोण ? " त्यावरून मीं सागितले कीं " गगातीरचे जाबचे राहणो प्रस्तुत चाफळास मठ करून श्री देवाची स्थापना करून उछाह मोहोछव चालू करून आम्हा सर्वास आज्ञा कीं " तुम्ही भिक्षा करून उछाह करीत जावा. " सागितल्यावरून आम्ही हिंडत आहो " असे बोलता राजेश्रीनीं दत्ताजीपत वाकेनिवीस यास ' प्रतिवर्षी श्रीउछाहास दोनशे होनु देत जाणे ' ह्मणून पत्र पाठविले ते हो + + स येतील कळावे फाल्गुन शु॥ २ शके १५८० * हे विनति

[सज्जनगड व समर्थ रामदास पृ. १५०]

समर्थ-शिवाजी भेट

श्रीराम

श्रीरामदासस्वामी

श्रीगुरुभक्त परायण राजमान्य राजेश्री दिवाकर गोसावी यासी प्रतिपूर्वक केशव गोसावी नमस्कार उपरि येथील कुशल. आपण पत्र पाठ-

---

* शके १५७६ पासून दहावर्षे शिवथरच्या घळीत दासबोध लिहिण्यासाठी श्रीसमर्थांनी बसण्याचा सकल्प केल्यानंतर दिवाकर गोसावी चाफळच्या मठासाठीं भिक्षामागण्यास शिवाजी महाराजाकडे गेला होता त्याची हकीकत या पत्रात आहे

विले ते पावले मजकूर समजला. राजश्री शिवाजीराजे भोसले हे समर्थांचे भेटीस येणार म्हणोन लिहिले ते समजले मी येणार होतो परतु माझी प्रकृति फार बिघडली. येणे होत नाहीं. मी इकडून अकास येणेसाठी लिहिले. परतु अकाचे हि येणे व्हावयाचे नाहीं. गावीं भानजी गोसावी तेथे असतील. राजे याची पहिलीच भेट * आहे वाडीचे लोकास खटपटेस आणावे. उपयोग होईल. झाडी बहुत आहे इकडून उदईक त्रिंबक गोसावी व विठल गोसावी व दत्तात्रय गोसावी उदइक पाठवून देतो श्रींचे उत्साहास भिक्षेचे धान्य जे मिळाले ते अश्वत्थ भट मसुरकर या समागमे पाठविले. दत्ताजी पताकडून दोन शे होनु उत्साहास पाठविले. ते आले असतील लोभ करावा. मिती चैत्र वद्य १ शके १५९४ हे विज्ञप्ति. [सज्जनगड व समर्थ रामदास पृ ११२]

चाफळ संस्थानास मिळालेली छत्रपतींची सनद.

श्री. १६०० अश्वीन शु० १०

श्रीसद्गुरुवर्य, सकळतीर्थरूप, श्रीकैवल्यधाम, श्रीमहाराज, श्रीस्वामीचे सेवेसी. चरणरज शिवाजीराजे यानीं चरणावर मस्तक ठेऊन विज्ञापना जे-मजवर कृपाकरून सनाथ केले. आज्ञा केली कीं, तुमचा मुख्यधर्म, राज्यसाधन करून, धर्म स्थापना, देवब्राम्हणाची सेवा, प्रजेची पीडा दूर करून, पाळण, रक्षण करावें, हे व्रत सपादून त्यात परमार्थ करावा. तुम्ही जे मनीं

---

* ‘ पहिलीच भेट ’ या शब्दावरून श्रीसमर्थ व शिवाजी महाराज याची यापूर्वी गाठ पडली नसावी असा तर्क प्रो गो चि भाटे यानीं केला आहे परतु या मठास महाराजानीं दिलेली ही पहिली भेट असा अर्थ करणेच जास्त सयुक्तिक दिसते

वराल ते श्री सिद्धीस पावील त्याजवरून जो जो उद्योग केला व दुष्ट तुरूक लोकांचा नाश करावा, विपुल द्रव्ये करून राज्यपरपरा अक्षय चाले ऐसी स्थळे दूर्घट करावी, ऐसे जे ज मनीं धरिले त ते स्वामीनीं आशीर्वादाप्रमाणे मनोरथ पूर्ण केले याउपारि राज्य सर्व सपादिले. ते चरणीं अर्पण करून सर्व काळ सेवा घडावी ऐसा विचार मनीं आणिला तेव्हा आज्ञा जाली की, " तुम्हास पूर्वी धर्म सांगितले तेच करावे. तीच सेवा होय. " ऐसे आज्ञापिले यावरून निकट वास घडून, वारवार दर्शन घडाव, श्रींची स्थापना कोठे तरी होऊन सांप्रदाय, शिष्य-भक्ती विस्तीर्ण घडावी ऐसी प्रार्थना केली तेही आसमतात् गिरिगव्हरी वास करून, चाफळीं श्रींची स्थापना करून सांप्रदाय शिष्य दिगत विस्तीर्णता घडली. त्यास चाफळीं श्रींची पूजा, महोत्सव, ब्राह्मणभोजन, अतिथि, इमारत सर्व यथासाग घडावे. जेथे जेथे श्रींच्या मूर्ति स्थापन जाहल्या तेथे उत्सव, पूजा घडावी. यास राज्य सपादिले त्यातील ग्रामभूमी कोठे काय नेमावी ते आज्ञा व्हावी. तेव्हा आज्ञा जाली कीं, ' विशेष उपाधीचे कारण काय ? तथापि तुमचे मनीं श्रींची सेवा घडावी हा निश्चय जाहला. त्यास यथावकाशें जेथे जे नेमावेसे वाटेल ते नेमाव व पुढे जसा सांप्रदायाचा व राज्याच्या वंशाचा विस्तार होईल तसे करीत जाव " या प्रकारे आज्ञा जाहली यावरून देशातरी सांप्रदाय व श्रींच्या स्थापना जाहल्या त्यास ग्रामभूमीची पत्र करून पाठविलीं. श्रीसंनिध चाफळीं एकशे एकवीस गाव सर्वमान्य व एकशे एकवसि गावीं आकरा बिघे प्रमाणे भूमी व आकरा स्थळीं श्रींची स्थापना जाहली. तेथे नैवेद्य, पूजेस भूमी, आकरा बिघेप्रमाणे नेमिली आहे. ऐसा सकल्प केला आहे तो सिद्धीस नेण्याविषयीं विनंति केली. तेव्हा सकल्प केला तो परंपरेने शेवटास न्यावा ऐसी आज्ञा जाहली त्यावरून सांप्रत गाव व भूमी नेमिले. तपशीलः—

१ मौजे चाफळ, मौजे नाणेगाव . वगैरे गावें ३२.

२ मौजे दहीफळ बुद्रुक, परगणे ढवळी श्रीश्रेष्ठाचे समाधीकडे देहे. २

३ गांव गना जमीन बिघे चारशे एकोणसि.

धान्य, गल्ला हराजिनसी खंडी १२१ एकशें एकवीस एकूण बदोबस्त सर्वमान्य गाव तेहतीस व जमीन बिघे गावगन्ना चारशे एकुणीस व कुरण एक श्रीचे पूजा, उत्साहाबद्दल सकल्पातलि माप्रत नेमिले व उत्साहाचे दिवसास व इमारतीस नक्ती ऐवज व धान्य समयाचे समयास प्रविष्ठ करीन येणेकरून अक्षय उत्साहादि चालविण्याविषयी आज्ञा असावी. राज्याभिषेक शके ५, कालयुक्ताक्षि नाम सवत्सरे अश्विद शुद्ध दशमी, बहुत काय लिहिणे हे विज्ञापना.

मराठे लोकांचें गोमटे व्हावें

हे पत्र मुधोळच्या मालोजी घोरपड्याला शिवाजी महाराजानीं लिहिले आहे. शहाजी राजे भोसले याना कैद करणारा जो बाजी घोरपडे मुधोळकर त्याचा मुलटा मालोजी घोरपडे. या पत्रातील " बहुत काय लिहिणे " हे वाक्य समाप्तीस स्वतः शिवाजी महाराजानीं लिहिले असावे असे सुप्रसिद्ध इतिहास सशोधक वि. का. राजवाडे यांचे मत आहे हे पत्र बडोद्यातील चिटणी-साच्या दप्तरातले आहे. [सरस्वतीमदीर]

श्रीमहादेव

१५९८ फाल्गुन.

राजश्री मालोजी राजे घोरपडे यासीः—

अखडित लक्ष्मी आलकृत राजमान्य प्राति राजश्री शिवाजी राजे जोहार. उपरि. पूर्वी निजामशाहीतून आमचे बाप कैलासवासी महाराज इभराईम आदिलशाहा पादशहाचे कारकीर्दीस इकडे आले त्यास, ईभराईम आदिल-शाने पादशाही कारभाराचा मदार महाराजाचे सिरीं टाकिला. तेव्हा महा-

राजाने हा विचार कीं, पादशाही मदार आपले हातास आला असता आधी तो आपले जातीचे लोक मराठे याला हातीं धरून सरदारकी करून पोटे भारितात ते पादशाही वजीर करावे, पादशाही कामे याजकडून करऊन नामोशं होय, इज्जती थोर पावेत ते करावे. म्हणून तुमचे बाप बाजी घोरपडे सरदारकी करून होते ते आणून पादशाहास भेटऊन पादशाही वजीर केले. त्या दिवसापासून तुमच्या बापाच्या हाते व तुमच्या हाते पादशाहींचीं कामे होत आलीं. पादशाहानी तुमचें चालावले. ऐशा तीन पिढ्या पादशाहाच्या, दोनी पिढ्या तुमच्या जाल्या. ऐशियास, महाराजाने तुमच्या बापास इतके बरे केले हे स्मरण न धरून, जेव्हा काहीं मुस्तफाखानाने महाराजास दस्त कराविले तेव्हा तुमचे बाप बाजी घोरपडे हमी होऊन महाराजास दस्त करून मुस्तफाखाचे हातीं दिल्हे. त्या दिवसापासून तुमच्या घराणियाचा व आमच्या घराणियाचा दावा वाढत चालिला. तो कित्येक झगडियात तुम्हीं आमचे लोक मारिले व आम्ही तुमचे लोक मारिले. आदिकरून तुमचे बाप बाजी घोरपडे याला आमचे लोकीं झगाडियात मारिले. ऐसा परस्पर दावा चालिला होता. ऐशियास साप्रति राजकारण वर्तमान तरीः दक्षणेचे पादशाहा तीन, निजामशाहा, आदिलशाह, कुतुबशाह. त्यामध्ये निजामशाही पादशाही बुडाली ते समई निजामशाही उमदे वजीर होते त्याणीं आदिलशाही दरगाहाशी रुजुवाती करून आपणास रोजगारास जागा केला. हालीं आदिलशाही बहलोलखान पठाणीं घेतली. पादशाहा लहान लेकरूं. नाव मात्र. ते. आपले कैदेत ठेविले आहेत. आणि तख्त व छत्र विजापूरच. कोट पठाणाने कबज केला आहे, काहीं गुबारून मिळाला नाहीं ऐशियास, दक्षणचे पादशाहीस पठाण जाला, हे गोष्टी बरी नव्हे! पठाण बळवला म्हणजे एका उपरि एक कुली दाक्षिणियाची घरे बुडवील, कोण्हास तगों देणार नाहीं, ऐसे आम्हीं समजोन हजरत कुतुबशाहा पादशाहा यासी पहिलेपासून रुजुवात राखिली होती. त्यावरून साप्रत हजरत कुतुबशाहानीं मेहरबानी करून 'हुजूर भेटीस' येणे म्हणून दस्तखत मुबारक व

---

१ केंद्र, सत्ता २ प्रसिद्ध ३ दरबाराशीं

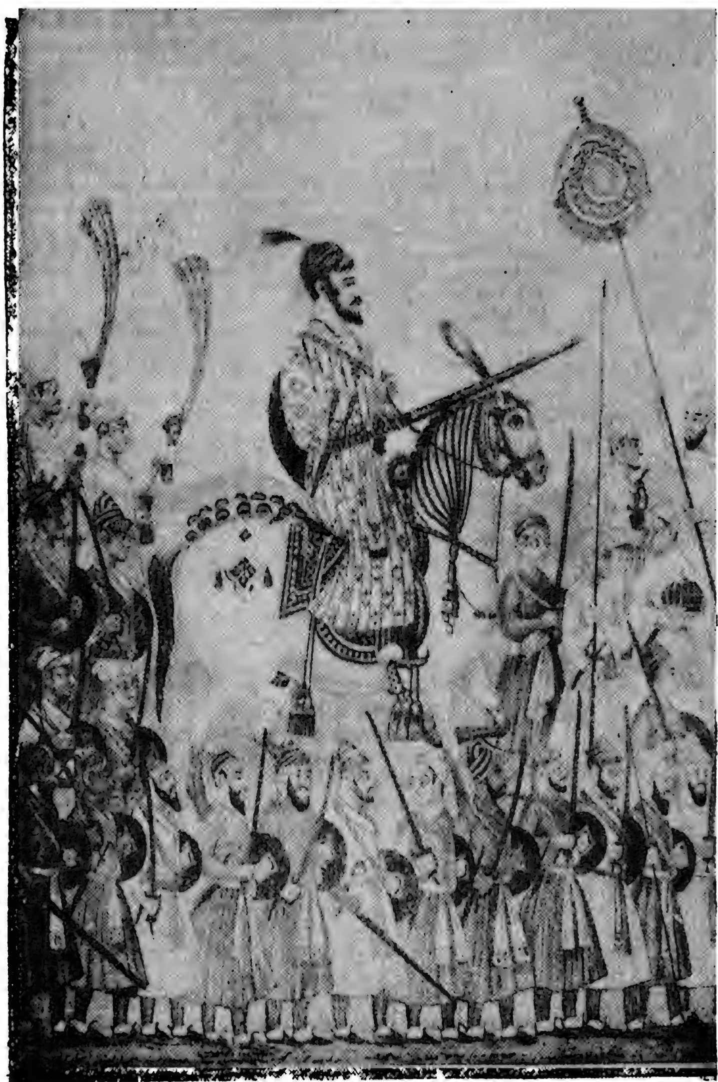
दस्तपजियानसीं फर्मान सादर केला त्यावरून आम्ही येऊन हजरत कुतुब-शाहाची भेटी घेतली. भेटीचे समई पादशाही आदबे आहे कीं शिरभोई धरावी, तसलीम करावी. परतु आम्ही आपणावरी छत्र धरिले असे ही गोष्ट कुतुबशाहास मान्य होऊन शिरभोई धरणे व तसलीम करण हे माफ केलें. पादशाहा तिकडून आले, आम्ही इकडून गेलो. पादशाहानीं बहुतच इज्जती होऊन, गळ्यास गळा लाऊन भेटले. आम्हास हातीं धरून नेऊन जवळी बैसाविले. कितीएक मेहेरवानी जाहीर केली आणि कुतुबशाहाचा व आपला घटी बरेपणा करून घेतला. याउपरी राजकारण विषई हजरत कुतुबशाहानीं महादण्णापतास व आम्हास एकाचित करून ऐसा तह केला कीं, जो काय उभयवर्गी तह द्यावा तो आपण कबूल करावाच. ऐसा कुल मनसबा व मदार आम्हावरी टाकिला आहे कीं, 'आपली पादशाही जितकी वाढवू ये तितकी वाढवणे, पठाणाची नस्तनाबूद करणे, दक्षणची पादशाही आम्हा दक्षाणियाच्या हातीं राहे तें करावे ' म्हणून. त्यास हा मनसुबा ये प्रसगीं आमचे हातास आलियाउपरि आम्हीं हाच विचार केला कीं जे काहीं आपले जातीचे मराठे लाक आहेती ते आपले कटात घेऊन कुतुब-शाहासी त्याची रुजुवात करावी, दौलत देवावी, त्याचे हातें पादशाही काम घेऊन पादशाहाची पादशाही दराज करावी, आणि तुम्हा लोकाच्या दौलताहि चालेत, घरे राहेत, ते करावें. आपल्या जातीच्या मराठिया लोकाचें बरे करावे हे आपणास उचित आहे ऐसे मनावरी आणून तुमचा आमचा वडिलापासून दावा वाढत आला तो आम्ही मनातून टाकून, निःकपट होऊन, तुम्ही मराठे लोक, कामाचे, तुमचे बरे करावे ऐसे मनीं धरून, हजरत कुतुबशाहासी बहुत रीती बोलोन, तुम्हास हजरत कुतुबशाहाचा कौलाचा फर्मान घेऊन पाठविला आहे. तरी तूम्ही कुलीन, आमचा भरोसा मानून, देखत पत्र, हरएक उपाये, पठाणापासून निघोन मजलदरमजल भागानगरास आम्हापाशीं येणे. त्यास, तुम्ही तरी स्वार होऊन व मजल-दरमजल यालच. परतु आपला कुली खुलासा, नेमस्त मुद्दा व इतबारी

---

४ दरबारीं पद्धत ५ लऊन सलाम ६ वाढवावी.

हेजीब बहुत सत्वर पुढे पाठवून देणें. कीं. तुम्हाहुन पुढें चार दिवस आम्हापासी यावे ऐसा पाठवून देणे. म्हणजे हजरत कुतुबशाहास अर्ज करून दौलतेचे नेमस्त करुन, कौलाचा फर्मान दस्तपजेमुबारक घेऊन फर्मान व लुगडी मोहताप तूम्हास पाठऊन देऊन ते घेऊन, येऊन, आमचे हाते हजरत कुतुबशाहास भेटणे. ए प्रसगीं ऐसे तुमचे दौलतीचे काम मजबूत करून देतो की, पुढे बहुत बरे केले ऐसे तुम्हीं आठवावे, तुमचे पुत्रपौत्र आठवीत, व दौलत थोर होए व हजरत कुतुबशाहाचे काम तुमचे हाते होऊन ये ऐसा समय आहे. ऐशियास तुम्ही कदाचित ऐसा विचार कराल कीं आदिलशहाचे आपण दो पिढीचे वजीर आणि आता विजापुराकडून कुतुबशाहींत राजेयाचे बोले कैसे जावे ? तरी, जे समई खवासखान धरिला, विजापूरचा कोट पठाणे घेतला, विजापुरचा पादशाहा धाकटा आहे त्याला कैदेत ठेविले तेच समई पादशाही बुडाली ! विजापूर पठाणाचे हातास गेले ! आता आदिलशाही कैची ? आणि उगीच तुम्ही तेथे आपली आदिलशाही आहे म्हणोन गुतून राहिले आहां ! जरी पठाणाचीच चाकरी करोन राहो म्हणाल, तरी, पठाण काही तुम्हास थोर दौलत देणार नाहीं. आणि पठाणास तरी हजरती कुतुबशाहा व आम्ही व तमाम दखणी मिळोन चालोन घेऊन बुडवीतच आहो ! तुम्ही मराठे लोक आपले आहा तुमचे गोमटे व्हावे म्हणून पष्टच तुम्हास लिहिले असे. जे काय तुम्हास पठाण देतो त्याची दुगुणी आम्ही कुतुबशाहापासून तुम्हास देवीतच असो, किंवा ह्याहून अधिकहि होऊन येईल तरी करून देऊच सर्वप्रकारे तुमचे गोमटे करून. एविसीं आम्हापासुन अतर पडे तरी व मागील दावियाचा कितु मनातून टाकिला एविसीं आम्हास श्री ——देवीची आण असे तुम्हीं निःसदेह होऊन येणे. हेजीब आपला पुढे पाठविणे, त्या हातीं, आम्हासी घरोबियाने बरे वर्तावें, मागील दावियाचा कितु मनातून टाकिला, ऐसे आपला आराध्य व कुळस्वामी असेल त्याची शपथ लिहून पत्र हेजिबा हातीं पुढें पाठवून देणें. आम्ही सर्व प्रकारे तुमचे गोमटे करावयासी अतर पडो न देऊन. बहुत काय लिहिणे.

———

छत्रपति शिवाजी महाराज [पृ. १००

(१) [illegible]

(२) [illegible]

(३) [illegible]

(४) [illegible]

(५) [illegible]

(६) [illegible]

(७) [illegible]

अक्षराचे नमुने १ आदिलशाही २ शिवशाही ३ बाजीराव बल्लाळ ४ नानासाहेब ५ भाऊसाहेब ६ गोविंदपंत बुंदेले ७ रघुनाथराव.

गृहकलह बरा नव्हे

श्री महादेव कुलस्वामिनी

श्री सहस्त्रायु चिरजीव अखडीतलक्ष्मीअलकृत राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री व्यकोजी राजे प्रति राजश्री शिवाजी राज, आशीर्वाद. येथील क्षेम जाणान स्वकीय कुशल लेखन केले पाहिजे उपरि कैलासवासी साहेबी* कैलासवास केला, त्यास आज तेरा वर्षे जाली महाराजाचे पैके व जडाव व हत्ती व घोडे व मुलख अवघे ही राजश्री रघुनाथपतीं तुम्हाला राज्यावर बैसवून सपूर्ण राज्य तुमचे हाती दिले. ऐशियास आमचा अर्धा-वाटा तेरा वर्षे तुम्हीं च खादला. आम्हीं जरी तुम्हाजवळीं मागावे, तरी बहुत दूर होता बऱ्या बोले तुम्हीं देणार नव्हा, म्हणून तेरा वर्षे सबुरी केली. मनामध्ये ऐसा विचार केला कीं, बरे, महाराजाचे पुत्र ते ही आहेत, खाती खात मालाचे धनी च आहेत जे समयीं आम्हाला पावेल, ते समयीं आम्हीं वेव्हार मागोन घेऊ, असे मनी धरोन होतो. ऐशियास राजकारणप्रसगे आम्हीं कुतुबशहाचे भेटीस भागानगरास गेलो. तेथून कर्नाटकात गेलो. चजीस आलो चजी घेतली व येलूर तर्फेचा मुलख घेतला, व सदर खानास (शेरखानास ?) झगड्यात मोडून गर्दीत मेळ-विले खानाचे हातीं मुलख होता तेवढा ही घेतला. त्यावरी मजल दर-मजल कावेरीतीरास गेलो. तेथून तुम्हास पत्रे लिहिलीं कीं, राजश्री गोविंदभट गोसावी व राजश्री काकाजीपत व राजश्री निळोबा नाईक व राजश्री रगोबा नाईक व तिमाजी यक्षियार राऊ असे भले लोक आम्हा-पाशीं पाठविणे, म्हणून तुम्हाला बहुता रीतीं लहून पाठविले. त्यावरून सदरहू भले लोक आम्हापाशीं पाठवून दिले. त्या भल्या लोकाशीं बहुत रीतीं घरोबियाचा व्यवहार सागून, आमचा अर्धा वांटा आम्हास बऱ्या।

---

* शहाजी

बोले द्या, म्हणून सागून पाठविले. व त्या बरावरी राजश्री बाळभट गोसावी राजश्री कृष्ण ज्योतिषी, व कृष्णाजी शेखजी असे आपले तर्फेने भले लोक दिल्हे. हे भले लोक तुम्हाजवळीं जाऊन बहुता रीतीं बोलले की. गृहकलह करू नये आपला अर्धा वाटा मागतात तो द्यावा असे बोलले. परतु कपटबुद्धि तुम्हीं एसी मनीं धरिली कीं, या समयात आम्ही थोर राजे जाला आहो आम्हासी आपण खासा भेटीस येऊन आम्हा जवळ नरमी बहुत दाखवावी, आणि आमचा वाटा बुडवावा. तेरा वर्षं सारे राज्य आपण च खादले पुढे ही आपण च सारे राज्य खावे, अशी बुद्धि मनीं धरून, वाटियाचा निवाडियाचा तह न करिता आपण खासा च आमचे भेटीस आले. यास आमची व तुमची भेट जाहली. त्याउपरी आम्हीं बहुता रीती तुम्हासी बोलिलो, कीं आमचा अर्धा वाटा द्या परतु तुम्हीं वाटा द्यावा हा विचार मनीं धराचना. मग जरूर जाहले, कीं तुम्ही धाकटे भाऊ, आपण होऊन आमचे भेटीस आल्यास तुम्हाला धरावे आणि मागावा, ही गोष्ट थोरपणाच इजतींमध्ये लायख नव्हे. यानिमित्त तुम्हाला चजाउरास जाण्याचा निरोप दिला. तुम्ही चजाउरास गेलेती. त्याउपरी गृहकलह वाढवू नये, वाढविल्याने पाहिले युगीं पाडव कौरव बहुत कष्टी जाले, ते सारी भारताची कथा मनात आणून, गृहकलह वाढविलिया उभय पक्षीं कष्टी होईजे, ऐस मनात जाणून, राजश्री रामजी नाईक व राजश्री कोन्हेरीपत व शिवाजी शकर या हातीं मागते बहुता रीतीं सागून पाठविले, कीं तुम्ही व आम्ही वाटे करून घऊ, परस्पर समाधाने राहू. परतु तुम्हीं दुर्योधनासारखी दुष्ट बुद्धि धरून सधि न करावा, युद्ध करावे, ऐसे च मनीं धरिले. ऐशियास आम्हाला रायगड प्राते बहुत कार्हीं कार्य होते. यानिमित्ते चिरंजिव सताजी भोसले, राजश्री रघुनाथपत व राजश्री हबीरराव असे ते प्रातीं ठेऊन आम्ही स्वार होऊन तोरगळ प्रातास आलो. येथे अशी खबर ऐकिली कीं तुम्हीं तुरुक लोकाच्या बुद्धीस लागून, आमचे लोकाशी झगडा करावा, ऐसे मनीं धरून, आपली सारी जमेत एकवट करून, आमचे लोकावर पाठवून दिलेती. ते वालगोडपुरास आले. तुमचे लोक चालून आल्यावर, तुमचे आमचे लोकात थोर झगडा जाला. तुमचे

लोक पराजय पावले. प्रतापजी राजे,व भिकाजी राजे व शिवाजी डबीर ऐसे निघे धरिले, व कितीएक लोक मारिले, कितीएक लोक पळून दाणादाण होऊन गेले. ऐसा समाचार ऐकिला. हे ऐकून बहुत नवल ऐसे वाटले कीं कैलासवासी महाराज, त्याचे तुम्ही पुत्र, बहुत थोर लोक, ऐसे असून काहीं विचार करीत नाहीं, व धर्माधर्म विचारीत नाहीं. ऐसे असता कष्टी व्हाल याचे नवल काय ? तुम्ही म्हणाल कीं, कैसा विचार करावा ? तरी ऐसा विचार करावा होता कीं, अधर्मे करून तेरा वर्षे आपण सारे राज्य खादले ते खादले, आता अर्धा वाटा मागतात, तो त्याचा त्याला द्यावा, आणि आपण सुखी राहावे. ऐसा विचार करावा होता. दुसरा विचार करावा होता, कीं श्रीदेवाची व श्रीची कृपा त्यावरी पूर्ण जाली आहे. दुष्ट तुरुकाला ते मारितात. आपल्या सैन्यात तुरुक लोकच असता जय कैसा होतो, आणि तुरुक लोक कैसे वाचू पाहतात. हा विचार करावा होता, आणि युद्धाचा प्रसग पाडावा नव्हता परतु दुर्योधनासारखी बुद्धि करून युद्ध केले आणि लोक मारविले ते जाहले. पुढे तरी हट्ट न करणे. तेरा वर्षे तुम्हीं सारे राज्य खादले ते खादले. याउपरी कित्येक प्रात आमचे आम्हीं घेतले असेत. अरनी, बगरुळ, कोलार, हसकोट, शिराळकोट व किरकोळ जागे व चजाऊर असे जे जागे तुमचे हातीं उरले आहेती, ते आमचे लोकाचे हाती देणे, आणि जमेत, पैका व जडाव व हत्ती व घोडे याचा अर्धा वाटा देणे. ऐसा विचार करून आम्हाशीं सधि करणे तुम्हीं, ऐसा निर्मलपणे सधि केलिया, आम्ही आपणापासून तुगभद्रेअल्याड पन्हाळ प्रातें तीन लक्ष होनाची दौलत देऊ. अथवा आम्हा जवळील दौलत तुम्हाला मानना तरी कुतुबशाहास अर्ज करून त्यापासुन तूम्हास तीन लक्षाची दौलत देऊ.असे दोनही विचार तुम्हास लिहिले आहेती. या दोनहीमधील एक मनी धरून मान्य करावे.दहाचे हाती न देणे.आपल्या आपल्यांत आपण कलह करावा आणि कष्टी व्हावे याचे काहीं प्रयोजन नाहीं. याउपरी तरी आमचा आपला सधि व्हावा ऐशी बुद्धि मनीं धरून वाटियाचा व्यवहार निर्गमून टाकणे, आणि सुखी राहणे. गृहकलह बरा नव्हे. आम्हीं रीतीने वडीलपणे आजवरी तुम्हांला सागितलें, आताही सागतो.

ऐकाल तरी बरें. तुम्ही सुख पावाल. न ऐकाल तरी तुम्हीच कष्टी व्हाल. आमचें काय चालतें ? बहूत काय लिहिणे. " (मोर्तब)

[इतिहाससंग्रह. तंजा राजघराणें. पृ. ३६]

उत्तर वयांत वैराग्य धरावें

श्री.

• श्रियामह चिरंजीव अखंडित-लक्ष्मी-अलंकृत राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री महाराज व्यंकोजी राजे प्रती राजश्री शिवाजी राजे आशीर्वाद. येथील क्षेम जाणोन स्वकीय कुशल लेखन करणे विशेष.—कित्येक दिवस जाले, तुमचें पत्र येत नाहीं. याकारिता समाधान वाटत नाहीं. मांप्रत राजश्री रघुनाथपंतीं लिहिलें कीं तुम्ही आपले ठायीं उदासवृत्ति धरून पहिले सारखे आपले शरीर संरक्षण करीत नाहीं. सणवार उत्सवादिक हे ही कांहीं करीत नाहीं.सेना बहुत आहे.परंतु उद्योग करून कार्यप्रयोजन करवावें हे ही कांहीं करीत नाहीं. वैराग्य धरिलें आहे एखादे तीर्थीचे ठायीं बसून कालक्रमणा करूं, ऐशा गोष्टी सांगतां म्हणोन विस्तारें लिहिलें होते. तरी या गोष्टी आम्हास बहुत अपूर्व वाटल्या कीं, कैलासवासी स्वामींनीं कसे कसे प्रसंग पडले ते निर्वाह करून, यवनाच्या सेवा करून, आपल्या पुरुषार्थें बाजी सवारून, उत्कर्ष करून घेतला शेवट बरा निर्वाह केला. तें सर्व तुम्ही जाणतां त्याच्या सांनिध्यतेस त्याच्या बुद्धि—युक्ति सर्व ही तुम्हास उपतिष्ठोन त्यापासून शहाणे जाले आहां. त्याउपरी आम्हीं ही जे जे प्रसंग पडले, ते निर्वाह करून कोणे तऱ्हेने राज्य मिळविलें, हे जाणतां व देखत आहां. असें असोन तुम्हाला असा कोणता प्रसंग पडला जे इतक्याच्याचमध्ये आपल्या संसाराची कृतकृत्यता मानून, नसतें वैराग्य मनावरी आणून, कार्यप्रयोजनाचा उद्योग सोडोन, लोकाहातीं रिकामेपणीं द्रव्य खाऊन, नाश

करवणे व आपल्या शरीराची उपेक्षा करणे हे कोण शहाणपण व कोणती नीति ? व आम्ही तुम्हास वडील मस्तकीं असता चिंता कोणे गोष्टीची आहे ? याउपरी सहसा वैराग्य न धरिता मनातून विषण्णता (काढून) कालक्रमणा करीत जाणे. मणवार, उत्साह पूर्ववत करीत जाऊन तुम्हीं आपले शरीरसरक्षण बरें करीत जाणे जमेती सेवक लोकाना रिकामे न ठेऊन, कार्यप्रयोजनाचा उद्योग करून, त्यापासून सेवा करून, पुरुषार्थ व कीर्ति अर्जणे. तुम्ही त्या प्रांतें पुरुषार्थ करून सतोषरूप असलिया, आम्हास समाधान व श्लाध्य आहे कीं कनिष्ट बधु असे पुरुषार्थी आहेती. रा रघुनाथ पडित त्या प्रांतीं आहेती ते काही इतर नव्हेती आपले पुरातन तुम्हासी कोण रीतीने वर्तावे हे निपुण जाणतात. आम्हास मानितात तैसे तुम्हास मानितात आम्ही त्याचे ठायीं विश्वास ठेविला आहे तैसा विश्वास तुम्ही ही ठेवून, कार्यप्रयोजनास परस्परे अनकूल व साह्य होऊन वर्तत जाणे. पुरुषार्थ व कीर्ति अर्जण. रिकाम बैसोन, लोकाहातीं नाचीज खाववून काल व्यर्थ न गमावणे कार्यप्रयोजनाचे दिवस हे आहेती वैराग्य उत्तरवयीं कराल ते थोडे. आज उद्योग करून आम्हास ही तमास दाखविणे. बहुत काय लिहिणे तुम्ही सुज्ञ असा. " (मोर्तब मर्यादेय विराजते)

[इतिहाससंग्रह—तंजावरचे राजघराणे पृ ४२]

जिजियापट्टीच्या निषेधार्थ औरंगजेबास पत्र

अकबराने बंद केलेली जिजियापट्टी औरंगजेबाने पुन: सुरू केली याबद्दल औरंगजेबास निषेधप्रदर्शक व झणझणीत भाषेत लिहिलेले असे एक पत्र पाठविण्यात आले. या पत्राचा लेखक कोण यासंबधीं ऑर्म, टॉड प्रो सरकार वगैरे ग्रंथकारानी मेवाडचा राणा यशवतसिंग, उदेपूरचा राणा राज

सिंग, शिवाजी महाराज आणि संभाजी अशीं निरनिराळीं नावे सुचविलीं आहेत. परंतु 'सातारकर महाराजांच्या बखरींत दिलेल्या या फारशी पत्राच्या विस्तृत गोषवाऱ्यावरून हे पत्र शिवाजी महाराजांनीं लिहिलें असावे असे दिसते. ' मआसिर–इ–अलमगिरी ' नावाच्या फारशी ग्रंथात दिलेल्या तारखेवरून जिजियापट्टी शके १६०१च्या वैशाखात सुरु केली असे ठरते. तेव्हा त्यानंतर लौकरच हे पत्र लिहिले गेले असावें:—

नेकीची इच्छा करणाऱ्या, सत्यवचनी शिवाजीस ईश्वराची कृपा व पादशाहाची मेहेरबानी हे सूर्याप्रमाणे प्रसिद्ध आहे त्याचा धन्यपणा मानून नंतर पत्र लिहितो कीं प्रालब्धयोगाने हुजुरून निरोपाशिवाय आलो परंतु. यथायोग्य आहे. सेवेसि हजर आहे. ही चांगली सेवा उत्तम प्रकारे हिंदुस्तान व इराण व तुराण व रूम व शाम येथील पादशहास व उमराव व मोंगल व राजे व राणे यास वगैरे लोकास जाहीर आहे. त्यापेक्षा आपले अंत:करण समुद्राप्रमाणे आहे. त्यास हे विदितच जाहालें असेल याजकरिता किती गोष्टी आबालवृद्धांच्या कल्याणास्तव लिहिल्या जातात. आम्ही इकडे आल्यावर पादशाई खजिना रिकामा जाहाला व सारे द्रव्य खर्च जाहालें. याजकरिता हिंदु लोकांपासून जेजिया पट्टीचे द्रव्य उत्पन्न करून पादशाईचा क्रम चालविला आहे असे ऐकण्यात आले. त्यास पूर्वी अकबर पादशाहा यांणीं बावन वर्षे पादशाही केली. यामुळे एकंदर हिंदु वगैरे लोकांचे धर्म चांगले चालल व ते धर्मस्थापनेविसी मदत ठेवीत होते सबब ' जगद्गुरु ' असी त्याची कीर्ति जाहाली. व त्यास हरएक स्थळीं यश येत होते पुढे नुरोद्दिन झ्यांगीर पादशाहा यांणीं बेवीस वर्षे ईश्वरी लक्ष ठेऊन पादशाई केली. नंतर स्वर्गास पोहोंचले उपरांत शहाजहान साहेब किराण पादशहा यांणीं बत्तीस वर्षे पादशाहाई करून कीर्ति मिळाविली जो पुरुष जिवंत असतां लौकिकवान व मागे ज्याची कीर्ति त्याजला अचल लक्ष्मी प्राप्त जाहाली असे आहे. तेव्हा "पादशाहा यांणीं जेजियापट्टी घेण्यास ते समर्थ होते, परंतु सारे लहान मोठे जन ईश्वराचे आहेत" असे जाणोन त्यांणीं कोणावर जुलूम केला नाहीं. याजकरिता सर्वांचे मुखीं त्याची स्तुति आहे. ज्याची जसी नेत तसी त्यास

बरकत. त्या पादशाहायाची दृष्ट प्रजेचे कल्याणावर होती व आपले कारकीर्दीस कितीएक किले व मुल्ख गेले. बाकी राहिले ते हि जातात. रयत लोक खराब आहेत. व सौदागर पुकारा करितात कीं हरएक माहालचे उत्पन्न लाखास एक हजार येणे कठिण जाहले आहे. पादशाहाचे घरीं दरिद्राचा वास जाहला. तेव्हा पदरचे मडळीची अवस्था कळतच आहे कीं कितिएक लोकास पोटास मिळत नाहीं. त्याजवर जेजियापटी म्हणोन हिदुलोकावर आपण कर बसविला. तो मुलगा जाहला म्हणजे दहा रुपये व मुलगी जाहली म्हणजे पाच रुपये असा चक्र बसविला. या प्रकारचे करण्यातच पुरुषार्थ पादशाहा समजतात व तैमूर पादशाहाचे नाव बुडवितात असे जाहले आहे. व कुराणात ईश्वर जगाचा व मुमलमानाचाच आहे येविसी वाईट अगर चागले हे दोनी ईश्वराने निर्माण केले आहे हे रद करून महेजतीत यवन लोक बाग देतात व देवालयात हिंदुलोक घटा बाजवितात. याजकरिता कोणाचे धर्मावर दोष ठेविल्याम ईश्वराने लिहिले ते रद्द केल्यासारिख होते. न्यायाचे मार्गाने जेजियापट्टीचा कायदा केवळ गैर. ज्यावर जुल्म जाहाला, त्याण खेद करोन "हाय, हाय" म्हणोन मुखाने धूर काढिल्यास त्या कुरान जितके लौकर जळेल तितके अग्नी जलदीने जळता इसबदास (?) जाळणार नाहीं, ऐसे आहे. याजवर हिंदु लोकाम पीडा करण्यातच धर्म आहे अस मनात आले असल्याम राजा राजसिंग याजपासून जेजियापट्टी अगोवर घ्यावी मग इकडून देण्यास कठीण नाहीं. परतु गरीब मुंग्या चिलटा सारख आहेत. त्यास उपद्रव करण्यात मोठेपणा नाहीं. पदरचा मडळी अग्नी गवताने झाकितात हे आश्चर्य वाटते. राज्याचा सूर्य प्रतापाचा उदयचळापासून तेजस्वी असो *

[वार्षिक इतिवृत्त शके १८३७ पृ १६६

———

* बखरींतून घेतलेला हा उतारा व टॉड किंवा सरकार यानीं इंग्रजींत दिलेलीं अवतरणें यात नावासंबंधींच्या एक दोन ठिकाणाव्यतिरिक्त कोठें हि फरक नाहीं.

महाराष्ट्रवर्णन

अदमास अडीचशे वर्षांपूर्वी वेंकटाध्वरि नावाच्या कर्नाटकी पंडिताने ' विश्वगुणादर्शचंपू ' नावाच्या संस्कृत ग्रंथात तत्कालीक लोकस्थितीचे विहंगमदृष्ट्या वर्णन केले आहे त्यांत प्रत्येक प्रश्नांची अनुकूल बाजू विश्व-वसु नावाच्या गंधर्वाने व प्रतिकूल बाजू कृशानूने वर्णन केली असून याच्या संभाषणात गुजराथ, महाराष्ट्र, आंध्र व कर्नाटक या देशाचे व तेथील लोकांचे गुणदोषवर्णन मार्मिक रीतीने आणलेले आहे. महाराष्ट्रातील लोक-स्थिती सांगताना तेथील ब्राह्मण वैदिकधर्म व वेदाध्ययन या विषयी उदा-सीन असून फार्शी, उर्दू वगैरे यावनी भाषा शिकतात, यवनांची सेवा कर-तात,खोटे जमाखर्च लिहितात व थोड्या विद्येवर पांडित्याचा आव घालितात, त्याचप्रमाणे इतर जाती म्हणजे मराठे ठिकठिकाणी हिंडून लुटालूट करतात वगैरे दोष दाखविले आहेत पण विश्वावसूने ' हे दोष असत' खरे आहेत असे मान्य केले तरी त्याच्यातहि अन्तर्मुख दृष्टीचे व धर्मबुद्धीचे ब्राह्मण आहेत व मराठ्यांनी पराक्रम गाजविला नसता तर ब्राह्मण व हिंदुधर्म याचा भरतखंडातून उच्छेद झाला असता हे लक्षात आणून त्याच्या दोषा-वर पांघरूण घालणेच योग्य आहे ' असे म्हटले आहे

विश्वावसु·—

महाराष्ट्राभिख्यो मधुरजलसान्द्रो निरुपम· ।
प्रकाशो देशोऽयं सुरपुरनिकाशो विजयते ॥
गृहस्था यत्रामी गुणजलधयः केऽपि विभवै ।
समृद्धःश्रद्धानो मुहुरतिथिपूजां विदधते ॥

कृशानुः—

अपारैर्व्यापारैरहहिह नयन्तो दशदिशा ।
स्वथस्नाताः संध्यां विदधति न जातु स्वसमये ॥

---

१ स्वर्गीमारखा

त्यजन्तः स्वां वृत्ति द्विजकुलभवा ग्रामगणकी[२] ।
भवंतो हंताऽमी कथमपि च जीवाति बहव ॥
उपनयनाविवाहावुत्सवैकप्रधानौ[३] ।
कलिविभवत एषा कालभेदानभिज्ञौ ।
विजहाति न कदाचिद्वेदपाठैकयोग्ये ।
वयसि च यवनानीवाचनाभ्यासमेते[४] ॥
अज्ञानामविरामलौकिकवचो भाजाममीषा पुनः ।
मन्त्रोच्चारण एव पर्यवसितं मौनव्रतं कर्मसु ॥
ग्रामायव्ययलेखनेन नयता कालानशेषानहो ।
पारपर्यत ईदृशामिहनृणां ब्राह्मण्यमन्यादृशम् ॥
कुक्षेः पूर्त्यै[५] यवननृपतेर्भृत्यकृत्यानि कर्तुम् ।
विक्रीणीते वपुरपि निज वेतनैरेतदास्ताम् ।
विप्रो भूत्वाप्यहह गणनानैपुणैर्वंचायित्वा ।
स्वर्णस्तेय रचयति पुनः स्वामिना पोषकानाम् ॥
वेदव्यासः[६] स इह दश यो वेद वेदाक्षराणि ।
श्लोकं त्वेक परिपठति यः स स्वय जीव[७] एव ।
आपस्तबः स किल कलयेत्सम्यगौपासन[८] यः ।
कष्ट शिष्टक्षातिकृतिकलौ[९] कार्श्यमृच्छाति विद्या ॥
विस्वावसुः—कि अरे भुसुरेषु[१०] एवं दोषमुद्घोषयासि ।
अत्रापि साति बहव कालिताग्निहोत्राः
शास्त्रार्थबोधकुशलाः किल शातिमन्त ॥

---

२ कुलकर्णकी व जमाखर्ची कारकुनीचा धदा ३ लग्ने व मुंजी केवळ उत्सावाच्या दृष्टीने व केव्हा तरी उरकून घेतात ४ वेदाध्ययनाच्या वयात-यावनी लिपी व भाषा पढविण्यात गर्क असतात ५ पोट भरण्या साठी यवनरा-जाची नोकरी करतो ६ वेदाची दहा अक्षरे येणाऱ्याला हे लोक व्यासाचा अवतार समजतात ७ बृहस्पति ८ अग्नीची उपासना ९ शिष्टाची हानी करणारा आचार १० ब्राह्मणात

अन्तर्मुखाः सततमात्मविदो महान्तो ।
निर्धूतबाह्यविषया निगमो[11]ध्वनिष्ठाः ।
शुचिर्भूताः स्नानैः श्रुतिहितपुराणोक्तनियमात् ।
अपूताना स्पर्शानवहितहृदोऽमी विजहत. ।
सुराभ्यर्चां[12] कृत्वा शुचिकृतमदन्त्यन्नमनघम् ।
महाराष्ट्रे देशे विलसति महानेष हि गुणः ॥
चमूनेतृ[13]त्वमनेन वा जनपदाधिकारेण वा ।
द्विजव्रजउपव्रजन् प्रभुपदं महाराष्ट्रजः ।
न वृत्तिमिह पालयेद्यदि धरासुराणा ततो ।
यवनवेष्टित भुवनमेतदब्राह्मणम् ॥

कृशानु.— अस्त्वेवमथाप्यत्रत्यानां आ[14]द्येतरवर्णानां पुनरतिदु- सह चेष्टित पश्य ।
देशेदेशे लपटाः पर्यटन्तो भंजभज ब्राह्मणादीनशेषान् ।
हारं हारं हन्त सर्वस्वमेषां पापा एते स्वोदरं पूरयन्ति ॥

विश्वावसुः-सत्यमेवं तथापि एतेषा चेष्टित सहनीयम् । तथाहि ।
मायाचुंचुतया भयावहगतिः प्रत्य[15]र्थि[16]पृथ्वीभुजाम् ।
माहाराष्ट्रभटच्छटा[17] रणपटुर्नोपर्यटत्येव चेत् ।
देवब्राह्मणवर्गनिग्रहकृतो देशांस्तुरुष्का इमे ।
निष्प्रत्यूह[18] मनोरथा वितनुयु[19]र्निर्देवभूमीसुरा[20]न् ।
देवक्षोणीसुराहितकृते दारितम्लेच्छ[21]पक्षे ।

---

११ वेदमार्गात गढलेले १२ देवास नैवेद्य दाखवून १३ सेनाधिपत्य व सरकारी अधिकार संपादन करून ब्राह्मणानीं ब्राह्मण्याचे संरक्षण न केले तर यवनांच्या कचाटींत सापडून हे जग अब्राह्मण बनले १४ आद्येतर म्हणजे मराठे वगैरे लोक देशोदेशीं लुटालूट करीत फिरतात अशी कृशानु तक्रार करतो १५ गनीमीकावा १६ शत्रुपक्षाच्या १७ महाराष्ट्रवीरांचे समूह १८ निर्विघ्न १९ करतील २० ब्राह्मण २१ म्लेच्छाचा पराभव करणाऱ्या महाराष्ट्रीयांच्या चेष्टा सहन करणे अवश्य आहे

मह्यां सह्य कथमपि महाराष्ट्रयूथस्य चेष्टा ।
व्याधिव्यूहप्रतिहतिकृतां व्यक्तमुग्रौषधानाम ।
कायारोग्य प्रणयिहृदयैः काटव मर्षणीयम् ।

समर्थांचीं ओवीबद्ध पत्रें

श्रीसमर्थांनीं शिवरायास पाठविलेल्या पत्रातून पुढे दिलेल्या ओव्या निवडल्या आहेत.

निश्चयाचा महामेरू । बहुत जनासी आधारू । अखड स्थितीचा निर्धारू । श्रीमत योगी ॥ १ ॥ नरपती हयपती । गजपती गडपती । पुरदर आणि शक्ति । पृष्ठभागी ॥ २ ॥यशवत कीर्तिवत । सामर्थ्यवंत वरदवंत । पुण्यवंत आणि जयवत । जाणता राजा ॥ ३ ॥ तीर्थक्षेत्रें मोडिली । ब्राह्मणस्थानें बिघडली । सकळ तीर्थे आंदोळली । धर्म गेला ॥ ४ ॥ देवधर्मगोब्राह्मण । करावयासी रक्षण । हृदयस्थ जाला नारायण । प्रेरणा केली ॥ ५ ॥ या भूमडळाचे ठाई । धर्म रक्षी ऐसा नाहीं । महाराष्ट्रधर्म उरला काही । तुम्हां कारणे ॥ ६ ॥ कित्येक दुष्टांसी महारिले । कित्येकासी धाक सुटले । कित्येकांसी आश्रय जाले । शिवकल्याण राजा ॥ ७ ॥ तुमचे देशीं वास्तव्य केलें । परतु समाचार नाहीं घेतले । ऋणानुबंधे विस्मरण जालें । काय नेणू ॥८ ॥

शिवाजी महाराजान्चा अतकाल जवळ आलेला पाहून आनदवनभुवनात म्हणजे महाराष्ट्रात महाराजानी कोणती कामागिरी केली याचे स्मरण करताना श्रीसमर्थ म्हणतात:--

---

२२ रोगाचा नाश करणाऱ्या औषधाचा कडूपणा आरोग्यासाठी सोसावा लागतो.

बुडाले सर्व हि पापी । हिंदुस्थान बळावलें । अभक्ताचा क्षयो जाला । आनंदवनभूवनी ॥ १ ॥भीमची धाडिला देवें । वैभवे धाव घेतली । लांगूळ चालले पूढें । आनदवनभूवनी ॥ २ ॥ येथून वाढला धर्मू । रमाधर्म समागमे । संतोष माडला मोठा । आनंदवनभूवनी ॥ ३॥ बुडाला अवरग्या पापी । म्लेच्छसहार जाहला । मोडली माडली छेत्रे । आनद० ॥ ४ ॥ बुडाले भेदवाही ते । नष्ट चाडाळ पातकी । ताडिले पाडिले देवे । आनद० ॥ ५ ॥ गळाले पळाले गेले । जाले देशधडी पुढे । निर्मळ जाहली प्रृथ्वी । आनद० ॥ ६ ॥ बंड पाषांड ऊडाले । शुद्ध अध्यात्म वाढलें । रामकर्ता रामभोक्ता । आनदवनभूवनी ॥ ७ ॥

छत्रपती संभाजी याना समर्थांनी पाठविलेल्या पत्रात या ओव्या आहेत' —

अखड सावधान असावे । दुश्चित कदापि नसावे । तजवीज करीत बसावे । एकात स्थळीं ॥ १ ॥ कांही उग्र स्थिति सोडावी । कांहीं सौम्यता धरावी । चिंता परार्चा लागावी । अतर्यामी ॥ २ ॥ मागील अपराध क्षमा करावे । कारभारी हाती धरावे । सुखी करून सोडावे कामाकडे ॥ ३ ॥ पाणवठी तुंब निघेना । तरी मग पाणी चालेना । तैसें जनाच्या मना । कळलें पाहिजे ॥ ४ ॥ जनाचा प्रवाह चालिला । म्हणजे कार्यभाग आटोपला । जन ठाई ठाई तुबला । म्हणिजे ते खोटे ॥५॥ श्रेष्ठी जे जे मेळाविले । त्यासाठी भाडत बैसले । तरी मग जाणावे फावलें । गलीमासी ॥ ६ ॥ ऐसे सहसा करू नये । दोघे भाडिता तिसऱ्यासी जाये । धीर धरुनि महत्कार्ये । समजूनि करावें ॥ ७ ॥ आधी च पडलो धास्ती । मग कार्यभाग होय नास्ती । याकारणे समस्ती । बुद्धि शोधावी ॥ ८ ॥ राजी राखता जग । मग कार्यभागाची लगबग । ऐसे जाणोनियां साग । समाधान राखावे ॥९॥ सकळ लोक एक करावे । गलीम निवटूनि काढावें । येणे करिता कीर्ति धावे । दिगतरी ॥१०॥ आधी गाजवावें तडाके । तरी मग भूमडळ धाके । ऐसें न करितां धक्के राज्यास होती ॥ ११ ॥ समय प्रसग

ओळखावा । राग निपटुनि काढावा । आला तरी कळों न द्यावा । जगामाजी ।। १२ ।। राज्यामध्यें सकळ लोक । सलगी दऊनि करावे सेवक । लोकांचे मना मध्ये धाक । उपजो चि नये ।। १३ ।। बहुत लोक मेळवावे । एकविचार भरावे। कष्ट करोनि घसरावे । म्लेच्छावरी ।। १४ ।। आहे तितुके जतन करावें । पुढें आधीक मेळवावे । महाराष्ट्रराज्य करावे। जिकडे तिकडे ।। १५ ।। लोकी हिंमत धरावी । शर्तीची तरवार करावा ।चढती वाढती पदवी । पावाल येणे ।। १६ ।। शिवराजास आठवावे । जीवित तृणवत् मानावें । इहलोकी परलोकी रहावें । कीर्तिरूपे ।। १७ ।। शिवराजाचे आठवावे रूप । शिवराजाचा आठवावा साक्षेप ।शिवरायाचा आठवावा प्रताप । भूमंडळी ।।१८।। शिवरायाचे कैसें बोलणे । शिवरायाचे कैसें चालणे । शिवरायाची सलगी देणे कैसी असे ।। १९ ।। सकळ सुखाचा केला त्याग । करूनि साधिजे तो योग । राज्यसाधनाची लगबग । कैसी केली ।। २० ।। त्याहुनि करावें विशेष । तरी च म्हणवावें पुरुष । याउपरी आता विशेष । काय लिहावे ।। २१ ।।

बाटलेल्या ब्राह्मणाची प्रायश्चित्त-शुद्धि

[ख ८ ले. ४०]   श्रीमहालक्ष्मै नम   [१६०८ चैत्र शु. २]

।। श्रीसकलगुणालंकरण अखंडित लक्ष्मी अलंकृत राजमान्य राजश्री देशमुख देशपांडे व ज्योतिषी व उपाध्ये व समस्त वेदमूर्ती वस्ती कसबे हरसूल प्रांत अवरंगाबाद व समस्त महाराष्ट्र कोंकण देशस्थ विद्वद्वैदिक गृहस्थ गोसावी यासीः—

पौष्य उपाध्ये व मोरेश्वर पंडितराव आशीर्वाद अनुक्रमे नमस्कार.

उपरि. गंगाधर रगनाथ कुळकरणी कसबे हरसूल हा ब्राह्मण मोगलापासी सेवेसी होता. कित्येक दिवस चाकरी करीत असता मोगली यावरी बलात्कार करून बाटाविला. भ्रष्ट करून यास तीन महिने बदखानीं निर्बंध ठेविला होता. तेथे यवनासी अन्नोदकससर्ग घडला. त्यानतर यास भाग्य अडीच सद्दी मनसब देऊन चाकर करून ठेविला. पाच वर्षे चाकरी करीत होता. स्नानसध्यादिक कर्मे करिता न ये यास्तव राहिले. पाचा वर्षांत अन्नोदक ससर्ग केला नाहीं. दौलत करीत असता भाग्याचे सुख टाकून, अतःकरणीं अनुताप मानून आपले जातींत यावें यास्तव दौलत सपत्ती सर्व टाकून, अनुतापास्तव राजश्री छत्रपती स्वामीपाशी रायगडास येऊन एक वर्ष गगाधर रगनाथ " दरबारीं आपणास प्रायश्चित्त द्या " म्हणऊन सरकारकून व न्यायाधीश व उपाध्ये व दानाध्यक्ष व भलेभले व ब्राह्मण व समस्त आपले ज्ञातीस शरण येऊन प्रायश्चित्त मागत होता. त्याउपरि राजश्री समस्तराजकार्यधुरधर वर्णाश्रमधर्मप्रतिपालक राजश्री छदोगामात्य स्वामी यास सर्व वर्तमान विदित जालें त्यानतर त्याहीं ब्राह्मणाचे कष्ट व अनुताप बहुत देखोनी राजश्री छत्रपती स्वामीस याचा वृत्तात विदित कला. छत्रपती कृपाळु होऊन प्रायश्चित्त द्यावयासी आज्ञा दिल्ही त्याउपरि आम्हीं राजश्री छदोगामात्य याचे सभेसीं समस्त विद्वद्वैदिक ब्राह्मणाचे संमतीने मिताक्षरादि निबध पाहोन. प्रायश्चित्त निर्वाह करून गगाधर रगनाथ यासी प्रायश्चित्त सकल्प मागोन श्र्यायत्रिस पाठाविला. तेथे श्रीगिरिप्रदक्षिणा तीनशे साठी व यात्रा दोनी इतुके चतुर्विशत्यद्ब प्रायश्चित्त पूर्वोत्तरागसहित केलें. यथाशास्त्र प्रायश्चित्त विध्युक्त प्रकारे केले......त्यावरून आम्हीं आपले पक्तीस भोजन देऊन यासीं शुद्धिपत्र दिले. हा ब्राह्मण शुद्ध जाला, सव्यवहार्य जाहाला. याउपरि यासी तुम्ही अन्नोदकादि व्यवहार यथापूर्व करीत जाणे. जो कोणी याचा ब्राह्मण्याविषयीं सदेह मानील तो देवब्राह्मण द्रोही, महापातकी जाणिजे. शके १६०८ सोळा शते आठ क्षय सवत्सर चैत्र शुद्ध द्वितीया भौमवार ह विज्ञप्ति. * मोर्तब.

---

* याखाली मोरेश्वर पडितराय, कविकलश, वैदिक व प्रल्हाद निराजी वगैरे पंचविस सह्या आहेत

संभाजीची योग्यता

शिवाजीचाच मुलगा पडल्यामुळे शिवाजीच्या कर्तृत्वाशीं संभाजीची तुलना केली जाते. दोघे हि पुरुष सनिकट आल्यामुळे एक अतिशय उच्च तर त्याचे विरोधाने दुसरा अतिशय नीच समजला जातो. शिवाजी लोकोत्तर पुरुष होऊन गेला, त्याचे हातून राज्यसंपादन झाले, तेव्हा अर्थात त्यास देवाप्रमाणे मान मिळूं लागला. ह्या प्रकाराशीं संभाजीच्या आचरणाचा विरोध स्पष्ट होऊन व्यसनामध्ये, पराक्रमशून्यतेमध्ये, व इतर हरएक दुर्गुणामध्ये संभाजी जितका दिसतो तितका हीन खचित नाहीं. चांगुलपणात तो लोकोत्तर नव्हता तसा हीनपणातही तो लोकोत्तर नव्हता. त्याच्या ठिकाणीं असाधारण असें काहीं नव्हतें. त्याचीं व्यसने त्याच्या जबाबदारीच्या मानाने किती हि निंद्य दिसलीं, तरी तत्कालीन परिस्थितीच्या मानाने तीं असामान्य नव्हतीं. म्हणून शिवाजीस ह्या टोकास तर संभाजीस त्याच्या विरुद्ध टोकास उभे करणे वाजवी नाहीं. संभाजीच्या नाशाचीं मुख्य कारणें दोन आहेत, एक नव्हे. केवळ त्याच्या अगम्या व्यसनामुळे अगर दुर्गुणामुळे एवढे मोठे अरिष्ट राष्ट्रावर आले असे नाहीं. दुसरे एक जबरदस्त कारण आहे, तिकडे सहसा कोणाचे लक्ष जात नाहीं. प्रतापी मोगल बादशाहीच्या अखिल व प्रचंड शक्तीशीं संभाजीला निःसहाय झगडावे लागले, तसे शिवाजीस लागले नाहीं. संभाजीच्या सारखीं संकटे शिवाजीवर येतीं, तर त्याची हि त्रेधा उडाल्यावाचून राहतीना. मात्र कांहीं तरी युक्ति योजून तशीं संकटे शिवाजी स्वतःवर एकदम येऊ देत नसे. आणि संभाजीस तर कावा असा मुळींच माहीत नव्हता. शिवाजी विजापूरकराशीं लढला. तर संभाजीने प्रत्यक्ष औरंगजेबाशीं मोठ्या जोराने टक्कर मारिली, आणि अनेकवार त्या बलवान बादशहास त्याने सतावून अगदी हताश केले. यामुळेच मरणाचे पूर्वी मोगलाच्या भीतीने तो संगमेश्वरी जाऊन लपला असेल हे संभवत नाहीं. साराश आज राजपुरास तर उद्या

भडोचेस, आज हबसाणात तर उद्या फोंड्यावर असा जो एकसारखा विजेसारखा चमकत होता, ज्याने अनेक मुलूख मारून मोगल बादशहास जर्जर केले गंगेच्या तीरी महा हजार विश्वास-घातकी लोकाचा मोठ्या शिताफीने समाचार घेतला. ज्याने वाघाप्रमाणे शत्रूवर उडी घालण्यास कधी हि जिवाची पर्वा केली नाहीं, त्यास औरंगजेबासारख्या बलिष्ट बादशाहाने व्यसनाधीनतेच्या वन्य अवस्थेत विश्वासघाताने पकडले आणि नीचतेने त्याचा शिरच्छेद केला म्हणून आम्ही तज्जातीयानीं हि संभाजीचा तिरस्कारच केला पाहिजे असें नाहीं. वर सांगितलेल्या कर्तबगारीबद्दल थोडाबहुत सन्मानाचा अंश त्यास आपणाकडून मिळणे रास्त आहे. निदान संभाजी विषयी नालस्ती पुराव्याशिवाय आपण खरी मानली नाहीं म्हणजे पुष्कळ झाले. कारण संशयाचा फायदा आरोपितास देणे हे निःपक्षपाताचे मर्म होय

[सरदेसाईकृत मराठी रिसायत, भाग २ पृ. ६०२]

मालवण सिंधुदुर्गची हकीकत व ब्राह्मणाचा निर्धार

सिंधुदुर्ग किल्ल्याच्या उपाध्येपणाचा तंटा लागल्या वेळीं दादभटाने मागली हकीकत सांगितली ती अशी [काव्येतिहाससंग्रह, पत्रे, यादी वगैरे लेखांक ४२१]:—

महाराज राजश्री थोरले कैलासवासी स्वामी यांणीं राज्य आक्रमण करीत असता[1] कुडाळ प्रांतास जमाव पाठवून कांहीं मुलूख कबदस्त करीत केवळ प्रांत मजकुरी होती. ते समयीं महाराज राजश्री बसनुरे प्रांतीं मोहीम करा-

---

१ शिवाजी महाराज २ शके १५८६

वया निमित्त आरमाराच्या जमावानिशी मौजे मजकूर एथे आले. त्याउपर दर्यामध्ये बेट मौजे मजकूर एथे आले. नजीक दृष्टीस पडले तेव्हा ' या बेटाचे नाव काय ' म्हणून पुसिले त्यावर कृष्ण सावत दसाई व भानजी प्रभुदेसाई प्रात मजकूर यार्णी सागितल की 'या बेटाचे नाव कुरटे ' त्यावरी राजश्री स्वामी बेटावरी येऊन जागा पाहिला ते स्थळ उत्तम, विस्तीर्ण, आटोपसारखें दिसले. त्याउपरी राजश्री स्वामीनीं आज्ञा केली कीं या जागीं बिलद किल्ला बाधून वसवावा. म्हणून आज्ञा करून किल्ला बाधावयास हुकूम केला आणि आरमाराच्या जमावानिशीं राजश्री स्वामीनीं बसनुरावरी मोहीम केली. जजिरा बाधावयास राजश्री स्वामीनीं मुहूर्त करिते समयीं पडितराव व उपाध्ये ज्योतिषी होते, तथापि आज्ञा केली कीं ' पेस्तर सपूर्ण प्रात हस्तगत करणे आहे हे कृत्य होतच आहे. ऐशियास गावीचा उपाध्या असावा ' म्हणून आपणास व आपला मामा जानभट अभ्यकर उपाध्य मौजे मजकूर असे दाखल्यास धरून आणून छ १४ जमादिलावल सन खमस मितैन मार्गशीर्ष बहुल २ ते दिवशीं किल्ला बाधण्यास मुहूर्त करून चिरा भूमीमध्ये बसविला, आणि सिंधुदुग असें नाव ठेवलें. आणि आपणास व आपला मामा जानभट यास राजश्री स्वामीनीं सागितलें कीं ' तुम्ही ब्राह्मण या जागीं सुखरूप राहणे. काहीं शका मनामध्यें न धरणे. प्रात मजकूर हस्तगत जाहालाच आहे काहीं किंचित अद्दलशाई—कुडाळापासून मामले फोड्यापर्यंत—ठाणीं आहेत, तीं दहशत खाऊन जातील ' महाराज राजश्री स्वामींचें राज्य प्रबळ होत आहे चिंता न करणें, ह्मणून अभय देऊन सागितले त्या उपर आम्हीं येथें राहिलो. पळून जावें तर यत्न नाहीं. त्यावर आपला मामा जानभट यार्णी आपणास सागितले कीं ' तू म्हणजे एका पायाने क्षीर्ण आहेस तुझे वस्तु हर कोठ जावते येवते असा अर्थ नाहीं येथे राहणे. जजिराचे उपाध्येपण चालवणे. जो उपाय होईल त्यावर आपला योगक्षेम करीं म्हणून सागितलें त्या गोष्टीस आपण मान्य होऊन या स्थळीं राहिलो.आपला मामा जानभट मालवणीं जाऊन राहिला.

---

२ मौज मालवण ४ लगडा ५ तुझ्या हातून

महाराज राजश्री स्वामींचे राज्य प्रबळ होऊन कुडाळापासून फोड्याकड वाडी गिवेश्वर देवाचे महाल पर्यंत ठाणीं बसविलीं. अद्दलशाई ठाणीं निःशेष निघोन गेलीं. आपल्या मनाच्या ठायीं निर्धार जाहला जे ' या उपर अद्दलशाईचा प्रसग होत नाहीं. हेंच राज्य प्रबल जाहले. ' असा निश्चय चित्ताचे ठायीं केला आणि या जागीं राहिलो. .. असे असता महाराज राजश्री सभाजी राजे तक्तारूढ जहाले त्याउपर महासात वर्षांनीं शाल-मतार्वे फौजेनिशीं प्रात मजकुरीं आला. त्यामुळे सपूर्ण प्रात उध्वस्त जहाला. किती एक मनुष्ये ताब्रानी धरून नेलीं. ताब्राच्या भयास्तव ज्यास जिकडे मार्ग जहाला तिकडे मनुष्ये निघून गेलीं जानभट आपला मामा मालवणामध्ये कुटुबसह होता, तो ताब्राच्या धामधुमीकरिता परांगदा होऊन गेले. कुडाळप्रातीं सपूर्ण धामधुमी जहाली त्या उपरातिक खेममावत देसाई प्रात मजकुर यांणीं महाराज राजश्री स्वामीच्या राज्याची निष्टा सोडून ताब्राचा अवलब वरिला, आणि ताब्राकडील फौजदार महमद अब्बस व अबदुल राजखान यास जमावानिशीं कुडाळास आणिले त्याच्या स्वाऱ्या मुलखामध्ये होत्या. एकेवळ मौजे मजकुरीं स्वारी येऊन कित्येक लुटी नागवा करून मनुष्ये धरून नेली. मौजे मजकूरचे देव श्रीनारायण व रामेश्वर एथे गोवध करून देवस्थाने भ्रष्ट केलीं. जजिऱ्याच्या मनुष्यास बाहेर जावयाकरिता मोगलाच्या भयास्तव सावताच्या ारस्काकरिता जागा नाहीं. कोठून दाणा गल्ला येणें तो राहिला मनुष्याम अन्न नाहीं. जो कोणी मूठमर्दीने दळांकडे जाऊन भाजीपाला आणून उदरपोषण करी तो वाचला, व कितीएक मनुष्ये जजिराच्या लोकाची मयत जहालीं. असा प्रसग जाहल्यावर चाकर लोकांखेरीज जाजिरे मजकुरी जे कोणी होते ते बिदनूर प्रातीं जाऊ लागले ते समयी जाजिराचा मुद्राधिकार राजश्री कृष्णाजी मोहिते यास होता. त्याणी व जाजिऱ्याचा तट-सरनोबत व नाईकवाडी यांणीं आपणास पुसिले कीं 'तू ब्राह्मण म्हणजे एका पायाने क्षीण आहेस तुझ्या वस्तु कोठ

---

६ मोंगल ७ पळून ८ जलदुर्ग= मालवण सिंधुदुर्गच्या ९ दाडगाईनें १० लष्कराकडे

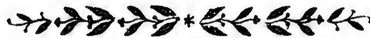
जावने असे नाहीं जजिरामध्ये अन्नाचे दुर्भिक्ष जहाले. त्याहीमध्ये कर्नाटकातून वाणी उदमी उकेंडे तांदूळ आणितात ते काहीं ब्राह्मणाच्या प्रयोजनाचे नव्हत आम्ही मराठे लोक भाजीपाला खाऊन धन्याची जागा जतन करीत आहो आमच्या निष्ठेस फलदाता ईश्वर आहे आम्हा चाकर लोकास सुटका नाहीं. तू ब्राह्मण कर्नाटकास जाणार तर सुखरूप जाणे. आम्हीं निरोप देत असो ' म्हणून आपणास सांगितले.

त्यावर आपण उत्तर दिले की ' आपण ऐसे आहा. मागे तुम्हामध्ये राहून उपाध्येपण करून सुख भोगिले आणि तुम्हास काहीं काल विलग पडल्यावर टाकून जावें ही गोष्ट ईश्वरास बरी मानवणार नाहीं व महाराज राजश्री स्वामींनीं जे समयीं सिंधुदुर्गास मुहूर्त केला ते समयी आपल्या मामास विचारिले कीं, येथे ब्राह्मण कोण राहतो. ते समयीं आपला मामा बोलिला की 'आपला भाचा दादभट येथे राहून उपाध्येपण करील' म्हणून बोलून माहाराज स्वामींचे दृष्टीपुढें आपणास उभे केले. आपण ते समयीं महाराजासन्मुख बोललो कीं आपण येथे राहून उपाध्येपण करीन म्हणून सांगितले ही गोष्ट आपल्या चित्तामध्ये आहे. ते केवळ महाराज स्वामीजवळ मी भाष्य दिल्यासारखी जाहली. त्या गोष्टीस आता माझ्या हातून अंतर करवत नाही. होणार प्राक्तनाधीन आहे कोठेहि गेलो तरी सुटणार नाहीं. असें असता ही जागा टाकून आपण जात नाहीं. तुम्हाबरोबर जसें होईल तसें होऊ ' म्हणून बोललों. त्याउपर जंजिऱ्याचे नायकवाडी यांणीं व लोकांनीं आपलें समाधान केले कीं, ' आम्हानिमित्य तुम्हीं म्हणून इतका निर्धार केला त्यास आम्ही जे अन्न मिळवू त्यामध्यें तुमच्या प्रयोजनाचे सुरई तांदूळ व नाचणे जे मिळतील ते तुमच्या कुटुंबास देऊन भाजीपाला आणू त्यातील विभाग तुजला देऊ' म्हणुन समाधान करून सांगितले. त्यावरून आपण राहिलो. त्यास जजिऱ्यामध्ये पाच वर्षेपर्यंत मोठे महारण व काडील दुःखामध्ये गडकरी याच्या घरीं लग्न, मुहूर्त, हव्यकव्य, बरे वाईट जो प्रसंग जाहला तो संपादिला ज्याने आपल्या उचिताने जे दिले

११ उकडे व सुरई असे दोन प्रकारचे तांदूळ असतात. उकडे तांदूळ भात शिजवून नंतर तयार केलेले असतात, ते ब्राह्मण खात नाहींत

ते तितके घेऊन लक्षशः मानिले. न्यून पूर्ण बोलिलो नाहीं 'कार्य निमित्ते जे सर्व प्रसंग धामधुमीकरिता तुटका जाहला असेल तो पदार्थ द्यावयास हे लोक अनमान करणार नाहींत. पदरीं नाहीं तेव्हा मजलाच कोठून देणार ?' असे चित्तामध्ये मानून कार्य-प्रसंग संपादिले. कोणाचेंहि न्यून पडूं दिले नाहीं. व कोणा समागमे खटला न केला. याप्रमाणे पांच वर्षे दु:खाची घालविली. उपरातीक सुभिक्ष प्रसंग होत चालला. महाराज राजश्री राजाराम चंदी प्रांतीं असतां राजश्री रामचंद्र पंडित अमात्य विशाळगडीं राहून संपूर्ण तांब्र कोंकण प्रांत प्रवेश केला होता. त्यास दहशत लावून निःशेष घालविला इत्यादि.

दाभोळची देशमुखी व वतनाची आसक्ती

आदिलशाहींत सरकारी कामांत काहीं चूक झाल्यामुळे दाभोळच्या ब्राह्मण देशमुखांचें वतन जप्त होऊन शिवाय त्यास मुसलमान करण्यांत आले. त्या देशमुखीसाठीं आदिलशाही अमलांत, शिवशाहींत आणि राजारामाच्या कारकीर्दीत शिरके यांनीं किती उपद्व्याप केले हे लक्षांत घेतले असतां आमच्या लोकांची वतनावरील विलक्षण आसक्ती वाचकांस कळून येईल. महाराष्ट्राच्या इतिहासाचा नीटपणीं उलगडा होण्यास ठिकठिकाणच्या वतनदार घराण्यांचे हितसंबंध व सोयरिकी यांची माहिती मिळविली पाहिजे:—

मामले दाभोळ येथील देशमुखीवतन पूर्वीं ब्राह्मणाचें. त्यास त्या ब्राह्मणापासून इदलशाहा पातशाहासी हरामखोरी जाली याबद्दल त्यास मुसलमान केले. आणि देशमुखीचें वतन कित्येक वर्षे अमानत असतां, शृंगारपुरीं

सूर्याजी राजे सुर्वे यानीं पिलाजीराव शिरके यासी आपली लेक दिल्ही. त्यानी पातशहास विजापुरी अर्ज पोचविला त्यावरून पिलाजीराव यास दाभोळ मामल्याचे देशमुखीचे वतन मऱ्हामत केले. त्याचा भोगवटा व्हावा तो छत्रपति थोरले स्वामीस तळकोंकण काबिज जाले यास्तव न जाहला. त्या उपरी कांहीं वर्षांनी थोरले शिवाजी महाराज यानीं आपली लेक राजकुवरबाई गणोजीराव यासी दिल्ही. व पिलाजीराव शिर्के याची लेक जिऊबाई संभाजीराजास केली. या उपरि कोंकणात लखम सावंत फिसाहत करून, वसाहत होऊ न देई. याजकरिता महाराजानीं पिलाजीरायास सावताकडे पाठविले. त्यानीं सावतास आणून राजास भेटवून तह करून दिल्हा ते समयीं महाराज कृपाळु होऊन ऊर्जित करावयावरी आले ते समयीं 'चिरंजीव राजकुवरबाईस पुत्र होईल,त्यास मामले दाभोळ येथील देशमुखीचे वतनाचा भोगवटा चालत नाहीं तें वतन करून देऊ' असें बोलले. त्याजवर राजश्री राजाराम साहेब ताम्राचे दाटीचे प्रसंगे कर्नाटकात चंदीप्राते गेले. तिकडे ताम्राच्या फौजा झुलफुकारखान जाऊन चंदीस वेढा घातला. ते समयीं गणोजीराव मोगलाचे चाकर असता त्यानीं स्वामीस व सौभाग्यवती ताराबाई व राजसबाई व राजकुवरसहित चंदीहून काढून रात्रीची अरणीस पावविली त्या सेवेमुळे राजश्री राजाराम संतोषी होऊन " काय पाहिजे ते मागा " ऐसी आज्ञा केली. तेव्हा गणोजीराव यानीं विज्ञाप्ति केली जे " दाभोळचे देशमुखी इदलशहानी अनामत केली होती ते त्यानी आपले बाप पिलाजीराव यासी दिल्ही परंतु भोगवटा न जाहला. त्या वतनावर कोणी वतनदार नव्हता म्हणून चंदीचे मुक्कामी राजश्री खंडो-बल्लाळ चिटणविस यास दिल्ही आहे ऐसीयासी आपणास ' आपण देऊ ' ऐसे अभयवचन पूर्वील आहे. त्याचप्रमाणे आपणास पुत्र जाला आहे. त्याचें नाव पिलाजीराव ठविले असे तरी ते वतन आपणास द्यावे. त्यावरून राजश्री खंडो बल्लाळ याचे समाधान करून, त्यास दुसरे वतन देऊ केले. आणि दाभोळचें देशमुखीचे वतन गणोजीराजे यासीं देऊन, पत्रे करून दिल्हीं, व खंडो बल्लाळ यास पत्रे दिल्हीं होतीं. येलुराहून स्वामी स्वार होऊन, स्वराज्यात स्वदेशीं आले. त्याजप्रमाणे रामोजी बिन कान्होजी

शिरके-गणोजीरावाचे पुतणे— देशी आले त्याजपाशीं वतनाची पत्र दऊन इकडे पाठविले.

[वतनपत्रे, निवाडपत्र, वगैरे पृ. ८३

---

३ स्वातंत्र्य संरक्षणार्थ युद्ध

औरगजेबाने झुलपिकारखानाकडून रायगडास वेढा देवविला. तेव्हा त्यातून राजाराम छत्रपति निसटून प्रतापगडास गेले. नतर तेथून चदीस गेले इकडे शाहु व एसूबाई मोगलाच्या हाती लागली. अशा आणीबाणीच्या प्रसगीं मराठ्यानीं एक लाख फौज जमवून मोगलाशी स्वातत्र्याप्रीत्यर्थ शेवटपर्यंत लढण्याची हिमत धरली. त्या प्रसगीं येथे दिलेले पत्र लिहिण्यात आले आहे मराठ्यात दुफळी असल्यामुळे शत्रु शिरजोर झाला होता परतु त्यानींच एकोप्याने राहण्याचे ठरविल्यावर गनीमाचा हिसाब काय असा लेखकाने आवेगाच्या भरात प्रश्न केला आहे [ख १५ ले ३४७

श्री १६१२ चैत्र वद्य ८

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके १६ प्रमोद नाम सवत्सरे चैत्र बहुल अष्टमी मदवासरे राजमान्य राजश्री बाजी सर्जाराऊ जेधे देशमुख यासि राजाआज्ञा (अभय दिल्हे) ऐसी जे मा। रतनोजी सिदे व शकराजी ढगा याजबराबरी कितेक एकनिष्ठपणाच्या गोस्टी सागोन पाठविल्या. सागितल्याप्रमाणें विदित जाले. ऐसियासि हे मऱ्हाट राज्य आहे. तुम्ही लोक त्या राज्याची पोटतिडीक धरितां तरि ते प्रांते कितेक राजकारणें आहे ते

चालणा करून + + ण जमाव करून सावधपणें राहोन स्वामीकार्य जे दृष्टीस पडेल ते मनांत आणून हस्तगत करून ठेवणे. हुजूर लेहोन पाठविणें. तेणप्रमाणे हुजूरून विल्हे केली जाईल. या प्रातीचे वर्तमान तरी राजश्री छत्रपति स्वामी स्वारी करून कर्नाटक प्रातें गलियावरी तिकडे जमाव लस्कर चाळीस हजार व हशम एक लाख पचवीस हजार जमाव जाला आहे. पुढे हि आणखी जमाव होतच आहे ते प्राती कुल पुड पाळेगार तमाम एऊन भेटले आहेती. जमेती पोख्ती जाली आहे तुर्त पुढे राजश्री केसो त्रीमळ या प्राते रवाना केले आहेती. या बरोबर सगिनात स्वार पधरा हजार व हशम पचवीस हजार देऊन रवाना केले आहेती. ते हि कादळ प्राते तुगभद्रेच्या तीरास आले आहत. खजाना हि एक लाख होनु या बराबरी आहे. त्यास आणावयास राजश्री धनाजी जाधव व सताजी घोरपडे सेना-पचसहस्री पाठविले आहेती. ते हि आठा पधरा दिवसी एतील. ते आलियावरी तो जमाव व हुजूरचा जमाव ऐसे करून त्या प्राते स्वारी होईल. तरी हे पत्र तुम्हास सादर केले असे. तेणप्रमाणे जमावानसी सावध असणे. त्या प्राते आलियावरी तुमची हि सरजामी एथे मा। रतनोजी सिंदे व शकराजी ढगे एही रदबदल केली त्याप्रमाणे चालऊन * बिता।

तैनाती सालीना होनु	गाव
५००८० खासा	४ इसाती
५०० मताजी जेधे	२ वेतनात गाव
१०००	६

सदरहु प्रमाणें हजार होनु तैनाती व गाव इसाती व मुकासे मिळोन सा गाव कार्यभाग जालीया देऊन. तरी तुम्ही आपली खातरनिशा राखोन स्वामीच्या पायासी एकनिस्टता धरून स्वामिकार्य साध्य होए ते गोस्टी करणें. गनीमाचा हिसाब काय आहे ? तुम्ही लोक जेव्हा मनावरी धरिता तेव्हा गनीम तो काय आहे. ? गनीमसा तुम्ही लोकीं केला आहे. ते

---

* चालऊन = चालऊं.

तुम्हीच लोक या राज्याची पोटतिडीक धरिता तेव्हा औरंगजेबाचा हिसाब धरीत नाहीं ऐसे बरे समजोन लिलिल्याप्रमाणे वर्तणूक करणे व औरंगजेबानें मऱ्हाटे लोक आहेती त्यास मुसलमान करावे ऐसे केले आहे. त्यापैकीं मुसलमान केले मा। नेतोजी राजे व साबाजी घाटगे व जानोजी राजे व कित्येक ब्राह्मण हि ए प्रातींचे बाटविले. पुढे हि तलबा गेला आहेती. तिकडून तमाम मऱ्हाटे लोक होते ते आपला जमावानसी आम्हाकडे एताती. हालीं रा। हाणवतराऊ निंबाळकर व सटवोजी निंबाळकर बाजे सरदार आले आहेती. पुढे हि कितेक एनाती ऐसे गनीमाचे लष्कर उठोन हुजूर जमाव होत आहे. ईस्वर करितो तरी फते च आहे. लिहिले प्रमाणें हिमती धरणे. जाणिजे छ. २० जमादिलाखर सु॥ तिसैन अलफ. आज्ञा प्रमाण.

उशींतल्या कागपत्रांची चोरी

चिपळूण येथील देशकुलकर्ण्याचे मूळ पुरुष नरसीपत त्याचा नातू काळो परशराम वतनाचें काम चालवीत असता दावेदारानीं मारिला. पुढे त्याचा मुलगा अतो काळो लौकरच मरण पावल्यामुळे वृत्ती चालविण्याची जबाबदारी काळो परशरामाची बायको गोतमाई इच्यावर आली. तिने तिमाजी भास्कर व गंगाजी भास्कर हेळवाककर यास मुतालीक नेमिले. हेळवाककरानीं गोतमाईस विश्वास दाखवून वतन आपल्या मालकीचे बनविण्याचा विचार केला. तेव्हां:—

" विजापुराहून अफजलखानास राजश्री सिवाजी राजे यावरी नामजाद केले. अफजलखान वजीर, त्याही बराबरी पादशाहाचीं फर्मानाचीं डौले करून घेतलीं होतीं, हे वर्तमान तिमाजीपतास श्रुत जालि-

यावरी याहीं कामी ्यानतराऊ यास वष करून या खेरीज तीनसे नावा विजापुरास पोचवाव्या ऐसा करार दाद करून फर्मानाची डौले होतीं त्यापैकी आपल्या नावे [एक] फर्मान करून घेतला. त्यामध्ये गौतमाबाईची अफलाद लेहोन रुजु पडे ऐसे करून जाहिराणा न करता चिपोलणास आले ऐसियास माहजर पाहिजे म्हणौन जेथे स्नेह त्यास श्रुत करून फर्मानाप्रमाणें माहाजर करून घेतले. अनकूल होते तेवढियाच्या साक्षी घतल्या. केशव सेट व गागसेट सेटिये हे नामधारीक. याची साक्ष अल्बता असावी म्हणौन प्रसगोचित त्यास सागितले. त्याही उगेच मान्य केले से केले. आणि त्या अपरोक्ष गौतमाईस आणून पुसिले कीं "तिमाजी पर्ती आपल्या नावे पादशाही फर्मान करून घेतला. आता महाजर करिताती कितेकानीं साक्षी केल्या. आम्हास हि साक्ष करा म्हणौन आमचे भेटसि आले हे वर्तमान तुम्हास काहीं कलले कीं नाहीं " त्यावरी ते कष्टी होऊन बोलिली कीं " हे वर्तमान आपणास आजीवरी कलले नाहीं." तव्हा सेटीने पुसिले कीं " तुम्हापासीं काहीं कागदपत्र वतनाचे आहेत कीं काय ? " त्याउपरी ते बोलिली कीं ' आहेत.' त्याउपरी तऱ्ही सावध होऊन कोण्हास दृश्य न होता जतनेनें वागवणे त्यावरी बाइकोची जात. कागद दुसरे जागा ठेवावयास योजेना तव्हा त्रिरकुटे घालून उसा घ्यावयास उसी करून त्यामध्ये कागदपत्र होते, तेवढे अशेष घालून उसी ठेविली. रोज उठोन उसी दडपून पाहता कागद दरम्यान आहेत ऐसे कलत गेले. तो तिमाजीपतास अगत्य जाले कीं आपण फर्मान व माहाजर आपले नावे करून घेतला परतु गौतमाईपासी कागदपत्र असतील त्याचा अतस्ते शोध करून हस्तगत करावे म्हणौन कार्याकारण तीपासीं येऊन आपले कितेक सुखदुख तिचे मन द्रवे ऐसे करू लागले. उसा उसी होती तेथे हात चालवून उसीमधे कागद आहेत ऐसा तर्क दिसोन आला तव्हा प्रसग पाहोन खर्डयाचे गुडाळे करून उसीमध्ये घालोन पाहिले कागद ठेविले होते ते काढून घेऊन खर्ड ठेवले गौतमाआई सदा पहात असे तैसे पाहू लागली. तो पाहिल्याच प्रमाणे कागद आहेत ऐसें प्रत्ययास येत गेले. त्यावरी कितेका दिवसी सदेह निर्माण झाला म्हणोन उसी उघडून कागद पाहो लागली. तेंव्हा बुके फुरसी खरडे हे कलताच तिमाजी

पताच्या घरात जाऊन पाच बोंबा मारून " फर्मांना मध्ये माझे लेकीचा औप म्हणोन लिहितोस तरी तू माझ्या बटकीचा लेक कीं काय ? " असा धोकणा केला. "

---

* सत्याग्रहाचा मासला

यानतर बरीच घालमेल होऊन माहादाजी अनत सुभेदार याच्या कारकीर्दीत तिमाजीपताची हकालपट्टी झाली, व गौतमाईच्या बहिणीचा मुलगा कृष्णाजी सोमनाथ याची वतनावर नेमणूक झाली. परतु सभाजीच्या कारकीर्दीत पुनः वाद उपस्थित झाला तो असाः—

" राजश्री सभाजी राजे याच्या कारकीर्दीस राजश्री आनाजीपतीं प्रसग केला कीं सगमेश्वराच्या देशकुलकर्णास कोण्ही खावद नाहीं. तेवढें वतन मोहर्बी मेहरबान होऊन आपणास मऱ्हामत करावे. त्यावरून मनास आणून सगमेश्वरचे वतन देशकुलकर्णाचे अनाजीपतास दिल्हे तेच प्रसगीं राहुजी सोमनाथ अनाजीपतास बोलिले कीं ' तुमच सिवेसेजारी आपणास हि एक वतन द्यावे ' त्यावरून राहुजीपतास चिपोलणचे देशकुलकर्ण वतन करून दिल्हे. त्या फडास कृष्णाजीपतीं जाऊन सा महिने वाद मागितला. परतु सरकार कारकुनापुढे याचे माडेना. राहुजीपताचा मुतालीक माहालास आला. हे वाद सागत जर्जर जाले तऱ्ही दरबारीचा पिछा सोडिला नाहीं. इतकियात राजश्री कबजीबावा सगमेश्वरीहून रायगडास जाताबराबरी राहुजीपत चिपोलणास आले. माहाजर करोन घ्यावा म्हणोन लोकास तश्रीफा घ्यावयास दोन दीडे कपडे खरेदी करून अगोदर आपण चिपोलणास आले. राजश्री कबजीबावा परशरामीं येऊन भोजनास राहिले. ते प्रसगीं कृष्णाजीपतीं विनाजी बराबरी दोघे त्याचे पुत्र देऊन कबजीबावा बाहेर येताच तीघानीं पायाबरी घालून घ्यावे ऐसे सिकवून पाठविले. तेणेच प्रमाणें या तीघानीं येऊन कबजीबावाच्या पायाबरी घालून " जुलूम होतो दाद द्यावी " म्हणौन अर्ज केला. त्यावरून कबजीबावा अनतापी होऊन कोनेरीपत कारभारी यास

---

* हा भाग मागील प्रकरणाचा उत्तरार्ध आहे,

रागेजोन सांगितले कीं " यो बडा जञ्याल हमारे नजीक किस सबब हयाल हुवा ? इसका करी देखकर निशा करो फेर हमारे पास गरगशा आने न द्यौ " म्हणोन सांगितले त्यावरून कोनेरीपंतीं त्यास उठवून " उदैक तुमचा निवाडा करितो " म्हणौन आपणाकडे आणिले. कुल हकीकत कृष्णाजी पंताच्या मुखातरे रायगडी आइकिली च होती. त्यावरी कबजी-बावा भोजनास बसले ते समई पंडितानीं येऊन न्यायनीतीच्या शास्त्राच्या चर्चा केल्या त्यामध्ये सहज एकाच वृत्तिछेद करून दुसऱ्यास दिल्हियानें त्या पापास जोडचि नाहीं म्हणौन वाक्ये चालिलीं ते च समई कोनेरपंत येऊन कबजीबावास सांगितले कीं " त्या ब्राह्मणाची मनसुफी बरहक मनास त्याचे वतन खरे येथे संदेह नाहीं. राजद्वारीं बलात्कार होऊन त्या गरीबाचा उच्छेद होतो " म्हणौन सांगितले त्याच्या सांगण्यास आणि शास्त्राच्या वाक्यास एक जाले त्यावरून त्याचें मन द्रवोन राहुजीपंतास सांगोन त्याचे वतन दूर करून याचे यासच द्यावें ऐसा आपले मनीं निश्चय केला. तो चिपोलणीं राहुजीपंतीं त्वरा करून माहाजर करून लोकास तश्रीफा द्यावयासि तमाम लोकास ताकीद करून चाटे पडवीस जमा केले. तो कृष्णाजीपंतीं विनाजसि सांगितले कीं तू दोघे मुल घेऊन सभागण वठली असेल तेथे उभे राहोन ठमामा " जुल्म होतो " म्हणौन बोंबा मारा म्हणौन त्यास सांगोन पाठाविले.त्याचप्रमाणे याही केलें त्यावरून मूळारभीं अप-शकून मानून तमाम लोक भरारा एकाकेंच उठोन आपल्या घरास गेले. राहुजीपंत हिंवमलेसे तोंड करून, खटे होऊन परशरामास गेले कबजी बावाची हि भेटी होताच कबजी बोलिले कीं "राहुजी पंडित, तुम बुडे होकर राज्याजीका निशा करकर गरीब बमणका बतन लेकर तुम लेते हो. ये मनसुफी हम जानता नई. " म्हणौन निभ्रसून सांगितलें. कबजी बावा स्वार जाले. राहुजीपंत हि डोलीमध्ये बसोन त्या बरोबरी गेले. तो वाटेत कृष्णाजीपंतीं जाऊन डोली उभी करून राहुजीपंतास बोलिले कीं " राहुजी नाना, तू म्हातारा जाला आहेस. उद्या मरून जा-शील. तुजपाशी पटकुल अपरांपर असतां तुझ्या पुत्रास काय उणे आहे ? हे टाकून माझ्या आंगावरील घोंगडी जुनी बलात्कारानें हिरोन घेतोस हे तुझें

काण भूषण ? " ऐसे होऊन बोलताच राहुजीपतीं दोन्ही हात जोडून " या उपरी तुझ्या वतनाच्या वाटेस अजीपासून जाईल तो तुझ्याच बट-कीचा लेक असेल " म्हणौन सांगोन कृष्णाजीपतास निरोप देऊन राहुजी-नाना स्वार होऊन गेले. हे कलम वारले. तरी कृष्णाजीपतीं भगवी कापडे करून उपोषणे आरंभून रोज राजे बाहेर येताच मुजरा करूं लागले या-उपरि राजे गागोलीस आले. तेथे हि पिछा सोडिला नाहीं. एके दिवशीं राजे डोहो बांधिला होता तेथे होडिया घालून खुशालीस जागा केला होता तेथे राजे येताच कृष्णाजीपतीं उभे राहोन हाका मारिल्या. " साहेब सर्वज्ञ, शास्त्राचा अर्थ, स्वतः पंडिताचा निशा होय ऐसा करितातीं. ऐसे असोन माझे पारपत्य होत नाहीं. " म्हणौन अर्ज केला त्यावरून राजानीं प्रल्हाद-पंतास पुसिलें त्याही सांगितले कीं " थोरले माहाराज होते ते थोराची भीड पडली तरी एकाचे वतन काढून दुसऱ्यास सहसा दिल्हे नाहीं. आणि साहेब माहाराज-पुत्र. भिडेभाडेने या ब्राह्मणाचे वतन खरेखुरे असता बला-त्कारानें काढून दिल्हे. " त्यावरून राज्यानीं राहुजीपताचे कुलकर्ण दूर करून कृष्णाजी पतासच करार करून राजश्री प्रल्हादपतीं राजपत्र व आ-पले पत्र वेंकाजी निंबदेव दाभोलेस सुबेदार होते त्यास आणून आपले वतन चालवूं लागले ' या उपरि दुसऱ्यास खलेल करावयास गरज नाहीं ऐसे राजपत्र खरेखुरे होऊन बिलाकुसूर चालऊं लागले.

त्याउपरि राहुजीपत मृत्य पावले दोघे पुत्र कासी राहुजी व त्र्यंबक राहुजी यास घेऊन राहुजीपताची स्त्री राजश्री रामचंद्रपतापासी विशाल-गडास गेली. तेथे या कुलकर्णाचा प्रसंग केला. तेथे चालवावे हे अगत्य देखोन त्यास दोन तकसिमा, कृष्णाजी पतास एक तकसीम देऊन समजाऊन पाठवावे ऐसा तह केला. परंतु कृष्णाजीपत नाइकेत. " कुडीमध्ये आत्मा आहे तो सोडून जात नाहीं. देहं वा पातयेत् । अर्थं वा साधयेत् ॥ " हे गोष्ट चितात धरून मरणास धरणें घेत बसले. रोज उठोन राहुजीपताची स्त्री, बाजी आणि कृष्णाजीपत देहावर संकल्प करून फड सोडिला नाहीं. तेव्हां एके दिवशीं रामचंद्रपतास राग येऊन बलात्कारें कृष्णाजीपतास गडाखाले घातले. उघडे बोडके दरवाजापाशीं येऊन योगासन घालून बसिले.

तो राजश्री नारो नीलकंठ—रामचंद्रपंताचे वडील भाऊ—जंजिरे विजय_दुर्गाहून रामचंद्रपंताचे भेटीस विशालगडास आले. त्यास आणावयास पुढे सामोरे रामचंद्रपंत गेले. तो दरवाजियापासी कृष्णाजीपंत उघडे घोडके आसन घालून बसले होते ते देखिले. तेव्हा पंताचे मन द्रवोन बराबरी दिवटिया देऊन गडावरी पाठविले. दुसरे दिवशीं प्रसंग पडला तो राहुजीपंताच्या पुत्राची भीड मोडेना कृष्णाजीपंत ऐकेतना. तेव्हा एखादा अनर्थ होणार, कृष्णाजीपंत तामसी जिवाचयर उदार होणार. तेव्हा सभासद भले लोकीं कृष्णाजीपंतास बहुता प्रकारें सांगितले कीं " तुमचे कुलकर्ण उद्या तुमच्या हातास येईल प्रस्तुत ये प्रसंगीं पंतीं तह केला की दोन तकसिमा त्यास, एक तकसीम तुम्हास देताती ते तुम्ही मान्य करा" म्हणौन नाना प्रकारे बोध केला त्यावरून शांत होऊन कार्याकारण प्रसंगानरूप मान्य करून आले तो मोगलाचा धुदकार जाला. जागा जागा फौजा येऊन साताऱ्यास सर्फखान बिलगला सेख निजाम विशालगडास येऊन वेढा घातला. तमाम कोकण मोगलास कबूल जाले. अगदी वतनदारी विष्कळीत जाली. राहुजीपंताचे मूल परभारे च मोगिरीस गेले. त्याउपरि कितेका दिवसीं निवळ होऊन लोक आपापले जागा येऊ लागले. तो राजाराम चंदी मोगलियानीं घेतलियावरी त्याप्रांताहून सातारियास येऊन राहिले तेथे सारे कारकून आले. तेथे हरीपंत—कृष्णाजीपंताचे पुत्र-सातारियास गेले राजे माडीवर बसले होते. त्यास जाऊन भेटले. वर्तमान निवेदन केले तेव्हा राजानीं हरीपंताबराबरी चोपदार देऊन कोनेरीपंत न्यायाधीश याकडे पाठविले. त्यास जाऊन भेटले. त्यास पाहिली हकीकत कळली च होती. व याहीं आपले स्वमुखे सांगितले. तव्हा कागद करून द्यावे म्हणौन कोनेरपंत राजास पुसावयास आले. तेव्हा परशरामपंतीं ++ सांगितला कीं " विनाजीच्या च पुत्रानीं उपभोग करावा ऐसे पत्र करून देणे." हरीपंताचे नाव नाहीं म्हणौन खलेल पाडिले. कोनेरपंत हरीपंतास म्हणो लागले कीं ' तुमचे नाव लेहावयास तुम्हापासी काहीं कागदपत्राचा आधार असेल तरी दाखवा. त्यावरून तुमचे नाव लेहोन पत्रे करून देतो. ' तेव्हा हरीपंतापासी विनाजीने पत्र लेहोन दिल्हे होते कीं " आपल्या

पुत्रांनीं व हरीपतीं मिळोन वतनाचा उपभोग वौंपपरंपरेने करावा '' म्हणौन पत्र होते ते कोनेरपतास दाखविले. त्यावरून राजास व परशरामपतास सांगोन ते पत्र दाखवून ' याचे नाव लेहोन द्यावे ' ऐसी परवानगी घेऊन पत्रामध्ये याचे हि नाव लेहोन राजपत्रे करोन सिध कलीं तो राज्यास काहीं पैकियाची गरज लागली. म्हणौन कोनेरपताकडे ऐवज न्यायाधिशीची ते प्रसगीं होती तेवढीवरी ऐवज नावनिसीवार लिहिला. त्यामध्ये हरीपताच्या नावे दोनी से रुपये घेणे म्हणौन लिहिले. त्यावरून दो शा रुपयाचे त्वष्ट यास लाविले. रुका न मिळे. कागदपत्र तयार जाले तेव्हा कर्जवाम मिळाले तैसे घेऊन दोनी से रुपये वेऊन कागदास सिके होऊन हरीपतास निरोप देविला ते दरवाजियास आले. तो राहुजी-पताच्या दोघा पुत्रांनीं मारगिरीहून येऊन दरवाजियापासी हरीपतास अरगटून माघारे राजसनिध नेले राजापाशी सांगितले कीं '' आपणास चिपोळणचे कुलकर्णाचे वतन संभाजी राजे यानीं दिल्हे आहे. तेणेप्रमाणे साहेबीं द्यावे.'' त्यावरून राजाराम बोलिले कीं '' दाजीने एकाचे वतन काढून एकास काय समजोन दिल्हे ? आम्ही मनास आणून ज्याचे त्यास च सरे. तुम्हास निसबत नाहीं. या उपरी कुलकर्णाची चर्चा करायास गरज नाही '' म्हणोन पष्ट सांगोन हरीपतास वतनाच्या वतनावरी पाठविले हे कलम.*

[द्वितीय समे. वृ. १८३६ पृ ६६

यवनास भग्न करूं तेव्हां खंडणी द्या

औरंगजेबाच्या अफाट सैन्यापुढे मराठ्याचा प्रथम टिकाव न लागल्यामुळे राजाराम छत्रपति जिंजीकडे गेले. परतु त्याना आपण पुनः महाराष्ट्रात

* चित्रमयजगत् १९१४ फेब्रुवारीचा अंक पहा.

परत येऊन यवनाची हकालपट्टी करू अशी खात्री होती. दक्षिण महाराष्ट्रातील संस्थानिकाना देखील ही गोष्ट संभवनीय दिसत असल्यामुळे ते मराठ्याशीं या धोरणाने गुप्त तह करून सलोख्याने वागण्यास तयार असत. अशा पैकी सोंध्याचे संस्थानिक हे एक होते. हे यद्यपि मोंगलाचे अंकित बनले होते तरी राजाराम छत्रपतींशीं आतून संबंध ठेवीत. याचा फायदा घेऊन मराठे मुत्सद्दी या संस्थानिकाशीं कशा प्रकारचे करारमदार ठरवीत याची कल्पना येथे दिलेल्या पत्रावरून येण्याजोगी आहेः--

अप्रकाशित. सोंधेकर-दप्तर]   श्री   [१६१८ आषाढ शु. १५

+महादेव

राजश्री सवाई सदाशिव नाईक
सोंधे गोसावी यासी

०॥ छ अखंडितलक्ष्मी आलंकृत राजमान्य

प्रति राजश्री राजाराम छत्रपति. उपरि तुम्ही मा। बायाजी विठल व रायाजी रखमागद यासमागमे पत्र पाठविले होते ते पाऊन लिहिला अभिःप्राव व उभयेतानीं कित्येक स्नेहाचे प्रसंग मुखवचनीं सांगितल्यावरून त्यासारिखे अंतःकरणास आणून त्याचे उत्तर उभयेता मशारूनइलेस सांगून त्या हातीं तुम्हास लिहिविले व आम्ही आपले उत्तर हि पाठविले. येैसे उभयेपक्षीं उत्तर प्रतिउत्तर पाठवीत असता मग तुम्ही आपणाकडील भले मनुश रा। कोनेरपंत याचे विद्यमाने रा। मल्वाजी रखमागद यासमागमे निर्वाहपूर्वक सांगून पाठविले. तेहि राजश्री शंकराजी पंडित सुमंत व राजश्री निलो कृष्ण याचे गुजारतीने विदित केले कीं उभयेपक्षीं पूर्वापर स्नेह सारोधार चालोन आला आहे व पुढे हि उतरोतर चालावा येैसीयासी पंजमाहाल देशदुर्गादि आपणास मोकरर करून पारंपरा चालावे येैसे निर्वाह करून भाषापत्र द्यावे यासी देऊ करार केले मल्ला होन प्रलयेवटी २२२०० बावीस हजार दोन सें नेम करून लिहून पाठविले. यावरी यासी मान्य करून

+ हीं अक्षरें मूळपत्रात बाळबोधींत लिहिलीं आहेत या पत्रात पुढें श्रीची आण असें म्हटलें आहे त्या ठिकाणीं श्री महादेवाची आण असें समजावें.

सदरहु पजमाहाल देशदुर्ग तुम्हास आम्ही आपुले मनःपूर्वक भाव संवत्सरीं मोकरर करून दिल्हे विा . येकून माहाल ५ पाच व कोट ४ च्यार व गड ४ च्यार यासी नख्त होन प्रलय घटी बावीस हजार दोन स घेऊन तुम्हास सदरहु माहाल ५ व कोट ४ व गड ४ दिल्हीं आहेत तुम्हीं आपले वौशपारपरेनें अनुभवून सुखरूप असणे तुमचे देश विलायत मोधे देहाये देखील हुडवा वगैरे मुल्क तालुका बकापूर व आम्हीं क्रियापूर्वक दिल्हे माहाल पाच व कोट च्यार व गड च्यार यैस तुमचे असे सदरहु विलायेतीस आम्हाकडून उपसर्ग होऊ देणार नाहीं यासी दरसाल पैके आम्हास देवे तरी हालीं तुम्ही यवनासी देत आहा त्यास भग्न करून मग तेच द्रव्य आम्ही घेऊन. यावितीरिक्त ताम्राचे कबजातील राज्य तुम्ही बाधून घेणे त्यासी दरसाल तुम्ही काय द्रव्य देणें करार कराल ते च आम्ही आपले सामराज्य वैभोगादि त द्रव्य तुम्हापासून घेणारास भग्न करून तेच प्रा दरसाल द्रव्य आपण सालेसाल घेऊ ते हि मुल्क तुम्हास च चालवून देऊ शत्रचा उपर्सग तुम्हास जालियाने त्याविशई आपली फौज पाठऊन उपराला करून स्नेहासी कर्वी अतर पडणार नाहीं क्रियापूर्वक दिल्हीया वचनासी या लिहिलेमध्यें काही अतराय पडेल तरी आम्हास आपले श्री चीआण असे. अतःकर्णपूर्वक या प्रसगाची श्रींचा बेल व कसेची माल व रोटी काढून पाठविले आहे ते घेऊन तुम्ही याच प्रा स्नेह चालऊन दिवसे दिवस अभिवृधी करणें + बहुत लिहिणे तरी सुज्ञ असा मर्यादेयं विराजते.

पौ धातसवत्सरे आषाढ सुा १५

+ येथून अक्षराचें वळण निराळें आहे

१३३

राजमाता येसूबाईवरील कठिण प्रसंग

हे पत्र मातुश्री येसूबाई साहेब (म्हणजे संभाजी महाराजाच्या पत्नी) यांणी अहमदनगरच्या किल्यात कैदेत असता श्री देव, चिंचवड, यास लिहिले आहे त्या वेळीं येसूबाई साहेबांची फार हलाखीची स्थिति झाली होती. संकटाचा परिहार व्हावा या हेतूने त्यांनीं चिंचवडकर देवाकडे पत्रद्वारे धाव घेतली आहे. [वार्षिक इतिवृत्त शके १८३७ पृ. २९८]

॥ श्रीशंकर १६२७ वै. शु. ७

राजश्री श्री देव स्वामीचे सेवेसी

॥ श्रीमत् परमपूज्य तपोनिधी मुक्तिदायक सकलगुणालंकरण देव-मान्य वरदमूर्तीपरायण राजमान्य राजश्री

आज्ञाधारक सेवेसी मातुश्री येसूबाईसाहेब दोनी करकमल जोडून चरणा-वरी मस्तक ठेऊन साष्टांग नमस्कार विनंति. उपरि. येथील क्षेम तागाईत वैशाख सुध सप्तमी गुरुवार जाणऊन मुकाम अमदानगरीं दुर्गांत स्वामीच्या आशीर्वादेकरून यथास्थित असे. स्वकीय कुशल–लेखन–आज्ञा केली पाहिजे. विशेष. बहुत दिवस जाले स्वामींनी आशीर्वादपत्र पाठवून बालकाचा परा-मृश केला नाहीं याकारिता चितास स्वस्थता होत नाहीं. ते देव जाणे. तरी स्वामींनीं येणारा मनुश्या बराबरी प्रतिक्षणी आशीर्वादपत्र पाठवीत गेले पाहिजे. विशेष. आमचे वर्तमान तरी स्वामीपासी सत्य च लेखन केले पाहिजे. चिरंजीव दाजी[1] तों पृथ्वीपतीसमागमे[2] गेले. आम्हास सार्वभोमाची आज्ञा जाली कीं 'अहमदानगरास जावें.' आज्ञेप्रमाणें आम्हांस अहमदानगरास घेऊन आले. तेथे आलियावरी आजी पांच मास जाले. परंतु खर्चाची

१ शाहु. २ औरंगजेब

बहुत तगचाई जाली. काय निमित्य तरी सार्वभोम दूर गेले. आमचा तनखा जो दिल्हा तेथे ताम्रांनीं व हरिभक्तानीं व काहीं काळाने करून प्रतिकूळ जाली, यामुळे द्रव्य येणे राहिले. येथे अहमदानगरीं साहुकाराचे पाच सात सहस्र अम्हस्वै[३] जाले. आता कोण्हीं देत नाहीं. मागिल्या च पैकियास तगादे लाविले आहेत त्याच्यामुळे बहुत कष्टी होतो. तो दुःखसागर स्वामीस काय म्हणऊन ल्याहावा ? स्वामीच्या सेवेसी रायाजी जाधव पाठविला असे. तरी माहाराज कैलासवासी स्वामी गेल्या तागाईत आपणावरी हा कसाला प्राप्त जाला. इगळास वोळवे लागले. बरे, होणार भविष्य त्यास यत्न काय आहे ? आता एक स्वामी वितरिक्त आणीक कोणाचा भरवसा या समयात नाहीं. एक स्वामीच क्लेश परिहार कारितील इतराच्याने काही होण नाहीं तरी साराश गोष्टी कीं ब्रह्मस्वापासून मुक्त केलियाने बहुत कीर्ति स्वामीची आहे. आणि पाऊसपाणी जालियावरी स्वामी ज्या पासून देवितील त्यास प्रविष्ट करून. परतु हा समय आम्हावरी कठीण पडला आहे. आपले कोणी येथे प्रतिपक्षी नाहीं ऐसा प्रसग प्राप्त जाला आहे. याचे निवारण करणार स्वामी आहेत माझी उपेक्षा केली न पाहिजे वरकड चिरजिवाकडील सामराज व आमचे वर्तमान रायाजी मुखातरीं चरणापाशीं विनाति कारिता श्रुत होईल, ते सत्यच मानणे. विशेष ल्याहावे तरी आपण अज्ञान, मूढ असे. लिहिता येत नाही. अथवा ज्ञान हि नाहीं. त्याहि वरी आपणाजवळीं कोण्ही शाहणा कारकून नाहीं. आवाक्षराची क्षमा केली पाहिजे. कृपा आशीर्वाद निरतर करीत गेले पाहिजे कृपा आसो दीजे जाणिजे मो

सेवेसी सेवक बसवताने चरणावरी मस्तक ठेऊन सा दडवत विनाति उपरी लिा परिसिजे. मी सेवक असे. आशीर्वादपत्र पावीत जाणे जाणिजे हे विनति.

रा छ ११ माहे मोहरम सन ४९ हे विज्ञापना.

---

३ कर्ज, देणं

संताजीचा पराक्रम

सर्व सरदारमंडळी मिळोन फौजा जमा केल्या. तीस चाळीस हजार फौज जमली. जुलफिकारखान यास पादशहा यानीं रायगडास पाठविले त्यानीं येऊन मार्चे दिले. हें वर्तमान पन्हाळ्यास समजल्यानंतर 'रायगडास वेढा पडला, आपण पायबंद[1] लावावा, म्हणजे ओढ पडेल, रायगडचा वेढा उठेल' म्हणोन आपली फौज तयार करवून बाळ जोशी संगमेश्वरकर याज-कडून मुहूर्त आणऊन अमात्य यानीं धनसिंगराव जाधवराव मुख्य सरदार, पोटीं सरदार–पथकें त्यांचे स्वाधीन केले त्यात संताजी घोरपडे यांचे पथक हि स्वाधीन केले फौजेसुद्धा धनसिंगराव जाधवराव यानीं मपलत करून श्रीमहादेवाकडे[2] गेले. कारण पादशहाच्या फौजेची ओढ आपल्याकडे पडावी मैदान मुलकात लढाई द्यावी.' मराठी फौज आहे' असे पादशहास कळावें' याजउपरि पादशहास 'मराठी फौज आली' हे वर्तमान तुळपूराचे मुक्कामीं समजल्यानंतर रणमस्तखान व शास्ताखान फौजसुद्धा रवाना केले. त्यासमयीं जाधवराव यास संताजी घोरपडे बोलिले कीं "पादशहा यांची फौज एक दोन मुक्कामावर आली आहे. फलटणचे आश्रयास आपण लढाई द्यावी पाठीवर डोंगर असावा माझ्याबरोबर दोन हजार स्वार सडे एकांडे निवडक द्यावे शिवाय माझे पथकानिशीं तुळापूरचे मुक्कामीं जाऊन बराय-खुद पादशहा याजवर मी छापा घालितो. मराठे आहेत असे खाशास कळवून येतो." या प्रकारें बोलिले असता जाधवराव 'फार चांगले! शाबास!' असे बोलून घोरपडे यांचे खास पथकाशिवाय दोन हजार निवडक एकांडे व विठोजी चव्हाण असे बरोबर दिले. तितक्यानिशीं संताजी घोरपडे निघोन डोंगराच्या आश्रयानें जेजुरीस श्रींचें दर्शन करून, दिव्याच्या घाटाखालीं जाऊन झाडींत मुक्काम केला. तेथून मध्यरात्रीचे

---

१ पायबंद लावणें=बाहेरून हल्ला करून वेढ्याचे कामास व्यत्यय आणणे
२ शंभुमहादेव ?

अमलात तुळापूरचे मुक्कामीं जावयास मार्गाने जाताना ऐलीकडे तीन कोशावर छबिन्याचे स्वाराची गाठ पडली. त्यास सांगितले कीं " पादशहाचे लष्करातील हिंदु सरदार शिर्के व मोहिते वगैरे आहेत त्याजकडील आम्ही छबिन्यास गेलो होतो. मुबादल्यास आले म्हणून माघारे जातो." अशी पक्की खूण सांगितल्यावरून त्यांणीं हि मार्ग दिला. यांणीं लष्करात शिरून छापा घातला त्या काळीं लाखो फौज असता दोन तीन हजार स्वारानिशीं छापा घालून बहुत तसनस करून पादशहाचे डेऱ्याचे तनावे तिघे बंधु घोरपडे व चव्हाण यांणीं तोडून डेऱ्याचे सोन्याचे कळस दोन्ही घेतले. याजकडीलहि स्वार थोडेबहुत पडले. पादशहाचे फौजेचा दुभाग करून गटानिशीं निघोन सिंहगडचे झाडींत आले सिंहगडावर प्रतापराव गुजर याचा लेक सिदोजी गुजर हे किल्लेवर होते त्यास वर्तमान कळलियानंतर खालीं येऊन यांशीं भेटले. याची बरदास्त केली. जखमी होते ते त्याच्या स्वाधिन केले ते किल्यावर नेले. दोन मुक्काम त्या झाडींत करून तेथोन निघोन भोरावर येऊन, पुन. घाटाखाले उतरून, रायगडाचे सधान राखून जुल्फकारखाचे फौजेवर छापा घालून, त्याची तसनस करून, त्यातील पाच हत्ती घेऊन पारघाट चढून, वाई सातारेवरून पन्हाळेस येऊन, महाराजाचे दर्शन घेऊन पादशहाचे डेऱ्याचे कळस आणलेले पुढे ठेवले. पाच हत्ती पुढे केले. त्यासमयीं महाराजाची मर्जी बहुत खुष होऊन, वस्त्रे भूषणे देऊन, तिघे बंधु व चव्हाण यास किताबती दिल्या. प्रथम लढाई शिवाजी महाराजाचे नावावर केली, यश आले, आणि बादशहाचे डेऱ्याचे कळस हस्तगत जाले, पाच हत्ती मिळाले हा संतोष मानून संताजी घोरपडे यास ममलकतमदार ही किताबत व दुसरे बंधु बहिरजी घोरपडे यास हिंदुराव ह्मणून व तिसरे बंधु मालोजी घोरपडे यास अमीरूलउमराव व विठोजी चव्हाण यास हिंमतबहादर अशा किताबती देऊन शितोळे यास घोरपड्याच्या पथकाची सरनोबती सांगितली. याप्रमाणे संताजी घोरपडे याचा पराक्रम पंत अमात्य यांणीं पाहून महाराजास सक्त विनंति केली कीं " संताजीचा पराक्रम अतिपराकाष्टेचा. किताबत दिली ही यास योग्य नव्हे. आपले फौजेत सेना-

पति नाहीं. पूर्वी हंसाजी हबीरराव मोहिते बंडिकर होते, हे वारले, सांप्रत त्यांचे कोणी नाहीं सबब घोरपडे यास सेनापतीची वस्त्रे द्यावीं. मर्दुमी बहुत केली पादशहाचे डेऱ्याचे कळसच आणून जुल्फकारखान यांचे पाच हत्ती आणिले. त्यापेक्षा याची मर्दुमी कोठवर वर्णावी ? यास्तव स्वामींनीं कृपा करून पदाधिकार द्यावा." असे ऐकोन महाराज बोलले कीं "आमचे मनात धनसिंगराव जाधवराव यास हें पद द्यावे असें होते. परंतु तुमची मर्जी यास देण्याची तरी देतो" असे सांगोन सेनापती पदाची वस्त्रे संताजी घोरपडे यास शके १६१० विभवनाम संवत्सरे श्रावण शुद्ध ५ स दिली. तिकडे धनसिंगराव जाधवराव यांणीं फलटणचे मैदानात पादशहाच्या फौजेशीं आरेतुरेच्या लढाया पांच वेळा उभे राहून दिल्या. शास्तेखान व रणमस्तखान यांच्या पांच तोफा पाडाव केल्या. ते नामोहरम जाले. धनसिंगराव याचा मुक्काम फलटणावर असतां शास्तेखान याकडे कांहीं मराठे सरदार होते त्यास सांगोन धनसिंगराव यांचे फौजेवर छापा घालविला. तो संभाळून त्यांचीच तसनस करून जाधवराव तोफा घेऊन आपल्या सलतनतेसुद्धा पन्हाळ्यास येऊन पोंचले श्रावणमासाचा महिना, पाउसाळा बहुत. किल्लेखाली माचीस येऊन मुक्काम करून राहिले हे वर्तमान छत्रपतीस कळलेवर जाधवराव यास भेटून बहुमान वस्त्रे देऊन जयसिंगराव हा किताब दिल्हा इकडे पादशहा यांणीं मनात विस्मय केला कीं "मराठी फौज बुडाली म्हणत होतों, परंतु कायम दिमती संभाजीचा कबिला रायगडी ठेऊन त्याचा धाकटा भाऊ पन्हाळ्यास राहून फौज जमवून आम्हाशीं लढाया देतो. तरी दुतर्फा यास पायबंद लावावा" म्हणोन रायगडास जुल्फकारखानाचे पुस्तपन्हास कांहीं फौज पाठविली व कांहीं पन्हाळेकडे रवाना केली.

राजाराम महाराजाचे चरित्र.

स्वामिद्रोह्याचें शासन

सोंधेकर दफ्तर—अप्रकाशित] [१६२९ चैत्र शुद्ध १५

श्री

राजश्री सवाई बसवलिंग नाईक
गोसावी यांसी

उपरि हिंदुराव घोरपडे यांणीं दुर्बुध धरून तांम्रासी अनुसधान लावून कितेक स्वामिद्रोहाचा अर्थ योजिला यास्तव राजश्री जयेसिंग जाधवराउ सेनापति व हंबिरराउ मोहिते सरलस्कर यांणीं त्यास नतीजा पावविला. समूल नाश करावा तों त्याणे स्थलांतर करून फिरत आहे. येसीयासी हिंदुराउ स्वामिद्रोही. त्याचा समूल नाश करणे हे स्वामीस अवश्यक. यास्तव त्यास स्वामींनीं जिल्हे व मुकासे दिल्हे होते ते कुल दूर करून तो जेथें जाईल तेथें जाऊन त्याचा नि शेष निपात करावा किंवा हस्तगत करून निर्बंध-युक्त हुजूर पाठवावे येसी उभयेता राउ मशारइलेस परिछिन्न आज्ञा केली आहे कदाचित् पाळेगार लोक अविचार बुधींने त्यास मदत देतील अथवा पत्रादिमुखें अनुसधान लावितील तरी जो नतीजा हिंदुरायास तोच नतीजा त्यास देऊन स्थल देखील खणोन काढणे ऐसा निर्वाह केला आहे. येसियासी तुम्ही पाहिलेपासून स्वामीसीं निष्टेने वर्तत आले आहा. स्वामीची दया हीं तुम्हावरी विशेषच आहे. हा अर्थ तुम्हास निष्टक कलावा यास्तव हे पत्र लेखन केले असे. तरी कदाचित् हिंदुरायानीं तुम्हाकडे पत्र अगर मनुष्य पाठविले तरी पत्र न घेता माणूस मारून बाहेर घालणे. त्या-कडील हेजीब तुमचे स्थळीं होता त्यास कैद करून भानजी बलाल हेजीब याचे स्वाधीन करणे. जाणिजे बहुत काय लिहिणे.*

१–२ येथे 'त'चा पाय मूळ लेखातच मोडलेला आहे.

* पत्राच्या पाठीमागें एका कोपऱ्यात ' पौ सर्वजितु सवछर चैत्र शुद्ध १५ मी ' असे लिहिले आहे

टोपीकर वरकड सावकारासारखे नव्हेत

हे राजनीति विषयक प्रकरण कोल्हापूरकर संभाजी राजे याचे अमात्य रामचंद्रपंत बावडेकर यानीं लिहिले असून ते विविधज्ञानविस्ताराच्या ५ वे वर्षीच्या (इ. स. १८७२) अंकात क्रमशः प्रसिद्ध झाले होते. या राजनीतींत अनुभवाच्या व व्यवहाराच्या कसोटीस उतरणारे बरेच नियम दिलेले आहेत व एकदर प्रकरण चांगले वाचनीय व विचारणीय आहे. रामचंद्रपंताने शिवाजी महाराजापासून तीन पिढ्यापर्यंतच्या राजकीय घडामोडी पाहिल्या होत्या व त्यात प्रामुख्याने भाग हि घेतला होता यामुळे राजनीतीचे नियम सांगण्यास तो सर्वतोपरीं अधिकारी होता. याचीं एकंदर नऊ प्रकरणें आहेत; पैकी येथे पाचवे प्रकरण दिले आहे.

साहुकार म्हणजे राज्याची व राजेश्रीची शोभा. साहुकाराच्या योगाने राज्य अबादान होतें. न मिळे त्या वस्तुजात राज्यात येतात. ते राज्य श्रीमंत होते. पडले संकटप्रसंगीं पाहिजे ते कर्जवाम मिळते. तेणेकरून आले संकट परिहार होते. साहुकारांचे संरक्षणामध्ये बहुत फायदा आहे. याकरिता साहुकाराचा बहुमान चालवावा कोणविषयीं त्याजवर जलाल अथवा त्याचा अपमान होऊ न द्यावा. पेठात दुकाने, वखारा घालून हत्ती, घोडे, जरमिना, पशमी आदिकरून वस्त्रजात, रत्ने, शस्त्रे आदिकरून अशेष वस्तुजात याचा उदीम चालवावा. हुजूर बाजारामध्ये हि थोर थोर साहुकार आणून ठेवावे. वर्षसंबंधे तसे च लग्नादि महोत्साही हि त्याचे त्याचे योग्यतेनुरूप प्रतिष्ठेने बोलावून आणून वस्त्रपात्र देऊन समाधान करीत जावें. परमुलखीं जे जे सावकार असतील त्यांचीं समाधाने करून आणावे. त्यास अनुकूल न पडे च तर असतील तेथे च त्याचे समाधान रक्षून आपली माया लावून त्याचे मुतालीक आणवून त्यास अनुकूल जागा दुकाने देऊन ठेवावे. तसे च दर्यावर्दी सावकार यास हि बंदरोबंदरीं कौल

पाठवून आमदरफ्ती करावी. साहुकारामध्ये फिरंगी व इंग्रज व वलंदेज व फराशीस व डिंगमारादि टोपीकर हे हि लोक साहुकारी करितात, परंतु ते वरकड सावकारासारखे नव्हेत. यांचे खावंद प्रत्येक प्रत्येक राज्य च करीत आहेत. त्यांचे हुकुमाने त्यांचे होत्साते हे लोक या प्रांतीं साहुकारीस येतात. राज्य करणारास स्थळलोभ नाहीं असे काय घडों पाहते? तथापि टोपीकरास या प्रांतीं प्रवेश करावा, राज्य वाढवावें, स्वमते प्रतिष्ठावीं हा पूर्णाभिमान. तदनुरूप स्थळोस्थळीं कृतकार्य हि जाले आहेत. त्यास हीं हट्टी जात, हातास आले स्थळ मेल्याने सोडावयाचे नव्हेत यांची आमदरफ्ती आले गेले इतकी च असू द्यावी. त्यास केवळ नेहमी जागा कधीं हि देऊ नये. जजिऱ्यासमीप तों या लोकांचे येणे जाणे सहसा होऊ देऊ नये. कदाचित वखारीस जागा देणे जाली तर खाडीचे मोबारी समुद्रतीरीं न द्यावी. तसे च ठिकाणीं जागा दिल्याने जोपर्यंत आपले मर्यादेनें आहेत तों आहेत. नाहीं ते समयीं आरमार, तोफा, दारूगोळी हेंच त्यांचे बळ. आरमार पाठीशीं देऊन त्यांचे बळें त्या बंदरीं नूतन किल्ला च निर्माण करणार. तेव्हां इतके स्थळ राज्यातून गेले. याकरिता जागा देणे च तर लांब खाडी गाव दोन गावें राजापुरी सारखी असेल तेथे फराशिसास जागा दिल्हा होता त्या न्याये दोन च्यार नामांकित थोर शहरें असतील त्यामध्ये जागा द्यावा तो असा कीं तीच जागा शहराचे अहारीं, शहराचा उपद्रव चुकवून नेमून देऊन वखारा घालाव्या. त्यास इमारतीचे घर बांधू देऊ नये. याप्रकारें राहिले तर बरें. नाहीं तर याविणे प्रयोजन नाहीं. आले गेले असून त्यांचे वाटे आपण न जावें, आपले वाटे त्याणीं न जावे इतके च पुरे. गनीमाचे मुलखातील-गनिमाचा मुलख मारिले यामुळ अथवा दर्यावर्दी मुळें—साहुकार सांपडले तर अवसर पाहून त्याशीं खंड करावा. खंडाचा वसूल घेणे तो हि त्यास राखून घ्यावा. खंड फारीक जाल्यावर थोडी बहुत त्याशी मेहमानी करून बहुमानें त्यास त्याचे स्थळास पावतून द्याव. गनीमाकडील सेवक लोकास जे शासन आहे ते सावकार लोकास उचित नाहीं.

१४१

चिटणीसांची राजनिष्ठा

कायस्थ प्रभूंच्या
इतिहासाची साधने श्री १६५५ चैत्र शु. ५
पुस्तक १ अंक १

स्वस्तिश्री राज्याभिषेक शके ६१ आनंदनाम संवत्सरे चैत्र शुक्ल पंचमी गुरुवासरे क्षत्रियकुळावतंस श्री राजा शाहु छत्रपति स्वामी यांणीं राजकार्य लेखन धुरंधर विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री जिवाजी खंडेराव चिटणीस यासी आज्ञा केली ऐसीजे. तुम्ही विनंति केली " आपले वडील आजे व तीर्थरूप यांणीं सेवा केली त्याजवरून कृपाळु होऊन चिटणिसीचा दरक वतनी वंशपरंपरेने करून दिला, व कारखानिसी व जमेनिसी हे दोन धंदे सर्व राज्यातील वंशपरंपरेने करून देऊन शपतयुक्त पत्रे करून दिलीं. त्या अन्वये स्वामींनीं हि अभयपत्र दिले. चिटणिसी वेतनास गांव जमिनी मोकासे लावून दिले ते इनाम चालावेसे अभय वचन दिले. त्याप्रमाणे पत्र करून देऊन चालविले पाहिजे " म्हणून त्यावरून पूर्वीपासून कागदपत्र वृत्त मनास आणिता तुमचे आजे बाळाजी आवजी थोरले कैलासवासी स्वामींनीं राज्य साधन केले ते समयीं बहुत श्रम साहस करून उपयोगीं पडले. त्या नंतर दिल्लीचे जाण्याचे प्रसंगीं संकट पडले असता बराबर फार सेवा केली व राज्याभिषेकाचे समयीं उपयोगीं पडून मनोरथसिद्धि केली. त्याजवरून संतोष होऊन अष्ट प्रधानातील पद द्यावयाची योजना केली असता 'चिटणीसीच वतनी वंशपरंपरेने द्यावी' विनंति केली. त्यावरून प्रसन्न होऊन शपथयुक्त पत्र करून दिले. नंतर थोरले महाराज कैलासवासी जाले. यावर कैलासवासी तीर्थरूप स्वामी यांणीं कोणी गैरवाका समजाविल्यावरून राज्यभार प्रसंगीं सरकारातून मुत्सद्दियास शिक्षा केल्या, त्यात त्यासहि केली असता तुमचे वडील खंडो बल्लाळ यांणीं बहुत निष्ठेने वागून स्वामीस गोव्याचे लढाईत शूरत्व करून समुद्राचे भरतीस स्वामीचा घोडा पोहोणें

लागला असता धरून उडी टाकून घेऊन निघाले. याजवरून बहुतच संताष होऊन शपथ करून वचन दिले. सर्व राज्य केले. तोहि प्रसंग यवन याचे प्राबल्य होऊन जाला. स्वामीसहि यवनाचे सन्निध जाणे आले. तेथे गेलें असता कैलासवासी काकासाहेब चंदीकडे जाऊन राज्य रक्षण करण्याचे प्रसंगास लागले. तेंव्हा जातेसमयीं त्यानीं संकट प्राप्त जाले असता त्यास काढून देऊन आपण क्लेश भोगिले. त्यानंतर चंदीस जाऊन तेथे हि शेवा निष्टे केली. तेथे संकटाचा प्रसंग प्राप्त होऊन निघणे दुर्घट पडलें असतां झुलपुकारखान व गणोजी शिर्के यास देऊन त्याचे मोर्च्यातून पाळण्यात बसवून काढून घेऊन येऊन देशीं सेवा केली. त्यानंतर काकासाहेब समाप्त जाले. यवनास दिल्लीचे व्यसन प्राप्त जाले. तेंव्हा स्वामीस त्याणीं निरोप देऊन लावून दिले देशीं येणे घडले असता काकासाहेब याची स्त्री आईसाहेब यास आपला पुत्र घेऊन राज्यकारभार करण्याची इच्छा होऊन दुर्बुद्धि धरली. फौज देऊन सेनापति व परशराम त्रिंबक प्रतिनिधी रवाना केले त्या बरोबर खंडोबास दिले असता स्वामीस गुप्तरूपे भेटून सेनापति व सरदार याच्या खातरजमा करून सर्वांस स्वामीच्या लक्षीं आणिले. लढाई जाली. प्रतिनिधी पळून गेले विजयी होऊन राज्यकारभार साधन प्रसंगात सर्व स्थळे व सरदार व प्रतिनिधी सरकारातून यास स्वामी-लक्षीं लागण्याचे उपयोगी बहुत केले. पुढे तुम्ही हि त्या अन्वये स्वामीचे ठ यीं एकनिष्ठता धरून आंग्रे वगैरे मातुश्रीचे लक्षातील सरदार, स्थळे वगैरे स्वामीचे लक्षीं वागण्याचा उपयोग करिता यावरून तुम्हावर कृपा करणे अवश्यक जाणून चिटणिसी तुम्हास शपथयुक्त वतनी दिली आहे. ते व कारखानिसी व जमेनिसी हे दोन धंदे राज्यातील दिले. त्याप्रमाणे करार करून चिटणिसी वतनास गाव व मोकासे व जमिनी लागल्या आहेत इनाम करार करून दिले. • • येणेप्रमाण महाल गाव जमिनी एकदर ४५ तुम्हास इनामी करून दिले असत. तरी तुम्ही व तुमचे पुत्रपौत्रादि वंशपरंपरेनें सदरहु दरक अनुभव करून सेवा करून सुखरूप राहणे. जाणिजे. खास दस्तुर. येणेप्रमाणे सेवा केली असे. वतनी धंदे करून इनाम खाणें. बहुत काय लिहिणे मोर्तब.

धन्यासी मर्यादेनें असावें

ख. ८ ले. ९९] श्री [१६५० शके.

राजश्री पंत अमात्य हुकुमतपन्हा स्वामीचे सेवेसी

द्वारकोजी यादव कृतानेक साष्टांग दंडवत. यानंतर आपण वार्तिका समवेत आम्हांस पत्र पाठविले तें प्रविष्ट होऊन सविस्तर वर्तमान कळों आले. "या राज्यात थोरले महाराज राजश्री[2] यांणी आम्हा लोकांचीं घरें वाढविलीं तीर्थरूप राजश्री निळोपंत आजे, राजश्री रामचंद्रपंत बाप, त्यामागे आम्हीं सेवा केली काळ साह्य होता तो धणी यांनीं वाढविले. आजी तागायत[3] चालत आले. तीन पिढ्या सेवा केली त्याचे सार्थक जाले! ज्यांणीं दिले त्यांणीं घेतले हा दंडक[4] कोठे हि नव्हता! या राज्यात पाहिला! विश्वासु कारकून पाठवावा तरी कोणी पाय घेईनात" ऐसे कितेक पर्याये लिहिले. तरी तुम्ही सरकारकून, या राज्यातील परंपरागत सेवक, सर्वांनीं तुम्हाजवळून सिकोन जावे असें असोन धण्याचे पायाशीं अमर्यादा होऊन, धण्यास कितेक शब्दारोप ठेऊन लिहिले. तरी धण्यासी तुम्हीं अथवा कोणी शब्द ठेवावा ऐसे नाहीं. आबालवृद्धापर्यंत धण्यानीं लोभ धरून, अंतरें, महदंतरें पडलीं तरी क्षमा करून, सर्वापराध पोटात घालून चालाविले लहानाचे थोर केले. पुढे त्याचीं महत्वे विशेष वाढवावीं हेंच चित्तीं सर्वात्मना आहे. . तुमचे तीर्थरूप राजश्री रामचंद्र पंडित यांणीं थोरले महाराजांसनिध कोणे रीतीनें वर्तणूक केली हे लोकांत कीर्ती प्रख्यात आहे. महाराज राजश्री[5] या प्रांतीहून चंजीप्रांतें जाणें जाले तत्समई संपूर्ण राज्य व लोक

---

१ भगवंतराव रामचंद्र यास कोल्हापूरकराकडे वळवून आणण्यासाठी द्वारकोजी यादव बुद्धिवाद सांगत आहे २ शिवाजीमहाराज, ३ पर्यंत ४ प्रघात, पद्धति ५ राजाराम छत्रपति

लोकपाळ-स्वामित्व राजश्री पडित माशारनिले यांचे गळा घालोन खासा स्वामीनीं चजी प्राते स्वारी केली. त्यामागे सबळ रिपुवर्ग याचा उद्भव जाहला. तत्समई यवन उन्मत्त होते. त्यास इत्यादि अमर्यादकास शासने करून, त्यांचा सव्हार करून दममर्द केले. राज्य शर्थीने राखिले. तदोत्तर महाराज राजश्रींचे आगमन चजीहून या प्राते जाले तेव्हा पडितमशारनिले यार्णी बहुतविशेषाकारे नम्रता धरून जाते समई राज्य व लोक लोकपाळ व गड किले स्वाधीन केले होते, त्याप्रमाणे धण्याचे धण्यासनिध वोपून आपण विनाति प्रकारें होऊन " पुढे सेवकास आज्ञा कर्तव्य काय ? " म्हणून पडित मशारनिले यार्णी विनाति केली. हे किमर्थ ? कीं " आपण ब्राम्हणलोक, परपरागत सेवक, जीवित हे क्षणभगूर आहे ज्या धणियाचे कृपाजळे हे पद प्राप्त जाले त्यासी निमकहराम न होता कल्याणाभिवृद्धी इच्छिल्याने आपल्यास श्रेयस्कर येणेकरून धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष चतुर्विध पुरुषार्थ प्राप्त होतात. मागे पुढे कोणी दूषण ठेवीना ऐसे अभ्यत:करणे विवेक वर्तत आले जे " हे श्रीचे वरदी राज्य यासी दिल्लीश्वरादि कोणी स्वधर्मकर्तव्यतेस प्रवर्तले त्याचा गर्व हत होऊन पराभव पावते जाले. याकारिता धण्यासी मर्यादेन असावे. " ऐसे चित्तात आणून तुमचे वडील चालत आले. तुम्हासहि पडित मशारनिले यार्णी सकलविद्यासपन्न केले च होते. त्यामागे आपण प्रतिदिनीं पुराणश्रवण देवब्राह्मणाचे ठायीं भक्ति धरिली. धर्मशास्त्र इत्यादि सर्व हि नीत तुम्हास करतलामल तेव्हा सर्व अर्थ तुम्हास न कळेसा काय ? असे असोन कोणेक गोष्टीचा युक्त विचार नाहीं. " राणोजी घोरपडियाची व आपाजी सितोळेयाची स्पर्धा वाढली " म्हणोन लिहिले तरी ते जाले तरी मराठे माणूस. तुम्ही सरकारकून, तुमचे वक्राने त्यार्णी वर्तावे कोणी वर्दराह वर्ततील तरी तुम्हा लोकांनीं बुद्धिवाद सागावा जे ' धण्यासी हे अमर्यादा कार्याची नव्हे, परिणाम लागणार नाहीं. ' ऐसे तुम्हा लोकांच्या नीति असोन ते आपण एक होऊन धन्यासी बेला बाधिली. वल्गना हि मनःपूत केल्या. प्रातात उपद्वाप

---

६ भलत्या मार्गानें

फला मुल्क मारिला. रयत देशातरास उठोन गेली. ,प्रस्तुत तुम्ही पत्रे दिवाणात लिहिलीं त्यात निर्भत्सना करून लिहिले. यात तुम्हा लोकाम भूषण कोणतें ? पदे कागदीपत्रीं लिहावी हे सामान्याची कमाई ! तुम्हास योग्य नाहीं जीं पत्रे येतात त्यात किमपि तुमचे निष्ठार्थ नाहीं जे लिहिण तें विडबर लिहिता यावरून तुम्हाविशीं धण्यास अर्ज करणाराने कमा काय करावा ? ' या राज्यात विवेक विचार, शहाणे लोक, सभ्य, चतुर, विद्यावत नाहींत. राजश्री शाहू राजे याचे राज्यात सरकारकून लक्षाचे लक्ष जिल्हे मामले खाऊन सुखरूप आहित. ' म्हणून लिहिले. तरी तिकडील सरकारकुनाने अथवा सरदाराने धण्यासी अमर्यादा केलीसी नाही. धण्यासी निष्ठेने वर्तोन कीर्ती सपादून घेतल्या यद्यपि कोणी अमर्याद वर्तणुकेम प्रवर्तले तरी तत्क्षणीं त्यास शिक्षा होईल या भये करून जे आहेत ते बहुत मर्यादेने असतात धणी हि त्याचे निष्ठेप्रमाणे भूषणे वाढवितात. जिल्हे मामले देतात त्याजला स्वामिसेवेवितरिक्त दुसरे नाहीं. सुखरूप दौलता खाऊन आहेत त्याची साक्षी उपसाक्षी देऊन तुम्ही लिहिलियाने साम्यतेस येणार *नाहीं इत्यादि

औरंगजेबाचा आपल्या मुलास उपदेश

औरंगजेबाने आपला मुलगा बाहादरशाहा यास उपदेशपर असे एक पारशींत पत्र पाठविले होते. त्याचे मराठींत भाषातर सातारच्या प्रतापसिंह महाराजांच्या दप्तरांत सापडले. ते ' इतिहास आणि ऐतिहासिक ' मासिकात ' ऐतिहासिक विविध विषयांच्या पहिल्या खडांत' (पृ. ८६–८७) छापले आहे. त्यांतील तात्पर्य असे —

---

* मूळचें पत्र फार मोठें आहे व जोरदार भाषेचा नमुना या दृष्टीनें तें फार महत्त्वाचें आहे त्यातील लहानसा भाग येथें दिला आहे

हे प्राणा, हे प्रिया, कित्येक गोष्टी श्रेष्ट वहीवर हजरत शाहाज्याहा पातशाहा यांणीं लेहून ठेविल्या आहेत. त्या माझे हृदयात होत्या मी इच्छितो कीं तुम्हीं ही जिवास जपमाल करा. गोष्टींचा तपसील —वाईट माणसाचे तोंडीं लागू नये बुद्धिमान व सुशील याची सोबत ठेवावी. सत्पात्रास न मागता द्यावे. प्रयत्ने करून चागला मनुष्य दूर कोटून तलास करून सग्रहीं बाळगावा. मूर्ख येकातात घेऊ नये. विपत्तींत धैर्य धरावे चागल्या मनुष्यापासून गोष्टी गेली असता हि त्यास दुखवू नये क्षमा करावी. साप्रत्य चागलीं मनुष्ये फार आहेत त्यासी सवष्टन करावे काहीं पदार्थ गळा पडून मागू नये. निस्पृह लोक राज्यात असणे ही ईश्वरकृपा आहे असे जाणावें. कुलीन व बुद्धिमानासी मसलत करावी. गैर कायदा गोष्ट ऐकू नये, व तसे वर्तू नये. शत्रूच्या गौरवावर इतबार ठेऊ नये. जे काहीं आरभिले ते सिद्ध न जाले तथापि खेद करू नये.

औरंगजेबाचा अंतकाळ

औरगजेबाच्या अतकाळाची हकीकत' मनूची'ने विस्तृतपणे दिली असून ती 'मराठी रियासत' भाग २ मध्ये भाषातर रूपाने आली आहे. त्यातील महत्वाचा भाग असा आहे:—

अहमदनगरास परत येण्याचे बादशहाच्या मनात नव्हते. म्हैसुरावर स्वारी करण्याचा त्याचा इरादा होता. इतक्यात बातमी आली कीं अफगाणिस्तानात बड होऊन शहाअलमची फौज कापली गेली. 'औरगजेब मरण पावला असे समजून शहाजादा अजीमतारा गुजराथच्या सुभ्यावर होता तो निघुन भावाशीं लढण्यासाठीं आगऱ्यावर जात आहे आणि दुर्गादास अजीमवर चालून आला आहे' या बातम्यानीं गोंधळून जाऊन

व वजीराच्या वगैरे विनतीस मान देऊन बादशहा देवापुराहून परत फिरल आणि त्यानें अजीमतारा यास परत बोलाविले या गोंधळाने फौजेत व लोकात बादशहाची फजीती उडाली , जाणि जो तो त्याची टर उडवू लागला. त्यावरून बादशहाने जास्तच चिडून असा हुकूम काढिला कीं आपल्या कृत्याबद्दल जो कोणी चकार शब्द काढील त्यास देहान्त शिक्षा मिळेल. या हुकुमाने लोकाची तोंडे इतकीं बद झाली कीं अहमदनगरास एवढी मोठी फौज मुक्यासारखी चालत आली रणवाद्ये सुद्धा बद होतीं अशा वेळीं मराठ बादशहावर चालून आले, बादशहाच्या तबूजवळच एक हजार फौज त्यानीं कापून काढिली , आणि सेनापतीस पकडून त्याजपासून पाच लाख दड घेऊन सोडून दिले. ह्या प्रसगीं प्रत्यक्ष बादशहा त्याचे हातीं सहज सापडला असता. पण मराठे लोक म्हणाले ‘ बादशहास मारल्यापासून आमचा फायदा नाहीं. तो जिवत राहिल्यानेच आमचा धदा चागला चालतो ! ’

एकदा बादशहाने झुल्फिकारखानास मराठ्यावर पाठविताना कानमत्र सांगितला. तो म्हणाला ‘ हे पहा, शत्रूशीं प्रसग पडला असता, कपट, खोटें बोलणे, धरसोड, खोट्या शपथा इत्यादि वाटेल तो प्रकार प्रसगानुसार उपयोगात आणण्यास कमी करू नको. नाहीं नाहीं त्या युक्त्या व लबाड्या योजीत जा. पण हातात घेतलेल्या कामात यश मिळविल्याशिवाय राहू नको.’

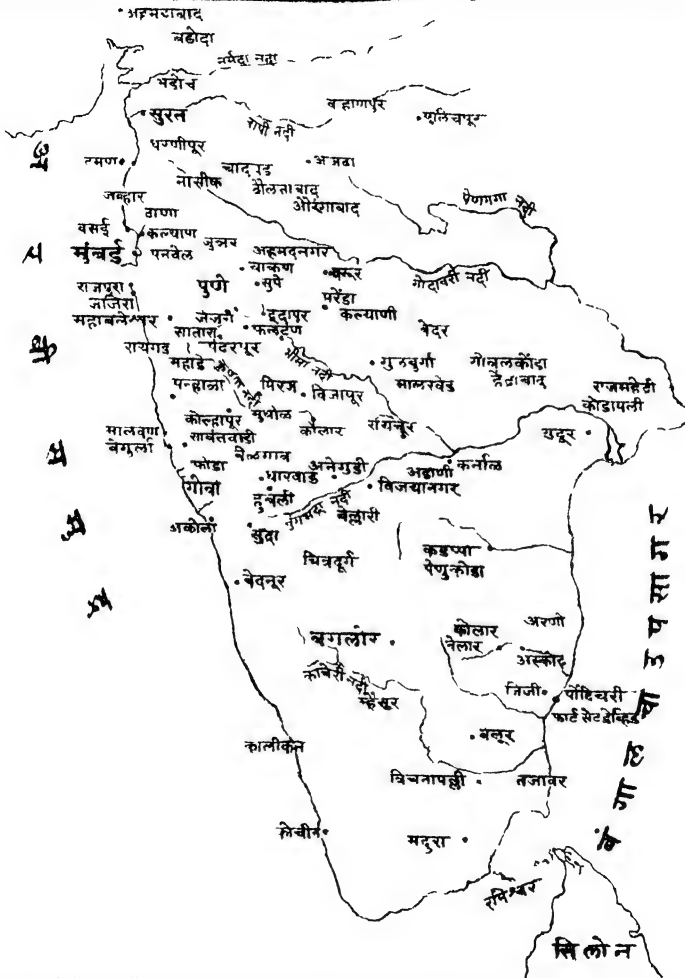
एकसारखा लढाईचा विषय बादशहाचे मनात घोळत असतो. पालखींत बसून कूच करीत असता, तलवार म्यानांतून काढून वरचेवर पुसतो, उगाच थोडीशी इकडे तिकडे परजतो, पुनः परत ठेवतो. धनुष्य बाणाचे हि असेच करितो. येणेकरून तो लोकात दाखवितो कीं ‘ मी अजून वाटेल तशी लढाई करण्यास तयार आहे. लोक आपले हुकूम मानीत नाहींत हे बादशहास ठाऊक आहे म्हणून स्वतःच लढाईवर जाण्याचा त्याने निश्चय केला. तो सदासर्वदा ईशचिंतनात निमग्न आहो असे दाखवितो. रमजानच्या उपवासात जमिनीवर डोके ठेवून सारखे चोवीस चोवीस तास

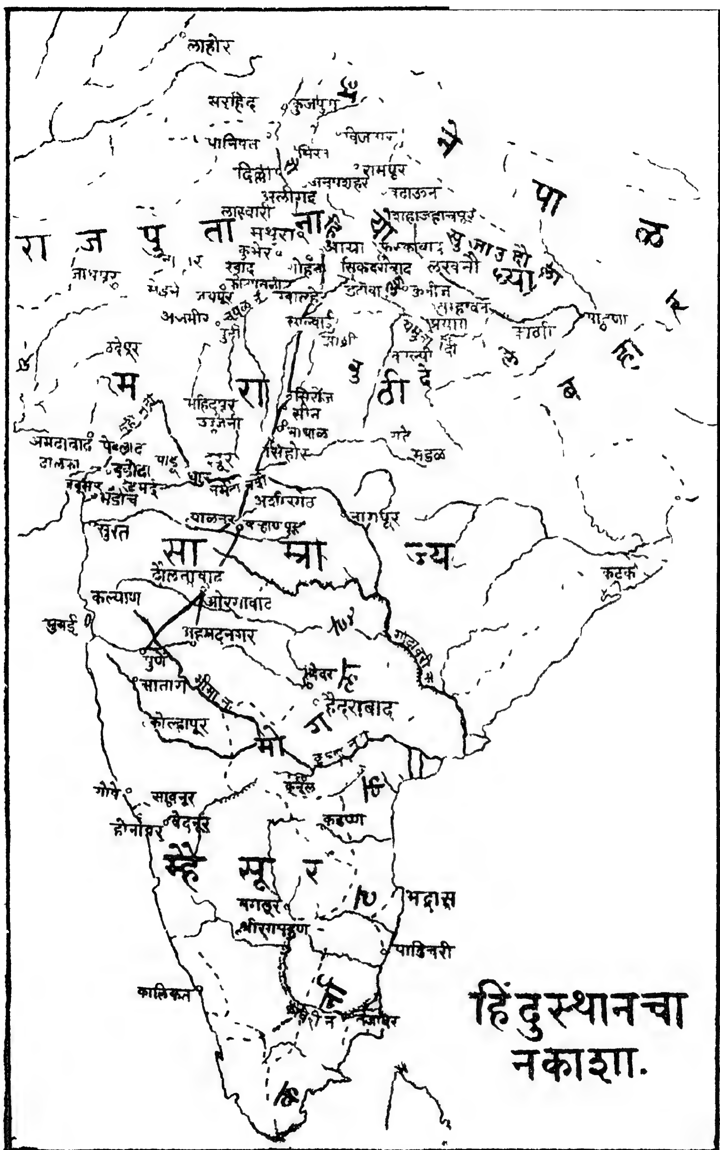
भजन म्हणत असतो. अशा वर्ननाने भोळ्या भाबड्याच्या चित्तास वाटू लागतें कीं बादशहा खरोखरच मोठा सत्पुरुष आहे.

परतु त्याच्या छावणी इतकी घाणेरडी जागा पृथ्वीवर दुसरी नसेल दररोज असंख्य माणसे व जनावरे मरून एकच घाण सुटलेली असते. जनावराप्रमाणेच मेलेल्या माणसाना दोरी बाधून ओढून नेतात आणि अगावर असेल नसेल ते बुचाडून जवळ कोठ खाडा असेल त्यात टाकून देतात. कोल्ह्याकुत्र्याची मात्र चैन असते, प्रवासी लोकास पहिला मोठा धाक मराठ्याचा पण मराठ्याच्या हातून सुटावे तो बादशहाचे जकात अधिकारी जास्तच लुबाडणारे आहेत. कोणाजवळ काहीं द्रव्य आहे असा सुगावा लागला म्हणजे पुरे. खुशाल ते सर्वस्व हरण करून प्रवाशाना मारून पुरून टाकितात. अशी ही ह्या साधु बादशहाची राज्यव्यवस्था आहे.

अहमदनगरास आल्यावर बादशहास अति पस्तावा झाला. आपण कशाला ह्या मराठ्याच्या युद्धात पडलो असे त्यास होऊन गेले दिल्लीस निघून जावे तर दक्षिणचा सर्वच प्रदेश हातचा जाणार. आणि इतक्या वर्षांचे श्रम व खर्च सर्व पदरात, म्हणून त्यास दक्षिण देश सोडता येईना. मुले, नातू, पणतू मिळून निदान सतरा आसामी वीस पचवीस वर्षांच्या वरचे त्याच्या कुटुबात आहेत नातवाच्या दाढ्या पिकू लागल्या बादशहा मरतो केव्हा आणि आपण राज्य बळकावतो केव्हा अशी प्रत्येकास विवचना लागलेली आहे. पण मराठे लोकास जिकून बादशहाच्या मनास समाधान देण्याचे सामर्थ्य एकात नाहीं मराठे तर बेसुमार दाडगाई करू लागले आहेत, एक टोळी दिल्लीवर, तर दुसरी बगाल्यात ओरिसा, डाका, राजमहालकडे, तिसरी कर्नाटकावर तर चौथी सुरतेवर असा सारखा धुमाकूळ चालला आह. सन १७०६ त त्यानीं सुरत, भडोच व गणदेवी लुटली. कोणत्या म्हणजे मुलखात ते नाहींत अशी जागा नाहीं. अजीम व कामबक्ष हे दोन मुलगे बादशाहाच्या मरणाची वाट पहात टपून जवळ बसले आहेत. त्याची धास्ती बादशहास अहोरात्र लागलेली आहे. आपली फौज ह्यास मिळेल म्हणून बादशाहा फौजेस नेहमीं लाबलाबच्या प्रातात पाठवून आपण बहुतेक सडाच राहतो. अहमदनगरास तो एकदा छडकून

दक्षिण हिंदुस्थान.

बडोदा
भडोच
सुरत
बऱ्हाणपूर
धरणीपूर
दमण
नासीक
दौलताबाद
औरंगाबाद
जव्हार
ठाणा
वसई
कल्याण
मुंबई
पनवेल
जुन्नर
अहमदनगर
चाकण
पुणे
सुपे
परेंडा
कल्याणी
गोदावरी नदी
राजपुरी
जंजिरा
महाबळेश्वर
सातारा
फलटण
पंढरपूर
रायगड
बेदर
गुलबर्गा
गोवळकोंडा
हैदराबाद
राजमहेंद्री
कोंडापली
पन्हाळा
मिरज
विजापूर
मालखेड
कोल्हापूर
मुधोळ
कोलार
मालवण
वेंगुर्ला
सावंतवाडी
बेळगाव
फोंडा
धारवाड
अनेगुंडी
कर्नूल
गोवा
हुबळी
विजयानगर
बेल्लारी
अकोले
चित्रदुर्ग
पेणुकोंडा
बेदनूर
कोलार
अरणी
वेलोर
अर्काट
कावेरी नदी
म्हैसूर
जिंजी
पाँडिचरी
फोर्ट सेंट डेव्हिड
कालीकत
त्रिचनापल्ली
तंजावर
कोचीन
मदुरा
रामेश्वर
सिलोन
अरबी समुद्र

लाहोर
सरहिंद
पानिपत
दिल्ली
रामपूर
अलीगड
मथुरा
आग्रा
राजपुताना
अजमीर
उदेपूर
अमदाबाद
बडोदा
भडोच
सुरत
सिरोंज
भोपाळ
सिहोर
अशीरगड
नागपूर
दौलताबाद
कल्याण
औरंगाबाद
मुंबई
अहमदनगर
पुणे
सातारा
कोल्हापूर
हैदराबाद
कर्नूल
गोवे
सावनूर
म्हैसूर
मद्रास
पाडिचेरी
कालिकत
कटक

हिंदुस्थानचा नकाशा.

आजारी पडला तेव्हां तो मेल्याची गप्प उठली, आणि मग जो काय गोंधळ सर्व राज्यात उडाला तो काही विचारू नये. तो खरोखरी मेल्यावर पुढे काय होणार हे त्यास जिवतपणीं डोळ्यासमोर दिसून आलें.

अहमदनगरास पोंचल्यावर आपले इतिवृत्त सपले असे बादशहास वाटू लागले आपण आता थोड्या वेळाने मरणार अशी खात्री होतांच बादशहाने वजीर असदखान यास जवळ बोलाविले, आणि त्याजकडून खजीना खोलवून फौजेचा चढलेला सर्व पगार आपल्या समक्ष देऊन टाकला मरण समयीं तो बोलला ' मी आता सुखाने मरणार, कारण मुसलमानी धर्माच्या शत्रूचा नाश करण्यात मी कसुर केली नाहीं एवढें तरी लोक माझ्याविषयी खात्रीने म्हणतील.' 'वडील मुलगा शहाअलम यानें आपल्या पश्चात राज्यावर याव अशी व्यवस्था करण्याविषयीं जवळच्यानीं त्यास आग्रह केला असता तो म्हणाला मीं कोण त्यास नेमणार ; परमेश्वराच्या हातची ही गोष्ट आहे. दोन प्रहरानतर दोन तासानीं बादशहाचे प्राणोत्क्रमण झालें.

शिवाजी महाराजांचें जयसिंगास पत्र

'नागरीप्रचारिणी पत्रिका' नावाच्या हिंदी त्रैमासिकात बाबू जगन्नाथदास यानीं शिवाजी महाराजाचे, जयसिंगाच्या नावे, फारशी भाषेत लिहिलेले कावताबद्ध असे एक पत्र प्रसिद्ध केलें आहे. ते कदाचित बनावट असले तरी त्याचा लेखक औरंगजेबाचा समकालीन व इतिहासाचा मर्मज्ञ असला पाहिजे अशी फारशी भाषाभिज्ञाची खात्री झाली आहे. ते येथे साराश रूपाने दिले असून त्यावरून शिवाजी महाराजांच्या वेळच्या व ताराबाईच्या वेळच्या ध्येयात किती फरक पडला होता याचा उलगडा होण्याजोगा आहे.

हे श्रेष्ठ सरदारा, तुझ्यामुळे राजपुतांची मान उन्नत आहे. तुझ्यामुळें बाबरवंशाची राज्यलक्ष्मी अधिक प्रबल झाली असून तुझें सहाय तिला मिळत आहे हे प्रबल व प्रौढ जयशाहा ! 'सेवाचा' (= शिवाजीचा) प्रणाम व आशीर्वाद स्वीकार. परमेश्वराने तुझें रक्षण करून तुला धर्माचा व न्यायाचा मार्ग दाखवावा मी असे ऐकले आहे की मजवर हल्ला करण्यासाठी व 'दख्खण' जिंकण्यासाठी तू आला आहेस हिंदूचें हृदय व नेत्र याच्या रक्ताने तू जगात यशस्वी होऊ पहात आहेस. पण तुझ्या हें लक्षात आले नाहीं कीं याने तुझ्या तोंडास काळोखी फासली जात आहे, कारण या कृत्याने देशावर व धर्मावर आपत्ती ओढवली आहे. जर तू क्षणमात्र अन्तर्मुख होऊन आपल्या हाताकडे व झग्याकडे विवेकदृष्टीने पाहशील तर हा रंग कोणाच्या रक्ताचा आहे व या रंगाचा रंग इहपर लोकीं काय होणार हे तुला समजेल जर तू आपणहून दक्षिणदेश जिंकण्यास आला असतास तर माझे शिर व डोळे तुझ्या रस्त्यावर बिछान्याप्रमाणे पसरले असते मी तुझ्या घोड्याबरोबर मोठी सेना घेऊन आलो असतो आणि देशाच्या एका टोकापासून दुसऱ्या टोकापर्यंतची भुमि तुला जिंकून दिली असती पण तू सज्जनाना फसविणाऱ्या औरंगजेबाच्या थापास भुलून इकडे आला आहेस तेव्हा या वेळीं तुझ्याशीं कोणता डाव खेळावा हे मला समजेनासे झाले आहे जर तुला सामिल व्हावे तर त्यात मर्दपणा नाहीं, कारण मर्दलोक प्रसंगाची सेवा करीत नाहींत. सिंह कधीं भित्रेपणा दाखवीत नाहीं. बरे, जर मी तरवार व कुऱ्हाड यांचा उपयोग केला तर दोनहि बाजूनीं हिंदूचीच हानी होणार. मोठ्या दुःखाची गोष्ट ही आहे कीं मुसलमानांचे रक्त पिण्याखेरीज इतर कामासाठी माझ्या तरवारीस म्यानातून बाहेर पडावें लागेल ! जर या लढाईसाठी स्वतः तुर्क आला असता तर आम्हा वीरपुरुषाना घरबसल्या शिकार लाधल्याप्रमाणे झाले असते. पण जेव्हा अफजलखान व शाइस्ताखा याच्या हातून काम झेपत नाहीं असे दिसले तेव्हा तुला आम्हाशीं युद्ध करण्याकरिता नेमले आहे, कारण स्वतः औरंगजेब आमचा मारा सोसण्यास समर्थ नाहीं हिंदूलोकात कोणी बल-

शाली राहू नये आणि सिंहांनी आपसात लढून घायाळ व श्रांत व्हावे आणि गिधाडाना जगलाचे स्वामित्व प्राप्त व्हावे अशी औरंगजेबाची इच्छा आहे. ही गूढ नीति तुझ्या ध्यानात येत नाहीं यावरून त्याच्या जादूने तुला भूल पाडली आहे असें प्रत्ययास येते तू जगात बरे वाईट पुष्कळ प्रसग पाहिले असशील, बागेंतून तू फुले व कटक या दोहींचा हि सचय केला असशील, पण आम्हा लोकाशीं युद्ध करून हिंदूचे शिर धुळीस मिळविण्याचे काम मात्र तू करू नये प्रौढ वयात अल्लडपणा न करता सादीच्या या वचनाचें स्मरण कर " सर्वच ठिकाणीं घोडा फेकता येत नाहीं कधीं कधीं ढाल फेकून पळून जाणे योग्य असते " व्याघ्र, मृगादि प्राण्यावर व्याघ्रता करतो, पण सिंहाबरोबर गृहयुध्द करण्यास प्रवृत्त होत नाहीं. जर तुझ्या तीक्ष्ण तरवारींत पाणी असेल व घोड्यात दम असेल तर हिंदु-धर्माच्या शत्रूवर हल्ला करून इसलामाचे जड मूळ खोदून टाक. जर या देशाचे राज्य दारा शिकोह[१] यास मिळाले असते तर आम्हा लोकावर त्यानीं कृपा, अनुग्रह केला असता. पण तू जसवतसिंहास दगा दिलास व उच्च नीच्च याची पारख तुला करता आली नाहीं. आजवर किरकोळ शत्रूशीं गाठ पडल्यामुळे तुझा दम कायम राहिला आहे परतु तू आता सिंहाशीं युद्ध करण्याची धिटाई करून आला आहेस एवढया धावपळीने तुला काय मिळत आहे ? तू मृगजळाच्या मागे धावत आहेस. एखाद्याने फार परिश्रम करून एखादी सुदरी हस्तगत करावी आणि ती आपल्या शत्रूच्या स्वाधीन करावी अशा तुच्छ व्यक्तीसारखा तू आहेस. तू या नीचाच्या

---

१ शहाजहानाचा सर्वांत वडील मुलगा दारा शिकोह हा अकबराप्रमाणें हिंदु-मुसलमानाना समतेनें वागवावें या मताचा होता जेव्हा त्याचा श्यामगडच्या लढाईत पराभव झाला तेव्हा तो सिंध प्रातातून जसवंतसिंहाच्या संमतीनें आजमीरास आला. परंतु जयसिंहानें पत्र पाठवून जसवनासिंगाचें मन कलुषित केल्यामुळें दारास अजमीर येथें सहाय मिळू शकलें नाहीं व औरंगजेबानें शेवटीं त्याचा पराभव केला.

कृपेचा काय अभिमान धरतोस ? जुझारसिंहाच्या[2] कामाचा परिणाम काय तुझ्या लक्षात नाही?

कुमार छत्रसाले[3] याजवर तो कशा प्रकारची आपत्ती आणू पहात होता हे तू जाणतोस या खेरीज इतर हिंदुलोकावर या दुष्टाच्या हाताने काय काय अनर्थ आले आहेत हेंही तुला माहीत आहे. इष्ट हेतु साधण्यासाठी तो बापाचा व भावाचा खून पाडण्यास भीत नाहीं राजभक्तीची सबब सांगत असशील तर तू शहाजहानाशीं कसे वर्तन केलेंस याचे स्मरण कर. जर विधात्याने तुला अकलेचा अंश दिला असेल व मर्दपणाची तुला चाड असेल तर तू आपल्या जन्मभूमीच्या संतापात आपली तलवार तापीव व अत्याचाराच्या दु:खाने पडणाऱ्या आसवानीं तिला पाणी दे. हा प्रसंग आम्ही लोकानीं आपसात लढण्याचा नाही कारण हिंदुलोकावर या वेळीं मोठे कठिण कार्य येऊन पडले आहे आमची पोरेंबाळे, देश, धन,देव व पवित्र देवपूजक या सर्वावर त्याच्यामुळे पराकाष्ठेचे दुःख कोसळले आहे. आणि हाच क्रम आणखी काहीं दिवस चालेल तर आम्हा हिंदुलोकाचे चिन्ह देखील पृथ्वीवर राहणार नाहीं. मूठभर मुसलमानानी आमच्या एवढ्या देशावर प्रभुत्व गाजवावे ही मोठ्या आश्चर्याची गोष्ट आहे. पण हे प्रभुत्व त्याच्या पराक्रमाचे फळ नव्हे. जर तुला अकलेचे डोळे असतील तर पहा. आम्हा बरोबर तो कशा गोड गोष्टी बोलतो व चेहऱ्यावर कसकसे रंग आणितो, आमच्या पायात आमचीच बेडी अडकावतो व आमच्याच तरवारीने आमची शिरे कशी कापतो ते लक्षात घ्या. आम्ही लोकानी या वेळीं हिंदु, हिंदुस्थान व हिंदुधर्म याच्या संरक्षणार्थ

२ ओडशाचा राजा जुझारसिंह बुंदेला याने जहांगीर व शहाजहान यांची इतकी एकनिष्ठपणे सेवा केली होती की त्याला 'राजा' ही पदवी व चार हजाराची मनसब मिळाली परंतु औरंगजेबानें पुढे त्यास क्षुल्लक कारणावरून पदच्युत केले व जुझारसिंहास जंगलात वणवण करीत फिरावें लागले

३ छत्रसालाचा बाप चंपतराय यानें औरंगजेबास पुष्कळ वेळा सहाय दिलें होतें.परंतु पुढें किरकोळ कारणावरून वैमनस्य येऊन चंपतरायास आत्महत्या करावी लागली नंतर छत्रसालाने शिवाजीची मदत मागितली.

फार जोराचे प्रयत्न केले पाहिजेत. तरवारीस पाणी देऊन (जशास तसे या न्यायाने) तुर्कांचा जबाब तुर्कीतच दिला पाहिजे. जर तू मारवाडचा राजा जसवतसिंग व मेवाडचा राणा राजसिंह याच्याशीं ऐक्य करशील तर फार मोठे काम होईल अशी आशा आहे. चोहिकडून उठावणी करून तुम्ही या सर्पाचे डोके दगडानीं ठेचून टाका, म्हणजे कांहीं काळपर्यंत तरी त्याला दक्षिण प्रातात आपले जाळें पसरता येणार नाहीं. तेवढ्यांत मी व माझे भालबहाद्दर वीर विजापूर व गोवळकोंडा येथील दोनहि बादशहाना जिकतो मेघासारखी गर्जना करणाऱ्या सैन्यानिशीं मुसलमानावर तरवारीचा पाऊस पाडीन, आणि सर्व दक्षिण देशाच्या पटावरून इस्लामाचे नाव किंवा चिन्ह धुऊन टाकीन. त्या नतर कार्यदक्ष वीर व भाला चालविणारे घोडेस्वार याना बरोबर घेऊन प्रचड लाटा व कोलाहल माजवणाऱ्या नदीप्रमाणें दक्षिण देशातील पहाडातून बाहेर पडून मैदानात येईन, आणि अत्यत जलदीने तुम्हा लोकाच्या सेवेस हजर होईन, व व तुम्हास हिशेब विचारीन. चोहीकडून भयकर युद्ध उपस्थित करून रणागणात दगल माजवून आम्ही लोक आमच्या सेनेच्या लाटा दिल्ली येथील त्याच्या जर्जर झालेल्या घरात पोहचवूं. म्हणजे त्याच्या नावाचे औरग (राजसिंहासन) राहणार नाहीं व जेब (शोभा) हि राहणार नाहीं. तसेच त्याची अत्याचाराची तरवार राहणार नाहीं व कपटाचे जाळेंहि राहणार नाहीं. शुद्ध रक्ताने भरलेली नदी वाहवून आम्ही आमच्या पितराच्या आत्म्याचें तर्पण करूं. हे काम कांहीं फार कठिण नाहीं. फक्त हृदय व डोळे आणि हात याची अवश्यकता आहे. दोन अतःकरणे एक होतील तर पहाड तोडता येईल व मोठ्या सैन्याच्या समूहाच्या ठिकऱ्या उडविता येतील या विषयासबधीं मला तुझ्याशीं फार बोलणें चालणे करावयाचे आहे, तें पत्रात लिहिणे सयुक्तिक नव्हे. तूं म्हणशील तर मी समक्ष तुझ्या भेटीस येईन व माझा बेत तुला कळवीन. तरवारीची शपथ, घोड्याची शपथ, देशाची शपथ व धर्माची शपथ घेऊन मी सागतो कीं असे करण्याने तुझ्यावर आपत्ती येणार नाहीं. अफजलखानाचा शेवट कसा झाला हे लक्षात आणून तू शकित होऊ नको. त्यानें बाराशे लढवय्ये हबशी माझा घात करण्यासाठी ठेवले होते. त्याच्यावर मी

प्रथमच हात चालविला नसता तर या वेळीं हे पत्र तुला कोणी लिहिलें असते? मला तुझ्यापासून अशी भीति नाहीं कारण तुझ्या माझ्यात कांहीं शत्रुत्व नाहीं. जर मला तुझे उत्तर अनुकूल आले तर रात्रीं मी एकटा तुझ्या भेटीस येईन. शाइस्तेखानाच्या खिशातून मी जे पत्र काढून घेतलें आहे ते गुप्त पत्र मी तुला दाखवीन. तुझ्या डोळ्यावर संशयाचे पाणी शिंपडून तुझी सुखनिद्रा नाहींशी करीन. तुझ्या स्वप्नाचा खरा खरा फलादेश करून नंतर तुझा जबाब घेईन. जर या पत्राचें उत्तर माझ्या मनाजोगे न येईल तर मी आणि माझी तीक्ष्ण तरवार आहे व तुझी सेना आहे. उद्या सूर्य आपले मुख संध्याकालात लपवील तेव्हा माझा अर्धचंद्र (तरवार) म्यानातून बाहेर पडेल. बस्स कल्याण असो.

स्वामिकार्यार्थ आत्मार्पण करणारा वीर

खंड १७ लेखांक २९] श्री [शके १६२५ पौष शुद्ध १५

राजश्री शामजी हरी नामजाद व कारकून
वर्तमान भावी प्रांत मावळ गोसावी यासी

अखंडितलक्ष्मी अलंकृत राजमान्य सेवक शंकराजी नारायण सचिव. नमस्कार. सु॥ सन अर्बा मया व अलफ. मा॥ प्रतापजी हैबतराऊ सिलिंबकर देशमुख तर्फ गुंजनमावल याचे बाप सताजीराऊ सिलंबकर वतनामुळे राजगडी नामजाद ठेविले असतां किल्ले मजकुरास औरंगजेबाचा परीघ आला. ख्यासा मोर्चा माची सुवेळा किल्ले मजकूर येथे तटानजिक भिडला आणि लगट केला. ते समई सताजीराव यांणी हिंमत धरून गनीमासी युद्धप्रसंग शर्तीनसी करून गनीम मारून काढिला. तों अकस्मात गनीमाक-

कडील भांडियाचा गोळा येऊन लागताच स्वामिकार्यावरी ठार जाले. सताजीराऊ याणी गर्दी करावयाची तैसी केली. गनीम मारून काढिला. मशारनुले स्वामिकार्यावरी खर्च जाले. अशास इनामाची तिजाई व हकाची चौथाई देशमुखापासून दिवाणात वसूल घ्यावया तर्ह आहे. त्यास प्रस्तुत सताजीराऊ स्वामिकार्यावरी खर्च जाले, याकारिता प्रतापराव सिलबकर देशमुख ता। मजकूर यास इनामाची तिजाई व हकाची चौथाई माफ केली असे. तरी सदरहूचे तोष्ट साल दरसाल लावीत नव जाणे. प्रतिवर्षी नूतन पत्राचा आक्षेप न करणे. पत्राची तालीक लेहोन घेऊन असल पत्र भोवाटियास फिराऊन देणे. छ १२ रमजान सुरु सूद बार पौ छ २१ मिनहू.

औरंगजेबाची कानउघाडणी

औरंगजेबाचा एक मुलगा प्रथम संभाजीकडे आला आणि नंतर तेथून इराणास गेला तो इराणच्या शहाची मदत घेऊन हिंदुस्थानावर केव्हा चाल करून येईल याचा नेम नाही अशी धास्ती औरंगजेबास वाटत असल्यामुळे आपल्या मुलाने परत आपणाकडे यावे अशा हेतूने औरंगजेब पत्रे पाठवीत असे. त्यास उत्तर देताना शहाजादा अकबर याने एका पत्रात बापाच्या कारकीर्दीवर खरमरीत टीका केली आहे. तें पत्र ' मनूची ' ने समग्र दिले आहे. त्यातील मुद्याचा भाग असा आहे —

बाबा, तुमचेच उदाहरण मी नेहमी डोळ्यापुढे ठेविले आहे. इतके चांगले उदाहरण दुसऱ्या कोणाचे सापडणार ? ज्या रजपुतांनी अकबर, जहांगीर व शहाजहान यास मनापासून साह्य केले त्यांचा आश्रय मी

---

१ तोफचा २ मेले ३ सरकारात ४ ठराव, वहिवाट ५ नगादा, मागणी ६ नक्कल

केला यात वाईट ते काय केले ? जसवतसिग तुमच्या भुलथापास भुलला नसता तर तुम्हीं आज हिंदुस्थानचे बादशहा झाले नसता. असे हे रजपूत लोक आपल्या राज्याचे खाब होते. पूर्वी फौजेत रजपूत पाहिजे असले म्हणजे एकाचे ठिकाणीं शंभर उमेदवार येत. हल्ली तुम्हीं तीन तीन वर्षे डांगोरा पिटून सुद्धा दहा पांच माणसे जमा होत नाहींत. हा प्रभाव कशाचा ? आज इतके तुमचे अमलदार आहेत, पण एकाची तरी तुमच्या-वर खरी भक्ति आहे काय ? फौजेतील सर्व लोक दारिद्री झाले आहेत. कोणापाशी हत्यार नाहीं एक कवि किंवा ग्रंथकार निपजत नाहीं व्यापा-ऱ्याची व धनिकाची लूट होते व खून होतात रयत धुळीस मिळाली, दक्षिणचा प्रदेश जो पूर्वी केवळ स्वर्गतुल्य वाटत होता तो हल्लीं ओसाड, निर्जन व निर्धन झाला आहे ! विजापूर, औरंगाबाद हीं केवढीं मोठीं व सुंदर शहरे, पण हल्लीं मातीशिवाय तेथे जास्त काय आहे. तुम्हींच सांगा, ह्या सर्वांचे कारण काय तर तुमचा परधर्मद्वेष. तुम्ही हिंदूवर जिझिया बस-विला, त्याने लोक सर्व तुमच्यावर उठले, जाळपोळ व लूट करू लागले, त्यानेच देश धुळीस मिळाला.

तुमच्या राज्यात एक तरी प्रकार असा आहे काय की ज्याची मला तारीफ करता येईल ? थोर थोर पुरातन घराणीं सर्व धुळीस मिळालीं. सर्वत्र लुच्चाचा बाजार भरला आहे राज्यकारभार सर्व हलकट लोकाच्या हातात आहे हातात जपमाळ, काखेत कुराण आणि डोक्यास मोठेसे पागोटे असले म्हणजे तुमचा त्यावर पूर्ण भरवसा. अशी मंडळी तुमच्या राज्याचे आधारस्तंभ !

असा सर्व राज्याचा नाश झालेला मला पाहवेना. तेव्हा अत्यंत कष्टानें मी देशत्याग करून इकडे आलो. आता मी शांत आहे परमेश्वर तुम्हाला दीर्घायुष्य देवो. मीच परत येऊन राज्य करावे म्हणता, त्यास तुम्ही राज्य सोडून मक्केस चालते व्हा म्हणजे मी येऊन दाखवितो कसे राज्य करावयाचे ते. आजपर्यंत काय करामत होती ती तुम्ही करून दाख-विलींत. आता वृद्धापकाळीं परमार्थसाधनच तुम्हांस योग्य आहे. जास्त लिहून तुम्हास त्रास होईल म्हणून पत्र पुरे करितों.

भुतें घालणें व देवभोळेपणा

खंड १७ लेखाक ४३] श्री. श्रीरोहिडमल

करीना बाबाजी कोंढालकर यास चादजी कोंढालकर याने भुते लाऊन घर बुडाविले. गुणाजी कोंढालकर दसरियाचा घट उठविला ते दिवसीं मुखवटा व रुमाल भगताने श्री यास वाइला होता. तो गुणाजी घेऊन जाऊ लागला. त्यावर चादजी बोलिला कीं " गुणाजी पाटील ! हा रुमाल माझे तरवास बाधावयास देणे. " गुणाजी बोलिला कीं " चादजी ! हा देवाचा रुमाल देवास असो द, तुला हि देत नाहीं, मी हि घेत नाहीं. आल्या दसरियास देवाचा देवास पाघरून " म्हणून गुणाजी बोलिला त्यावर गुणाजीची व चादजीची बोली जाली, म्हणऊन कटकटले. तेच दिवसीं गुणाजी घरीं गेला. घरीं गेल्यावर त्याला हींव येऊन डोई दुखू लागली, म्हणून बाळोजी देवास अगारियास आला देवास प्रसाद लाविले देवाने प्रसाद दिले कीं " चादजीने देव व भुते पेसली " म्हणून बाळोजी चादजीस म्हणू लागला कीं " तू माझ्या बा ला अगारा दे " तो अगारा देईना मग च्यार दिवसांनी गुणाजी मला त्यावर मूठमाती द्यावयास श्रीजननीजवळ गेला. तेथे बाळोजी चादजीस बोलिला कीं " तू रगताचा टिळा लाविलास." चादजी सारे गावकरियादेखत बोलिला कीं " मी टिळा लाविला. अझून काय जाले ? " त्यावर गुरें वासरे कितीक मेलीं. बैल मेले. मी कोठें गेलो नाही. त्या देवास पुढे तो म्हणे कीं " माझी लाग मीच मारतो. त्यास माझे लेक दोन. थोरला लेक भुतानीं मारिला धाकटा लेक याचे डोळे गेले आंधळा जाला " या उपर सन खमस खमसैनात एक म्हस दोन महिने चारापाणी खाईना. देवास पुसे . तो म्हण " माझी लाग " त्यावर चापजीस म्हणे कीं " तू माझी म्हस वाचव " तो काही आगारा नेदी. मग मी श्री राजजाईस गेलो. तेथे मनास आणिल. तिने सागितलें कीं " चापजीनें तुजवर देवभुतें घालून तुझे घर व तुझा बाप—लेक मारि-

ला हे खरे. तू त्याच्या गला पड " म्हणऊन गावास आलो. श्री राणजाईचा भगत राणोजी गौलाहि आणिला देवळीं पाच जण भले लोक मेलऊन राणोजी गौलीयाने श्री रोहिडमलास प्रसाद लाविले त्याणेहि प्रसाद दिले कीं " चापजीने भुते लाऊन याचे घर मारिले हे खरे " तो हुबर घालू लागला कीं " माझी भुते नव्हत " त्यावर राणो गोला चापजीस बोलिला कीं " तू हि भगत आहेस तूच आपले हाते प्रसाद लाव. आणि देवास पूस हे खरे की काय ? " मग चापजीने आपल्या हाते प्रसाद लाविले ' मी भुते लाऊन बालोजीचे घर बुडाविले हे खरे कीं काय ? ' देवाने प्रसाद दिला कीं " चापजी ! तूच भुते लाऊन बालोजीचे घर बुडाविले हे खरे . " एसे पडतालेयानसीं सांगितले. मग चापाजी बोलिले कीं " बरे . तुझे अगीं कलक लागिले आता हे ह्मस पाय पसरून मरते . तिला निकालमपण अगारा लाव ते उठली म्हणजे हे खरे. नाहींतर देवभगत सागतात हे अगदीं लटके " त्यास चापाजीनें त्याचे ह्मसीस अगारा लाविला. दोन महिने म्हस पडली होती ते उठोन गुरात जाऊन चरो लागली इत्यादि

---

४ दुहीचे दुष्परिणाम

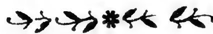

मराठ्याना बुडविण्यासाठी औरंगजेब महाराष्ट्राच्या उरावर वावरताना दिमत होता तो पर्यंत स्वामिनिष्ठा व संकटाची जाणीव या दोन भावनांनी प्रेरित होऊन मराठे एकजुटीने वागले. शिवाय प्रत्येकास जहागीर व लूट मिळविण्याची पूर्ण मुभा असल्यामुळे स्वामिनिष्ठा व स्वार्थ याचाहि मेळ बसे. पण औरगजेबाच्या मृत्युनतर शाहूची सुटका झाली तेव्हा सर्वत्र परिस्थिति पालटली. मोगलाचा निःपात झाल्यामुळें महाराष्ट्राच्या स्वातंत्र्या-

वरचे संकट टळलें. परतु कोल्हापूरकर व सातारकर असे दोन धनी झाल्यामुळें मराठ्यांची स्वामिनिष्ठा दुभगली. व ज्या धन्याकडून आपणास अधिक जहागीर किवा मोठी पदवी मिळेल त्याच्या पक्षास आपणास मिळण्यास हरकत नाहीं असें महाराष्ट्रातील सरदाराना वाटू लागले या दुहीने दाहा बारा वर्षे महाराष्ट्रास फारच हतबल केले. कारण शाहु व ताराबाई यानीं प्रतिपक्षाकडील सरदार फितूर करून आपला पक्ष प्रबळ करण्याचा प्रयत्न केला. शेवटीं कोल्हापूरदरबारात दुफळी माजून व ताराबाईस कैदेत टाकून राजसबाईचा मुलगा सभाजी गादीवर आला तेव्हा ही यादवी कमी झाली. परंतु सातारकर व कोल्हापूरकर यामधील भाऊबदकीचे भाडण ताराबाई व राजसबाई याच्या मधील सवतिमत्सराने तात्पुरते मदावले इतकेंच. त्याचा बीमोड असा केव्हाहि झाला नाहीं ही दुहीची कीड मराठी राज्यास अगदी अखेरपर्यंत भोवली. या यादवींत कोणता सरदार कोणत्या पक्षास मिळाला ही गोष्ट फारशी महत्वाची नव्हती. परतु स्वार्थासाठी फितूर होऊन शत्रुपक्षास मिळण्याचे जे वाईट वळण या वेळीं लागले ते शेवटीं मराठ्याच्या नाशास कारण झाले.

आपापसांत फंदफितूर

[१६३३ अ. भाद्रपद व. ७

स्वास्ति श्री राज्याभिषेक शके ३८ खर सवत्सरे अधिक भाद्रपद बहुल सप्तमी भृगुवासरे क्षत्रियकुलावतस श्री राजा शिवछत्रपति यांणीं समस्त सेना-धुरधर-विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री जयसिग जाधवराव सेनापति जप्तन मुलूख यांस आज्ञा केली ऐसीजे. तुम्ही विनतीपत्र शुद्ध एकादशीचे पाठविले तें काल षष्टी गुरुवारीं प्रविष्ट जाहले. साराश लिहिला कीं "आपली निष्ठा स्वामींच्या चरणीं. स्वामींची सेवा करावी आणि यशकीर्ति

सपादावी. दुसरे राजश्री जाधवराव स्वामींच्या पायाव्यतिरिक्त दुसरे दैवत जाणत नव्हते. राज्यांत दुही निर्माण जाहली ते प्रसगीं त्यानी प्रतिज्ञापुरःसर स्वामीसनिध बोलोन स्वार जाहले परतु कालगतीने सर्वांची बुद्धि एका प्रकारे जाहली. तन्मुळे त्याचा हेतु पूर्ण करावा हे अत करणीं धरून आजीपर्यंत याचमानी राहून राजश्री आपाजी थोरात, दमाजी थोरात, शहाजी निंबाळकर, सताजी पाढरे आदिकरून सामील करून घेऊन, शाहूनीं केल्या लोभाची आस्ता न धरिता, त्यासी वैमनस्य दर्शवून राजश्री परशराम पडित प्रतिनिधी व राजश्री खडेराव दाभाडे स्वामींच्या लोभाचे सेवक ह्या प्रसगात असावे या अर्थे "आपल्या समाधानास या उभयतास पाठवणे" म्हणोन मुद्दा सागोन पाठविला. त्यावरून उभयतास व राजश्री रामसिग मोरे यास शाहूनीं पाठवून दिल्हे. त्याच्या व आपल्या भेटी जाहल्या, व राजश्री हैबतराब निंबाळकर सरलष्कर आले. याचींही भेटी जाहली तो अगोदर आपण व राजश्री थोरात, खडेराव दाभाडे व सताजी पाढरे बसोन घाट घटला होता. तो सरलष्कर यास सागताच त्याचे चित्तीं हेच होते. मग हे व आम्हीं अवघे वर्तमान सरदार कटात घेऊन राजश्री परशराम पडित प्रतिनिधि यास विचारात घेतले. त्यास स्वामींची द्वाही फिरविली. खुशाली केली आणि गडकिल्यास आम्हीं आपली व पडित मशारनिल्हेच्चीं पत्रे पाठविलीं आहेत याउपरी नीट सातारियाखाले चालोन जाऊन राज्यातील दुही निशेष करितो स्वामींनीं खुशाली केली * पाहिजे" म्हणोन हे वर्तमान विशदे लिहिले. ते श्रवण गोचरे करून सतोषातिशय जाला. तो पत्रारूढ किति काय म्हणून करावा ? कार्यकर्ते, पराक्रमी, मायेचे हिदु सेवक असावे ते तुम्हासा-

---

* येथपर्यंत धनाजी जाधवरावाचा मुलगा चद्रसेन यानें शाहूच्या पक्षातील मंडळी फोडण्यासाठी काय काय डाव योजले आहेत याची हकीकत देणारें जें पत्र धाकट्या शिवाजीस पाठविलें होतें त्याचा साराश झाला यास उत्तरा दाखल कोल्हापूर दरबाराकडून हें पत्र लिहिण्यात आले आहे. त्याचा मुख्य भाग येथून सुरू झाला.

रिखेच कृतकर्म असावे. पूर्वोत्तर स्वामींचे कृपेचा अर्थ व रा (धनाजी) जाधवराव यानीं कैलासवासी रा स्वामींचे वेळेपासून राज्याभिवृद्धी विषयीं केले श्रम- साहस व सांप्रत दुहीमुळे राज्याभिवृद्धीस जाला अपाय, चित्तात आणून, पुढे स्वामींचे राज्य वृद्धींते पाववून यशकीर्ति संपादावी हे मनीं धरून हे महत्कार्य सिद्धीते पाववून जो अर्थ विशदे लिहिला तो उचित व यथार्थच लिहिला. तरी तुम्ही दीर्घद्रष्टेच आहा. हे राज्य समग्र ताम्राक्रांत जाले असता कैलासवासी स्वामींनीं लहानापासून थोरास आपली माया लावून अवघियावरी सदयत्वे कृपामृतवृष्टी करून दिनप्रति- दिनीं राज्य वृद्धिंगत पावविले. ते प्रसंगीं कैलासवासी स्वामींचे संपूर्ण कृपेस पात्र एक जाधवराव जाले ते आपल्या कर्तृत्वावरी व हुकुमबारदारी एक- निष्ठेवरी जाले. राज्याभिवृद्धीविषयीं त्याहीं काहीं सामान्य कसाला श्रमसा- हस केला नाहीं. जीविताची तमा न धरिता स्वामिकार्यीच तत्पर राहून कैलासवासी स्वामींनीं जे समयीं हुकूम केला ते समयी कर्नाटकात फौजानीं धावोन जाऊन कैलासवासी स्वामींस प्राप्त जालीं संकटें निरसन करून स्वामिगौरवाचें सुख त्याहींच अनुभविले व सेवाधर्मे करून त्याहीच कैला- सवासी स्वामींस संतुष्टविले. तेव्हा कैलासवासी स्वामींस मशारनिल्हेविना दुसरे प्रिय कीं प्राण होते असे नाहीं. सर्व प्रकारे कार्यास येतील हा भर- वसा दृढ मनीं मानिला होता. तदनुरूपच राव मशारनिल्हेनीं स्वामींचे चरणीं चित्तालय करून औरंगजेबासारखा मोठा शत्रु राज्यात पसरला असता आपल्या शूरत्वाच्या व कर्तेपणाच्या योगे शत्रूचा हिसाब न धरिता राज्याच्या संरक्षणार्थ असाधारण कसाला केला. स्वामींच्या तपोबलप्रभावे- करून शत्रु पराभव पावविल्याचें यश मशारनिल्हेस प्राप्त जाहले तदनंतर समुद्रवलयांकित अवनिमंडळ निःकंटक करून स्वामींचे शासन चालवावें आणि कृतकार्य व्हावे हा हेतु रावमशारनिल्हेनीं धरून हुजूर येऊन मनसबा योजिला. तो दुहीचा प्रसंग प्राप्त जाहला. ते समयीं स्वामींस दुसरा कोणाचा भरवसा होता की काय ? दुही निःशेष करावी हे आंगेजणी राव मशारनिल्हेनीं करून प्रतिज्ञापुरःसर स्वामींचे सेवेसीं संतोषकारक व हीस जाणून स्वार होऊन गेले. त्यास वैपरीत्य कालवशें सर्व लोकास एक प्रकारे

मोह प्राप्त जाहला. तन्मुळें राव मशारनिल्हे कृतसकल्प सिद्धीतें न पावला. त्याचे पुत्र तुम्ही. त्याच सारिखे कृतकर्मे आहा. तुम्हा वितरिक्त त्याचा सकल्प शवटास नेणे आणखी कोण करू पाहतो ? व दुहीमुळे राज्याभिवृद्धीस अपाय जाला हा विचार मायेच्या सेवकाविना दुसारियाचे मनात येऊ पहातो कीं काय ? ज्यास यश कीर्ति सपादणे अगत्य त्यासच हा विचार. ते तुम्ही मायेचे यशकीर्त्या दक्षित सेवक म्हणूनच हा दीर्घदृष्टीचा विचार तुमच्या चित्तात आला, आणि जाधवराव याचा कृतसकल्प 'दुही निःशेष करून समुद्रवलयाकित पृथ्वींत स्वामीचे शासन चालवून कृतकार्य व्हावयाचा' होता तो सफल कराव्या उदित होऊन बुद्धिवैभवेंकडून समग्र सेना नानाप्रयत्ने व द्रव्यसाहित्येकडून ज्याचे त्यापरी सजली जाऊन आपल्या विचारात घेऊन राजश्रि परशराम पडित प्रतिनिधी व खडेराव दाभाडे व मानसिग मोरे यास आपणाजवळीं आणावयाचा विचार करून त्यास आणून एकाग्रतेने सपूर्ण स्वामीचे राज्य स्वामीचे सेवेसीं तत्पर केले आणि आपले कर्तपण प्रगट करून जाधवरावाचा सकल्प सिद्धीतें पावविला ही गोष्ट काही सामान्य केली नाहीं हे तुमची दीर्घदृष्टी व आगेजणी व बुध्दीचे वैभव व शूरत्वाचा प्रसग चित्तात मनन करून पाहता दुसरी साम्यता आहे असे नाहीं. अतएव स्वामींच्या राज्याचा अभिमान श्रीस सपूर्ण आहे, व जाधवराव याणीं कैलासवासी स्वामींची सेवा त्रिकर्ण बुद्धीनें करून सपूर्ण कृपा सपादिली होती. तद्योगे तुम्हासारिखे बुध्दिप्रगल्भ पराक्रमी पुत्र त्यास होऊन स्वामींचे शेवेसी तत्पर जाहले. हे कडून स्वामींनीं राज्यातील दुही निःशेष मानून सपूर्ण पृथ्वींत स्वामींचे शासन चाललेंच असे मनात आणून तुमच्या भरोशाने स्वामी निश्चित आहेत. तदनुरूपच तुम्ही सातारियाखाले येऊन निग्रह करावा आणि राज्यातील दुही नाहीशी करावी ऐशा विचारे फौजानिशीं येत आहा. ती गोष्टीची त्वरा करून योजिला मानस हा पराक्रमेकडून अल्प काले सिद्धीतें पाववून पुढे अनुपदेंकडून ताम्राक्रात राज्य साधावे. एकाग्रता होय तें करणे आणि सतोषाचें वर्तमान हुजूर लिहून पाठविणें. स्वामींनीं खुशाली केली पाहिजे म्हणून तुम्ही हर्षेकरून लिहिलें तरी यापेक्षा दुसरा सतोष काय आहे ?

तुमच्या विंनतिपत्राचा लेखनार्थ श्रवण होताच स्वामींनीं तोफाचे आवाज करवून खुशाली कर्तव्य ते बहुत केली. राजश्री परशरामपंडित प्रतिनिधी यास स्वामींच्या चरणावितरिक्त दुसरा निजध्यास नाहीं. त्याचे अतरीं हाच मानस होता तो श्रीकृपे अविघ्नतेने घडला, आणि त्याणीं आपण एकरूप होऊन गड किल्यास पत्रे पाठविलीं. स्वामींनीं पडित मशारनिल्हे स्वामीचे मायेचेच सेवक आहेत. स्वामीच्या राज्याभिवृद्धीविषयीं त्यांहीं बहुत श्रम केले आहेत अपायेकरून त्यास दगा जाला होता तेहीं राजश्री जाधवराव याणींच त्याचा अभिमान धरून सकटातून रक्षिले त्यामागें तुम्हीं त्यास अतर न दिल्हें. हा सविस्तर प्रसग--तुमचे मायेचा---पडित मशारनिल्हे यानीं हुजूर लिहिला होता. तदनुरूप स्वामींनीं त्यास समाधानयुक्त पत्र विस्तारें पाठविले आहे. गडकिल्ले यास त्याहीं तुम्ही पत्रे पाठविलीं. गोष्ट उत्तम केली. ते तुम्ही अखत्यारींचे सेवक आहा. पुढे हि ज्यास जे लिहिणे ते लिहिणे. ते लिहून समस्त स्वामींच्या पायाशीं एकनिष्ठेनें वर्तत ते करणे. स्वामींनीं हि हुजरून गड किल्लीयास व हशम लोकास पत्रे पाठविलीं आहेत. " राजश्री हैबतराव निंबाळकर सरलष्कर याची चित्तवृत्ती स्वामींचे चरणीं सद्दढ आहे. स्वामींनीं मशारनिल्हेस समाधानपत्र पाठविले पाहिजे " म्हणून, तरी त्याचे बाप राजश्री हणमतराव होते त्याणीं कैलासवासी स्वामींचे वेळेपासून त्याची व स्वामींची सेवा निष्ठेने करून स्वामींची कृपा बहुतच सपादून घेतली होती हे प्रसिद्ध आहे. त्यामागे मशारनिल्हे यानीं हि आपली माया स्वामीस बहुतच लाविली आहे. त्याचे सर्व प्रकारे स्वामीस अगत्य आहे. हल्लीं तुमच्या लिहिण्यावरून स्वामींनीं त्यास समाधानपत्र सादर केले आहे. " राजश्री रावजी थोरात व खडेराव दाभाडे व संताजी पाढरे याणीं ये प्रसगीं बहुतच कमाला करून कार्याची प्रघटना केली त्यास समाधानपत्रे पाठवावी. स्वामी धनी आहेत " म्हणोन तरी मशारनिल्हेनीं सेवाधर्मासहित उत्तमपणास योग्य चित्तीं तोच प्रसग करून तुमच्या चित्ताचे ठायीं एकरूप होऊन महत्कार्य सपादिले, येणेंकरून स्वामी त्यावरी सतुष्ट आहेत. त्याची हि विनतिपत्रे हुजूर आलीं होतीं. त्यांनी तुमच्या कर्तव्याचा प्रसग बहुतच विशदें लिहिला आहे. तरी ते

सेवक लोभ करून चालवावे असेच आहेत स्वामींनी त्यास चित्तानुरूप समाधानपत्रे पाठविली आहेत. वरकड हि तुमच्या लिहिण्याप्रमाणे ' राजश्री मानसिंग मोरे, राजश्री शाहाजी निंबाळकर, हणगोजी नाईक निंबाळकर व मरिजी पवार आदिकरून कुल सरदारास समाधानपत्रे व नावास जागेवून पत्रे पाठवावया आज्ञा केली पाहिजे,''म्हणोन लिहिले त्याप्रमाणे समाधानपत्रे पाठविली आहेत. समस्तास देऊन दिलासे करणे. अत.पर कोणी सेवक-लोकीं विलक्षण कालगतीकरून घडोन आल्या आचरणाचा संशय मनात आणावा असे नाही. मध्ये काहीं दिवस कालाची कुटिल गति होती. अन्यथा तुम्हासारिख्या सेवकलोकास आणि स्वामीच्या पायाचा वियोग होणे होता कीं काय ! याकारिता स्वामींच्या चित्तीं कोणी एकाचे वैषम्य की संदेह नाहीं अवघ्याहीं तुमच्या विचारे स्वामिकार्याची आगेजणी करून कार्य-सिध्दी करावी. अशाचि स्वामींनीं अवधियास आज्ञापत्रीं आज्ञा केली आहे. याउपरि शीघ्रतेने चित्तानुरूप स्वामिकार्य सिध्दीते पाववून संतोषाच वर्तमान लिहून पाठविणे तुम्ही वडजपणास जे गोष्टी योग्य तेच गोष्टी संपादून कीर्तीस पात्र जाला. सर्व गोष्टीने मातोश्री साहेब व स्वामी हि बहुत संतोषी जाहले. याउपरीं दुसरे जे कर्तव्य तुम्ही लिहिले तें निःशेष करून स्वामीसंतोषाचें वर्तमान लिहून पाठवून द्यावे. बहुत लिहिणे तरी तुम्ही सुज्ञ असा. मोर्तब असे [भारतवर्ष, पत्रे, लेखांक ५०]

देशमुखीसाठीं एका जातीच्या दोन जाती

वाईच्या देशमुखीसाठीं शिवशाहींत व मोगलाई अमलात पिसाळ मडळींचें आपसात तीस चाळीस वर्षेपर्यंत एकसारखे भांडण सुरू होते. संभाजी छत्रपतीच्या कारकीर्दीअखेर सूर्याजी पिसाळाने रायगड हस्तगत करण्यास औरंगजेबास मदत केली, व पुढे तो बाटून मुसलमान हि झाला.

यानतर शाहूच्या कारकीर्दीत हा तटा पुनः उपस्थित झाल्यावेळीं शाहूने धनाजी जाधवाचे सागणे न ऐकता निम्मी देशमुखी पुनः सूर्याजीकडे देण्याचे ठरविले. त्या वेळीं सूर्याजी विरुद्ध भीड घालू पाहणाऱ्या धनाजीस सूर्यराव मोठ्या अभिमानाने सागतो कीं ' मी एका जातीच्या दोन नाती पाहून देशमुखी सोडविली.'

श्री

देशमुखी प्रात वाई राजश्री नागोजीराव नाईक पिसाळ मूळ पुरुष याशी नऊ गाव चालत होते. त्यानीं आपले पुत्रास गाव वाटून दिल्हे.

याशी तपसील:—

थोरले बायकोचे पुत्र ५ पाच.
त्यापै॥ दोघाचे नक्कल झाले.
तिघे पुत्र राहिले. यार्शी गांव दिल्हे ४॥ यार्शी तपसील.
२ राजश्री सूर्याजीराव पिसाळ.
१ चादक समत हवेली.
१ तडवळें समत कोरेगाव
मोकदम तेथील धुमाळ व झाजुरणे
१ राजश्री रामोजी नाईक
याशी लहासुरणे समत कोरेगांव.
साळ याशी मरटे समत निंब.
-॥- मौजे वोझर्डे निम्मे निम्मे
तिघाशे देशमुखीचा हक्कदारी
हिशास रुपये ५ पांच

धाकटे बायकोचे पुत्र तीन.
यार्शी गाव ४॥.
याशी तपसील.
-॥- मौजे वोझर्डे निमें.
३ समत कोरेगाव.
१ कटाकपूर किन्हई भोसल्याची
१ पाडळी फाळक्याची
१ सोनके समत वाघोली
धुमाळाची.

सदरहू येणेप्रो। वांटणी आपले आपली खात होते. कोणाचा तंटा भांडण हा कालपर्यंत नाहीं. सदरहू न्याहारखान गोरी याने मातुश्री पिलाऊ याजपासून देशमुखी घेतली आणि फिरोन कोणी पिसाळाची देशमुखी म्हणेल त्यास पायलीभर मीठ चारावे असे झाले यावर राजश्री सूर्याजीराव पिसाळ यांणीं पातशाहापाशीं जाऊन गळा कफणी घालून दिवा दिवट्या लाऊन फिर्याद केली मग पातशहापाशीं अर्ज करून न्याहारखान तगीर केला ते समयीं वतनास खर्च सावकाराचे कर्ज घेऊन दोन लक्ष रुपये खर्च केला. पादशाहास व दरबार खर्च करून वतन बहाल करून घेतलें. मग सूर्याराव वाईस आले. ऐशियास पिलाऊ पिसाळ यांशीं पुत्र नव्हता. त्यांणीं आपले दीर गंगाजी नाईक याचा पुत्र दत्ताजी नाईक आपले ओटियात पुत्र म्हणून घेतले. ते व सूर्याराव एक होऊन पातशहापाशीं वतनाचा मजकूर जो जाला, तो सूर्याराव यांणीं दत्ताजी नाईक यांशीं निवेदन केला त्यावरून दत्ताजी नाईक समाधान पावले. दत्ताजी नाईक सूर्याराव यासी बोलिले जेः—पिसाळाचे वर्शी तुम्ही खस्त करून गेले होते, त्यास दोन लक्ष रुपये खर्च करून वतन सोडविले, त्यास जो खर्च पडला तो तुम्ही साभाळणे, आणि देशमुखींचे वतन निम्में तुम्ही खावे, निमे आपण खावे ऐसा करार होऊन श्रीकृष्णातीरीं रवीधोंडीजवळी देशपांडिये व देशक व कसबे मजकूरचे पाटील व चापगेट व म्हाजण समस्त मिळऊन गभीर सागर गोसावी याचे मठीची एक रोटी आणून दत्ताजी नाईक याणी आपले हातीं घेऊन श्रीकृष्णेत उभे राहून रोटी निम्में बरोबर करून अर्धी रोटी आपले लेंकाचे हातीं केशवजी नाईक याचे हातीं दिली. निम्मे रोटी अर्धी सूर्याराव पिसाळ याचे पुत्र पदमसिंगराव याचे हातीं निम्मे दिली त्याजवरी तेच प्रसगीं निम्मे देशमुखींचे वतन निम्मेंचे पत्र सूर्याराव यांशीं करून दिलें. वाई देशातील गाव निम्मे निम्में तारोतार व इसाफती व इनाम तारोतार निम्में वाटून दिले असे. दत्ताजी नाईक यांणीं सूर्याराव याशी शिक्यानिशीं आपल्या हाते कागद करून दिला. त्यावर दत्ताजी नाईक बोलिले जेः—एक शिक्का असू दणे. त्यास सूर्याराव बोलिले जेः—तुम्ही निम्मे देशमुखांचा शिक्का करणे

आम्ही निमे देशमुखीचा शिक्का करू. त्याजवरून उभयताचें भाडण लागले. त्याजवरी माहाराज छत्रपति स्वामी मोंगलाईहून या प्रांतीं आले त्यास तुळापुरीं मुक्कामीं दत्ताजी नाईक जाऊन स्वामीस गैरवाका विदित करून सारे देशमुखीचीं पत्रे करून घेतलीं. धनाजी जाधवराव याचे विद्यमाने पत्रे घतलीं. हे वर्तमान सूर्याजीराव याशी विदित नव्हते. हें वर्तमान सूर्याराव याशी कळिल्यावरी सूर्याराव याणीं थोरात याचे हाते महाराज छत्रपति स्वामीच दर्शन घेतले. सदरहू देशमुखीची हकीगत सदरहू प्रो सागितली. आणि मोगलाईत असता ही महाराज छत्रपति स्वामीसही वर्तमान दाखल होते. त्यास स्वामी बोलिले जेः—तुमचे निम्मे देशमुखीचे वतन तुमचे तुम्हास देऊ. निमे दत्ताजी नाईक यास देऊ. ऐसा करार होऊन मजल दर मजल सातारियाशीं आले. तेथून पुढे मजल दर मजल पन्हाळियाशी गेले तेथून पचगगेवर गेले. तेथे धनाजी जाधवराव याणीं स्वामीस अर्ज केला जेः—वाई देश खराब झाला आहे. अवघे देशक बरोबर आहेत. याशी कौल, वस्त्रे, घेऊन रवाना करणे, ह्मणोन अर्ज केला त्याजवरून दिवस्याच्या सलामाच्या समई वस्त्रे सदरेस आणविलीं. ते समई धनाजी जाधवराव सेनापति याणीं स्वामीस अर्ज केला जे—दत्ताजी नाईक देशमूख याशीं वस्त्रे देणें. त्याजवरून महाराज स्वामीनीं मादिलाचा पदर घेऊन हात वर केला. ते समई सूर्याराव याणीं महाराज स्वामीस थोरले महाराज स्वामींची द्वाही दिली कीं, दोहीं हातीं दोन मादिले घेऊन दोघाचे हातीं दोन पदर देणे, त्यास धनाजी जाधवराव बोलिले जः—दत्ताजी नाइकास वस्त्रें देण. मग सूर्याराव याणीं धनाजी जाधवराव याशी जाब दिला जेः—" मी काहीं जाधव यादव नव्हे ! तुम्ही कऱ्हाडची देशमुखी दहा हजार रुपयाची घेतली ! ऐसा काहीं आपण नव्हें ! आपण आहे तो दत्ताजी नाईकाचा तुरा आहे ! तुरुकहाईस देशमुखी पडली होती. त्यास दरबार खर्च लाखोलाख रुपये खर्च करून एक जातीच्या दोन जाती पाहोन देशमुखी सोडविली. " त्याजवरून महाराज छत्रपति यानीं मादिलाचा हात वरता होता तो माडीवरी ठेविला. त्याजवरी मागती धनाजी जाधवराव महाराज स्वामीस बोलिले जेः—दत्ताजी नाईक याशी वस्त्रें देणे. त्यास महाराज

स्वामी बोलिले जेः—गोष्टी देत असता बळजोरीनें वस्त्र कसें द्यावे.आर्धी वाद्यांची समजावणी करणे. तोंवर वस्त राहू देणे. मग तमाम कचेरी गेली. त्याजबरोबर सूर्याराव ही गेले, आणि कचेरीचे बाहेर बसले. मग महाराज स्वामींनीं सूर्याराव याची याद केली. जगनाथ चोपदार याशीं आज्ञा केली कीं, सूर्याराव कोठे आहेत, त्यास बोलाऊन आणणें. ते गोष्टी सूर्याराव यानीं ऐकून हुजूर महाराजापाशीं उभे राहिले कीं, आपण येथे जवळ आहोत. महाराज बोलिले जेः—अम्हास नजर देणे तुमचे वतन तुम्हास निम्मेच्या सनदा करून देतो, आणि निम्मेच्या सनदा दत्ताजी नाईक याशी ही देशमुखीच्या करून देतो. त्याजवरून सूर्याराव याणीं राजश्री राजजी थोरात व सुलतार्जी थोरात व दमाजी थोरात याजकडे जाऊन त्याजपासून कर्ज घेऊन सोने, रुपे १५,००० पधरा हजाराचे व नक्त रुपये १५,००० येकूण तीस हजार रुपये नजर, महाराज स्वामींस देऊन व दत्ताजी नाईक यानीं ही धनाजी जाधवराव याचे गुजारतीने नजर स्वामीस देणे ती दिल्ही. त्याजवरी रागणाचे मुक्कामीं राजश्री दत्ताजी नाईक याशी निम्में देशमुखीर्ची पत्रें करून दिल्हीं.व सूर्याराव पिसाळ यास ही निम्मे देशमुखीर्ची पत्रे करून दिल्हीं. शिक्याचा मजकूर उभयतानीं महाराज स्वामीस पुशिला. त्याजवर हि महाराज स्वामी बोलिले जेः—वाई देशाची लावणी करणे. आम्हीं हि त्या प्रांते आलियावरी शिक्याचा मजकूर विल्हेम लाऊ त्याजवरी उभयता देशास आले. महाराज स्वामीची छावणी जाहली. मग दुसरे वर्षी महाराज स्वामी या प्रांतीं आले. किल्ले वदनगडावरी छावण्या करून राहिले. मग वदनचे मुक्कामीं गगाजी नाईक व दत्ताजी नाईक व त्याचे भाऊ कुल पिसाळ मिळाले, तेथून कूच होऊन मराढियावरी राजश्री स्वामींचा मुक्काम जाहला- तेथे तमाम अष्ट प्रधान व चद्रसेन जाधवराव असे होते. ते समई सारे पिसाळ उभे करून महाराज स्वामींनीं गगाजी नाईक याशीं विचारिलें जे'—सूर्याराव तुम्हास काय होते? ते बोलिले जेः—माझा पुतण्या होय. त्यावरी दत्ताजी नाईक याशी विचारिले त्यास दत्ताजी नाईक बोलिले जेः—गगाजी नाईक आपले बाप, व आपले भाऊबंद सारे सूर्याराव याशी मिळाले. मग दत्ताजी नाईक

बोलिला जेः—सूर्याराव आपला भाऊ नव्हे. त्याजवरून महाराज स्वामिसि राग आला. मोंगलाईतील न्याहारखानाने देशमुखी घेतली होती ती सूर्याराव यानेंच सोडविला असे महाराज स्वामीस विदित होते. आणि हल्लीं ही येथील मजकूर कित्येक लोकांनीं निवेदन सूर्याराव याजविशीं केला होता. त्याजवरून देशमुखीचे वतन अमानत करून जोत्याजी केसरकर सर देशमुख याचे हवालीं देशमुखीचे वतन केले असे सुर्याराव हि याच्या हाता. खालीं देशमुखीचा कारभार करीत होते. त्याजवरी महादजी गणेश याच्या हाताखालीं सुर्याराव कारभार करीत होते. त्याजवरी मोरो जिवाजी देशपाडे याच्या हवालीं देशमुखीची मुतालकी करून सूर्याराव याशीं महाराज छत्रपति बोलिलेः—मौजे वोझर्डे हा गाव कुलबाब कुलकानू देखील हक्कदार देखील दरोबस्त खाऊन सुखरूप राहणे असे असता जनाई जाधवीण भुईजकर इने महाराज स्वामीस अर्ज करून राणोजी नाईक पिमाळ याशीं वोझर्डेपैकीं दोन चाव्हर जमीन बरोबर चोपदार देऊन मोजून पदरीं घातली. दोन चाव्हर खात होते. याशी साक्ष देशाधिकारी व देशक.

[ख. ३ ले. ६४ पृ. ६४.]

हरणाचा तंटा

चद्रसेन जाधवराव मोगलाईतील चौथाई सरदेशमुखी बाबतीचे अमल बसवावे, उगवावे म्हणून फौजा सनदा देऊन, पोख्त सामान तयारी करून देऊन रवाना केले. दमाजी थोरात पाटस तर्फेतील हिंगणगाव येथे गढी करून पुंडपणा करीत होते. स्वाऱ्या करू लागले. व उदाजी चव्हाण हे करवीर प्रांतीं अथणीकडे राहून वडगाव येथे असोन उभयताहि संभाजीराजे याचे लक्षात राहून, सातारा प्रांतापर्यंत स्वारी करावी, चव्हाणचौथाई म्हणून घ्यावी, गाव लुटावे, मारावे असें करू लागले. महाराजांनीं सर्व कारखाने किल्ला सातारियावरी ठेवून वरता वाडा बांधविला. शाहु—तलाव

म्हणून तळे केलें. कांहीं लोक वरत, [कांहीं] खाली रहावे असें केलें. जाधवराव सेनापति याचे पदरीं बाळाजी विश्वनाथ बाबतीच्या मामलती करून होते. ते फौजेत जाधवराव यासमागमे होते. एके समयीं लष्करचे कूच जाले. रवे पडली. त्यात हरण उठले. त्याचे मागे पिराजी राऊत म्हणून—बाळाजीपत याजकडील पथकात—शिलेदार होते ते लागले. पुढे मुक्काम होऊन डेरे राहुट्या जाल्या त्यात व्यासराव म्हणून ब्राह्मण कारकून जाधवराव याजकडील होते त्याचे राहुटींत हरण शिरलें. त्याचे मागे पिराजी राऊत लागून गेले. राहुटींत पाठीशीं आले म्हणून व्यासराव राहुटीचे तोंडीं उभे राहिले. तो हे जाऊन " आमची शिकार द्यावी "म्हणू लागले. तेव्हा व्यासराव " आम्ही ब्राह्मण, आमचे राहुटींत आले, पाठीस निघाले. ते देता नये. मारू नये " बोलले. राऊतहि आग्रहास आले जे " आमची शिकार आम्ही नेऊ. " असा उभयतांचा आग्रह. तेव्हा पिराजी राऊत याणी भाला टाकिला. तो हे पुढे जाले यास लागला. जखम जाली. हे पाहून पिराजी राऊत जाऊन बाळाजीपत यास वर्तमान कळविले " अशी गोष्ट घडली. या उपरि बचाव करणे आपणाकडे आहे " म्हणून सांगितले. तो हे वर्तमान सेनापतीस समजले, ' ब्राह्मणावर वार टाकिला, जखम शिकारीसाठी केली, हे अयुक्त जाले म्हणून पारपत्य शिक्षा त्यास करावी ' असे ठरवून बाळाजीपत नानास सांगून पाठविले जे "तुम्हाकडील स्वाराने ब्राह्मणावर जखम केली त्यास पाठवून द्यावा.चौकशी करून शिक्षा जाली पाहिजे "तेव्हा बाळाजीपंत नानानीं सांगून पाठविले " हरणावर भाला टाकिला तो राव मध्ये आले याजमुळे लागला. अपराध खरा. परतु सरकारच्या पदरचे लोक आहेत. येऊन अम्हापाशीं पोंचले. पाठीस पडले. त्या अर्थी क्षमा करावी.पारपत्य करणे, तैनात बुडवणें, घालवणें, दूर करणे आम्हींच करितो. " असे सांगून पाठविलें असतां सेनापति आग्रहास पडले जे "त्याचे पारपत्य च जाले पाहिजे पाठवून द्यावे." ते समयीं बाळाजीपंत हि आग्रहास आले. कळोन स्वार पथके रवाना केले

१ राग लागलो. २ बाळाजी विश्वनाथ. ३ चद्रसेन जाधवराव, धनाजीचा मुलगा.

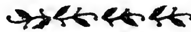
जे " सुप्रयुक्त राऊत हातीं न देत तरी हल्ला करून पथक लुटून, धरून आणावे. " हे वृत्त कळताच हेहि पथक तयारी करून कूच करून निघोन चालले. लोकास ताकीद केली जे " जमून जाऊ नये. थोडे थोडे टोळ्या करून चहू वाटेनें जिकडे जसें कळेल तसें निभावून जेजुरी, सासवड येथें सर्वांनीं येऊन पावावें. " आपण शे सवाशे स्वारानिशीं एका मार्गे निघोन चालिले. हे वर्तमान जाधवराव यास समजलियावरून दोन तीन हजार फौज जमवून पाठविली. " त्याच्या मागे जाऊन जेथे सापडतील तेथून धरून आणावे " सागून रवाना केले. बाळाजीपंत याणीं अंबाजीपंत पुरदरे यांचे हातून सचिव याशीं राजकारण करून पुरदर किलियाचे आश्रयास जाऊन राहिले. बाळाजीपंत फौज गेली त्याचे हातीं लागले नाहींत. हे वर्तमान कळलियावरून [सेनापतींनीं] आपण खासा फौजसुद्धा कूच करून बारामतीवरून सुपे येथे येऊन सचिव यासी सागून पाठविले जे " बाळाजीपंत यास तुम्ही आश्रय देऊ नये. दिल्हा असता आम्हास तेथें येणे प्राप्त आहे. तुमचे मुलकाची खराबी होईल. " यावरून सचिव याणीं बाळाजीपंतास सूचना केला "तुमचा परिणाम येथे लागणार नाहीं. " "या उपरि आपला परिणाम महाराजास शरण जाऊन आश्रय केल्यावाचून लागत नाहीं, ऐसा विचार करून पाडवगडची माची थोर, जागा बिकट. लोक सुद्धा दम खावयास योग्य आहे तेथे लोक ठेवून महाराजाकडे सागून पाठवून, विचार आणवून, तेथे जावेसे करून पाडवगडचे माचीस जाऊन उतरले. आणि अंबाजीपंत पुरदरे याचा व खडोबल्लाळ याचा स्नेह आहे, याचे वाद प्रकरणीं जाणे येणे त्यात स्नेह जाला होता त्याचे विद्यमानें बोलणे करावे म्हणून त्यास पाठविले. त्याणीं जाऊन भेट घेतली. आणि उभयता मिळोन महाराजापाशीं बोलणे केले जे " बाळाजीपंत शहाणे, कर्ते, शिपाई, मोठे माणूस. याजवर सेनापतीने असे गुदरले म्हणून स्वामीस शरण आले. रक्षिले पाहिजे " ऐसे समजाविले. यावरून आपणास चागले माणसाचा सग्रह करणे आहे, तेंव्हा जाधवराव आग्रहास पडले

---

४ बऱ्या बोलानें, नीटपणीं. ५ बाळाजी विश्वनाथाचें पथक.

त्यास समजोन सांगोन घडेल तसे करणें. म्हणून अभयपत्र देऊन हुजूर यावें सांगितलें. [चिटणीसकृत शाहुचरित्र]

मराठ्यांना दिल्लीस आमंत्रण

पादशाईत पादशाहा याशीं सर्वाध्यक्ष सैद होऊन वजीरी कारभार करू लागले ते निजाम उन्मुलुक वगैरे सरदार यास असह्य जाले. आणि दोनभाग होऊन एकमेकास घालवावे ऐशी मसलत वाढली यावरून औरंगाबादेस हसन अल्ली खान सैद होते यास आलम अल्लीखान सैद याणीं लिहिले जे "जुल्पकारखान वगैरे सरदार याणी फरोखशहास अनुकूळ करून बखेडा आरंभिला आहे" यावरून हसन अल्ली याणीं सक्राजी मल्हार यास "मसलत कशी करावी? तुम्ही येथें सुभ्याचे काम बदोबस्त राखावा, आपण फौज जमाव घेऊन दिल्लीस जाऊन बखडो मोडितो" विचारिले. ते समयीं सक्राजी मल्हार याणीं मसलत सांगितली कीं "शाहू राजे पादशाहीतून सुटून आले. सर्व आपले दौलतीचा बदोबस्त केला. मातबर सरदार व कर्ती माणसें, मुत्सद्दी, कार्य-कर्ते जमविले. फौज, पागा, कारखाने मोडलेले जमविले. आणि फौजसुभे मोठेमोठे पाठवून मुलूख अमल काबीज केला. त्याशी सख्य करावे. म्हणजे ते सहजच आपले सुभ्यात उपद्रव करणार नाहींत. त्याची फौज व लोक मदतीस बरोबर घेऊन जावे म्हणजे थोर मसलत व मोठीं कार्ये घडून येतील. नाहींतरी मसलत दुर्घट आहे." यावरून हसन अल्ली बहुत खुष होऊन "तुम्ही पूर्वी त्याचे पदरीचे. तुम्हींच या कामास जाऊन तह ठरवून पन्नास हजार फौज त्याची कुमकेस बराबर यावी [असें करावें]. त्याचा खर्च देऊन व त्याचे मतलब काय असतील ते येथे करावयाचे व पादशहापाशीं करून द्यावयाचे ते कबूल करावे. आणि दक्षिणेंत जे आमचे तर्फेचे कामावरि राहतील त्यांची मदत त्याणीं राखावी ऐसें ठरवून यावें" सांगितले. तेव्हा सक्राजीपत याणीं मनात विचार केला जे "महाराजाचा प्रताप, दैव

विचित्र आहे. गुण ही सर्व राजचिन्हे दिवसेंदिवस वृद्धीस पावावे ऐसेंच आहे. आपण पूर्वी पासोन त्याचे पदरचे त्याचे अन्न भक्षिले आहे. त्याचे दर्शन होईल. त्याची सेवा घडावी ऐसा योग सहज प्राप्त जाला आहे." म्हणोन हसन अल्लीखानापाशीं जाऊन ममलत सिद्ध करितों ऐसे मान्य केले त्यानीं बराबर लवाजिमा मातबर, हत्ती घोडे व पाच हजार फौज, स्वार, गारद ऐसे मोठे योग्यतेचा दिल्हा व महाराजास पोशाख वस्त्रे जवाहीर हत्ती, घोडे, उत्तम पदार्थ ऐसे देऊन रवाना केले. ते आले. सक्राजी मल्हार पूर्वीचे आपले सचिव व सैदाकडून वकीलीस येतात कळोन महाराजानीं प्रतिनिधी व अष्ट प्रधान व सरदार सर्व आणाविले सक्राजीपत आले त्यास सामोरे जाऊन मोठे योग्यतेने भेटी जाल्या. त्याणीं नजर केली. सरकारातून *बादली चादर घातली. त्यास राहण्यास जागा याचे लवाजम्या सुद्धा राहण्याजोगी नेमून देविली. · · · ·यानतर बोलण्यास प्रारभ केला तेव्हा सक्राजीपत यानीं सैदाची बोलणीं सर्व विदित केलीं. " यात महाराजाचीं कार्यें असतील ते आज्ञा करावी त्यास दरमहा काय तो नेमावा " बोलले. ते महाराजासीं मानले आणि सांगितले जे " पूर्वी जैसिंग राजे येऊन महाराजाचा तह होऊन दिल्लीस जाते समयीं स्वराज्य दरोबस्त पावले, घाट, कोंकण, वरघाट, बालाघाट चालावा. सहा सुभे दक्षिणेतील चौथाई व सरदेशमुखी चालावी ऐसा तह जाला त्याप्रमाणे चालावे. मातुश्री व कबिले तेथे राहिले ते येणे घडावे " ऐसे मतलब ते निवडोन यादी करून फौज घेऊन जाण्यास मुख्य प्रधान बाळाजी विश्वनाथ व खंडेराव दाभाडे सेनापति व संताजी भोसले परसोजी भोसले सेनासाहेब सुभा याचे पुत्र व पवार विश्वासराव ऐसे सरदार व पन्नास हजार फौज नेमिली. त्यास दररोज पन्नास हजार रुपये या प्रमाणे पध्रा लक्ष रुपये दरमहा पावावा ऐसें ठरावून मतलबाची यादी करून दिल्ही... ..आणि सध्याच ठाणियात मोगलाई अमलाचे सुभे होते व स्वराज्याचे जिमेचे बाहेर राहून अमल घत होते ते मोंगलाई ठाणीं सदरीं लिहिलीं तीं उठवून दरोबस्त अमल

---

* बादली = भरजरी; चादर = वस्त्र.

स्वराज्याकडे यावा ऐसें सांगितले. ते सक्राजीपत यांणीं सैदास लिहून मतलबाची यादी तह ठरावून आणिला. व ठाणेदार यास सोडचिठ्या आणून मोगलाई अमल उठवून " दरोबस्त अमल स्वराज्याकडे मतलब दिल्लीहून व्हावयाचे ते करून तेथून देतो " ऐसा तहनामा ठरावून पाठविला. शके १६३६ जयनाम सवत्सरे, सन खमस अशर मया व अलफ यांप्रमाणे तह होऊन सक्राजीपत यांणीं महाराजास मेजवानी सर्व अष्टप्रधान व सरदार व कारखानदार व राजमडळ यास वस्त्रे जवाहीर यथायोग्य देऊन केली. महाराजांनीं हि पतास मेजवानी त्याजकडील मुत्सद्दी कारकून व सरदारसुद्धा वस्त्रें, जवाहीर, हत्ती, घोडे बराबर दिल्हे आणि औरंगाबादेस जाण्याचा निरोप दिल्हा. ते निघोन गेले.

मल्हार रामरावकृत थोरले शाहूचरित्र. पृ. ३७-३९

एसूबाईच्या सुटकेसाठी खटपट

गुप्ते दफ्तर] [१६३९ फाल्गुन शु-५

स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ४४ हेमलबी नाम सवत्सरे फाल्गुन शुा ५ इदुवासरे क्षत्रियकुलावतस श्री राजा शाहु छत्रपति स्वामी याणी रा रा यादवराउ मुनशी यास आज्ञा केली ऐसीजे. तुम्हीं माघ बहुल १२ चे विनंतिपत्र पाठविले ते फाल्गुन शुद्ध ४ स प्रविष्ट होऊन वर्तमान विदित जाले. "सरदेशमुखीचा परवाना पहिले जाला होता तो गलत करून हल्लीं नवा परवाना सिद्ध करविला. त्याची नक्कल काजीचे मोहरेनिशीं पाठविली असे. व पहिले पेसकसी मोकरर जाली होती त्याचप्रमाणे जरा बाजरा रदबदल करून स्वामीस कळण्यास पाठविली आहे. यावरून सेवकाचे चाकरीच

मजुरा होईल'' म्हणोन कित्येक प्रकारें लिहिलें. ऐशास जो पूर्वी प्रधानपंतीं निर्वाह केला होता त्यासबबें दुसरी बोली असलेली याकरिता तुम्हीं सेवक लोक व तुम्हांस जे लिहिणे तें लिहावे लागले. येथील आज्ञेवरून तेथे तुम्हास रदबदलेस जोर पोंहोचला आणि पहिलेच मोकरर बेरजेवरी काम होऊन आले. तथापि तुमच्या शहाणपणास अगर कष्ट मेहनतीस स्वामीनीं शब्द लाविला ऐसा अर्थ नाहीं. हे प्रसगीं तुम्ही श्रमसाहस केलेती तदनुरूप तुमचे उर्जित करणें आवश्यकच आहे. तुम्हीं आपले मनात कदापि विपर्यास न मानणें. पुढे हि स्वामिकार्यावरी एकनिष्टपण राहोन स्वराज्याची सनद सत्वरच तयार करून घेणे. रा शकराजीपताच्या व तुमच्या लिहिल्यावरून चौथाई व सरदेशमुखी परवाना व स्वराज्याची सनद ऐसे तीनहि मतलब तों विल्हे लागले. राहिले मातुश्री येसूबाईसाहेब व चिरजीव रा मदनसिंग याचें आगमन जाले आणि स्वामींची व त्याची भेटी जाली म्हणजे नबाबाच्या वचनाप्रमाणे रा शकराजीपत दरम्यान पाडिले व तुम्हीं कष्ट मेहेनत केली त्याची सार्थकता होऊन अवघेच मतलब सिद्धीस पावले तर मातुश्रीचेविशीं व चिरजीवाचेविशीं प्रतिक्षणीं स्मरण देऊन त्याचे अविलबें आगमन होय ते गोष्टी करणे. विस्तारे राजश्री शकराजीपत याचे पत्रीं लिहिले आहे त्यावरून कळेल. बहुत काय लिहिणे.

[मराठी रियासत म. वि. पृ १०३]

कर्नाटक कीं दिल्ली ?

बाजीराव बल्लाळ व चिमणाजी बल्लाळ बहुत कर्ते शहाणे निघाले. राज्यवृद्धीची उमेद धरून बहुत पराक्रम करून दाखवावा, महाराजाची कृपा संपादावी म्हणोन " आपणास हिंदुस्थानची चौथाई सरदेशमुखी साधण्याच सुभा सांगावा '' म्हणोन विनति केली. हें महाराजांनीं ऐकून बाजीराव

यांजवर बहुत सतोषी जाहले. महाराजास हिंदुस्थान साध्य करावयाचे बहुत मानस. यावरून प्रतिनिधी व सर्व मुत्सद्दी जमा करून विचार पुसिला. तेव्हा श्रीपतराव प्रतिनिधी यार्णी " पादशाहाचा तह जाला आहे. ... .. स्वामीचा मनोदय हिंदुस्थान साध्य करण्याचा आहे तोहि घडोन येईल. आधीं कर्नाटक प्रात थोरले महाराजानीं साध्य केलेला गेला आहे. तो साध्य सर्व फौज पाठवून करावा. नतर ही मसलत करावी. ऐसे आमचे विचारे दिसते " बोलले. यावरी ते समयीं बाजीराव यार्णी उत्तर केलें कीं, " प्रतिनिधि अशी मसलत काय देतात ? पादशाही कमजोर जाहली. काहीं जीव राहिला नाहीं. बखेडे बहुत जाले आहेत. पादशहा आमचे कुमकेने पादशाही रक्षावी असे इच्छून आहे. यात च त्याचे हि बखेडे मोडावे. आपला स्वराज्य अमल पूर्वी बसला नाहीं तो बसवावा. किलिजखान नजीक. त्याचा तह बिघडून खटला करतील याचा हिसाब काय धरावा ? [असें म्हटले तर] राज्य कसे करावे ? आणि थोरले महाराज यार्णी जातीने औरगजेब शहाजादेपणात येऊन दौलताबादची पादशाही घेऊन औरगाबाद वसवून सुभा करून राहिले. त्याचा हिसाब न धरिता विजापूर भागानगर पादशाहींतील अमल बसविला. व त्याचे सुभ्यातील अमल घेतला यानंतर हि सभाजी महाराज यार्णी सर्व दौलत फौज बुडविली. .. ..पूर्वी मोठीं मोठीं कार्ये वडीलीं केलीं तशीं न करावीं तरी मोठीं पदे कशास धरावीं ? आम्हास सनदा मात्र द्याव्या. फौज, खजीना सर्व स्वामींचे चरणाचे प्रतापे करून सिद्ध करितो. राज्य साध्य करितो. किलिजखान याचा हि शह राखून हिंदुस्थानची मसलत करितो. दोन्हीं आम्ही आटोपतो. कर्नाटकची मसलत करणे त्यास पादशाही बुडविली [आहे]. पूर्वीची राज्यें विजापूर, भागानगर याजखालील मुलूख साध्य जाले च आहेत. हे घरातील मसलत आहे. हुजुरांत व मोठे सरदार यांतील कोणीतरी रवाना होऊन मसलत जाली म्हणजे सहज साध्य होईल. हे प्रतिनिधींनीं मसलत सभाळावी. थोरले महाराजांचा सकल्प हिंदुस्थान काबीज करावे ऐसा राहिला. त्याजसाठी स्वामींचा अवतारउदय जाला. पुण्यप्रतापहि तसाच आहे यास्तव आधीं हें साध्य करावे आणि सकल्प शेवटास न्यावा. पादशहानीं आपण होऊन

बलाऊन नेऊन तह करावा यैसे दिवस श्रीने प्राप्त केले त्यास बाळाजीपत नाना जाऊन सर्व राजकारणे, हिंदुस्थानचे राजे रजवाडे याचीं करून सिद्धता जाली आहे. महाराजाचा प्रताप जें कार्य मनीं धरिले ते घडोन यावे ऐसा आहे. यास्तव यासमयीं हा उद्योग करावा हे उत्तम आहे. " ऐसे बोलिले. यावरून महाराज बहुत सतुष्ट होऊन बोलले जे " बाळाजीपत नानाच्या उदरीं तुम्हीं जन्मला ते युक्त आहे. तुम्हांसारखे कर्ते पदरीं असता हिमालया पलीकडील हि किन्नरखडीचे राज्य साधता येईल. मग या मसलतीचे काय अशक्य आहे ? तुम्ही हिंदुस्थान प्रांतीं जावें. इकडील सर्व सरदार व हुजरात व मानकरी फौज आहे. तेंव्हा निजामउन्मुलुख याणीं शेखी केलियास पाहता येईल व कर्नाटक प्रांतीं हि फौज रवाना करून सोडिता येईल." ऐसे सांगोन महाराजानीं बाजीराव यास वस्त्रे बहुमान व सनदा देऊन निरोप दिल्हा.

मल्हाररामरावकृत शाहू महाराजाचें चारित्र पृ- ४४- ४६.

राजबंधूंचा समेट.

१

तह जाह्ला त्या समयीं प्रथम स्वारी साधारण नाम सवत्सरीं सन इहिदे सल्लासीन माघमासीं साताऱ्याहून श्रीमन्महाराज शाहूराजे याजकडून श्रीमन्महाराज राजश्री सभाजीमहाराज छत्रपति यासि न्यावयास आले व नावनिशी श्रीपतराव प्रतिनिधी व नारोराम मत्री व अबाजी पुरधरे पेशव्याचे मुतालिक व कृष्णाजी दाभाडे व निंबाळकर व पाढरे व कित्येक नामीनामी सरदार किल्ले पन्हाळियाच्या मुक्कामीं फौज सुद्धा आले. श्रीमन्महाराज राजश्री समाजी महाराज छत्रपति साहेबास सर्वत्रानीं नजरा व दुस्त

व जडजडाव, जवाहीर, हत्ती, घोडे नजर करून सत्के करून जोहार केले त्या उपरि पद्धतीप्रमाणे चादरा त्यासि देऊन विडे होऊन ते किल्ले खाली उतरले. उपरातिक महाराज स्वामींची स्वारी किल्ल्याखालीं होऊन देवळे नावली एथें मुक्काम जहाला. तेथून कूचदरकूच जाऊन वाठारावरी मुक्काम केला. शाहूराजे उमरजेवरी होते. श्रीपतराव व नारोराम मत्री वाठारा-हून पुढे ऊमरजेस गेले आणि शाहूराजे यासह कऱ्हाडा पुढे जखीणवाडीच्या नजीक माळावरी घेऊन आले. त्याजबरोबर सपूर्ण सरकारकून व नामीनामी सरदार वगैरे फौजा लक्ष पावेतों जखीणवाडीहून रावताची कोरगिरी वाठारा पावेतो म्हणता दोन्ही सैन्ये मिळून दोन लक्षपर्यंत जथ जहाला. श्रीमन्महाराज राजश्री सभाजी महाराज छत्रपति सोन्याच्या अबा-रींत स्वार होऊन समागमे सरकारकून व सरदार व नामीनामी खासे सरदार दहापाच हजारपर्यंत होते, कोरगिरींतून मुजरे घेत स्वारी जहाली. श्रमिन्महाराज उभयता बाणाचे खास्तीवरी उभे राहून मध्यें लोक फरक करून बनवा टाकिल्या. नामीनामी लोकानिशीं शाहूमहाराज घोड्यावर स्वार होऊन आले श्रीमन्महाराज राजश्री सभाजी महाराज छत्रपतींची स्वारी हत्तीवरी होती ते घोड्यावरि स्वार होऊन बनवा बिछावल्या होत्या तेथे येऊन उभयता महाराज घोड्यावरून उतरले. परस्पर सनिध येऊन, ऐक्यता होऊन शाहूमहाराज याच्या पायावरि डोई श्रीमन्महाराज राजश्री सभाजी महाराज छत्रपति यार्णी ठेविली. महाराजानीं परस्परें उभ-यता बंधूनीं आलिगने केलीं त्या वेळेस मोहरा व रुपये व सोन्याचीं फुले व रुप्याचीं फुले परस्पर सत्के जहाले. त्या समयीं तोफेची सरबत्ती व नाना-प्रकारचीं वाद्ये व शहाजाने वाजवून आनंद जाहला. फाल्गुन शुद्ध ३ तृतीया मदवारीं दोन प्रहरा याप्रमाण भेटीचा समारभ जाहला. तदनतर शाहूमहाराज यार्णी श्रीमन्महाराज राजश्री सभाजी महाराज छत्रपति याचा हात धरून उभयता बधू एक अबारीमध्ये हत्तीवर स्वार झाले, खवासखान्यात दोन मोर्चले घेऊन सभूसिग जाधवराव बसले. सपूर्ण फौजेच्या कोरगिरीमध्ये जोहार घेत कऱ्हाडापर्यंत गेले कऱ्हाडा नजीक कृष्णातीरीं मुक्काम जाहला. दक्षिणतिरीं श्रीमन्महाराज राजश्री सभाजी

महाराज छत्रपतींचा मुक्काम, उत्तर भागीं श्रीमन्महाराज राजश्री शाहूराजाचा मुक्काम होता, त्या डेरियापर्यंत उभयता महाराज गेले त्या वेळेस शाहूमहाराज याची ज्या हत्तीवर स्वारी होती त्या हत्तीस व दुसऱ्या हत्तीस व दोन रगविलेल घोडे एक रुप्याच्या जिनाचा व एक जरी बादली जिनाचा व दुस्तबादली व जडजवाहीर व ढालतलवार याप्रमाणें देऊन श्रीमन्महाराज राजश्री सभाजी महाराज छत्रपति नदी आलीकडे आपल्या डेऱ्याच्या मुक्कामास आले. कऱ्हाडाहून उमरजेस उभयता बंधू महाराजाची सडी स्वारी जहाली त्याणीं श्रीमन्महाराज राजश्री सभाजी महाराज छत्रपतीस हजार रुपये सल्का करून बादली दुस्त व जडजवाहीर व हत्ती व रगविलेले घोडे बादली जिनाचे दिले. शाहूमहाराजाच्या आग्रहाने उभयता ऐक्यता असून साताऱ्यासि शिमगी पौर्णिमा व्हावी म्हणून ममतायुक्त बोलून श्रीमन्महाराज राजश्री सभाजी महाराज छत्रपति यासि घेऊन सातारियासि गेले, त्यासमयीं सपूर्ण शहरचे लोक बाहेर येऊन उभयता बंधूचा समारभ पाहून सल्के व खैरात बहूत झाली. आणि साताऱ्यात पेशव्याच्या वाड्यात मुक्काम जहाला. दोन महिने मुक्काम होता सपूर्ण सरकारकून व नामीनामी सरदार याणीं श्रीमन्महाराज राजश्री सभाजी महाराज यासि मेजवानी केली नऊ हत्ती व चाळीस घोडे व जडजवाहीर व दुस्त असे बहुमान आले . शाहूमहाराज याणीं रवानगी समयीं हत्ती व रगविलेले घोडे सामानसुद्धा व ढालतलवार व जडावाचा खजीर व दुस्तबादली दिली, व रोख दोन लक्ष रुपये दिले, आणि रवानगी केली. बरोबर सरकारकून फत्तेसिंग भोसले फौजेनिशीं देऊन श्रीमन्महाराज याची स्वारी पन्हाळियासि पावती केली. शाहूमहाराज चार कोस घालवीत येऊन माघारे सातारियासि गेले. त्या वेळेस तहनामा जहाला त्याची यादी अलाहिदा असे. कलम.

[काव्येतिहास स. पत्रे, यादी पृ. ३९३.]

२

सातारचे शाहु छत्रपति व कोल्हापूरचे संभाजी याच्या दरम्यान शक १६५३ च्या चैत्र वद्य २ स जो तहनामा झाला त्यातील कलमे अशीं होतीं.

तहनामा चिरंजीव राजश्री संभाजी राजे यासि प्रति राजश्री शाहूराजे याणी लिहून दिल्हा. सुरुसन इहिदे सलासीन मया व अलफ फसली ११४० छ १६ साबान विरोधिकृत संवत्सरे चैत्र वद्य २ बितपसीलः—

कलम १. इलाखा वारुण महाले तहत संगम दक्षिणतीर कुल दुतर्फा मुलूख दरोबस्त देखील ठाणीं व किल्ले तुम्हास दिले आसत.

कलम २. तुंगभद्रेपासून तहत रामेश्वर देखील संस्थाने निंमे आम्हा-कडे ठेवून निमे तुम्हाकडे करार करुन दिलीं असत.

अलम ३ किल्ले कोपळ तुम्हाकडे दिल्हा. त्याचा मोबदला तुम्ही रत्नागिरी आम्हाकडे दिला.

कलम ४. वडगावचें ठाणे (किल्ला) पाडून टाकावे.

कलम ५ तुम्हाशीं जे वैर करितील त्याचें पारिपत्य आम्हीं करावे. आम्हाशीं वैर करितील त्याचे पारिपत्य तुम्हीं करावे. **तुम्हीं आम्हीं एक-विचारें राज्याभिवृद्धी करावी.**

कलम ६. वारणेच्या व कृष्णेच्या संगमापासून दक्षिणतीर तहत निवृत्तिसंगम तुंगभद्रेपावेतों दरोबस्त देखील गड ठाणीं तुम्हाकडे दिलीं असत.

कलम ७. कोंकणात साळशी पलीकडे तहत पंचमहाल अंकोले पावेंतों दरोबस्त तुम्हांकडे दिले असत.

कलम ८. इकडील चाकर तुम्हीं ठेवू नये. तुम्हाकडील चाकर आम्हीं ठेवू नये.

---

१ हल्लींच्या सातारा जिल्ह्यातील बत्तीस शिराळ्याचा पेटा म्हणजे वारुण महाल २ करवीरकरानीं हें ठाणें पाडलें नाहीं. ३ कृष्णा तुंगभद्रेचा संगम

कलम ९. मिरज प्रांत विजापूरप्रांतींचीं ठाणीं देखील-अथणी, तासगांव वगैरे तुम्ही आमचे स्वाधीन करावीं.

एकूण नऊ कलमें करार करून तहनामा लिहून दिल्हा असे, सदरहू प्रमाणें आम्हीं चालू. यास अतराय होणार नाहीं. [इचलकरंजी संस्थानचा इतिहास पृ. ४२.]

सरंजामी पद्धतीची अवश्यकता

शिवाजी महाराजाच्या कारकीर्दीत सरंजामी पद्धति व जहागीरदार यांची वाढ होऊ न देण्यासंबंधीं विशेष खबरदारी घेण्यात आली होती, पुढे राजारामाच्या वेळीं या पद्धतीचा आश्रय केल्यावाचून मराठी राज्य टिकत नाहीं असे समजून तत्कालीन मुत्सद्यांनीं ती पत्करली. आणि शाहूच्या वेळीं आपसात माजलेल्या यादवीतून मार्ग काढण्यासाठी कोल्हापूरकर व सातारकर या दोघांनीं हि ती वाढविली. तिची बेसुमार वाढ होऊन मुख्य सत्तेस बाधा पोचू नये अशी तजवीज करण्यासाठी माधवरावाच्या कारकीर्दीपर्यंत थोडे बहुत प्रयत्न झाले, पण ते व्यर्थ गेले. तथापि त्या काळीं सरंजामी पद्धति एका दृष्टीने राज्याभिवृद्धीस अवश्यक होती असें कै रा. ब. गणपतराव जोशी यांचे मत होतें. त्याचा मथितार्थ असा आहे (मराठी रियासत मध्य विभाग पृ. १३८–१३९) :—

राज्यकारभाराच्या हल्लीच्या स्थितीवरून आपण तत्कालीन स्थितीचा अंदाज करितो, त्या वेळचे स्थितिभेदाचे कित्येक महत्वाचे प्रकार आपण ध्यानात ठेवीत नाहीं. अलीकडच्या पांच पन्नास वर्षांत दळणवळणाचीं साधने सरकारास चांगलीं उपलब्ध झाल्याने एखाद्या मध्यवर्ती राजधानीतून दूरदूरच्या कोनाकोपऱ्याचा व सरहद्दीचा बंदोबस्त योग्य रीतीने होऊ शकतो. तशीं साधने नसल्यास दूरच्या सरहद्दीच्या बंदोबस्तासाठीं कांहीं

तरी विशिष्ट तजवीज सरकारास करावी लागते. या कामीं किल्याची योजना शिवाजीने केली, परतु राज्यविस्तार झाला म्हणजे ही किल्याची योजनाहि पुरी पडत नाहीं किल्लेदार फितूर होऊन शत्रूस सामील झाल्याचीं उदाहरणे पाहिजे तितकीं आहेत अशा स्थितींत दूरदूरच्या प्रातात जहागिरी देऊन आपल्या भरवशाचे अनेक स्वतत्र व जबाबदार सर. दार पेशव्यास मुद्दाम बनवावे लागले. स्वतःच्या बचावासाठी व निर्वाहा-साठी या जहागीरदारास जिवावर उदार होऊन शत्रूशीं लढावे लागे, आणि सभोवार शत्रु प्रबळ असल्यामुळे, आपल्या सरकाराशीं निष्ठेने वागून त्याजकडून आपणास वेळेवर मदत येईल अशी तजवीज त्याना ठेवावी लागे. बुदेलखड, माळवा वगैरे दूरचे प्रात पेशव्यानीं जिकिले तेव्हा तेथे शिंदे, होळकर, बुदेले वगैरे शूर सरदारास कायमचे वास्तव्य करून देऊन पेशव्यानीं ठेविले नसते तर त्या अदाधुदींच्या काळात सातारा राज-धानींतून तेथील प्रदेशाचा बदोबस्त राहू शकला नसता. अक्कलकोटास फत्तेसिग भोसल्याची स्थापना झाल्याने निजामाच्या छातीवर दडपण बसले, आणि मुरारराव घोरपड्यान गुत्तीस राहून कर्नाटकास शह दिला गुजरा-थेत गायकवाडाची व वऱ्हाडात भोसल्याची स्थापना याच हेतूने झाली. पुढे दक्षिण महाराष्ट्रात पेशव्यानीं पटवर्धनाची स्थापना याच उद्देशाने केली. अशा जहागिरी निर्माण करिताना होता होई तो जहागीरदार आपल्या हुकमतींत वागतील असेच इसम प्रथम नेमण्यात येत असत. पण पुढे अनेक कारणानीं ते बडे करीत तो प्रकार वेगळा.

एक छत्री राज्य कोणत्याहि कारणाने मोडले तरी त्यात असलेले बरेचसे जहागीरदार अवशिष्ट राहतात. मराठ्याचे राज्य नाहींसे झाले. परतु त्या वेळचे अनेक जहागीरदार आज इग्रजी राज्याखालीं सस्थानाच्या रूपाने नादत आहेत परतु मोगल बादशाहींत जहागीरदार नसल्यामुळे ते राज्य नाहीसे झाल्यावर मागे अवशेष काहींच राहीला नाहीं. आज सुद्धा हिदुस्था-नात एकदर पाचशे सस्थानापैकीं मुसलमानीं सस्थाने अवघीं पाचच आहेत. इराणदेश मुसलमानानीं अल्पकाळात जिकिला. बगालप्रात इग्र-

जांच्या हातांत जाण्यास पाच वर्षे पुरलीं. परतु महाराष्ट्र देश जिकण्याचा प्रयोग इग्रजाना शेपन्नास वर्षे चालवावा लागला.

---

५ स्वराज्याचें साम्राज्य

वारणेच्या तहाने कोल्हापूरकर व सातारकर यामधील यादवी तात्पुरती बद पडली, तरी तिचे पुनरुज्जीवन करण्याचा प्रयत्न,निजाम,स्वार्थ साधण्यासाठी, करीत होता.तेव्हा निजामाची समूळ सत्ता उलथून पाडण्यासाठी दिल्ली येथील राजकारणात मराठ्याचे वर्चस्व प्रस्थापित होणे अवश्यक आहे असे बाजिरावाने ठरविले. रजपूत राजे देखील या वेळीं मुसलमानाच्या विरुद्ध उभे राहण्यास उत्सुक झाले होते यामुळे सर्व हिदूनीं मिळून मुसलमानी पादशाहीची सत्ता हस्तगत करावी ' असा हिंदुधर्म रक्षणाचा मुद्दा बाजीरावास रजपुताच्या मनावर बिबविता आला. यापूर्वी फारतर ' स्वराज्याभिवृद्धी ' विषयींचे उद्गार मराठी मुत्सद्याच्या तोंडून अधून मधून निघत, पण यापुढे हिदु-धर्माचा व दिल्ली सर करण्याचा विचार मराठे बोलू लागले. यामुळे हळुहळु स्वराज्याचे साम्राज्य बनलें.

मल्हारजीच्या तरवारीचा प्रताप

[शके १६५३]

रजपूत रजवाडे याचा इरादा, कसेहि करून, सर्वांनीं एकदिल होऊन बादशाहीस धक्का द्यावा. सवाई जयसिगास पुढे करून दक्षणी घोडेवाले याम बगलेत घेऊन,देवदर्शनाचें मिसे उज्जनीस आले एकाएकी उघड होता नये

सबब इदुरकर मंडलोईस मल्हारजी होळकराकडे पाठविले. कीं 'तुम्ही जुवां- मर्दीचा इरादा धरला आहे. त्यापक्षीं तुम्हास तमाम राजेरजवाडे लहानमोठे सामील करून देऊं दयाबहादूर, सुभा उज्जन–पादशाई–आहेत, त्याचें पारिपत्य करून धारा उज्जन येथें अमल तुमचा होऊन पुढे चाल चालू झाली म्हणजे एक समयावच्छिन्न लहानमोठे रजवाड्याचे वकील तुम्हापाशीं आणितों.' अशी मसलत करून इदूरचे जमीनदार मल्हारजींकडे पाठविले. मल्हारजी व बाजीराव यानीं मसलत करून बाजीरावास माघारे पुण्यास रवाना करून, आपण सडा, घोडा राऊत मर्दांना उतरावयाचे उद्देशात, तो नंदलाल मंडलोई दोनशे स्वारानिशी येऊन दाखल झाले. भेटी झाल्या. सवाई जयसिंगानीं रवानगी करतेसमयीं जे पर्याय बोलण्यात आले ते सर्व बोलून आशा दुराशाही विशेष दाखविली त्यास मल्हारजींनीं आज्ञा केली 'आम्हास घाटातील वाट निटोप्याची दाखवावी. दोन प्रहरचे सधीस आम्हास त्याजवर नेऊन सोडावें, इकडे दयाबहादर धारचे मुक्कामीं येऊन घाटाचा बंदोबस्त करून होते परंतु इदूरकर जमीनदार व वढवाणीकर या उभयतानीं अनोळखी घाटवाट काढून सुभ्याकडील बंदोबस्त जागच्या जागींच राहून, नर्मदा उतरून, सूर्योदयापूर्वी घाट चढोन गेले. उदाजी पवारहि त्याच वाटेने उतरून घाटावर होळकरास सामील झाले. उन्हा- ळ्याचे चैत्राचे दिवस. अदकोशावरून 'हरहर महादेव' करून घोड घातले. बाहेरचे बाहेर एकसहा कत्तल केली. तोफखाना आपलासा केला. पायदळ कडब्यासारखें कापलें दयाबहादर पांच हजार स्वार घेऊन आला ते नाहींसे करून दयाबहादुराचे डोकें हत्तीवर कापलें * विठोजी बुळे याज- पाशीं दोन हजार स्वार मागे ठेऊन मल्हरराव आठ हजार स्वारानिशीं उज्जनीस येऊन अमल चालू केला. कांहीं एक अवघड पडले नाहीं एवढा सुभा एका छाप्यान बुडविला. हा दक्षण्याचा बेत. काळ श्रीमं- तांचा प्रताप मल्हारजीचे तलवारीचा. रजवाड्याचे वकील आले त्यास घेऊन पुण्यास आले तेथें वकीलाची बोलणी होऊन बाजीराव याजला समागमे घेऊन माळव्यात आले. सवाई जयसिंगाचे विचारे दिल्लीचे आसपास धुमाकूळ उडविला. जाळपोळ अशी केली कीं दिल्लीचे बाहेर

चाळीस कोस ना दिवा ना बत्ती. कुंजपुरा लुटला. फौजेत सुवर्णांचा संग्रह झाला. बादशाही हालवून माघारे फिरले सवाई जयसिंग, बाजीराव व होळकर यांच्या भेटी झाल्या. जयसिंगाजवळून तीस लाख रुपये घेतले. तेथून निघोन देशात आले. [होळकराची कैफियत पृ ९–१०]

दयाबहाद्दरावरील स्वारी

मुसलमानाचा पाडाव करून हिंदुधर्माचें पुनरुज्जीवन करण्यासाठी बाजीराव बल्लाळाच्या वेळीं रजपूत व मराठे किति एकोप्याने वागत होते याची कल्पना पुढे दिलेल्या पत्रावरून होण्याजोगी आहेः—

मराठी रियासत मध्यविभाग पृ. ३६९] [१६५३ कार्तिक शु. ७

सिद्धश्री १०८ महाराव नदलालजी प्रधान व भाइजी ठाकर नरहर दासजी कानुनगो संस्थान इदोर जोग. श्री अमरगढसुं[1] महाराजाधिराज श्री सवाई जसिंगजीकृत प्रमाण बंचजो[3]. अत्र कुशल. तत्र कुशल श्रीजीकी कृपासु चाहिजेजी[4]. अपरंच[5] हकीकत एसी के मालवेकी हकीकत आपकी तैंरफसु[6] लिखी आई थी वो सब मालुम हुवी. और ता। २९ रबिलाखरका पत्र राजश्री बाजीराव बल्लाळ पेशवा प्रधान दखनसु लिख्यो* की 'आपके संकल्पके माफिक ता। २१ के रोज मालवेमे फत्ते हुई. ओर दयाबहादुर सुबा रणमे काम आया. इसमे रावसाहेबजी[7] व ठाकर नरहरदासजी व मयारामजी वकील इननें अपने तनमनधनसे भाई बेटे सरदार सुदार्मत[8] दी.

---

* हें युद्ध धारनजीक तिरला या गावीं शके १६५३ अश्वीन वद्य ८ रोजी झालें.

१ यासि २ सुं=हून ३ वाचावें. ४ पाहिजे ५ विशेष ६ कडून * येथून अवतरण संपेपर्यंतचा मजकूर बाजिराव बल्लाळ नें सवाई जयसिंगास पाठविलेल्या पत्रातला आहे. ७ रावसाहेब = इंदूरचे जमीदार नंदलाल मंडलोई. ८ सहाय

परतु मांडवघाटपर पादशाका सुबाने बदोबस्त ऐसा करा था, कि रस्तेमे तीन सुरग लगाई थी. और फोज पचीस हजार तयार थी. घाट चढते मेरठी फौज बहोतसी मरने लगी और जरासो कदम उपर चढे तो मांडव-वालो सुरग दागे, तो कुल फोज गारद होवे. ऐसे मोकेपर रावसाहेबने खबर दी. ओर माडवघाटका रस्ता बदलाकर दूसरे रस्ते- भेरो घाटसे—फोज चढाली. और अपने भाई, बेटे व सरदारोके धाटपर सुरंगमे उडाये. और मुकाबलेमे कट गये. बहोतसी मदत करी के उसका हाल[९] लिख नही सकता.' ऐसा लिखा आया. सो[१०] आपकु लिखते है कि यहबात आपने तप-सीलवार लिखी नहीं. हजार[११] शाबास है के फकत हमारे[१२] कोलके उपर आप सब मालवे के सरदार रहकर, अपना धर्मका कल्यान होना, और मालवेमे धरमकी यह बात बिचारकर मालवेयेसे मुसलमानोकु[१३] चोपट किये और धर्म कायम रखा. हमारा मनोरथ आपने पुरा किया, इसबद्दल हमने पेशवाको लिखा है की ' आपके मरजीके माफीक मालवेके सब सरदारोका बदोबस्त अच्छा होगा. जैसा तुम इनकु बहादरीसे लाये हो, इसी माफक उनका मालवेमे जमाव डालना. ऐसा न हो कि इनके पाव पहिले सरीके उठ जावे. तीन बखत मालवेमे आनकर पीछे गये कुछ मिला नहीं. सो इसका पूरा बिचार रखना. और दुरदेश बिचार समजना. जादा आपकु लिखनेमें आता नहीं. आप दोंना[१४] सरदार हो. तारीख ५ जमादिलअव्वल सन इसन्ने सलासैन मया व अलफ.

शनवारवाड्याच्या कोटास मनाई

तीर्थरूप* राजश्री राऊ तथा राजश्री आपा स्वामीचे सेवेसी. विनंति. आजि मदवारीं प्रातःकाळीं दरबारास गेलो होतो. राजश्री नारबोवा व

---

९ हकीकत १० तें. ११ बहुत, फार. १२ वचन. १३ चोपट = हाकलणे, नष्ट करणें १४ सूज्ञ.

*हें पत्र बाजीराव व चिमाजी याना लिहिलेलें आहे. शाहूच्या दरबारांत (साता-

आणीकहि कित्येक लोक मुजऱ्यास आले होते. तेव्हा राजश्री स्वामी बोलले कीं " राजश्री प्रधानपंत पुण्यास कोट बांधितात, येविषयीं पहिले हुजरे व कागद पाठविले. परंतु ते गोष्ट न ऐकता आपलाच हेका करून किल्ला बांधितात. तस्मात मोगलाचे पुण्याचे ठाणे बसावे असे त्याच्या मनात आहे कीं काय ? सिंहगड किल्ला जवळ, तेथें चिरेबंदी कोट पक्के काम करितात. द्वाही हुजुरे यांणीं दिली, तथापि मोजींत नाहींत आणि कोट बांधितात. राजश्री सचीव पंताचा किल्ला सिंहगड जवळ आहे. ऐशियास सचिवाकडील किल्यास मोगलाचा मोर्चा बसवावा असे त्याचे चित्तात आहे [कीं काय] हे काहींच कळत नाहीं. तसेंच जागा जागा किल्ले वाघोली व नांदडे व वाडी व आंबी वगैरे जागीं किल्ले बांधितात. मोगलाची आवाई जाली तरी यांतून एकहि जागा रुजणार नाहीं, आणि आपलें आपल्यासच प्रतिबांधक कर्म का करितात ? व वडीलही उगेच डोळे झाकितात. परंतु गळफास बसेल पूर्वी पिलाजी जाधव वाडा बांधीत होते, तेव्हा आम्ही मनाई करीत होतों. परंतु राजश्री चंद्रसेनराव जाधव थोरातांची पाठ राखीत यामुळे वाडीस कोट जाला. शेवटीं राजश्री बाळाजीपंत धरिले तेव्हा तीच वाडी पुरंदरास मोर्चा जाहला व मुलूख हैराण जाहला. आम्हीं सांगत होतों ते न ऐकिले. शेवटीं त्याच गोष्टीस आले. तसेंच हेंही कर्म आहे. राजश्री प्रधानपंतानीं काहीं पुण्यात कोट बांधावा असे काहीं नाहीं. " म्हणून बहुत श्रमी होऊन बोलले. चोरपाळतीने बातमीहि पाठविणार आहेत. ' किल्ला कमा बांधितात " ? असें आहे. तरी स्वामींनीं राजश्री स्वामीचे आज्ञेप्रमाणे

न्यात) पुण्यासभोवतीं कोट बांधण्याविषयीं काय चर्चा चालत असे याची माहिती या पत्रात दिली आहे १ शाहू छत्रपति २ शाहू महाराज ' गढी बांधू नका,' म्हणत असता पिलाजी जाधवानें चंद्रसेनाच्या सल्ल्यानें दिवे घाटावर जाधवाच्या वाडीस कोट बांधिला तो कोट आश्रयाला घेऊन दमाजी थोरातानें पुरंदर किल्ल्यापासून पुण्यापर्यंतचा मुलूख मारून काढिला त्या गर्दीत बाळाजी विश्वनाथ दमाजी थोरातच्या हातीं सुप्याकडे जात असता सांपडला जाधवाच्या वाडीच्या कोटानें पुरंदरला जशी मोर्चेबंदी झाली तशी शनवारवाड्याच्या कोटाने सिंहगड किल्ल्याला होईल व पुढें संकट येईल, हा शाहूच्या म्हणण्याच्या रोख.

किल्ला न बांधावा. हवेली भोवतीं बुरूज न घालितां चार दिवाळी मात्र करावीं. जुने काम आहे ते काहीं फार पक्के तों नाहीं. परतु उगीच न्यासुर दिसते. त्यास पांढरे मातीने भितीचे बाहेरील अंग सारवावे म्हणजे डोळे-फोड दिसणार नाहीं. अर्थसूचना लिहिला आहे. स्वामी खावंद आहेत. खातरेस येईल ते करावे. विदित जाले पाहिजे. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[ख. २ पृ. ६६

इचलकरंजीकर व घोरपडे

तालीक] श्री [१६५७ कार्तिक वद्य ३

राजश्री व्यंकटराव नारायण गोसावी यास

अखंडितलक्ष्मी अलंकृत राजमान्य स्नेहांकित राणोजी घोरपडे सेनापति. दंडवत. विनंति उपरि. येथील क्षेम जाणून स्वकीय लेखन करणे. विशेष नादर्णीचे मुक्कामीं तुमचे आमचे भेटी जाली. कितेक मनसुबीचे बोली जाली. ते समयीं तुम्ही विनंति केली जे " राजश्री सताजी घोरपडे सेनापति कैलासवासी याणीं आमचे बाप तीर्थरुप कैलासवासी यास पुत्र-पणे नवाजून त्यांचे हातीं सेवा घेऊन त्यांचे ऊर्जित करून चालविले. त्यामागे आमचे बापानीं राजश्री राणबासाहेब नेणते होते त्यास हातीं घेऊन भाऊपणे चालोन जगनामोर्ग करून सेवा केली. त्यामागे राजश्री पीरसाहेब लहान असता आमचे बापांनी त्यांचे नाव दौलत करून श्रमसाहस बहुतच केला. जग राखिला. पीरसाहेब प्रबुद्ध जाले (तेव्हा) त्यापाशीं पूर्वपद्धती-प्रमाणे एकनिष्ठेने सेवा केली. सेवा करीत असतां आमचे तीर्थरूप यांस

३ कोनाड्याची भिंत

१ लौकिक, पराक्रम

देवाज्ञा जांहली. ते समयीं आम्हीं नेणते होतो. आमची मातुश्री लक्ष्मीबाई व आम्हीं उभयता ब्रहिरेवाडीस होतो. तेथें पीरसाहेब येऊन मातुश्रीचें समाधान केलें. आम्हास माडीवरी घेऊन पुत्रवत् चालवावे एसी स्थापना केली." ते समयीं आम्हास योगक्षेम चालवावयाबद्दल "मामले मिरज येथील वतन देशमुखी व सरदेशमुखी वतन कर्यात १८ अठरा, सरदेशमुखी वतन कर्याती चार एकूण २२ कर्याती वतन आहे त्यापैकी परभारे हुजूर चालत आहेत कर्यात इटे व कर्यात भाळवणी दोन्ही कर्यातींचे देशमुखी व सरदेशमुखी चालत आहे. बाकी देशमुखी, सरदेशमुखी कर्याती सोळा व सरदेशमुखी वतन कर्याती ४ चार. एकूण वीस कर्याती वतन आपले. त्यास तुम्ही पुत्रवत् आहे. तुम्ही निष्ठेने वर्तावे, आम्हीं तुमचे चालवावे, हे योजून सदरहू वतन तुमचे स्वाधीन केलें आहे आमचे नांवाचे वतनी शिक्के आहेत. ते तुमचे स्वाधीन केले आहेत. वतनाची देखरेखी करून दिवाण-राऊळ समजाऊन वतनबाबेचे हक्क व इनाम व कानूबाब जकाती विश्वा तुम्हीं अनुभवून एकनिष्ठेनें सेवा करीत जाणे म्हणून वचन देऊन पत्र दिलें आहे त्याप्रमाणें आम्हीं अनुभवीत आहो. हल्लीं साहेबहि प्रबुद्ध जाला आहे, व त्याप्रमाणें चालवीत आहेत. आणि पत्रहि करून द्यावे" म्हणून विदित केले. त्यावरून आम्हीं मनास आणिता तुमचे वडिलांनीं व तुम्ही आजीपावेतों एकनिष्ठेने सेवा केली. पुढे हि करीत आहो. तुमचे चालवावे हे अगत्य जाणून तुम्हास वचन दिले आहे. त्यास तुम्ही प्रस्तुत थोर धर्दी करिता हे हि गोष्टीचे आम्हास समाधान जालें. तुमची स्त्री सौभाग्यादिसपन्न मातुश्री येसूबाई याचे आमचे भेटी जाली. तुमचे पूर्ववत चालवावे याजक-रिता तुमचे पुत्र चिरजीव राजश्री नारायणराऊ हे आमचे पुत्र ऐसे जाणोन कृपाळु होऊन कसबे इचलकरजी व मौजे शिरढोण दोन्ही गाऊ इनाम करून दिल आहेत. सदरहु दोन्ही गांव तुम्हांकडे दिले आहेत. वतन

---

२ दिवाण = कारभारी मंडळ राऊळ = राजाचे कुटुंब ३ शाहू महाराजांच्या दरबारीं राहून मोठमोठ्या सरदाऱ्या व मोहिमा करिता ४ बाळाजी विश्वनाथ पेशवे यांची कन्या अनूबाई.

व दोन्ही गांव अनुभवून सुखरूप राहणें. शालिवाहन शके १६५७ राक्षसनाम सवत्सरे कार्तिक बहुल २ गुरुवासरे. सुरुसन सीत सलासनि मया व अलफ. रवाना छ १५ जमादिलाखर. मोर्तब शिक्का.

बाजीरावाचा कर्जबाजारीपणा व ब्रम्हेंद्रस्वामी

श्री

श्रीमत् परमहस परशरामबावा स्वामींचे सेवेसीः—

विनित सेवक अज्ञाधारक बाजीराऊ कृतानेक विज्ञापना. महाराजांनीं खड्ढबरोबर आशीर्वादपत्र पाठविले व कित्येक आज्ञा केली. तरी बावा, आम्हास काय चिंता आहे ? तुम्ही जालेत गोसावी, आणि आम्हाकडे प्रपञ्च लाविला. त्या प्रपञ्चामुळे आम्ही जोड इतकीच केली कीं वीस लाख रुपये कर्जदार जालों. कर्जदाराचे नरकात कुजतो इतकेच मेळविले. या दुःखास्तव गतवर्षीं पिपरीस आलो तेव्हा सारें तुमच्या हवालीं करून मोकळें होऊन देवाची सेवा करावी हा हेत धरून स्वामीस विनंती केली. स्वामी कृपाळु होऊन आश्वासन दिल्हे " भार्गव तुझे ध्यानीं आहे. फत्ते तुझी होईल; व पैकाहि उदडसा मिळोन कर्ज फिटेल. सर्व साह्यकारी भार्गव आहे. " तेवढे वचनावर दृष्टि देऊन होतो. त्यास चिरजीव तुझा तिकडे गेला होता. यश मात्र थोडे बहुत आलें. पैका न मिळाला. लष्करचे हाल श्रीरगपट्टणचे वेळेस जाले होते तसे च जाले. आपण या गोष्टीचा शोध करावा. आता नित्य उठोन कर्जदाराचे पायां पडावे. शिलेदाराचे पाया पडता पडता कपाळ छिनत चालले आता हीं सुखे आम्हास नकोत. तुम्हीं या आणि आपला कारभार सभाळा. अगर टाकून द्या म्हणाल तरी टाकून उठोन येतों. वरकड तुम्हीं आपल्या पैक्यासाठीं लिहिले तरी स्वामीने कांहीं चिंता न करावी. आमचा जीव आहे

नो पैकियाची काय चिता आहे ? कोणे समयीं पैका पाहिजे ते आम्हांस हि कळते. पैका पावता करू च आता प्रस्तुत तो आमचा जीव च मात्र आहे. तो येथे येऊन घेणे अगर तेथे बोलावशील तरी सर्वसग टाकून येतो. तुम्ही थोर देव. तुम्हास वचनास धरावे ते वचन खरे न जाले म्हणून आम्हीं लेकरानीं तुमची रड तुम्हांपासी रडावी आणि रडतियाची अशी तुम्ही पुसोन परिणाम त्याचा करावा तो कराल तुमचे झाड लाविले तोडाल तरी आता तोडा, वाढवाल तरी वाढवा. या गोष्टीस नादर कोण आहे. तुमचे दबवणीस आम्ही का भिऊ ? मारशील तरी तून्च, बावा, मारशील. यात हि कीर्ती तुझीच आहे. आणि आम्हा लेंकराचे लडिवाळ चालवून कीर्तिरूप होसील तरी तूच होसील. गांवचा मजकूर लिहिला कीं शिष्य पाठविणे त्याचे हवाले करू. तरी शिष्य मीच आहे. मला बोलवावे; मीच येतो. हा कारभार पाहावासा असला तरी येऊन आटपणे. पाहिजे तरी, आम्ही मुतालीक तुझे. टाकून द्या म्हणाल तरी येतो. नाहीं, चार दिवस आमचे च हातून घ्यावास असेल तरी तैसीच आज्ञा करावी. आम्ही तो कर्जदाराचे नरकात बुडालो. तुझे वचनावर अवदाचे साली जर मला कर्ज व राजा व लोक याचे देणियापासून मुक्त करशील यास्तव देवाजवळ आमचा प्राण देऊ. आम्हास लेकरास मुक्त कराल ऐसे वचन अभयपूर्वक आलिया एवढे आठ महिने आणीक जीव धरून पाहू. यात जर आम्हीं कृत्रिम लिहिले असेल तरी आम्हास तुझी च शफत असे. काय ते उत्तर लवकर पाठविणे. तैसीच तजवीज करू. तू देव कैसा कीं आमची कृत्रिमता किंवा निर्मळता न कळे. ध्यानात येईना तेव्हा आम्हीच प्राक्तनाचे गाढे. आमचे कपाळ फुटले! तुमचा कोप आम्हा गरीबावर कशास ? जे दुष्ट असतील त्याजवर करा कीं ? तेणेकरून प्रजा सुख पावे. आज दाभाडे, गायकवाड,बाडे कोटी कोटी रुपये खजीने आणि मीन आम्ही तुझे पायापाशीं व धन्याचे पायाशीं निष्ठेने वर्ततो ते अन्नास महाग जालो ! त्यात आम्हीं चिपळुणे, तुझे वाढविले. लाज तुला असावी. लाज धरशील तरी त्याजवर कोप करा, आणि आमचें उर्जित करून, राहिले ब्राह्मणाचे काम करून ध्या. नाहीं

तरी आम्हावरी कोपराग कशास पाहिजे ? आपले स्वाधीन करून घे आणि आम्हास मुक्त कर. आणीक एखादा देव पाहून सेवा करू. विपरीसच बोलिले आहा कीं " माझा राग तुजवर होणार नाहीं. कदाचित् रागे भरलो तरी चालणार नाहीं " त्यास आता लिहिलें कीं " पिपरीस मरत होतो. ज्वराने शुद्ध नव्हती. त बोली प्रमाण नाही. " तरी मरत होतास तरी रात्रीं च माझे रक्षणास कैसा आलास ? ह्या गोष्टी केशास लिहिता ? जर आम्ही उमगतो न, तरी त्या भार्गव च साक्ष असेल. आता च उठोन सन्यासी होऊन एखादेकडे उठोन जावे ऐसे वाटत नसेल तरी भार्गवाची शपथ आहे. परतु मागती काहीं विवेक धरून धीर धरून पाहतों. जर धीर घरवेल तरी धरवून पाहू. नका म्हणाल तरी आम्ही तो सिद्धच आहो. सेवेसी श्रुत होय. हजार रुपये साताऱ्याहून बावडशीस पावते करणे म्हणून पूर्वीच खड्डुचें अगोदर दोन दिवस पत्र लिहून पाठविले आहे. पावले असतील अगर पावतील. उत्तर पाठवावे हे विज्ञप्ति

ब्रम्हेंद्र चरित्र. पृ. ३९

भोपाळचें युद्ध

१

श्रीमत बाजीरावसाहेब व चिमाजीआपा असे उभयता स्वारीस निघाले. छ १० साबान रोजीं सागवी नजीक करवदबारीन बाजीराव भोपाळाकडे गेले व आपा परतोन खानदेशात येऊन तारापुराहून साष्टीकडे गेले. छ १४ जिल्काद निजामुन्मुल्क सिरोंजेस होता. तो भोपाळाजवळ चांगली जागा पाहून बाजीराव याची वाट पाहत बसला होता. बाजीरावाचे लष्कर तेथें पोहोचताच त्यांणीं ' निजामुन्मुल्क आसरा धरून बसला, तस्मात याचे मनात भीती आहे ' असें समजून छ २ रमजान रोजीं भोपाळजवळ लढाई सुरू केली. त्यात निजामाकडील रजपूत लोक ५०० पडले. घोडे-

स्वार सात शे मेले. मराठ्याकडलि १०० पडले व ३०० जखमी झाले. ते समयीं बाजीराव दोन बाणाचे टप्यावर उभा राहून ' निजामुन्मुल्क आपली जागा सोडून निघाला असता त्याजवर एकदम हल्ला करावा ' अशी वाट पहात होता. परतु ती जागा त्याणे सोडिली नाहीं. मग बाजीराव याणे फौजेच्या टोळ्या करून निजामा सभोंवतीं गराडा घातला, व त्यास धान्य व गवत वगैरे मिळेनासे केले छ १९ रमजान रोजीं याप्रमाणे तजवीज केली. निजामास असे सकट प्राप्त झाल्याचे वर्तमान कळताच त्याचे मुक्तते विषयीं कुमक पाठविण्याची तयारी होऊ लागली. परतु बाजीराव याम पक्के ठाऊक होते कीं ' खानडौरान वजीर याचे निजामाशीं वाकडे आहे, यामुळे तिकडील फौज येणार नाहीं. ' कदाचित हैदराबाद व औरगाबादेकडून मदत येऊ लागल्यास त्याचे बदोबस्ताविषयीं पेशवे याणीं व शाहु महाराज याणीं रघोजी भोसले यास लिहिले असता त्याणे ऐकिलें नाहीं. चिमाजी आपा मात्र लोक जमा करून तापीच्या काठीं राहिला होता. त्यास बाजीराव याणे पत्र पाठविले कीं ' यासमयीं तुला फौज मिळेल ती जमा कर, व दक्षिणेत पत्र पाठवून फत्तेसिंग भोसले व शभुसिग जाधव व सरलष्कर यास आण. बाडे व दाभाडे हे मजकडे येत नसतील तर तू आपल्याजवळ घेऊन तापीवर राहा. याविळेस मराठे एकचित्त झाले तर मुसलमान लोक दक्षिणेतून हाकून द्याव- याची सधि हीच आहे. ' निजामुन्मुल्ख अशा अडचणींत पडला तेव्हा ती जागा सोडून दूर गेला. परतु तोफा वगैरे सामान फार होते. सबब तो माघारा फिरून भोपाळचे किल्ल्यात शिरला. ती जागा लहान. काहीं लोक आत व काहीं बाहेर असे राहिले. तेव्हा तो नबाब, काहीं सामान भोपाळ येथे व काहीं इसलामगड येथे ठेऊन बाहेर पडून दाराईसराई गावा पावेतो पोहोचला. तेथे पेशवे याणीं शिदे होळकर यास पाठवून मीरमानाखान फौजदार मारला. दोन हजार फौज बुडविली. खुद्द पेशवे याणीं नबाबाचे रोखे जाऊन तीन कोसाचे अतराने मुक्काम केला. नबाबानीं पाठ देऊन कुच केलें. भोपाळचे तळ्याचा आश्रा केला, व पेशवे याजकडील फौजानी दाणा वैरण बद केली. तीन शेर धान्य नबाबाचे लष्करात झाले. नबाब ढेकळाचें कुसू रचून अडचणींत राहिले. रात्रंदिवस तिरदाजी व गोळी

पेशवे यांणीं त्याजवर चालविली. त्यामुळे नबाबाचे लोक रात्रदिवस घोड्यावरील व हत्तीवरील हौदा न उतरता राहिले. नबाब हौद्यात बसून राहिले. अशी फजीती होऊं लागली. तेव्हां छ २६ रमजानीं तह ठरला कीं 'बाजीराव यास चंबळा व नर्मदा यामधील मुलुखाचे आधिपत्य प्राप्त होण्यास बादशहास नबाबानीं अनुकूल व्हावें, व याशिवाय पन्नास लक्ष रुपये बाजीराव यास स्वारी खर्चाबद्दल द्यावे.' असे ठरून लढाई महकूब झाली.

[खंड २१ शकावली पृ. ७६]

२

(ब्रह्मेंद्र. चरित्र. पृ. ५०) श्री १६५९ पौष वद्य १४

श्रियासह चिरंजीव राजश्री आपा यासिः—

बाजीराव बल्लाळ आशीर्वाद उपरि येथील कुशल ता॥ छ २७ रमजान जाणून आपणाकडील कुशल लिहीत जाणें. यानंतर तुमचीं पत्रे छ ८ रमजानचीं वरणगावचे मुकामचीं विश्रामाबरोबरी आलीं व दुसरीं पत्रे छ ११ रमजानचीं आलीं तीं छ २४ रमजानीं पावलीं. लेखनार्थ विस्तारें कळला येथील वर्तमान काल पत्र लिहून पाठविले आहे त्यावरून कळलेंच असेल. अलीकडील वर्तमान तर नबाब बुनगे कांहीं भुपाळांत व कांहीं इसलामपुरांत टाकून सलुखाची सदर्प लाऊन कोस दोन कोस चालतात. आपल्या फौजा चौतर्फा चालवून दाणागल्ला घासलकडी बंद केली. एक रुपयास एक शेर अन्न जाहले. ते हि कोणास प्राप्त कोणास अप्राप्त जाले. घोडीं पळसाचा पाला खाऊं लागलीं. परवा छ २५ रमजानीं मोंगल पठाणांनीं भाड्याचे बैल खादले. रजपुतास तो केवळ उपास पडों लागले. ऐसा प्रसंग जाहला तेव्हा नबाब सर्वांचे दुःख पाहून बहुतच काहिला होऊन सलेखाविसीं त्वरा केली. बोलीच्या प्रसंगास पहिलेंच आबदुल खेरखान व सयद लष्करखान व अनवरअल्लाखान होते. सांप्रत आयामल्ल यांहीं सांगोन पाठविले कीं बोलीचालीच्या प्रसंगांत आपणास बोलाविल्यास आमची अब्रू आहे, व आम्ही तुमचे शुभचिंतक असों. यावरून आयामल्ल यासहि पाठवून द्यावे, म्हणवून नबाबास राजश्री आनंदराव पंडित सुमंत याजसमागमे सांगोन पाठविले. त्याजवरून नबाबानें आयामल्ल यांस भेटीस पाठविले. भेटीनंतर

आयामल्ल यांस पहिले त्रिवर्ग यास सांगोन बोलीचालीचा ठराव केला कीं "माळवा दरोबस्त द्यावा. पादशाही सनद दिल्लीस गेल्यावर करून द्यावी. द्रव्याची बोली पहिली राजश्री धोंडो गोविंद याचे विद्यमानची आहे, त्याची रजबदल करून जे साधेल ते करून द्यावे. नर्मदे व चंमेलमध्ये राजे आहेत त्याजपासून आम्ही पैके घेतो, तैसा कमपेस घेणे तो घ्यावा राजे यास निरोप देऊन नबाबानीं दिल्लीस जावे. कोणेविसीं तफावत न करावी. जे गोष्टीनें आमचे बरे होईल ते करावे." या गोष्टीने मजकुरात द्यावे तेसी सिबत जाला (१) काल छ २६ रमजानीं सदर्हुप्रमाणे करार करून नबाबानीं माळवा दरोबस्त जाहागीर सुभेदारीचे यादीवरी दस्कत करून दिले. व 'द्रव्यहि साधेल ते पादशाहापासून करून देऊ' ऐसे खातदस्तकानिसीं याद लिहोन दिले. राजश्री पिलाजी जाधवराव व राजश्री बाबूराव मल्हार नबाबाचे दर्शनास पाठवून दस्तकखतानिसीं याद करून दिली. यावर तमाम लष्करास व वाणियास ताकीद करून इरसाल पोहोचवून दिल्हा. अतःपर नबाब आपले बुरगे बाहेर दक्षिणेस रवाना करून दिल्लीस जातील. साराश नबाबास अडचणीचा प्रसंग प्राप्त जाला म्हणवुन आपण हावभरी होऊन बुडवावयाच्या सायासास लागावे तर नबाबाची फौज, तोफखाना व बदोबस्त पाहता आवधाच ध्यानात आला. रोहिले, बुंधेले व रजवाडे व सवाईची फौज व खेची व नरवर आदिकरून खासा नबाब देखील तीस पसतीस हजार. या खेरीज तोफखाना.तोहि कोणे प्रकारचा हे तुम्ही जाणतच आहा. संभावता आराबा चालून तमाम फौजेनिशी तोफखान्याचे पाठीं चालावे तर राउत अगर पायींचे माणूस निघावया गरज नाहीं. बदोबस्तीने चालत उठावे तर घोडे माणूस बहुत खर्च होऊ लागले. धावयाविणे तग करून बुडवावे तर मोगल लोक मागे सरखणार. जुजता दिसगत लागल्यास चार दिवस निघोन जातील. हा अर्थ व तुम्ही कितीएक विचार लिहिला तो चित्तात आणून सौरस्याचा प्रसंग संपादिला. जो नबाब चौथाई व सरदेशमुखीची नांवे घेत नव्हता त्याने ' माळवे दरोबस्त ' ऐसे खासदस्तकाने लिहून [दिल्हे] व लिहिता उच्चार केला कीं, " यामागे कधींच गोष्टी न जाहली ते या प्रसंगीं जाहली " व नबाबानीं हे गोष्टी मान्य करणे दुरा-

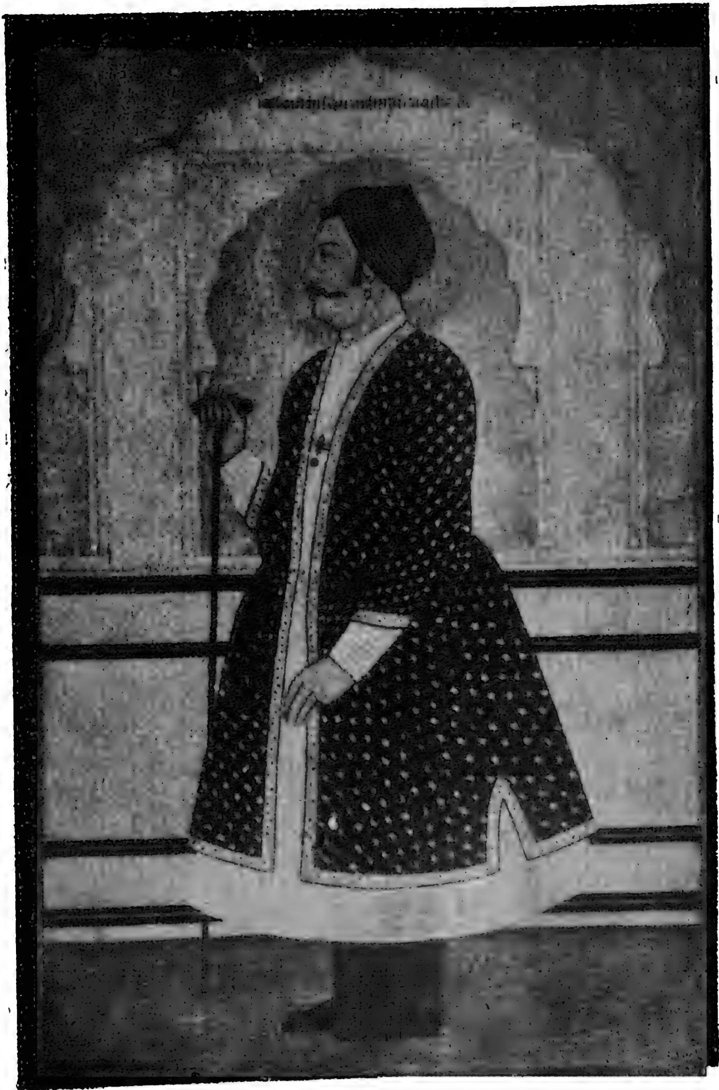
पस्त. पुत्राचे नावें सुभेदारी करून समागमे आणिले त्या माळव्याची दरो-बस्त सनत करून देता ! नबाबाच्या चित्तात कल्पांत आला. परतु काय करील ? सकटाचा प्रसग देखोन द्यावें लागले. जे राजेरजवाडे याचें, आपले बरे इच्छून कश्यप धरून होते ते त्यास हातचे सोडावे लागले. हे दुःख लहान सामान्य न जाहले. आपा ! राजश्री स्वामीचें तपोबळ, वडिलाचे पुण्य समर्थ तरीच ही गोष्टी घडोन [आली]. अन्यथा होणें कळलेच आहे. आज पादशाहीत नबाबासारिखा अमीर दुसरा कोण आहे ? याणे जो पाया घालून दिला तो अवघ्यात श्रेष्ठ आहे. नबाब अतःपर दिल्लीस जातील व समागमे कोणी द्यावयाचा तो देऊन नबाब दिल्लीस गेलियावरी या प्राताचा व राजवाडियांचा बंदोबस्त कर्तव्य तैसा करून. होईल वर्तमान ते लिहून पाठवू. काहीं द्रव्य नबाबाजवळ मागावे ही इच्छा होती, परतु नबाब द्रव्याचा लोभी. पूर्वी याची साहित्य केली ते समयीं मन वाढवून द्रव्य देववले नाहीं, ते हल्लीं पदरचे देतील हे गोष्टी तशासारखी. दिल्लीस गेल्यावर सार्वभौमापासून प्राप्त जाहल्यास चुकणार नाहीं. करार जाला यात अतर न करावें ऐसी जानरोटी नबाबानी दिली. अत पर नबाब खता करतील, कदाचित काळक्रम दुर्बुद्धि निर्माण जाली तर केले पावतील. श्री त्यास जय देणार नाहीं. लोभ असो दीजे हे आशीर्वाद.

बाजीराव बल्लाळाची दिल्लीवर स्वारी.

श्रियासह चिरंजीव राजश्री आपा यांसी—

बाजीराव बल्लाळ आशीर्वाद उपरि येथील कुशल तागाईत वैशाख वद्य छ १५ जिल्हेज मुा नजीक सवाई जयनगर जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणें. विशेष. बुनगे बुंदेलखडाचा राजा जगतराज याचे हवालीं

जयपुरचा सवाई जयसिंगजी [पृ १९६ अ

श्रीमंत नानासाहेब पेशवे

करून, बुंदेलखंडात रवाना करून, आम्ही मंड जाहलों याचे वृत्त सादतखानाचे युद्ध होऊन सरदार आलियाचे वर्तमान विस्तारें लेखन करून चतुर्भुज कासिदा बरोबर पत्र पाठविलीं तीं पावोन सविस्तर कळलेंच असेल. सादतखान यमुना उतरोन आगरियासी आला. त्यासी गांठ घालावी तरी तो आगरियाचा आसरा करून राहिला. तेथें जाऊन युद्ध करावे. तरी तो आश्रियाचा असता मोडल न मोडेल कळत च आहे. जरी गंभीर यमुनेच्या सगर्मी ढिल धरून राहावें तरी ते जागा ज त्र न को त र खळ्या फार. खानडवरा व महमदखान बगश वगैरे दिल्लीहून आगरियास येत होते व [ते आणि] सादतखान एक जालिया मनसवा भारी पडेल. याजकरिता सगर्मी राहणे उत्तम नव्हे दुसरें, सादतखानानीं पादशहास व खानडवरा व कमरदीखान वैगेर अमीरास लेहून पाठविलें कीं, "मराठियाची फौज यमुना उतरोन आली होती,ते बुडविली दोन हजार स्वार मारिले, दोन हजार नदींत बुडाले. मल्हारजी होळकर, विठोबा बुळे कामास आले. बाजीराव याची धाड आली होती, तिची गत हे जाहली. त्याचे फौजेत बाकी राहिली नाहीं. आपण यमुना उतरोन मराठे बुडवुन चंबेली पार करितों " म्हणून कित्येक गप्पा लेहून पाठविल्या. पादशहासी मजुरा करून घेतला पादशहानीं खुशाली करून सादतखानास वस्त्र व मोत्याची माळ व हत्ती व शिरपाव पाठविला. व वकीलास हि शिरपाव दिला. आपली बाजू सर करून घतली. वरकड हि अमीरास कित्येक प्रकार धि.-कारून लिहिलें. त वृत्त राजश्री दाडो गोविंद याणी वरचेवर लिहून पाठविलें. तात्पर्यार्थ, 'आमचे फौजेत जीव नाहीं. केवळ निर्जीव, बुडवून नेस्तनाबूत केली,' असे लिहीत [लपडाव] करून दाखविले. मंगली कारभार आपण एकत जाणतच आहेत करावें थोडें, लिहावें फार. पादशहास सत्य भासले, ते मिथ्या केलें पाहिजे. त्याचे विचार दोन, एक सादतखानास बुडवावें किंवा दिल्लीस जाऊन दिल्लीचे पूर जाळावे, तेव्हा मिथ्या होईल. त्यास सादतखान आगरे सोडीनासे देखोन आम्ही दिल्लीस जावयाचा निश्चय केला पूर जाळावे व मराठे आहेत असे पादशहास अवलोकन करवावें ऐसा विचार करून ठ २६

जिल्कादीं कुच करून, पादशाही रस्ता सोडून. लावलाव मजला करून, दमनसिंग भूडामण जाट याचे मुलखातून नेवातियाचे मरदे डोंगर किनाऱ्यान चालिला. खानदौरा व वगम आगरियास गेले याची व मादतखानाची भेटी छ २ जिल्हेजा जाहली धोंडोपत खानदौरापाशीं होते मादतखानानीं खानदौरास मागून पाठाविलें की " बाजीराव याची फौज आपण मोडली बुनगे पळाले ते खासा हि चमेल उतरोन गेल अद्याप तुम्ही त्याची खुशामत करिता! वकील ठेवून घेतला आहे, हा काण्या विचार? वकीलास निरोप देणे." त्यावरून धोंडो गोविंद वकील यासी निरोप दिल्हा मादतखानाने मागितले यावरून वकीलास निरोप द्यावा असे खानदौराचे थोरपण नव्हते. परंतु त्याणीं त्याचा शक चित्तात न आणून यासी निरोप दिल्हा आम्हाजवळ आले. कमर्दीखान व अजमुल्लाखान वगैरे आले. आम्ही त्याजसीं गाठ न घातली. साता कोसावर उजवे बाजुस आमचे हाते त्यास टाकून, लाव लाव मजली वसि वीस कासाच्या करून दोन मजलींनीं छ ७ जिल्हेजीं दिल्लीस बारापुला व कालिकेचे देऊळ उजवे हाते टाकून, कुशबदी नजीक शहर येथे मुक्काम केला पुऱ्यास आगी देऊन ख्याक शहर करावे, त्यास दिल्ली महास्थळ, पादशाहा वग्यात जालियान फायदा नाहीं दुसरे, पादशहाचे व खानदौराचे चित्तास मऊत्व करावयाचे आहे. मोगल यास मर्हम्य करू देत नाहींत. व अमर्याद केल्यास, राजकारणाचा दोरा तुटता याकरता आगी लावायाचे तहकूब करून, पादशाहास व बख्तमल यासी पत्र पाठविलीं. शहरातून दोन हत्ती व घोडीं, उटे आलीं होती तीं सापडलीं लष्करचे लोकानीं शहरचे लोक भवानीचे यात्रेस बाहेर आले होते, त्यास झाबडा झाबड केले. दुसरे दिवशीं बुधवारीं पादशहाचे आज्ञेन बख्तमल याणीं उत्तर पाठविले की धोंडोपतास पाठविणे, त्यावरून मगारीनल्हेम पाठवावे तरी आम्ही शहराजवळ आलो यामुळे दिल्लींत गलबला जाला. यामुळ पाठविला नाहीं. " भला मजुरा व स्वार पाठवून देता आम्हीं शहरानजीक राहिल्यान शहरास उपसर्ग लागेल. याकरिता कुच करून झीलच्या तलावावर जाता. म्हणून उत्तर पाठवून आम्हीं कुच केले.

शहरांजवळून येत असता पादशहांनीं नबाब मीर हसनखान काका दरोगा खास चौकी, नबाब अमीरखान व खोजे राजे अफजूलखान, राजे शिवसिंग जमातदार रिसाले अमीर व मुजफरखान नायब बक्षिगिरी आहादी यांणीं व नबाब मुजफरखान, खानदौराचे बंधु सात आठ हजार फौजेनिसीं शहराबाहेर रिकाबगंजाजवळ आले. राजश्री मल्हारजी जाधव पुढे गेले होते. त्यांची व मोगलाची गांठी पडली झटापटी होत होती. मशारनिल्हेनीं आम्हास सांगोन पाठविले त्याजवरून राजश्री मल्हारजी होळकर व राणोजी शिंदे व राजश्री तुकोजी पवार व जिवाजी पवार व यशवंतराव पवार व मानाजी पायगुडे व गोविंद हरी पाठविले. त्यांचे त्यांचे झुंज होऊन मोगल मारिले. राजे शिवसिंग वगैरे दहा बारा दरबारी ठार जाले नबाब मीरहसनखान कोका जखमी जाला दिगरबाद चौकी पादशहाचे अडीच तीनशे मेले. चारशे माणूस जखमी जाहले. राजेअफजुलखान व अमीरखान व मुजफरखान वगैरे शहरात पळोन गेले दोन हजार घोडा पाडाव जाहला पांच सहा हजार पळोन गेले. राजश्री राणोजी सिंदे याजकडील उद्धोजी कदम यासी बोटास गोळी लागोन दोन बोटे गेलीं वरकड नामांकित माणूस कोणी ठार जाले नाहीं. थोडे माणूस जखमी जाले. तदनंतर आम्हीं झीलच्या तळावर मुक्काम केला. मध्याकाळच्या चार घटका दिवस बाकी राहिला. तों कमरदीखान पादशहापुरावरून आल्याची बातमी खबर आली ते च क्षणीं आम्ही तयार होऊन गेलो. त्यांचे आमचे फौजेचे युद्ध जाहले बारान गेलेला एक हत्ती राजश्री यशवंतराव पवार यांणीं घेतला. घोडीं, उंटे लष्करात आलीं. त्यास दिवस अस्तमानास गेला रात्रीचा दम धरून चौगिर्द मोगल वेढून बुडवावा, तरी झीलचा तलाव मोठा कोस लांब. उजवीकडे कमरदीखान, पुढे शहर. दुसरे, आम्ही दिल्लीस गेल्याचे वर्तमान नबाब खानदौरा व सादतखान व महमदबंगस यासी छ ७ जिल्हेजीं मंगळवारीं राधाकुंडाचे मुक्कामीं कळ-ताच मडेमड होऊन पंचवीस तीस हजार फौजेने बडेलास बत्तीस कोस येऊन मुक्काम केला. दुसरे दिवशीं आलावर्दीच्या नालियावर पंचवीस कोस मुक्काम केला गुरुवारीं प्रातःकाळीं खानदौरा व सादतखान व

बंगस व कमर्दीखान सारे एक होणार एक झाल्यावर मोसणार नाहीं व शहर समीप. यास्तव मोगलास टाकून चहू कोसावर मुक्काम केला. आम्हाकडील फिरंगोजी पाटणकरास गोळी लागोन ठार जाहला. वरकड हि दाहा पांच माणूस व घोडीं जखमी जाहलीं. मोगलाकडील दाहा पांच ठार झाले. दाहा वीस जखमी जाहले गुरुवारीं सादतखान व खानदौरा, बंगस सारे कमर्दीखानाजवळ आले. आलावर्दीपासून झीलच्या तलावापर्यंत मुक्काम करून आहेत. आम्ही मोगल पाठीवर घेऊन दावात आणून बुडवावे, या विचारें कुच करून रेवाद, कोटपुतळी, मनोहरपुरावरून आलो परंतु अद्याप मोगल मागें आलावर्दी व झीलच्या तळावरी आहेत म्हणोन बातमी वर्तमान आले व मीरहमनखानचा कोका पाहिल्या झुजांत जखमी जाहला होता तो मेला म्हणोन वर्तमान आले खानदौराचीं पत्रावरी पत्रें राजश्री सवाई जयसिंगजीस गलीं. त्यावरून ते पंधरा सोळा हजार फौज व तोफखाना देखील स्वार होऊन बासावियावर गेले आहेत खानदौराचे भेटीस जातात स्वाइजीचीं पत्रें ममतायुक्त आपला मुलूख रक्षावा म्हणोन येतात. व आम्हाकडील व्यंकाजी राम त्याजपासी आहेत त्याजपासून लिहवीत असतात आम्ही त्याचे मुलखाचे वाटेस जात नाहीं. वाटेनें दाणादुणा देतील अभयसिंग जोतपुरास आहेत. आम्ही ग्वालेर, भडावर प्रांतें आता बाकी साकी राहिली आहे ते वसूल करून मोगल मागे मागे आले तरी त्यास हैरानपरेशान करून, पाइची धापा देऊन, वावता वावता च खराब होत तेंच करून, दावात आणून, गांठ घालून राजश्री स्वामींचे पुण्ये व वडिलाचे आशीर्वादें बुडवितों. आमची चिंता न करणें मुख्य गोष्टी पादशाहाचे व खानदौराचे चित्तांत सलूख करावयाचें आहे मोगल याणीं हिंमत धरली आहे त्यांत शीरउपस्त सादतखान आहे याचा गर्व हत श्रीसंकल्पें जाहलियास सर्व मनोदयानुरूप होईल जरी मनोदयानुरूप सलूख जालिया करू, नाहींतरी सलूख करींत नाहीं. दिल्लीभवना मुलूख खालसा केला. पुढें सोनपत पाणिपत यमुनापार मुलूख राहिला तोही ताराज करून मोगल अन्नास महाग होत ऐसे च केले जाईल मागाहून होईल ते वृत्त तुम्हास लिहून पाठवू. कदाचित् मोगल दिल्लीस राहिले तरी आग्रियास

जाऊन अतवर्दीत उतरून मुलुख कुल मारून नाराज करिता नवाब निजामन्मुल्मुल्क यांणीं गडबड केली, सेवा उतरल, तरी तुम्हीं मागें शह देणे पेशजीं लिहिलें आहे त्याप्रमाणे करणें मारून नाराज करणें इकडेस सक नाहीं तिकडेस हि नाहींसा करणें निजाम यास पायबंद असलिया उत्तम आहे लाभ असो दीजे हे आशीर्वाद.

(ब्रम्हेंद्र. चरित्र पृ २१)

मोंगलांचा विश्वास धरू नये

पौ। छ २२ मोहरम

राजमान्य राजश्री बाजीराव पंडित प्रधान यास आज्ञा केली ऐसीजे. प्रस्तुत तुम्हाकडून विनंतिपत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. कोठें आहा, काय विचार, पुढे कोठपर्यंत जाणार, मुख्य, अमीर सहवर्तमान, काय करीत आहेत हे सविस्तर दिन प्रतिदिन लिहीत जाणे सांप्रत आगरेया-नजिक गेलेच असाल, पलीकडील भेटीचा विचार घडणार म्हणून परस्पर ऐकिलें ऐशियास मोगली मनसुबा, इमान देऊन आपला मतलब साधि-तील त्याचा विश्वास मानावा ऐसा अर्थ नाहीं याजकरितां शहरात जाऊन भेट घ्यावयाचा मनसुबा करीत असाल तरी सर्वथा न करणे भेट न घेता दुरूनच ज्याचे हाते तुमचे राजकारण असेल त्यापासून आपले मतलब साधावयाचे ते साधणे हावभरी होऊन त्याचे विश्वासावरी जाल, याजक-रिता लिहिलें आहे. तुम्हीं बुधमत, कार्यकर्ते, यशस्वी सेवक आहात. विचा-रास चुकणार नाहीं हा स्वामीस निशा आहे. तरी बहुत विचारें करून जे करणे ते करून आपली आब सर होऊन येई त करणे पलीकडील अमीर

तुम्हासी विवकावरी आहेत आणि नबाब निजामन्मुल्क इकडून फारच वळवळ करून त्या प्राते येत आहेत त्याचा विचार कांहीं कळत नाहीं तरी बहुत बहुत सावधपणे मनसुबा करणे. मोगली विचार तुम्हास न कळेसा काय आहे. आपला नक्ष राहून योजिला मनसुबा सिद्धीस पावे ते गोष्ट करणे जो विचार करीत असाल व घडोन यत असल तो वरचेवरी हुजूर लेहोन पाठवीत जाणे वरकड सविस्तर रा॥ महादजी अबाजी लिहितील त्याजवरून कळों येईल. आन* वृत्त दिनचर्येचे वरचेवर लिहिन. फुड मनसुबा काय? व बोली काय मुद्याची? तेहि लिहिन फुड कोठवर जान तेंहि लिहिन. त्याची मुखभान (?) आहे यावर न जान. त्याच वाट कदाचित भेटीचा प्रसग पडला तर लिहिन. मुख्याचे जय भेटीचा प्रसग पडला तर वलकटी करन, आन लिहिन बहुत काय लिहिन. सूज्ञ असा

[मराठी रियासत मध्यविभाग पृ. ४०७

वसईवर मराठ्यांचें निशाण

१
तुमच्या हातूनच पुढे कार्य घेऊ

श्री शके १६५९ भाद्रपद वा॥ ३०

राजश्री गगाजी नाईक अणजोरकर व शिवजी ना॥ अणजोरकर याम'—अखंडितलक्ष्मीअलंकृत राजमान्य. स्नो॥ चिमणाजी बल्लाळ आशीर्वाद. सु॥ समान सलासीन मया अलफ. साप्रत वसईवरी हल्ला जाहला ते समई कार्य न जाहले म्हणून तुम्हीं कांहीं मनात दिलगीर न होणे. शाबास तुमची

---

* येथून अक्षर खाशाचें म्हणजे शाहुमहाराजाचें.

की तुम्ही मन वाढवून मेहनत उत्तम प्रकारे केली ! ज्यांणीं साहेब कामा-च्याठाई मन वाढवून कामकाज केले आहे, त्याचे सर्व प्रकारे ऊर्जित केले जाईल, व कोण्ही साहेब कामावर ठार झाला असेल, त्याचे माग मुला माणसाचे चालविले जाईल कार्य आजी न जाहले, तरी पुढे तुमचे हातून घेतले जाईल तुम्ही आपले समाधान असो देणे. जाणिजे. छ २८ जमादिलावल बहुत काय लिहिणे ? [खंड ६ ले ११५]

२
मीच तुमचा बाजीराव !

श्री १६६० पौष व १३

गंगाजान्हवीसमान मातुश्री वेणूबाई काकी वडिलांचे सेवेसी —अपत्ये बाजीराव बल्लाळ साष्टांग नमस्कार विा येथील ताा पौष वद्य १३ पावेतो स्वकीय लिहित जाणे विशेष पौष शुा ११ स तारापुरावर हल्ला केला ते समयी बाजी भिवराव तोंडात गोळी लागून कैलासवासी जाहले ईश्वरे मोठे अनुचित केले ! तुम्हास मोठा शोक प्राप्त जाला आमचा तर भाऊ गेला त्यास तुम्ही वडील. दुःखाचे परिमार्जन करून विवेक करावा. त्याची मुले व चिमणाजी आप्पा आहेत, त्याचे हि त्याजपेक्षा अधिक चालेल. परंतु आमचा भाऊ गेला बाजू गेली. उपाय नाही त्यास, चिमणाजी भिवराव हे पाठविले आहेत. हे सांगतील ते ऐकावे माराज, मी च तुमचा बाजी-राव असा विवेक करून धीर धरावा मजवर दृष्टी द्यावी बहुत काय लिहिणे लोभ कीजे हे विनंती [ख ३ १६७ पृ १७६]

३

वसईवरील शेवटच्या हल्याचें वर्णन

श्री १६६१ वैशाख व० १

श्रीमत महाराजश्री परमहंस बावा स्वामींचे सेवेसि. आपल्य चिमाजीन कृतानेक सा। नमस्कार विज्ञापना. येथील कुशल ता। वैशाख बहुल प्रति पदा पर्यंत मुक्काम वसई स्वामीचे आशीर्वादेकरून सुखरूप असो विशेष स्वामींचे अभयावरून वसईस मोर्चे माघ शु॥ दशमीस लाविले त्यादारभ्य मोर्चे चालविले व धमधमे चार पाच बाधले सुरग चालविले जे जे उपाय स्थल हस्तगत करावयाच ते केले. फिरंगी यानीं निराकरणाचा मंत्र पूर्वी युद्ध प्रसगीं मोठ्या मोठ्या सुरानीं-केले-तदन्वयें फिरग्यानीं सुरगावर व धमधमेयावर गरनाळा टाकिल्या. सुरुग विच्छिन्न केले. पनळ लावून पाणी सोडिले. आगीचे ओडे जळके टाकून त्यावर तेल, दारू, राळ टाकून चार चार रोज डोबराही मारखा करीत बरकदाजी व तोफाजी फिरगियाची निस्सीम म्हणावी तैशी तथापि स्वामींचा आशीर्वाद व दड हे सबळ शस्त्र आम्हाजवळ. त्याचे प्रतापे टकडून तोफा लावून फिरगियाच्या तोफा सना कल्या सफेल पाडून लेश केली. वसई जागा बाका बुलद सुरुगाचा उपाय नाहीं. परतु स्वामींचे कृपाकटाक्षे सुरग चालवून दोही बाजूनीं खाब. वरती तक्तपोशी, त्यावर दोन अडीच हात रेती टाकून सुरग नेऊन पोहचाऊन, दानशे पाथरवट लावून, मोठे मोठे चिरे फोडून सुरगाचे बुधलियास जागा करून, वैशाख शु॥ पचमीस सकल सिद्धता करून, सुरग लोकास बाजू वाटून देऊन. नगारेयाची इशारत करून, सुरग उडताच सवानीं यलगारास उठावे, बुरजावर चढावे, शिड्या टेकून चढावे ऐसा करार करून. वैशाख शु॥ ६ बुधवारीं दोन घटका दिवस प्रात:काळचा येनाच सुरगास बत्या दिल्या. डावे बाजूचे सुरग काहीं उडाले, काहीं उडणे होते, तो च लोकानीं उतावळी करून

---

१ राणोजाकडील

कोटावर चाढून घेतला तो दुसरे मुरग ते च बाजूचे उडाले. त्यांणीं लोक दडपले व जाया व ठार जाले तसे च उजवे बाजूचे मुरग उडाले, एक दोन उडता च बुरुजास वाट जाहलीशी देखून लोक वरते चढले. तो दुसरे मुरग उडाले त्यांणीं वरते लोक चढले होते ते उडोन गेले लोक कचरले हिरमोड होऊन काम बंद पडिले फिरंगी यांणीं सभाळून हुके व गरनाळा व रेजगरीचा मार न भूतो न भविष्यति केला त्याणे लष्करचे लोकास व हषमास अवसान राहिले नव्हते उजवे बाजूचा मातबर मुरग राजेश्री मल्हारजी होळकर याजकडील उडणे होता त्याचा शोध करून पुन्हा स्यान बुधले घालून रंजक दुरस्त करून लोकांची निवड केली. आणि मुरग उडता च स्वामीच्या निशाणे चढवावींस। करार करून वैशाख शु॥ ७ गुरुवारीं उजवे बाजूचा मुरग उडविला. ते च समयीं लोक जाऊन बुरूज अर्धा उडाला त्याजवर चढले फिरंगीयानीं सफलीच्या आतून मेढा घालून पटी भरून तोफा लाऊन तयार होताच तथे फिरंगी वळाऊन हुके गरनाळाच्या दारूच्या पोत्यास आग लावून मार केला व रेजागिरीचा मार सीसे परता केला लोकावरी अग्नीचा पर्जन्य करून भाजून काढिले तथापि स्वामीचे अभय, आशीर्वादाचे वज्रकवच लोकांचे आंगीं होते, तेणेकरून आगीची तमा न धरिता लोकांनीं हत्यार बरे वजन केले फिरंगीयानीं मरदुमी शिपा-ईगिरी करावी तैशी केली त्याप्रमाणे इकडील लोकानीं भारती युद्धाप्रमाणे युद्ध केले या माग युद्धे बहुत जाली परतु या लढाईस जोडा च नाहीं सर्व स्वामींचा आसीर्वाद. लोक बुरूज सोडीनातसे जाहले तेव्हा स्वामीच्या दंडकप्रहारे करून फिरंगी धर्मद्वेष्टे बेहिमत होऊन अष्टमीस प्रहर दिवसास कबूलास आले कबूल घेतला 'आठ दिवसात कबिलासुद्धा झाडून जातोसे' करार केले याजवरून मार महकूफ केला फिरंगी यांणीं कबिले वस्तभाव गलबतात भारेली काल वैशाख पोर्णिमेस फिरंगी झाडून गेला. स्वामीचे पुण्येकरून जागा फत्ते जाहली. लश्करचे व हषमाचे लोक सुरगाने उडाले व जाया ठार अदमासे पाच हजार किंबहुना विशेष होतील. तैसे च फिरंगीयाचे मात आठशे मालीस ठार व या निराळे जखमी जाले भारती युद्धाप्रमाणे युद्ध जाले वसई बाकी जागा पश्चिमेकडून समुद्र, दक्षिणेकडे खाडी, पूर्वेकडे

त्याजबाबत, तिहींकडून किमपि इलाज नाहीं एक उत्तरेकडून उपाय तिकडे हि गेति, धर नाहीं स्वामी साक्षात्कार ईश्वराचा अंश, स्वामींनीं, वसई दिली त्रिवार लिहिले, ते शब्द अन्यथा कसे होतील ? वरकड वसईची गोष्ट मानवी लोकांनीं म्हणावी असे नाहीं ! वसई स्वामींचे आशीर्वादे फत्ते जाली. श्रीचे सुदर्शन वसैद्दुष्टयाचे मस्तकीं वज्रप्रहार होऊन टोपीकर म्लानत्व पावल. अन्यथा वसई वसई होती ! व फिरंगी आगीचा पुला होता ! स्वामींचे कर्तृत्वास पार नाहीं ! स्वामीचा महिमा स्वामी जाणत ! आम्हा मानवी लोकास काय कळे ' 'वसई फत्ते होता च सवाशे पुतळी पाठवून देणे व श्री भुलेश्वरास सव्वाशे रुपयाचा मुगुट घातला '' म्हणोन आज्ञा केली याजवरून स्वामींचे आज्ञे प्रमाणे वसई फत्ते होता च श्रीनिवास केदार याजबरोबर पुतळ्या सव्वाशे व श्रीभुलेवास मुगुट सव्वाशे रुपयाचा घातला त रुपये १२५ सव्वाशे स्वामीचे सेवेशी पाठविले आहेत प्रविष्ट होतील आम्ही लेकरे स्वामींचीं असो. सर्व प्रकारे कृपा करणार स्वामी समर्थ आहेत. स्वामींचे वितरिक्त दुसरे दैवत आम्हा काय आहे ? सारांश, स्वामीच्या आशीर्वादे व दंडाच्या प्रताप कार्य सिद्धीतें पावले असे. स्वामीचा महिमा आम्ही वर्णावयास सामर्थ्य वरीत नाहीं. श्रीनिवास केदार पुतळ्या व रुपये देऊन रवाना केले आहे ते लवकरच पावतील. वर्तमान त्वरेने विदित व्हावे यास्तव हे पत्र पुढे रवाना केले असे. सवर्सा श्रत होय. हे विज्ञापना [ब्र ३ ले २७ पृ० ४१]

४

पाश्चात्यांचें उपमर्दन

श्री १६६१ ज्येष्ठ व. ६

श्रीमत् महाराज श्री परमहंस बावा स्वामीचे सेवेसी. अपत्ये चिमाजीन कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथलि कुशल तागाईत ज्येष्ठ बहुल

षष्ठीपर्यंत स्वामीचे आशीर्वादे करून यथास्थित असे विशेष सोमाजी बराबर स्वामींनी आशिर्वाद पत्र पाठविले, ते प्रविष्ट होऊन सतोषावासी जाहली वसई फत्ते जाहली त्यावरून स्वामींनीं मजला कित्येक कृपा-उत्तरे गौरवून दाशरथी आदिकरून साक्षउपसाक्ष देऊन आज्ञा दिली. तर सर्व सामर्थ्य स्वामींचे आशिर्वादाचे. वसई 'दिल्ही, दिल्ही' हे उत्तरे त्रिवार स्वामींनीं लेख केली व स्वामींनी पाटसास मज दर्शन दिले तेथे हि वसईविशी अभय दिले. तदनरूप स्वामींनीं वसईवर सुदर्शन प्रेरून धर्मद्वेष्टेयाचा नि पात केला येरवीं वसई सई होती असे [नवते] व टोपकर अग्निरूप होते त्याच्या सर्व शक्ती कुंठित करणे हा प्रताप स्वामींचा, आम्हा मानवी लोकाचे हे कृत्य नव्हे श्री रघुनाथ [यांणीं] वानरा हस्ते समुद्रीं पाषाण तरवून लंकेशादिक त्रिकुटाचळाचे मर्दन केले. तैसेच श्रीकृष्ण यादवाहस्ते म्लेच्छादि दैत्याचे निर्दळण केले. याच प्रकारे पाश्चात्याचे उपमर्दन स्वामींनी करून वसईत ध्वजारोपण केले स्वामी मूर्तिमत ईश्वररूप आहेत. स्वामींचा प्रताप कर्तुत्व वर्णावयास आमची बुद्धी नाहीं प्रपंचिक विचारे स्वामींनीं मज महत्व देऊन आज्ञा दिली तर हे सर्व भुषण स्वामींचे आहे मी स्वामींचा असे. [का. इ स. पत्रे पृ. ४९]

चिमाजीचें अभिनंदन

वसईच्या किल्ल्यावर मराठ्याचे निशाण लागल्याचे आनंदकारक वर्तमान एकून एका सरदाराने आपले विचार चिमाजी आपास लिहून कळविले, ते असेः—

श्रवणे बहुत आनंद जाला. त्याचा विस्तार लिहिता विस्तार आहे. वसई [म्हणजे तेथे]एक्या तोंडाने झुजावे, कोट बिलंद, गच्ची रुंद, मोर्चा अथवा सुरुंग

चालवीन म्हटल्यास पाणी लागते फिरंगे यासारखे झुजणार. असे अमोन अप्रतिम तर्तूद करून उघडे मुरुग चालविले. त्यांणीं हि प्रत्योपकार यथाविध केला. तत्रापि स्वामीचे पुण्य व पराक्रम अप्रतिम तन्मुळे त्याजवर मलाबत बसून ईश्वरावर तवकल केली तन्मुले फिरंगी यावर मलाबत बसली दक्षिणची फोज म्हणजे मऊ लागले म्हणजे बेजरब घेणार कठीण लागले म्हणजे फिरोन पहाणे नाहीं. ऐशी पूर्वापार या राज्यातील तऱ्हा. [असे] सरदारात कर्म जाहले नाहीं. पुढे हि होणे नाहीं हा तो निश्चय च आहे. स्वामी केवळ ईश्वरी अवतार तन्मुले ह्या फौजेस ह्या हिमती जाहल्या ज्या प्रकारे वानराकरवून लका घेविली त्या प्रकारे हे गोष्ट जाहाली. दक्षिणी फौजेस उपाम करून व छातीचा कोट करून झुजावे हे हिंमत पूर्वी कोणी केली ऐसे ऐकिल हि नव्हते. परतु स्वामी साक्षात् ईश्वराचे अवतार ह्यामुळे हे कर्म होते तेथ संशय नाहीं. सर्व प्रकारे ओढ, उपास करून हिमत धरणे आणि येणप्रमाणे झुजणे ही गोष्ट सर्व स्वामींच्या पुण्याची आहे नाहींतरी औरंग जब पूर्वी हि पादशाहा जहाले होते. त्यांनीं ही कर्मे करावीं परतु त्यास हि तवकल न जहाली स्वामींचे पुण्य थोर तत्प्रभावे हे होते नाहींतरी ह्या गोष्टी विचाराच्या वाटेने या समयात व्हाव्या ऐसे येत नाहीं. स्वामी ईश्वराचे अवतार हे गोष्ट खरी. येथे संशय नाहीं आम्ही मानवी लोक, नानाविध मनाचे प्रकार, निश्चय होत नाहीं साराश येतदर्थी पर्याय मनात आणिता अत चित्तात येत नाहीं. सर्व गोष्टी ईश्वरावतारासारख्या आहेत जे सेवक हे पराक्रम पहात असतील त्याचे जन्म धन्य आहेत जे कामास आले त्यांणीं तो हा लोक आणि परलोक साधिला. ज्यापासून ईश्वराची सेवा जितकी घडावयाची असते त्याप्रमाणे घडते साराश हे तर्तूद, हे मर्दुमी या समयात हे हिंमत, हे गोष्ट मनीं हि कल्पवत नाहीं हीं कर्मे ईश्वरासमान आहेत सेवेसी श्रुत होय हे विनति.

का इ स. पत्र यादी पृ ८३१

समशेर गाजली यापरीस थोर तें काय ?

महत्त्वायु चिरजीव विजयभिव रणधीर रणशूर अर्जुनतुल्य उदाजी पवार यास आज्ञा ऐसीजे:—तुम्हीं पत्र पाठविले ते पावोन संतोष जाहला शाक पावल्या. देवाची आणि सुदाम्याची भेटी जाली श्रीनें सुदाम्याचे दरिद्र विच्छिन्न केले तैसे तुमचे पत्र पाहोन श्रीस संतोष बहुत जाला निष्ठा देखोन तुम्हावर श्रींची कृपा विशेषात्कारे जाली. याउपरी आदले जन्मीचे क्लेश व याही जन्मीचे कष्ट दूर होऊन संतोष आणि जय पावाल. अंतरसाक्षिची भेट तो श्रींची जाली याउपरी बाह्यात्काराची भेट तुमची आमची श्री करील, तेव्हा सर्व मनोरथ श्री पूर्ण करील सुदामनगरी सुवर्णाची जाली. तुम्ही लिहिले जे ' यजमान श्रमाचा जाण होऊन कृपा करीत नाहीं '' अशास तुमची समशेर गाजली, तिचा नामोश त्रैलोक्यात जाला यापरीस थोर ते काय ? श्री सूर्याने कवच-कुंडले कर्णास दिलीं, तैसेच श्रीने अंगचे कवच तुम्हास पाठविले आहे दुर्योधनाचे हातीं राज्य होता. तो अपार द्रव्य वाटी. परंतु सेना त्याची कीर्ति नाहीं, आणि पांडवाची कीर्ति अद्यापि त्रैलोक्यात वाखाणितात पहा, येथ उदंड भक्त आहेत परंतु तुमची (कीर्ति विशेष आहे) *

[ब्रह्मेंद्र-चरित्र]

नादिरशहाची स्वारी

१   १६६० फाल्गुन शु० ९

राजश्री शामजीपंत मामा स्वामीचे सा:—

सेवक बाबूराव मल्हार साष्टांग नमस्कार विनंति. येथील कुशल ता। फाल्गुन शुद्ध नवमी बुधवार मुकाम जयपूर यथास्थित जाणोन स्वकीय कुशल

* या पत्राचा पुढील भाग गहाळ जाहला आहे

लिहिणे. विशेष आम्ही दिल्लीहून पादशाहासमागमे तोहमासकुलीच्या लढा-ईस गेलो होतो. त्यास दिल्लीहून साठ सत्तर कोसावर त्याची याची गाठ पडली, हे वर्तमान पूर्वी तुम्हास लिहिले आहे अलीकडील वर्तमान महमदशाहाची फौज तोफखानियाचा आसरा करून मोर्चे बाधून बसली. तोहमासाचे कजलबास येऊन गोटाभोवते रोज माणसे मारिताती. सादतखान वीस हजार फौजेनसीं आला. दुसरे दिवशीं पातशाहाची मुलाजमत केली तो कजलबासानीं बुनगियावर घातले, हे वर्तमान ऐकोन सादतखान त्यांचे फौजेवर चालोन गेला मागाहून अमीरही तयार होऊन गेले युध्य मोठे जाले. सादतखानास कजलबासाने धरून नेले. अमीरुल्उमराव जखमी होऊन रणात पडले यादगारखान, मुसफरखान वगैरे पाच अमीर मारले गेले. दाहा बारा हजार फौज मारिली कोण्ही कोण्ही पळून गेले. याप्रकारे पूर्वी जाले त्याउपर, अमीरुलउमराव डेरियास येऊन येका दो रोजा मृत्य पावले. तदनतर या फौजेचा इस्तकहाल राहिला नाहीं. तेव्हा नबाब असफजानीं सलूक आरंभिला. सैद लष्करखानास तोहमासाकडे पाठविले, आणि आपण जाऊन भेटून आले दुसरे दिवशीं पातशाहास नेऊन भेटून आले त्याउपर कमरदीखान, गाजदीखान, असफजा मेजवानी खावयास गेले मेजवानी खाऊन आले. तोहमासकुली याचे डेरियास यावे हा करार जाला तो आठ पाच रोज गुदरले, तो याच्या लष्करात अन्न न मिळे ऐसे जाले. सा सात रुपयीं सेर अन्न न मिळे । वैरण तो किमपि न मिळे पाच पाच उपोषणे लोकास जालीं तेव्हा आसफजास तोहमासाने बोलाविले. ते व सैदलष्करखान व हफीजुद्दीखान व गाजदीखान व सैदमहमदखान ऐसे गेले. ते दोन रोज पर्यंत फिरोन न आले. तिसरे दिवशीं पातशाहास बोलाविले. हे गेले, ते लष्करासमीप जाऊन राहिले. त्याचे दर्शनास कोण्ही न आले. रात्रौ पातशाहाजवळ आसफजा व सादतखान मात्र आले. त्याउपर पातशाहा तोहमासाच्या डेरियास जाऊन आलियावर पातशाहाभोवती चौकी बसविली. असफ व गाजदीखान वगैरे अमीर कैद केले. प्रातःकाळीं तोहमासाकडील लोक येऊन शाहाजादा नेला. तोफखाना लेऊन नेला. कमरदीखानास धरून नेले तोपर्यंत रविवारीं चतुर्दशीस निसराप्रहरपर्यंत लष्क-

रात आम्ही होता. हे नजरेने पाहून, मग छातीचा कोट करून लष्करातून हत्ती. उटे, माणस वस्तभाव कुलमुद्धा निघाला उटे हत्ती, पायीची माणसें रस्तियास लावून, आम्ही वाट टाकून रानात निघालो एक रात्र रानात होतो. दुसरे दिवशी चाळीस कोसाची मजल करून दिल्लीच्या रस्त्यास मिळालो. सादतखान कजलबासाची फौज घेऊन दिल्लीस आला. त्याचे पाठीमागे दिल्लीस तिसरे दिवशी पावलो तेच दिवशी दिल्लीहून तीं कोसा-वर महमदखानाचे सराईस येऊन राहिलो चौथे रोजीं पळवलास आलो. पाचवे रोजीं सुरजमल्ल जाट याची भेटी घेऊन मुकामास आलो. त्याउपर जयपुरास मंगळवारी फाल्गुन शुद्ध अष्टमीस पावलो. येथे बाडोपंत होते त्याची भेटी जाली. उटे हत्ती हि दिल्लीस येऊन पुढे रवाडीवरून आली. एका दो रोजीं जयनगरास दाखल होतील. ईश्वराने मोठे संकट टाळून अब्रूने बाहेर काढले. तुम्ही खबर ऐकोन हैराण व्हाल. यास्तव मुजरद कासीदाबरोबर पाठविले आहे. चकतियाची पातशाही बुडाली ! इराणी जाली ! याउपर बरी गोष्ट आहे ऐसे नाही.

पौ फाल्गुन वद्य अमावास्या शके १६६० कालयुक्त नाम संवत्सरे सन हजार ११४८ छ २८ जिल्हेज सु॥ तिसा सलासीन मया व अलफ.

२

श्री शके १६६१ चैत्र शु. २

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री अंताजी नारायण स्वामी गोसावी यांसि:

पोष्य बाजीराऊ बल्लाळ प्रधान नमस्कार विनंति. उपरि येथलि कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणे. विशेष. साप्रत तुम्हाकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं तरी सविस्तर लिहीत जाणे. येथील वर्तमान तर बऱ्हा-णपुरानजीक मुकाम आहे. उत्तर प्राते जावयाचा विचार राहिला. दिल्ली-

कडील वर्तमान तर' राजश्री बाबूराव मल्हार याची व राजश्री सवाई जैसिंगजी याची पत्रें–छ २५ जिल्हेजची पत्र– जैनगरची आली. त्यात वर्तमान हे च कीं नादरशाहा तक्तीं बैसले. महमदशाह व निजामन्मुल्क व कमरुद्दीखान व गाजुद्दीखान तमाम अमीर व मुत्सद्दी कैदेत आहेत. नादरशाहाने पातशाही खजाना व अमीराचा खजाना, मिळोन एक अर्बुज जमा केला. आणखी शहरात खणती लावून पैसा जमा करीत च आहेत वनाचा व बिसादीचा सुमार नाहीं. निजामन्मुलुक व कमरुद्दीखान याची दौलत कुल, हत्ती, घोडे, पैका जप्त केला स्त्रिया होत्या त्यापौ एक दोन ज्याच्या त्यास दिल्या. बरकड धरून कजलबासास दिल्या बरकड शहरात कल्पात जाला असे. पन्नास हजार माणूस कजलबाशानीं जिव मारिले. आड विहिरी भरून निघाल्या. व कजलबास हि मारले गेले. कितक दिल्लीतील हवेलिया जाळून खाक केल्या, कितेक जळत आहेत, कितेक लुटल्या, कितेक लुटीत आहेत. कोण्हाचे हवेलींत कोण्ही जाऊ पावत नाहीं. नादरशाहा कोटात आहे कजलबास कुल शहर लुटीत आहेत. महर्गता मोठी जाली आहे. दिल्लीतील माणसे बाहेर जाऊ पावत नाहींत, बाहेरील आत जाऊ पावत नाहींत, तमाम रहदारी बंद जाली आहे ज्या गोष्टी कधीं ऐकिल्या नाहींत, त्या गोष्टी कजलबाशानीं दिल्लींत केल्या आहेत मोठा उल्कापात जाला आहे दिल्लीचा बंदोबस्त जाला नाही मादतखान मृत्य पावलियावरी दिल्लींत इतका प्रसग जाला आहे ईश्वराने विचित्र करणी केली आहे दिल्लीचा बंदोबस्त जालियावरी नादरशाहा अजमेरीच्या पिराच्या दर्शनास येणार आहेत. यास्तव सवाइजीनीं आपल व लोकाचे कबिलें उदेपुरास पाठवून सडे जाले आहेत. कदाचित् नादरशाह अजमेरीस आलें तर त्याच्यानें झुजावत नाहीं. उदेपुरास जातील. इकडील दक्षणेच्या फौजा मातबर जातील तेव्हा नादरशाहासी प्रसंग पडेल! तुम्हास वर्तमान कळावे यास्तव लिहिलें आहे तुम्हास पूर्वी कितेक लिहिलें आहे त्याप्रा। वर्तणूक करणें. लोभ असो दीजे हे विनंति

[खंड ६ ५ २८३]

३

नादिरशहाच्या स्वारीच्या वेळची दिल्लीदरबारची हकीकत मराठी दरबाराकडे तपशलिवार येत होती हे इतिहाससंग्रहातील (ऐ. टि. भा. २ पृ. ७।८ मधील) पत्रावरून दिसून येण्याजोगे आहे. त्यात छ २० पासून २७ पर्यंतची आठ दिवसांची हकीकत आहे त्यापैकीं निवडक भाग येथे दिला आहे.

छ २० रोजः— निजामनमुल्क यास पुत्र जाला घरच्या मुत्सद्यानीं घरातच नजर गुजरानली नौबत वाजविली नाहीं. कलम १

छ २१ रोज बुधवार'— निजामनमुलुकानीं पादशाहास अर्ज केला कीं ' गनीम मराटे नर्मदा उतरून माळव्यात फौज आली तुम्ही म्हणाल कीं आपणास खबर न केली ' त्यावरी त्यांणीं उत्तर दिल्हे कीं ' तुमचा लेक त्याचा हरोल आहे. ' त्याउपरी निजामानीं अर्ज केला कीं ' त्याचे कैदेत आहे. त्याने पुढे घालून आणिले असल, तर आपणास दखल नाहीं. ' मग त्या उपरी त्यांणीं आज्ञा केली कीं ' मराठ्यासीं सलूख करा ' त्याउपरी त्यांणीं उत्तर दिल्हे कीं ' पादशाहा गेल्याखेरीज होत नाही ' कलम १.

चंद्र २३ रोज शहरात खबर आहे कीं नादरशहाने महजर बमोर्तब तयार केले कीं 'आपल्या वतनातून दिल्लीची पातशाही घ्यावयासाठी खदारास आलो खदार घेतले तेथून पातशहास एलची महमदशाहास पाठविली त्यानीं जबाब न पाठविला तेथून काबलास आलो. किल्लेदारास धरून कैद केले आणि पठाण खोऱ्यात होते त्यासी युद्ध करून पेशावरास आलो.नासरखान काबूलचा सुभा राहात होता.त्यास धरले.त्याउपरी लाहुरास आलो. जकीरियाखान लाहुरचा सुभा त्यास धरिले. तेथून महमदशाहासीं युद्धप्रसंग होऊन, पादशाहास कैद केले दिल्लीची पादशाही घेतली त्यावर येथील रयतेने हरामजादी केली तेव्हा +++ लाख सात हजार माणूस मारले गेले. त्यास आपण सर्वत्रास सज्या दिल्हा. पुढे पादशाही महमदशाहास देऊन आपल्या मुलकास जावे,आपल्या आज्ञेत राहावे' इतके बोलिला. ते महजरात लेहून महमदशाहाची वगैरे त्याच्या अमीराची माहर करविली.

चद्र २५ रोजः—नादरशाहा बोलिले कीं " आपण इलायतेस जाऊ, बलख व बुखारा व कासगर व काबूल व लाहोर व हिंदुस्थान आपले समशेरीच्या कुवतेने घेतले परतु भाई मिरजा महमदशाहा यानीं, बहुत.आपणास रजावद राखिले त्यास त्यापासून आपण काहीं घ्यावे ऐसे नाहीं हा तख्ताचा खावद आहे. आम्ही महमदशाहास ऐसे लेखतो कीं मीर तैमूर यांचे जागा लेखतो सपूर्ण मुल्क जो घेतला आहे तो लेखीं करून सरजाम करितो आता भाइ मिरजा महमदशाहा तख्तावरी कायम करून विलायतेस जातो " तयारी कुचाची आहे. कलम १.

चद्र २६ रोज—हुकूम जाला कीं " शहरात धाडोरा पिटणे एक प्रहर चार घडि दिवस आलियावरी अवघे माणूस जितके शहरात आहे, तितके बाहेर निघेत " त्यावरून कळते कीं खजाना शहरातून लष्करात जातो. कलम १

चद्र २७ रोज—शहरच्या माणसास धाडोरा पिटून ताकीद जाली होती, त्यास आणून खजानाची ओझीं त्याच्या डोईवर देऊन मालमार बाग आहे तेथे घेऊन गेले खबर आहे की चद्र २९ जिल्हेजीं अगर पाहिले मोहरमीं कुच होईल परतु इतबार येत नाहीं.

बाजीराव-मस्तानी

१

मस्तानीच्या नादीं लागून बाजीराव दुराचारी बनल अशी चर्चा ठिकठिकाणीं ऐकू येऊ लागली, तव्हा शाहुमहाराजानीं या सबधीं चौकशी केली त्याबद्दल पुढे दिलेल्या पत्रात उल्लेख आहे

पुा तीर्थरूप राजश्री नाना व तथा राजश्री भाऊ स्वामींचे शेवेसी विनंति. शेटी मलीक स्वामींकडून येथे आला, त्याजबरोबर पत्र पाठविले ते

---

१ हे पत्र महादोबा पुरदरे यानीं लिहिल आहे २ पगड्याकडून

पावले. सेटीने राजश्रीस वर्तमान सविस्तर स्वामीकडील सांगितले. महा-राजांनीं ऐकून घेऊन मागती येकीकडे सेटसि न्हेऊन पुसिल त्याणे सांगितले कीं " पेशवे सुखरूप आहेत. कामकारभार पूर्ववतप्रमाणे च होत आहे. आपल्या बंदोबस्ताने आहेत " ' ब्राह्मणाचे हात तोडले ' ' कलावतिणी राखल्या ' ' दारू पितात ' ' युद्द जहाले ' म्हणून महाराजांनीं एकिले होते,परतु सर्व शोध बारकाईने घेतला व दिसोन हि सर्व आला. अगदीं बाष्कळ नाना बहुत खबरदार आहेत. तेव्हा महाराज बोलले कीं ' लवडिचे लोक भलतेच सांगतात सर्व लटके नाना खुशाल आहे कीं ? " तेव्हा हा म्हणाला कीं " खुशाल आहेत. " महाराज बोलले " इतकेच असले म्हणजे जाहले नाना जिवाने खुशाल असला म्हणजे सर्व रे आहे लोकाचे मजकूर आम्हीं कोठ मानतो ? तू सांगतोस हे खरे. बाराना वाईट नाना तेवढा माझा चाकर माझे पदरीं मातबर आहे. सुखरूप असला म्हणजे जाहले " मग शेटी म्हणाला कीं ' सुखरूप आहेत " हे वर्तमान शेटीने येऊन आम्हाजवळ सांगितले. खरेच आहे परभारीं शेटीने जेव्हा राजश्रीजवळ स्वामींचे पत्र दिल्हे, महाराजांनीं वाचले, [तेव्हा] दरबारीं लोक फार होते यास्तव शेटीला म्हणाले " इकडे ये तुला वर्तमान पुसावयाचे आहे " असे सदरेस बोलून पलीकडे शेटीला घेऊन गेले वर्तमान पुशिले. याने हि सांगितले हे हि वर्तमान राजश्री गोविंदराव याणीं सांगितले कीं, " नानाचे वर्तमान पुसायासी सेटीस याप्रमाणे पुशिल व जाबसाल हि उत्तम जाहला. आता महाराजाचे निद-र्शनास आले. " इतक्या उपरी राजश्री दरबारीं काय चर्चा कारितात व बाईजवळ काय चर्चा कारितात हे हि येक दो दिवशीं कळेल. तदोत्तर शेवेसीं लिहीन शेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना

[भा. व. ऐ पत्रे यादी वगैरे ले ६४]

---

३ शाहु महाराजास ४ बाळाजी बाजीराव=नानासाहेब

२

नानासाहेब व चिमाजी आपा यांनीं मस्तानीस बाजीरावापासून दूर करून राजवाड्यामध्ये बंदोबस्तात ठेवण्याचा प्रयत्न चालविला त्या प्रसगीं मस्तानीने आपला साळसूदपणा दाखविण्यासाठीं पुढील पत्र नानासाहेबास लिहिले आहे असे ' इतिहाससग्रहकार (ऐ टि. भा २ पृ १२) याचे मत आहे

श्री

सेवेसी विज्ञापना:—साहेबीं रात्रीस वाडियाभवत्या चवक्या बसावयासी आज्ञा केली आहे कीं ' हे पळून जातील तरी जाऊ न द्यावी.' तरी साहेबास पुसल्यावाचून जाऊ [देऊ] हे होणे नाहीं. ऐशास साहेबास वसवासे असेल की ' रावसाहेब यासी चोरून नेतील, अथवा रात्रीं दिवसा हर-तजविजीने जातील. ' ऐसे कितेक गोष्टीन खतरेच असेल, तरी आज्ञा होईल तर वाडियातील दाहा बायका जेथ निजत असतील त्यात निजाव-यासी तेथेंच येत जाईल यासी साहेब धणी आहेत जे आज्ञा होईल त्याप्रमाणे वर्तणूक करू हे तसलिमात.

हा महाराष्ट्रधर्म नव्हे

[१६५७ मार्गशीर्ष व ९

राजश्री फोंड सावत भोसले सरदेसाई प्रात कुडाळ यासी पत्र कीं ' राजश्री गोपाळ रामराव याचा कबिला तुम्ही अटकावून ठेविला आहे.

---

१ भीति, धास्ती. २ सशय, अदेशा. ३ येथे इतिहाससग्रहकारानीं 'जाईन' असे छापले आहे. परतु हे पत्र मस्तानीने लिहिलेले नसून तिच्या तर्फे दुसऱ्या कोणी तरी लिहिले असावे व अस्सल पत्रात जाईल ' अशीं अक्षरे असावीं असे सुचविण्यासाठीं येथे हा पाठ घातला आहे. ४ हें पत्र शाहूच्या दरबारातून फोंड सावतास पाठविण्यात आले असून

त्यासी निरोप देऊन पाठवणे ' म्हणून पूर्वी तुम्हास लिहिले होते परंतु ते गोष्टी न केली ब्राह्मणाचा कबिला अटकेत ठेवावा हा महाराष्ट्रधर्म नव्हे. प्रस्तुत हे स्वामीसन्निधे आहेत तरी त्याचा कबिला त्यास मुक्त करून पाठवून देणे म्हणून पत्र १ सीत सलासीन मया व अलफ, रजब २२
[वाडकृत शाहूमहाराज रोजनिशी पृ. २१७.]

आंगरे व इंग्रज

[१६६२ चैत्र वद्य १०

इंग्रजाच्या मदतीने नानासाहेबानीं आंग्र्याची आरमारी सत्ता बुडविली ही गोष्ट भावी परिणामाच्या दृष्टीने चुकीची झाली परंतु या प्रकर्णी इंग्रजाची मदत घेण्याचे उदाहरण नानासाहेबानीं नव्याने घातले नसून चिमाजी आपानी पूर्वी हा पाया घातला होता असे पुढील पत्रावरून ठरते

श्रीमत् परमहंस बाबा स्वामींचे सेवेशीं:—

चरणरज चिमणाजी बल्लाळ कृतानेक साष्टांग नमस्कार, विनंती येथील कुशळ तागाईत छ० २३ मोहरम चैत्र वद्य दशमी मुक्काम किल्ले कोरिगड घाटमाथा यथास्थित असो विशेष औरंगाबादेहून पारनेरानजीक आलो तेथें 'राजश्री संभाजी आंगरे सरखेल एकाएकीं आलीबागेत उतरोन हिराकोट घेतला, सागरगड घेतला, चौलचा कोट घेतला, थळाचा कोट घेतला आलीबागेत कुलाब्याचे पाणी बंद केले ये समयी येऊन आपले रक्षण करावे' ऐसे मानाजीचे पत्र नाना जवळ आले येताच नानानीं चार पाचशें राऊत वासुदेव जोशी, व विठ्ठल शिवदेव व अंताजी नारायण या समागमे देऊन रवाना केले. आम्हास मानाजीचे पत्र होते ते आम्हाकडे पाठविले.

त्यात ' ब्राह्मणाचीं बायकामुले अटकेत ठेवणे हा महाराष्ट्र धर्म नव्हे ' असे म्हटले आहे २ शाहु महाराजाकडे.

पत्र मार्गी पावले तेच दिवशी लाब मजल करून घोडनदीवर मुक्काम केला. तेथूनच मानाजीस आश्वासनाचे पत्र लिहून रवाना केले दुसरे दिवशी विसा कोसाची मजल करून लोहगावास आला मानाजीचे कुमके विषयी इग्रजासहि पत्रे पाठविली. तेच दिवशी पुण्याहून चिरजीव नानास रात्री बोलावून आणून त्या समागमे सारी फौज देऊन रवानगी केली तेथून पाचवे रोजी कुलाबयास जाऊन पोहोचले. आपणहि पुण्यास जाऊन तीन दिवस तेथे राहून मातुश्रींचे दर्शन व आज्ञा घेऊन स्वार होऊन काल तेथे आलो नाना तेथे पावले तेच दिवशी सभाजीकडील चौकी बाहेर उभी हिराकोटाजवळ आश्रयास होती ते मारिली पचवीस तीस माणूस कापून काढिल. तुळाजी आगऱ्या जखमी धरून आणिला आहे इग्रजही अगोदर कुलाबियास येऊन पाणी सामान जे पाहिजे ते कुलाबियास पोचविले व माप्रत तो आरमारानिशी कुलाब्या जवळ आहे तेथून तोफाचा मार दिला त्यामुळे आलीबागेत सरोन हिराकोटचे उत्तरेस आश्रयाने मोर्चे बाधून राहिले आहेत. नाना सागरगडा खालून खार्डीचे कडेने गेले तेथे पचवीस माणूस सभाजी कडील आले होत त्यात सरदार होता तो व पाच सात माणूस जिवे मारिले व वरकड पळाले सात जण धरून आणिले. जर संभाजी लौकर निकाल काढून जीव वाचवून निघोन गेला तर उत्तमच जाले गुराब व थोरली गलबते इग्रजाचे भयाने सुवर्णदुर्गाकड लावून दिली आहेत. लहान गलबते व महागिऱ्या मिळोन साठ डागिने तरती साखरीचे खाडीजवळ ठेविली आहेत जर धीर धरून मोर्चेबदी करून राहिला तर मोर्चे लावून पारपत्याचा विचार करणे तैसा स्वामीच्या आशिर्वादाचे बळे करीतच आहों. इग्रजास 'मार्ग देऊन जाऊ द्या' म्हणून सभाजीने सागून पाठविले होते परतु इग्रजाने मान्य केले नाहीं. आम्ही औरगाबाद प्राती आहो, ये प्राती ध्यान नाही, ऐसा समय पाहून [सभाजी] आले होते तुमचा आशिर्वाद आमचे मस्तकीं असता त्यास समय काय फावणार आहे ! कळावे म्हणून लिहिले असे मानाजीची स्थापना आम्हीं केली. परतु त्यास स्मरण न राही ऐसे जहाले कितेक प्रकारे वावगी वर्तणूक आम्हाशीं केली. त्याचा विस्तार लिहिल्याने चित्तात येणार नाहीं जे समयीं पाय पाहू तेव्हा

विदित करू. उरण जागा फिरग्याची ते आपणच बळावली. तैसेच आमच्या उरावर बाधिला (?) ते विशीं व पैक्याविशीं वारवार लिहिले. परतु ते गोष्ट चित्तात न ये. आज पाचा वर्षात एक पैसा आमचा देणे तो दिला नाहीं. बहुतच अमर्यादा माडिली. यास्तव त्याचेही डोळे उघडावे, याकरिता तजविजेने पाल व मिरगड दोन्ही जागे सभाजीच्या हातास जात होते, तेथील लोकाचा दिलासा करून ते जागे घेऊन आपली निशाणे चढविलीं तैसेच फिरगी याचे उरण बळाविले होते तेही घेतले आजच फत्ते जाल्याचे पत्र उरणाहून आले साराश त्याचे डोळे उघडले व सर्वप्रकारे सभाजीचे हातीन जीवही ये समया वाचविला असे. साराश इतकाही प्रताप स्वामीच आशिर्वादाचा आहे. तेणे करून सर्व विचार होतात. दुसरा अर्थ नाहीं कर्ज फिटेल ऐसे स्वामीचे मुखावाटे निघाले आहे, तेहीं शेवटास जाईल. स्वामीच्या आशिर्वादावेगळे दुसरे जाणत नाहीं उद्या परवा घाट उतरोन कुलाब्या पावेतो जाणार आहे तेथे न पावता अगोदर सभाजीचा निकाल जाला तर उत्तमच आहे. नाहीं तर तेथवर जाऊन होईल ते वृत्त लिहून पाठवू. निरतर आशीर्वाद पत्र पाठवीत जावे. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना

[का. इ स. पत्रे यादी, लेखाक ५८.

पेशवे-काव्य

औरगाबाद येथील भगवतराव यादव मुनशी नावाच्या कवीने चौपन्न श्लोकाचे एक लहानसे स्तुतिपर काव्य रचून ते श्रीमत नानासाहेब पेशवे यास अर्पण केल. त्यात बाळाजी विश्वनाथापासून नानासाहेबापर्यंत झालेल्या ऐतिहासिक पुरुषाचे काव्यमय वर्णन केल आहे त्यापैकीं नमुन्यादाखल येथे

बारा श्लोक दिले आहेत [भा इ. म म वा. इतिवृत्त शके १८३७ पृ. १४७.]

ज्याचे मुख्यप्रधान वद्य सकळा विख्यात पृथ्वीवरी ।
बाळाजी प्रभु विश्वनाथस्तवने आनदली वैखरी ॥
जेणें राज्यतरूसि यत्न-उदके प्रस्फुल्ल केले जनीं ।
शाहूछत्रपतीस हर्ष दिधला उत्कर्ष राज्यासनीं ॥ १ ॥
तत्पुण्यांश नभीं रवी–शशि महाशौर्यें यशें शोभले ।
बाजीराव प्रतापवत विजयी, आपा चिमाजी भले ॥
ज्याच्या कीर्ति–पराक्रमासि स्तविता षेषा पडे मौनता ॥
तेथे केवि गुणाब्धि त्या नृपतिचा जिव्हा तरे वर्णिता ॥ २ ॥
पादाक्रात करूनि म्लेच्छ नृपती शिवराज्य हें राक्षिलें ।
दीना दुर्बल भाग्यवंत पुरुषा समदृष्टिनें लक्षिलें ॥
लंकेच्या सम दुर्ग थोर वसई जे सिंधुमध्यें असे ।
पाहा क्रूर पराक्रमासि करुनी ते घेतलेसे कसे ॥ ३ ॥
कैलासासम पर्वतावरि पाहा जे स्थापिली पर्वती ।
तेजःपुज स्वरूप पाहुनि तिचे भानू शशी लाजती ॥
विश्वाची जननी प्रसन्न वदना जे पूर्ण आशा करी ।
तीच्या पादसरोरुहासि नमिती भावे विरची हरी ॥ ४ ॥
व्यासें अर्जुन–विक्रमासि कथिले अद्भूत श्रीभारती ।
केलें त्यासि जयी प्रसाह्य बरवा होऊनिया श्रीपती ॥
त्याचा शौर्यप्रताप हा प्रगटला भूभार हारावया ।
भाऊसाहेब कीं सदाशिव स्वयें दुष्टासि मारावया ॥ ५ ॥
शत्रूचें दळ ही असंख्य असता येके सरे मोडिले ।
कारुण्यें जिवदान देउनि पाहा शरणांगता सोडिले ॥
केला विक्रम थोर या कलयुगी घेऊनिया देश हा ।
पापाचा तिळतुल्य ही नुरविला या भूवरी लेश हा ॥ ६ ॥

---

१ ज्या शाहूछत्रपतींचे

श्रीमत्शौर्ययशे विराजित जये रघुनाथ अवतारला ।
दादासाहेब हा तपोधन महा सत्कीर्तिनें शोभला ॥
जिकूनी कुरुदेश गुर्जर तथा लाहोर मुलतान हो ।
शत्रूचा परिहार गर्व करुनी केले तया म्लान हो ॥ ७ ॥
ज्याच्या दुदुभिचा ध्वनी करितसे दिग्व्याळ बाधिर्यता ।
शौर्ये वीर्य पराक्रमें निज यशे शोभे ध्वजा उन्नता ॥
गायकवाड पवार जाधव भले ब्रीदें जया साजती ।
सेनाधीप असंख्य थोर कुळिचे वर्णू तयाते किती ॥ ८ ॥
ढमढेरे कवडे हि भापकर ते समरंगणीचे गडे ।
शस्त्राचे रगडे करूनि दामिती शत्रूदळा रोकडे ॥
शिदे होळकरादि सैनिक बळी वीरश्रिये शोभले ।
अश्वी धारकरी अनेक चढती भारी शतायाकळे ॥ ९ ॥
पाहा आह्मज देवदुर्ग दुसरे विख्यात जे दक्षणी ।
येथे शीघ्र शिवध्वजा उभविल्या घेऊनि एके क्षणी ॥
होते दुष्ट उपप्लवासि करिते ते सर्व निर्दाळिले ।
विष्णूने अवतार हा धरुनिया धर्मासि सस्थापिले ॥ १० ॥
दुर्गे दश बुऱ्हाणपूर गृहिले हो याच सवत्सरी ।
शौर्याचे रविची प्रभा विकसली सर्वत्र देशातरी ॥
केले हें जयपत्र त्या नृपतिचें श्रवणार्ह या किकरे ।
लीपी प्राकृत गोंविली निजकरे स्मरणार्थ हे अक्षरे ॥ ११ ॥
षष्ठी वद्य तिथीसि जाणुनि महा हो मार्गशीर्षांतरी ।
आनदे महदोत्छवे शुभदिनीं गोदावरीच्या तिरी ॥
श्रीमता करि अर्पिली कमळ जे रत्नोदधी आत्मजा ।
रायें द्रव्य अपार शुद्धमतिने दातृत्व केले द्विजा ॥ १२ ॥

परदेशी व परप्रांतीय लोकांचीं नांवें.

नानासाहेब पेशव्याची स्तुती करताना ' पंतप्रधानाख्यान ' कर्त्यानें पर-देशी व परप्रातीय लोकाचे उल्लेख केले आहेत ते असे

तास्रास्तास्राननाः स्युस्तलतरदृशः श्यामलाः श्यामला स्युः ।
फैरगा. फेरुरगा भयभरितगिरो भगुरा इंगरजा ॥
डिडीरा डिगमाराश्चरणशरणगा आरवा आरबा स्युः ।
शाहोः कोटीरहीरप्रबलभुजबलत्वद्‌भुजोद्यत्प्रसंगे ॥ १ ॥
तावत्सूरत कच्छ मच्छ भखरा जंगाल बगालजाः ।
फरांशान खलीन चीन बलख ब्बोखार घोगारजाः ॥
तावत् सिद वलिंद बंदर पुरुत्कालेषु ते त नृपा ।
यावत्ते नृप मौलिमडन दृढः खड्गो न दोर्दण्डगः ॥ २ ॥

दीक्षित पाटणकर

काशी येथील नारायण दीक्षित पाटणकर याना चिमाजी आप्पा व नाना साहेब यानीं पाठविलेल्या ९ कलमी पत्रातील चार कलमे येथे दिलीं आहेत. त्यावरून पेशव्याचा दीक्षितांशीं कशा प्रकारचा मबध होता हें दिसून येईल. [का. इ स. पत्रे]

' कोणी मत्रशास्त्री भेटतील आणि अनुष्टान करा म्हणतील तर ते गोष्ट न करणें कोणाचा मत्र न घेणे शिवपूजन व विष्णुपूजन व गायत्रीचा जप व वेदोक्त अनुष्ठाने करीत जाणे.' म्हणून लिहिले तर आज्ञे-प्रमाणे च करीत जाऊ. ' स्वधर्मेंकरून आचरण करणे, कोणी दुराचरण

करीत असतील त्यास शासन करावे' म्हणून लिहिले. त्यास अवश्यमेव लिहिल्या प्रमाणेच वर्तणूक करू.

रायाचे (= बाजीरावाचे) वैभवाची वृद्धी व्हावी यास्तव आपण बहुत श्रम आज पावेतो केले. पुढे जोपर्यंत आपण आहे तोपर्यंत तुमच्या कल्याणास्तव श्रम करावयास अनमान न करू' म्हणून लिहिले, तर राऊ, स्वामींस, मातापितराचे ठायीं मानीत होते. त्याच्या कल्याणास्तव स्वामींनीं श्रम केले तर ते गोष्टीचे अपूर्व काय आहे ? बालकाचे कल्याण इच्छावे हे मातापितरास सांगावे लागतेसे नाहीं. पुढे हि आम्ही लेकरे स्वामींचीं आहों आमचे कल्याण व आमची बुद्धि उत्तम कार्याच्या ठायीं दिवसें दिवस [लागून] यशाची अभिवृद्धी होय ऐसा आशीर्वाद स्वामी देतीलच व देवाची प्रार्थना करतीलच यात संशय नाहीं.

राज्यप्राप्तीकरिता पूर्वी सत्तावीस लक्ष दूर्वा वाहिल्या आहेत. बाकी ब्याहात्तर लक्ष राहिल्या आहेत. त्याचा विध राजश्री वासुदेव दीक्षितास ठावका आहे. तेविशीं त्यास सांगितले असे ते दूर्वा देवास वाहतील

पेशवाईतील प्रौढ मराठीचा प्रारंभ

१

थोरल्या आबासाहेबानीं जो स्वराज्यवृक्ष लावला तो पुढे एक शतक, सवाशतक पावेतो चांगलाच फोफावला. महाराष्ट्राचे महत्तर राष्ट्र या काळात झालें सर्वत्र महाराष्ट्राचा वचक व दरारा 'न भूतो' बसला ! त्या काळातील बाळाजीपंत नाना, बाजीराव, नानासाहेब, माधवराव, हरीपंत तात्या, पटवर्धन मंडळी, भाऊसाहेब, चिमाजीआप्पा, हिंगणे, नाना फडणवीस, माणकेश्वर, विंचूरकर, शिंदे, होळकर, दाभाडे, जाधव, आंग्रे,

भोसले, धायगुडे, रास्ते, गायकवाड, बिवलकर, घोरपडे, रघुनाथरावदादा, गोपिकाबाई, अहिल्याबाई, आनंदीबाई, गंगाधर यशवंत, जिवबादादा, पानशे इ. इ. शेकडो वीर मुत्सद्यांची हजारो पत्रे मिळाली असून त्यांचे पांच पन्नास खंड छापून प्रसिद्ध आहेत. ते वाचून पाहतां फारसी भाषा पोटीं पचवून पुनरपि संस्कृताभिमुख होऊन आमचे मुत्सद्दी कशी डौलदार, घाटदार, ऐटबाज, 'राजश्रिया विराजित राजमान्य' भाषा बोलूं,लिहूं लागले होते त्याचा ठसठसीत प्रत्यय येतो.

स्वराज्याचें साम्राज्य झालें! व्यवहार अफाट अफाट झाला. राजकारणें दाही दिशांला खेळूं लागलीं! त्यावेळीं वाणीला वैभवाचें तेज चढलें! तिला विलासाची चटक लागली व ती अधिक नटवी, लज्जतदार व प्रौढ बनली. नानासाहेब पेशवे, चिमाजी आप्पा, नाना फडणीस इत्यादिकांची पत्रे, खलितें वगैरे वाचतांना युरोपियन मुत्सद्यांच्या डिस्पॅचेसची आठवण होते. पूर्वींची ती लहान लहान, साधीं, सोपीं वाक्यें व शुद्ध मराठी वळणाचे शब्द जाऊन, प्रौढ, संस्कृत समास व लांबलचक व घोसदार वाक्य-रचना त्या जागीं आली.

[प्रो. पोतदारकृत मराठी गद्याचा इंग्रजी अवतार]

२

श्री

चिरंजीव राजश्री नाना यांसी प्रति बाळाजी बाजीराव प्रधान कृतानेक आशीर्वाद उपरी. येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणे विशेष या प्रांतीं प्राचीन हिंदू राजे सर्व संस्कृतप्रवीण वेश्यामद्यादि-कांचा अति अनादर.सातां पिढ्यांचे श्रीमंत्,सातां नृत्यगीतवाद्यव्युत्पत्तिप्रवीण, स्वजातीय अनेक स्त्रिया प्रवीण, त्यांसी रत, किंचित् जितेंद्रियहि आहे, नर्माची रीत, देवब्राह्मणांची विशेष मर्यादा व शोभा, जिचे अवलोनमात्रें अधर्मिष्टास धर्मरती उत्पन्न होणार गाणार कम्पतम स्वर, वर्जावर्जादिक

---

१ हे नामांकित पत्र नानासाहेब पेशव्यांनीं पुरंदऱ्यास लिहिले आहे.

शास्त्रप्रमाणरीतीने गाणार, वेदशास्त्र किंचित जाणतात, त्यात जे मुख्य ते तो पाहिलेच नाहीत, जे मुख्य ते निरापेक्ष, सर्वथासमृद्धि त्याचे शिष्यवर्ग अनेक, प्रयत्ने आणून विद्यादृष्टीने पाहता अतिश्रेष्ठ स्वदेशज, स्थूलदृष्टीने पाहता मात्र अरमणीय, बाग, फुले, सरोवरे, कमळे इत्यादि शोभा जे महाप्रयत्ने लहानशी करावी त्याची तो गणना नाहीः ज्याचे तेज पाहताना असे वाटते की, याची प्रार्थना करून स्वदेशास न्यावे, परतु ते विदेश भूमी जाणून प्रार्थना केली असता न येत, इकडील नद्या अमृतोपम, बहुत जनास स्वजलप्रदान समृद्धिवत करितात, व पाथास आनद व राज्यास द्रव्य-वृद्धि करितात, ज्याचे सहचारे वोढ्याची उपमाहि आसम्या राक्षस स्वभाव नद्यास न ये, उत्तर प्रातातील सर्व मनुष्य शुभ्र, त्यात एक रामचद्र व कृष्णजी शाम त्याचे वर्णन करितात, देशी एक ईश्वर श्रमयुक्त जाले, इकडील सर्वही नीलाबुदसभ्रम, परतु धर्मरूपे पाहता जे हसोपम, सर्वही मर्यादशील, आयापेक्षा व्यय थोडा, अधर्मापेक्षा धर्म फार शैव्यमध्वालिंगधर्ते सर्वही स्वमताभिमनित, शौर्य धर्माविषयी नायमाराव्यतिरिक्त सर्वही युक्ती-योद्धे, हे सर्व तुम्हासवर्तमान पाहावे उचित असता, अनेक शोभा टाकून, एक स्वल्प्र शोभा अगीकरून गेला, हे उत्तम न केले ! ! ! पुढे तरी स्वकीयागमनेकरून या प्राताचे अवलोकन करणे उचित असे तुम्हासवर्तमान इकडे येणे झालिया उर्वरित शृगारसाधन प्रयत्न पूर्वक पाहण्यात येईल राजकार्यप्रसग विचार करिता भागिरथसमान कैलासवासीयानी उत्तरेहून दक्षिण पावतो सुवर्णनादिप्रवाह चोवीस वर्षे वाहविला त्याचे आशीर्वादे अलीकडेही निरतर वर्धमान वाहात असता, देशाधिकारी व सेनामुख्य व अकृत्रिमास पूर्ण त्या नदीने सतुष्ट केले एक तृष्णामात्र त्या सुवर्ण वोघाने वर्धमान केली. दक्षण देशातून सुवर्णनदी मागे रघोजी, फत्तेसिंग बावानी आणिली परतु जागा जागा जिरली. मध्यें बहूत दिवस दक्षिण नदी न वाहिली श्रीइच्छेने या वर्षीही कालानरूप द्रव्य—नदी उत्तमच या सैन्यात आहे. परतु पुण्याकडे जाता रुक्षदेश फार आहे, यामुळे सर्व जिरून जाईल. एकदा उत्तरेकडील सुवर्ण नदी व दक्षिणेची नदी दोहोंचा सगम सगरकूप समान पुर्ण या स्थळी, मध्ये न जिरता पूरयुक्त योग घडणे तेव्हा ऋणोद्धार

श्रमसार्थक इहलोक, परलोकीं उत्तम होईल भागीरथी सगरासाठीं उत्पन्न परतु विश्वाते उद्धार करिते. तशी या काळीं हे उत्तर-दक्षिण-नदी वाहते, बहुत जनास उपकार होते. सर्वही नद्या जलौघ समुद्रास जातात. एक कावेरी मात्र बहुत लोकानीं उपयोगाम आणिली तशी हे द्रव्यनदी मुख्य-कार्य थोडे व गौणजनकार्य मात्र बहुत करिते. हा न्याय अन्याय, हा विचार माक्षी दृष्टीवत असतील त्यानीं विचारून, पुण्यातील रुक्षता दूर होय, व मध्य कार्याकारण जिरे, एसे करणे, हे योग्य असे रा छ ९ जिल्काद. बहुत काय लिहिणे ' हे आशीरवाद

[ग्व ६ ले, १६०]

पेशव्यांच्या अधिकाराची गुणदोषचर्चा

पेशवाईच्या अधिकारासारखा अधिकार दुनियेत कधीं कोणी चालविला नसेल ! पेशवे दिल्लीच्या बादशाहाचे सुभेदार, छत्रपतींचे प्रधान व आपल्या स्वत च्या राज्यापुरते मालक होते. हे तीन विजातीय सबध एके ठिकाणीं आल्यामुळे त्या व्यक्तींचे म्हणजे पेशव्याचे राज्ययत्र बरेच बिकट व नाजूक झाले होते ! बादशहाचे नोकराशीं म्हणजे सुरत, जजिरा, सावनूर अर्काट वगैरे सस्थानाच्या नबाबाशीं दोस्त सरकार या नात्याने त्यास वागावे लागे. हे सस्थानिक चौथसरदेशमुखीच्या ऐवजीं फक्त खडणी देण्यास पात्र होते. निजामाशीं पेशव्याचा सबध त्याहून अधिक निकट होता. कारण कीं मोग-लाईच्या सहा सुभ्यात ठाणीं बसवून चौथ सरदेशमुखीचा वसूल परभारे घेण्याचा प्रघात पेशव्यानीं यापूर्वी पुष्कळ पाडिला होता, त्यामुळे मोगला-ईचे व पेशवाईचे नफानुकसान एकच असल्यामुळे हर्षामर्षाचे प्रसग वारवार येत हे सर्व परके सस्थानिक वगळले म्हणजे राज्यात पेशवाईस स्वतः-हून हि वरिष्ठ अशीं दोन सस्थाने होतीं. त्यापैकीं पाहिले सातारकर छत्रपतींचें संस्थान पूर्णपणे त्याच्या ताब्यात होते. पण दुसऱ्या म्हणजे करवीर सस्था-नाचा प्रकार निराळा होता. ते सस्थान कोणासही खडणी देण्यास पात्र

नसून स्वत:पुरते स्वतंत्र व पृथक झाले होते. इतके असून पुनः शिवशाही-मध्ये त्यांचा अंतर्भाव होतच होता! त्या खालचा दर्जा नागपूरकर व अक्कलकोटकर भोसले, गायकवाड, प्रतिनिधि, सचीव, आंग्रे व वाडीकर सावंत इत्यादि संस्थानिकांचा असून ते पेशव्यांच्या बरोबरीचे होते. त्यांनी जेथपर्यंत राज्यांत कांहीं फंदफितूर केला नाहीं तेथपर्यंत त्यांच्या संस्थानांत ढवळाढवळ करण्याचा पेशव्यांस अधिकार नव्हता. हे सर्व सालिना जुजबी खंडणी देण्यास पात्र होते. यापैकीं कांहींजणांस कधींकाळी तर कांहींस दर वर्षी लष्करी चाकरी करावी लागे. आंग्रे, सचिव व सावंत यांस लष्करी चाकरीचें कलम लागू नव्हते. आसपास कोठें काम पडले तर तितक्यापुरती त्यांनी जुजबी फौजेनिशीं मदत करावयाची असे. तसेच पाटणकर, घोरपडे वगैरे हुजरातींचे मानकरी होते तेहि सर्व मानानें पेशव्यांच्या बरोबरीचेच होते. त्यांनींहि जेथपर्यंत फंदफितूर केला नाहीं तेथपर्यंत त्यांच्या वाटेस जाण्याचा पेशव्यांस अधिकार नव्हता. या मानकऱ्यांत मातबर होते त्यांच्या सरंजामास लहान मोठे तालुके होत. पण गरीब-पांच दाहा स्वारांचे धनी-होते त्यांच्या सरंजामास एखाद खेडेंच लाऊन दिलेलें होत. हे सर्व मानकरी फक्त लष्करी नोकरी करणारे होते. त्या खालचा दर्जा पेशव्यांनीं ज्यांच्या सरदाऱ्या उत्पन्न केल्या होत्या त्यांचा. ते शिंदे, होळकर, रास्ते, पटवर्धन, विंचूरकर, वगैरे असंख्य होते. त्यांवर मात्र नारायणराव साहेबांच्या खुना-पर्यंत पेशव्यांची सत्ता अबाधित चालत होती. सर्व दर्जांचे लोक वर सांगि-तले आहेत, त्या सर्वांचा सांभाळ होऊन त्यांचें ऊर्जित व्हावें, त्यांचे पर-स्परांत कलह होऊन रयतेची पायमल्ली न व्हावी व ती रयत निर्भय व संतुष्ट रहावी म्हणून शाहू महाराजांनीं मराठी साम्राज्य 'शिवस्व' म्हणून पेशव्यांच्या हवालीं केले. थोरल्या मुलावर संसाराचा व कुटुंबाचा भार सोपवून एखाद्या मनुष्यानें महायात्रेस जावें त्याप्रमाणें महाराजांनीं पेशव्यांवर राज्य सोपवून कैलासवास केला. ती जबाबदारी ओळखून पेशव्यांनीं हें 'शिवस्व' यथाशक्ति संभाळिलें यांत काय संशय? त्यांनीं कोणाच्याही दौलतीचा अभिलाष केला नाहीं, अपराधावांचून कोणास शासन केलें नाहीं. सामर्थ्यानें उन्मत्त होऊन कोणास पायाखालीं तुडविलें नाहीं, रावापासून

एकापर्यंत मर्वांचे मानमरातब व मरजाम यथास्थित चालविले हे त्यास मोठे भूषणास्पद आहे महाराजानी भोसले, गायकवाडास अधिकार दिला असता तरी याहून अधिक त्याचे हातून खचित झाले नसते ! नाना फडणीस हयात होते तोपर्यंत पेशवाईचे हे सर्व कायदे निर्बाधपणे चालले. रावबाजीच्या कारकीर्दीत मात्र त्यास हरताळ फासला गेला. त्याचे फळहि त्या उल्लू पेशव्यास तत्काळ मिळाले !

शाहूमहाराजाच्या स्वार्थत्यागाने मराठी राज्याचे आत्यंतिक कल्याण झाले असे मात्र मुळींच नाहीं. आजचे मरण उद्यावर ढकलले गेले इतकेंच काय ते झाले ! असे होण्याचे कारण 'धड ना धनी ना नोकर,' अशी पेशव्याची स्थिति हेंच होय शाहूमहाराजाच्या ज्या सनदेने पेशव्यास अधिकार मिळाला त्याच सनदेने मराठी राज्यात आपापल्या क्षेत्रापुरते असंख्य पेशवे आपोआप निर्माण झाले ! राज्यकारभाराचे सर्व चातुर्य काय ते 'जुने मोडू नये. नवे करू नये' या वाक्यद्वयात समाविष्ट होऊन बसले ! महाराजाच्या वेळचे सरजाम, तैनाता, अधिकार या सर्वांस मिरासदारीचा हक्क प्राप्त झाला ! पेशव्यास एखादा किल्ला पाहिजे असला तरी त्यास किल्लेदाराचा मिराशी हक्क आडवा येऊ लागला ! कारण कीं सरकारचे धान्य, खजिना व बंदिवान हे सर्व हवालीं करून घेऊन राखणे व परचक्र आले तर त्याशीं लढाई करणे हे जेथपर्यंत आपण करीत आहों, जेथपर्यंत आपण राज्याशी हरामखोरी केली नाहीं, तेथपर्यंत आपणास काढण्याचा पेशव्यास अधिकार नाहीं हे किल्लेकऱ्यास माहीत होते ! एखाद्या शभर स्वाराच्या पथक्यास तू स्वाराचे पथक मोडून पायदळाचे पलटण तयार कर असे पेशव्यानीं मागितले तर तो पथक्या म्हणणार कीं "महाराजाच्या वेळेस जसा सरजाम होता तसा बाळगून मी चाकरी करीत आहे. त्या बाहेरची गोष्ट मला करावयास सांगण्याचा तुम्हास अधिकार नाहीं" ! यद्यपि एखादा पथक्या कबूल झाला तरी त्याचे कारभारी, मुजुमदार, फडणीस व स्वारसुद्धा असली गोष्ट कबूल करावयाचे नव्हत. कारण ते हि सारे मिरासदारच ! महादजी शिंद्यानीं पलटणे तयार केलीं तीं दिल्लीच्या बादशाहाच्या दौलतीतून ! ते काम ते मराठी राज्याच्या दौलतीतून करू जाते तर मिरासदा-

नागपुरचे रघोजीराव भोसले यांचें
हस्ताक्षर [पृ. २१८ अ

नागपुरचे रघोजीराव भोसले यांचें हस्ताक्षर

[पृ २२९ अ.

रानीं उलट त्यांचेच उच्चाटण केलें असतें. या मिरासदारांमुळे सरदारास भय नाहींसे झालें, कशीबशी चाकरी करून दिवस काढण्याची चाल पडली आणि त्यामुळे राज्याची वाढ खुटली. राज्यातल्या फौजा गोळा करून, पेशव्यानीं परमुलखीं स्वाऱ्या करून महाराष्ट्रात दौलत आणावी, राज्य वाढ-वावयत्यातले तेज वउत्साह कायम राखावा अशी शाहूमहाराजाची मनीषा होती. एक दोन पेशवे बरे निघाले तोपर्यंत त्या मनीषेचे साफल्य होतें गेले परंतु पुढें तो प्रकार बंद पडताच मराठी राज्य इंग्रजाच्या तडाक्यात कपाळमोक्ष करून घेण्याची वाट पहात बसल !

[खरेकृत इचलकरजी संस्थानाचा इतिहास, प्रस्तावना पृ. १४]

पद्धती घालोन काम चालवावें

शिक्षा किंवा पद्धति याची अवश्यकता सांगताना नारायणव्यवहार-शिक्षा-कार म्हणतोः—

मनुष्याचा उपयोग राज्यात व्हावा एतन्निमित्त शिक्षेचा साराश लिहिला आहे. हा सर्व व्यवहारीं उपमेस घ्यावा. सर्वास शिक्षा एकरूप असावी. शंभर अश्व एक शिक्षेने शिकवून तयार केले तर त्याचे स्वभाव, कार्य एक-रूप होत असते. तसे जे जे कार्य करणे त्या व्यवहाराचे मनुष्यास एक सारिखे शिक्षेने शंभर माणूस तयार केले तर तितके माणूस एक कार्यास उपयोगी पडेल. त्यास म्हणावं " शंभर शहाणे, अक्कल एक. ' नाहींतर आपलाले बुद्धीने शहाणे झाल्यास एकाचे शहाणपण एकास मिळणार नाहीं. तीं माणसे व्यर्थ श्रम करून त्याच्याने कांहीं संरक्षण होणार नाहीं. यास्तव राजाने जपोन शिक्षायुक्त वर्तविल्यास तोच विश्वकुटुंबी म्हणावा. न केल्यास राजाचा व प्रजेचा हि नाश आहे. यास्तव जागा जागा पद्धति घालोन काम चालवाव [खंड ४ पृ ८.]

मराठे व इंग्रज यांचा समकालीन उत्कर्षापकर्ष

मराठे व इग्रज याच्या परस्पर सबधाच्या कालावधीचे चार विभाग करता येतात. (१) १६४८ ते १७६१. इग्रज मराठ्यांशी नमून वागत असून त्याच्याशी स्नेह जोडू पहात होते. (२) १७६१ ते १७८६. इग्रजाचे बस्तान इतर प्रातात पुष्कळ बसले. मराठ्यांशी कलागत करून आपली शक्ति अजमावावयाचा त्यानीं प्रयत्न केला. पण त्याचा पराभव होऊन तो फसला (३) १७८६ ते १८०० मराठे व इग्रज हे परस्परास तुल्यबल असे लखून परस्परांशी बरोबरीच्या नात्याने व सहकारितेने वागू लागले (४) १८०० ते १८१८ मराठे कमकुवत होऊन इग्रजाचा पक्ष वरचढ झाला

पहिल्या कालावधींत इग्रजानीं आपला व्यापारी पेपा पुरा राखला होता मराठे म्हणजे छत्रपति व त्याचे पेशवे वगैरेकडे आपले वकील पाठवाव, नजराणे द्यावे, व्यापारी सवलती मिळवाव्या, जकातींची माफी करवावी, रगीबेरगी मनोवेधक किवा उपयुक्त माल विकून गिऱ्हाईक जोडावे व स्वस्थपणे व्यापार करण्यास परवानगी द्या म्हणजे झाले —आम्हास कोणाच्या भाडणात पडावयाचे नाहीं किंवा आम्हाला मुलूख मिळविण्याची अपेक्षा नाहीं— असे भासवावे असे त्याचे धोरण होतें. इग्रज व मराठे याचा उत्कर्ष बराच काळपर्यंत एकसमयावच्छेदेकरून समातर असा हिंदुस्थानच्या निरनिराळ्या भागात होत होता. पण ज्या काळात मराठ्याच्या सत्तेचा चढ होऊन उतार हि झाला त्या काळात इग्रजाच्या सत्तेचा चढ मात्र एकसारखा होतच होता. त्याच्या सत्तेचा उत्कर्ष सावकाश सथपणे पायरी पायरीने होत होता, व तिने माघार अशी सहसा खाल्ली नाहीं इग्रजानीं हि कित्येक लढायात हार खाल्ली, तसेच मराठ्यांशी झालेल्या पहिल्या युद्धाच्या प्रकरणाप्रमाणे इतर कित्येक प्रकरणात त्याच्या धोरणाची थोडी बहुत पिछेहाट झाली. पण भरतीच्या वेळीं समुद्राच्या लाटा किनाऱ्यावर फुटून परत येतातशा दिसल्या तरी एकंदरीने पाण्याची प्रगतीच असते,

त्याचप्रमाणे लढाईत तात्पुरता पराभव किंवा राजकारणात तात्पुरती पिछे-हाट झाली असली तरी एकंदरीनें इंग्रजांच्या सत्तेला व ऐश्वर्याला भरतीच भरत होती.

इंग्लंडात ज्या वेळीं हिंदुस्थानच्या संपत्तिमत्तेविषयीं आश्चर्यपूर्ण चर्चा होऊन व्यापारी कंपनी बनवून व्यापार करण्यास निघण्याचा इंग्रजांचा बेत चालू होता, त्या वेळीं इकडे हिंदुस्थानांत मोंगलांचा अमल दक्षिणेखेरीज बहुतेक सर्व हिंदुस्थानांत बसला होता. दक्षिणेत मोंगलांचा अमल नव्हता तरी इतर मुसलमानांचा होता. या वेळीं मराठ्यांची स्थिति चमत्कारिक होती. त्यांनीं या तीन हि मुसलमानी दरबारांत सरदाऱ्या व मनसबदाऱ्या व त्या बरोबर येणारें पारतंत्र्य पत्करलें होतें. इतकेंच नव्हे तर निरनिराळ्या मराठे घराण्यामध्यें हाडवैर माजलें असून मुसलमान पातशहांनीं मराठ्यांतील अंतःकलहावर मुख्य भिस्त ठेवली होती व तो कलह शांत न होईल अशी ते व्यवस्था करीत. ज्या सालीं लंडन येथें ईस्टइंडिया नामक इंग्रजी व्यापारी कंपनी स्थापली गेली त्याच्या आदल्याच सालीं मालोजींचा मुलगा शहाजी भोंसले यांचें जाधवराव यांची कन्या जिजाबाई इच्याशीं लग्न झालें. या वेळीं शहाजी अवघा पांच वर्षांचा होता. १६१२ सालीं इंग्रजांनीं सुरतेस वखार स्थापली तेव्हां शहाजी सतरा वर्षांचा होता. शिवाजीच्या जन्मापूर्वींच इंग्रजांनीं जहांगीर व शहाजहान याजकडून परवानगी मिळवून बंगाल्यांत व्यापारी वखारी घालण्यास सुरवात केली होती. त्यांनीं मच्छलीपट्टणास वखार घालून मद्रास इलाख्यांत आपला पाय रोवला, तेव्हां शिवाजी चार वर्षांचा होता. व शिवाजीच्या वयाच्या बाराव्या वर्षीं इंग्रजांनीं खालीं मद्रासेस फोर्ट सेंट जार्ज किल्ला बांधण्याइतकें आपलें बस्तान बसविलें होतें (१६३९.). शिवाजीनें महाराष्ट्रांतील प्रमुख किल्ले हस्तगत करून, अफजुलखानाचा वध करून, विजापुराकडून कल्याणापासून गोंव्यापर्यंत व भीमेपासून वारणा नदीपर्यंत मुलूख हस्तगत केला त्या सुमारास इंग्रजांना मुंबई बेट मिळून मुंबई इलाख्याच्या कोंकण-पट्टीच्या तोंडीं त्यांचा प्रवेश झाला होता. डच हतप्रभ झाले होते. मात्र पोर्तुगीज अजून जोरांत होते. शहाजी वरून शिवाजी हा विजापूर दरबारा-

पासून सर्वस्वी स्वतंत्र झाला त्याच साली इंग्रजांची व शिवाजीची सुरतेस प्रथम लष्करी सलामी झाली व इंग्रजांना बंदरावरील जकातीपैकी शेकडा एक इतका कर शिवाजीने माफ केला. शिवाजीच्या राज्यारोहणाच्या सुमारास इंग्रजांचे बस्तान मुंबई इलाख्याकडे यथातथाच होते. पण बंगाल्यात व मद्रासेकडे त्यांची प्रगति होत होती राज्यारोहणापासून दुसऱ्या साली इंग्रजांनी चंद्रनगर येथे वखार घातली. त्यांचे व फ्रेंचांचे युद्धप्रसंग अद्यापि व्हावयाचे होते

शिवाजीच्या मृत्यूपासून पांचवे साली (१६८५) मुंबई बेटात ईस्ट इंडिया कंपनीची प्रतिष्ठापना झाली. व तिकडे बंगाल्यात हि पुढच्याच वर्षी त्यांनी कलकत्यास आपले ठाणे बसविले. दक्षिणेत औरंगजेब मराठ्यांशी लढत असतां इंग्रज हळूहळू आपला व्यापार वाढवीत होते, व ज्या साली झुलफिकारखानानं जिंजीचा किल्ला हस्तगत करून राजाराम महाराज व त्यांचे बरोबर सर्व मराठशाही संकटात घातली त्या साली कलकत्यास इंग्रजांनी फोर्ट वुइल्यम किल्ला बांधला. १६८७ साली इंग्रजांनी औरंगजेबाशी युद्ध करण्याइतके मनःसामर्थ्य संपादन केलें होते, या युद्धात अर्थातच त्यांचा टिकाव लागला नसता व या अविचाराच्या कृत्यामुळ 'आपण फार संकटात आलो आहो' असं सर्व इंग्रज वसाहतींना वाटू लागले असत, पण दक्षिणेत संभाजीने औरंगजेबाशी विरोध करण्यास याच वेळी गाठ पडून इंग्रजास मोठे सहाय झाले. इंग्रजांचा मुलूख बंदरानजीक असल्यामुळे व औरंगजेबाचा सर्व रोख घाटमाथ्यावरील प्रदेशाकडे असल्यामुळें इंग्रज एका अर्थानं त्याच्या संपाट्यात सहसा सांपडण्यासारखे नव्हते. शिवाय इंग्रज हीं घुगुरटीं आहेत, तीं केव्हांच चिरडून टाकू पण मराठ्यांचा समाचार मात्र आधीं घेतला पाहिजे असे त्यास वाटत असावे.

संभाजीच्या वधाच्या दुसऱ्याच वर्षापासून (१६९०) इंग्रजांची निवळ व्यापाराची दृष्टि जाऊन तिच्याबरोबर इकडील मुलखापासून वसूल उत्पन्न करण्याची दृष्टी आली होती. याच सुमारास त्यांनी विलायतेत आपणाकरिता एक सैन्य उभारण्याची व्यवस्था केली असून हिंदुस्थानातील

राजेरजवाड्यांशीं जरूर तर युद्ध करण्याची परवानगी घेऊन ठेवली होती.

राजाराम महाराजाच्या मृत्यूनंतर दोन वर्षांनीं हिंदुस्थानाशीं तुटक व्यापार करणाऱ्या निरनिराळ्या इंग्रज व्यापारी कंपन्या मोडून युनायटेड ईस्ट इंडिया कंपनी नामक एकच संघटित व्यापारी कंपनी बनली अर्थात कंपनीच्या व्यापाराला व सामर्थ्याला एकीमुळे बरकत आली. १७०७ सालीं औरंगजेब मृत्यु पावल्यापासून पुढील काळात मराठ्याची सत्ता वाढण्यास सुरुवात झाली पुढच्याच वर्षी शाहूस राज्याभिषेक झाला. (१७०८) व पुढे दाहा वर्षांच्या आत बाळाजी विश्वनाथ याने दिल्लीहून चौथाई व सरदेशमुखी याच्या सनदा आणून पादशाही राजकारणात मराठ्याचा हात प्रथम शिरकाविला त्याच सुमारास (१७१५) इंग्रजानीं हि दिल्लीच्या बादशाहापासून बंगाल्यातील अडतीस शहरे व व्यापारावरील कराची माफी मिळविली येथपासून पुढे एका बाजूस मराठे व दुसऱ्या बाजूस इंग्रज असे दुतर्फी राजकारण दिल्लीच्या दरबारीं सुरू झाले ते १८०३ सालीं इंग्रजानीं शिंद्याच्या हातून दिल्ली शहर काबीज करीपर्यंत सतत सुरू होते पहिल्या बाजीरावाने दिल्लीवर स्वारी केली (१७३४) व निजामाचा पराभव करून त्याच्यापासून माळव्याची सनद दिल्लीच्या पातशहाकडून मिळवून देण्याची हमी घेतली (१७३८), चिमाजी आप्पाने वसई घेऊन इंग्रजाचे प्रतिस्पर्धी जे पोर्तुगीज याचा पाडाव केला (१७३९), नानासाहेब पेशव्याने माळव्याची सनद मिळविली, सदाशिवरावभाऊने कर्नाटकावर स्वारी करून सावनूरच्या नबाबाकडून २५ लक्षाचा मुलूख मिळविला या सर्व अवधीत इंग्रजाचे फ्रेंच्याशीं कर्नाटकात युद्ध सुरू झाले होते, व ज्या सालीं रघुनाथरावाने उत्तर हिंदुस्थानावर स्वारी केली त्याच सालीं कर्नाटकात फ्रेंच्याना माघार घ्यावी लागून इंग्रजाची सरशी झाली रघुनाथराव पेशवे व क्लाइव्ह साहेब याचे पराक्रम अनुक्रमे दक्षिणेत व उत्तरेत समकालीन घडले १७५७ सालीं इकडे दक्षिणेत मराठ्यानीं श्रीरंगपट्टणाला वेढा देऊन ३२ लक्षाची खंडणी घेतली, तर तिकडे बंगाल्यात लॉर्ड क्लाइव्ह याने प्लासीची लढाई जिंकून इंग्रजी राज्याची त्या प्रातात स्थापना केली. ज्या सालीं (म्हणजे १७५८ मध्ये) अटकेवर झेंडा लागला त्या

साली फ्रेंचाच्या हातून उत्तरसरकार हा प्रांत जाऊन मद्रासेकडे इंग्रजांची सरशी झाली. १७६० साली मराठ्यांनी उदगीरच्या लढाईत निजामाचा पराभव करून ६० लक्षाचा मुलूख मिळविला, त्याच साली इंग्रजांनी बंगालचा संपूर्ण ग्रास केला. अशा रीतीने अनेक वर्षे समांतर चालू असलेल्या इंग्रज व मराठे यांच्या यशाची जोडी फुटण्यास १७६१ साली प्रारंभ झाला. कारण, या साली पानपतास मराठ्यांचा मोठा पराभव झाला. व ह्याच साली इकडे मद्रासेकडे फ्रेंच सरदार लाली याचा पुरा मोड होऊन इंग्रजांनी पांडिचरी शहर घेतले.

[मराठे व इंग्रज —उत्तरार्ध पृ.:१—५]

पेशव्यांच्या दरबारांत घड्याळाचा प्रवेश

हू १६५७ कार्तीक शु. ३०

अजम अकरम बाजीरावजी पंतप्रधानजी उस सलामत—मेहरबान कदरदान फौजदास्त फौजरसा अजिदिल एखलास कपितान शामील वाकर मेहजर मुकाम जजिर मुंबई सलाम बाजद सलाम. खैर अजाम महवल मकसूद अर्की, मोहिबाचा किताबतनामा मुजरत फतेमार सोबत रवाना केला. तो मुकाम मजकुरी दाखल होताच, इजानेबास मुफमल जाहाला ऐसीयासी अजम कपितान इचबर्ड तो स्वारीस रवाना जाहले असेत. ते इजानेबास अजम मशारनिले तर्फेने वकिलात फरमाविली असे. दिगर मोहिबाकडील घडियाळ तयार करोन उतावळी रवाना केले पाहिजे. तर हे घडियाळ दुरुस्त करोन मोहिबाचे फतेमार या सोबत जात असे. यासी खर्च लागला. तो आपण अजम मशारनिले कपितान याचे खातीं लिहिला असे. दराज काय लिहिणे? प्यार मोहबत असू देणे. येथे सार शिकार खिजमत

फरमावीत जाणे. खिजमतेस हाजीर असो. तारीख २८ जमादिलाखर उर्फ इगरेजी तेरीख ३ नोवेबर सन १७३५. [ऐ. टि. भा. ४ पृ. २]

शाहू महाराजांचा मृत्यु व रामराजाचें सिंहासनारोहण.

श्री

[सातारा दप्तर] [१८७२ वैशाख शुद्ध १४]

श्रीमत राजश्री पतप्रधान स्वामींचे सेवेसीः—

विनति सेवक अमृतराव शकर दिनकरराव साष्टाग दडवत प्रा विज्ञापना सेवकाचे वर्तमान ता। छ १२ जमादिलावर महाराजाचे कृपावलोकने करून यथास्थित असे विनति सेवकावरी कृपा करून आज्ञापत्र छ ६ सफरीचे सादर जाहाले ते छ १३ रबिलाखरी पावले. मस्तकी वदून सनाथ जहालो. "[१]श्रीमत कैलासवासी महाराजास[२] आधिक मासात अनारोग्यता प्राप्त जाहाली. उपाय बहुत जाहाले. तथापि होणारानुरूप छ १५ मोहरमी राजश्री स्वामींनी कैलासवास केला. सौ॥ बाईसाहेबानी सहगमन केले मोठी अनुचित गोष्ट जाहाली ईश्वर इच्छेस उपाय नाहीं. कैलासवासी महाराजासारिखा गरीबनवाज[३] राजा होणे नाहीं. परतु भावी पदार्थ ऐसाच होता. कैलासवासी महाराज वर्तमान असता, आम्हास समीप बोलावून, स्वकीय सार्थकाविसी व सल्तनतेच्या[४] बदोबस्ताविसीं कित्येक प्रकारे सागितले. त्यावरून आगाव पचवीस तीस हजार फौज जमा करून सातारा

---

१ येथून अवतरण सपेपर्यंत नानासाहेबाच्या पत्राचा साराश २ शाहू-महाराज ३ सौजन्याविषयीं प्रसिद्ध ४ राज्याच्या

राहिलो. राजश्रींनीं परलोकसाधन करिताच, तमामं पुरजात व कारखाने व राजमंदिरीं चौक्या ठेवून बंदोबस्त केला राजश्रीस माहुलीसंगमीं नेऊन यथोचित सार्थक केले. राजश्री राजारामसाहेब पानगांवीं होते त्यास आणावयाच्या विचारात कैलासवासी महाराज होते तेंव्हा प्रसंग जाहालियावरी आणावयास फौज पाठविली. छ २६ मोहोरमीं आले. तमाम राज्यातील सरदार, सरकारकून, अरकानीदौलतानी, समस्त लहानथोरीं तसलीमात बज्यां आणिली श्रीने राज्यपदारूढ केले. छ ६ सफरीं सिंहासनारूढ जाहाले मोठा जल्सें जाहाला. उमर बेवीस, तेवीस वर्षांची. तारुण्य राजतेजयुक्त, प्राक्तनवान आहेत तदनुरूप किमपि व्यग न पडता, राज्याचा बंदोबस्त उत्तम रीतीने जाहाला उभयता सरदार माळवा प्राते रवाना जाहाले.'' म्हणून लिहिले ते कळले. कैलासवासी महाराज केवळ अवतारी, पुण्यवान होते दिग्विजय संपादून तमाम राजप्रजा स्वामींस निरवून परधामास गेले स्वामींनीं यथोचित सार्थकता करून, त्याच्याच मनोभिष्ठानरूप राजश्री छत्रपति स्वामींस पदारूढ केले राज्यभाराचा बंदोबस्त उत्तम रीतीने केला. या गोष्टीचा कीर्तिघोष या दिंगस आगाऊ पधरा दिवस प्रविष्ट जाहाला. मित्रशत्रूस आल्हादखेद प्राप्त जाहाला राजश्री छत्रपती स्वामींचे व स्वामींचे पदरीं अगाध पुण्य तन्मुळे किमपि व्यग पदार्थ न पडला. पूर्वी श्रीमंत कैलासवासी रावसाहेब[११] व श्रीमंत आपासाहेब वर्तमान[१२] असता सेवकासमक्ष चर्चा केली कीं ' राज्यातील सेवा व खावंदाचे चितवार्ती असते तरी, एक वेळ प्रजापाळण करून दाखविती '' त्यास उभयताचे मनोभिष्ट पूर्वपुण्ये स्वामींचे पदरीं आले. उत्तर, दक्षण, पश्चिम, तीन दिशेचा बंदोबस्त महाराजाच्या तेजप्रतापे सहजगतीने जाहालाच आहे राहिली पूर्वदिशा[१३]. येथील बंदोबस्त सेनासाहित्ये अथवा सामदामदंडभेदे

---

५ सर्व ६ पेठा ७ दौलतीचे खांब=मुख्य मुत्सद्दी. ८ वंदन, प्रणाम. ९ बजाविली (?) १० उत्सव, समारंभ. ११ बाजीराव व चिमाजी १२ हयात. १३ बंगाल वगैरे प्रांत अमृतराव या वेळीं बंगाल्याकडे स्वारींत गुतला असावा असे दिसते.

करून सेवकास शत्रुमित्रा देखता यशस्वी करून चरणाजवळ नेणे हेही सबळ कीर्ति महाराजाची आहे. नबाब महाबतजग यास थैला आला, तो त्याजकडे कौसीद घेऊन मेदनीपुरास गेले आहेत उत्तरे जाहालियावरी सेवेसी येतील, सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना.

[इतिहाससग्रह ऐ टि भा १ पृ. ६६]

रामराजाची जबानी.

थोरल्या शाहू महाराजाच्या नतर जो रामराजा पदारूढ झाला तो बरच दिवस अज्ञातवासात असल्यामुळे त्याला खुद्द राणी सकवारबाईचे पक्षाभिमानी लोक (भोसले कुळाशी) अनौरस मानीत पण हा राम राजा धाकट्या शिवाजीचा मुलगा होता, हें ऐतिहासिक सत्य ढळढळीतपणे सिद्ध झाले असून सुद्धा तजावर येथील वारसाच्या खटल्यात ‘ हल्लींचे सातारकर, भोसल्याचे अस्सल वशज नव्हेत ’ असे प्रतिपादन, काहीं स्वार्थी लोकाकडून केले गेले ही अत्यत लाजिरवाणी गोष्ट आहे. पुढील पत्र हे या दुर्दैवी रामराजाची, प्रत्यक्ष अस्सल जबानी आहे

श्री १६७१ फाल्गुन शु. ५

स्वस्ति. श्री राज्याभिषेक शके ७६ शुक्लनाम सवत्सरे, फालगुण शुद्ध पचमी, गुरुवासरे, क्षेत्रियकुलावतस श्री राजाराम छत्रपति यांणीं समस्त

राजकार्य धुरधर विश्वासनिधि राजमान्य राजश्री भगवतराव पडित अमात्य हुकमतपन्हा व राजश्री शिवराम पडित छदोग अमात्य मुतालीक यासी आज्ञा केली ऐसीजेः—

निळो सोनदेव यासी, तीर्थस्वरूप कैलासवासी थोरले शिवाजी यांणी राज्य सपादन केले. ते समयीं वतनी मजमू सागोन, त्यासी सर्व लिहिण्याचे मुख्त्यार करून दिल्हा. महाराजानीं व त्यांणी बहुत प्रेत्नें किले कोट जुने होते त्याचा पुस्तपन्हा करून नवे किले बाधिले. उपरात, विज्यापूर, भागानगर दौलताबादच्या पातशाहानी फौजा रवाना केल्या. त्यासी लढाया देऊन पराभव केले. पुढे दिल्लीहून सुभे आले तेहि पराभविले. जैसिंग यांणी थोरले महाराज व संभाजी महाराज दिल्लीस नेले. ते समयीं निळो सोनदेव यांणी राज्य रक्षिले. दिल्लीहून आल्यावर निळो सोनदेव मृत्य पावले, नंतर राज्याभिषेक जाला. त्याजवर तुमचे बाप रामचद्र नलिकठ यासी मजमूचे दरख दिल्हे. तीर्थस्वरूप कैलासवासी सभाजी राजे व शाहू राजे पातशहास हस्तगत जाले. तीर्थस्वरूप कैलासवासी राजारामसाहेब चजीस गेले. मागें पातशाहासी रामचद्रपतानीं लढाया देऊन राज्य सरक्षिले. तीर्थस्वरूप महाराज, मातुश्री आईसाहेब व आमचे तीर्थरूप शिवाजी महाराज व तीर्थस्वरूप सभाजी महाराज रागणियाचे मुलकीं असता तीर्थस्वरूप कैलासवासी शाहू महाराज दिल्लीहून आले. ते समयीं त्यासी अनकूल न व्हावे म्हणोन मातुश्री साहेबीं व तीर्थरूपानीं रामचद्रपताजवळ शफत घेतली. यामुळें शाहू महाराज सातारियास राहिले. आमचे तीर्थरूप व चुलते पनाळियास राहिले. त्याजवरून शाहू महाराज आबासाहेब यांणी तुमचे अमात्यपद दुसरियास दिल्हे. आमच्या तीर्थरूपास आमच्या चुलत्यानीं नजरबद ठेविले. उपरात तुम्ही कीलक सवत्सरीं सातारियास येताच तुमचें अमात्यपद व दरख तुम्हास दिल्हे. याजकरिता बाबासाहेब यांणी वारणेचा तह करून तुम्हास घेऊन गेले. पनाळियास तीर्थरूप नजरबद असता आमचा जन्म जाला. ते काळीं वडिलानीं आम्हास शिवराम पडित याचे स्वाधीन केलें. त्यांणी आपली स्त्री सौ दुर्गाबाई याजवळ बावडियास ठेविले. त्यांणी पधरा सोळा वर्षे पुत्रापेक्षाहि लोभ करून

सगोपन केलें. ते वेळेस मातोश्री साहेबानीं राजश्री भगवंतराव हरी दप्तरदार यास तीर्थस्वरूप आबासाहेब याच्या अनुमते नेहमीं बावडियास जाऊन साहेबास व महाराजास हरवख्त वर्तमान कळवीत आले. तेथे बोभाट होऊं लागला. याजकरिता पानगावीं पोहोचाविले. तेथे व तुळजापुरीं हा कालपर्यंत आज्ञातवास कर्मिला. हल्लीं आबासाहेब याणीं सातारियाचे मुकामीं आणून प्रकट करावयासी तुम्हास शिराळियाहून आणिलें. तो त्याचे शरीरीं स्वस्थ नाहीं. आरोग्यता जालियावर प्रकट करावे. इतकियात कैलासवास जाला. हल्लीं मातुश्री साहेबीं राजश्री बाळाजी पंडित प्रधान व गोविंद खंडेराव चिटणीस यासी आज्ञा करून आम्हास आणून सिंहासनरूढ करून लग्न केले. तुमचे दरख पूर्ववत् तुम्हास द्यावे म्हणोन आज्ञा जाली त्याजवरून पेशजी दरखदाराकडून दूर करून तुमचे अमात्यपद व सर्व लिहिण्याचे दरख करार करून दिल्हे. [ग्रथमाला, १२० वा अक]

शिंदे होळकरांचा पराक्रम.

श्री. १६७३ ज्येष्ठ शु. ९

बाळाजी बाजीरावाचे जयाजी शिंदे यास पत्रः—

तुम्हीं जयनगराहून निघालियावर एक पत्र आलें. त्या आलीकडे पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं तुमची व नबाब[1] वजीर याची भेटी जाली, यमुना पार होऊन कादरगंजाजवळ दहा हजार पठाण सरदारसुद्धा बुडविला, तेहि वर्तमान भरभारेंच येऊन पोहोचले. तदोत्तर अहमदखा पठाण बंगस प्रयागास म्हासरों[2] करून होता तो उठवून फरोखाबादेस येऊन लढाईस नमूद

---

१ अयोध्येचा नबाब सफदरजग २ आसरा (?)

जाहाला. त्याची तुमची लढाई सुरू जाहली. अहमदखा बगशानीं फरोकाबाद गंगातीरास बेहडा[३] अडचण जागा पाहून आराबा[४] रचून त्याची तुमची नित्य लढाई होऊ लागली. तथापि वर्तमान लिहिले नाहीं. याजवरून अपूर्वता, आश्चर्य वाटले. प्रस्तुत राजेश्री दामोदर[५] महादेव याचे पत्र छ७जमादिलावरचे छ ५ रजबीं येऊन पावले कीं " अहमदखा बगस बहादूरखा रोहिल्यास शरण जाऊन त्यास दहा बारा हजार स्वाराण्यादे यागी कुमकेस आणिले. सरदाराची[६] फौज व जाटाची[७] फौज व नवाब वजीराची फौज गंगापार होऊन छ २ जमादिलाखरीं लढाई जाली बहादुरखा रोहिला बुडाविला. हजारो घोडीं घेतलीं. हत्ती पाडाव केले हे वर्तमान बगसानीं ऐकून घाबरा जाला. दुसरे दिवशीं पळून गंगापार गेला लष्कराच्या लोकानीं घोडीं पाडाव आणलीं तोफखाना पाडाव केला " म्हणोन लिहिले. ते श्रवण होऊन संतोषाच्या[८] कोटी जाहल्या. शाबास तुमच्या हिंमतीची व दिलेरी रूस्तुमीची[१०] व शाबास लोकाची. आमच्या दक्षिणच्या फौजानीं यमुना गंगापार होऊन रोहिले पठाणासीं युद्ध करून आपण फत्ते पावावे हे कर्म लहान सामान्य न जाले! तुम्ही एकनिष्ठ, कृतकर्म सेवक, या दौलतीचे स्तंब आहा ! जे चित्तावर धरिता ते घडून येतात पहिलीं यशावह कर्मे संपादिलींत ततोभ्याधिक हे यश संपादिलेत. या यशास जोडाच नाहीं. परंतु केल्या मनसुबियाचा अर्थ किमपि लिहीत नाहीं ऐसे नसावे सर्वदा आपले कुशल वृत्त लिहित जाणे. तेणे करून संतोष होत जाईल मोठा मनसबा कठिण होता. नाना प्रकारचीं येथे वर्तमाने उठतात तुमचे पत्र तो येत नाहीं. याजमुळे चित्त चिंतेत होत इराण, तुराण, पावेतो लौकिक जाला कीं वजीर मोडला, पळाला असता फिरोन फत्तेच्या मसनदीवर[११] बसविला. याजहून यश कोणते अधिक आहे ? या उपरि तथील रंग भरून, स्वकार्य

---

३ नाल्याच्या प्रवाहामुळे झालेली खोल भेग. ४ तोफखाना ५ हिंगणे ६ शिंदेहोळकराची. ७ सुरजमल्ल जाट. ८ धरले. ९ अति आनंद १० धारिष्टाची व पराक्रमाची ११ सफदरजंगास पठाण लोकानीं पदच्युत केले होते त्यास पुनः वजीरी दिली.

साधून, आपले मुलुखात येणे योग्य आहे. छ ७ रजब बहुत काय लिहिणे. लेखनसीमा [का. इ. स. पत्रे ले. १८२]

म्हैसूराकडील राजकारण

श्री

श्रीमंत राजश्री पंतप्रधान स्वामीचे सेवेसी. विनंती. सेवक मुकुंद श्रीपत साष्टांग दंडवत विज्ञापना. येथील क्षेम तागाईत छ २३ रबिलाखरपर्यंत स्वामीचे कृपेकरून सेवकाचे व प्रांत मजकुराचे वर्तमान यथास्थित असे. विशेष. स्वामींनीं पेशजी आज्ञापत्र सादर केलें कीं " नंदराज सर्वाधिकारी यास व हैदर नाइकास जिद वाढला आहे या समयीं अंतरंगीं संदर्भ लाऊन नंदराजाकडून करारनामा आणवावा कीं ' चौथाई व सरदेशमुखीचा अमल बसवून द्यावा. ' येणेप्रमाणे आपले मोहरेनिशीं लिहून दिलिया, हैदर नाइकाचे पारिपत्य करून नंदराजाची स्थापना करावी " म्हणोन. येविषयीं पेशजी लिहिणें तें लिहून पाठविल्यास नंदराजाकडील पत्रे मोघम आलीं होतीं. तीं पत्रें सेवेसीं रवाना करून सेवकाकडून सेवेसीं विज्ञप्तिपत्रे लिहिलींच आहेत त्यावरून श्रुत जाहलेंच असेल अलीकडील वर्तमान. नंदराजाकडे सविस्तर लिहून पाठविलें कीं ' मोघम लिहिल्यास कार्यभाग समर्पक होणार नाहीं. आपले मोहरेनिशीं श्रीमंताचे नांवे करारनामा,

---

१२ काव्येतिहाससंग्रहकार या पत्रासंबंधीं म्हणतात " हे पत्र वाचून हल्लींच्या हतवीर्य लोकासहि क्षणभर स्फुरण येईल. तेव्हां ज्यांनीं असे पराक्रम केले त्या लोकास हा स्वामिगौरव अमृताहून गोड लागून शरीर दुणावलं असेल. "

चौथाई व सरदेशमुखीचे अमल बसवून देवितो, फौजेचे खर्चास तरतूद करून लिहून पाठविल्यास फौजेसुद्धा कुमक करून तुमची स्थापना केली जाईल ' म्हणोन लिहोन पाठविले आहे करारनामा व खर्चाचे मजकुरास सेवकाचे नावीं त्याचे कारभारी याचे नात्रचे पत्र पाठविले आहे. सदहू पत्रे बहुत निकडीने ब्राह्मण माणूस घेऊन छ २१ रोजीं रात्रीं येऊन होसकटेस दाखल जाहले. बजिन्नस त्याचे मोहरेचा करारनामा येथे ठेविला आहे. त्याची नक्कल व कारभारी व्यंकटराव व श्रीनिवासराव बरकी याचे पत्र आमचे नावीं आले ते पत्र, देखील नदराजानीं सेवकास लिहिले पत्र, बजिन्नस सेवेसीं पाठविले आहे त्यावरून सेवेसी श्रुत होईल म्हैसुराकडील वर्तमानः— नजराजाकडील जमाव अर्धकोस अलीकडे चौकीबदी करून उतरले होते. हैदर नाईक आपले जमावासुद्धा पट्टणापलीकडे दोन कोस उतरले होते त्याचा याचा अर्धकोसाचा तफावत होता नजराजाकडील कित्येक फिरंगी वगैरेनीं फितुरात मिळाले त्याजवरून वीस दिवसाखालीं लढाई जाहाली ते समयीं फितुरीमुळे हैदर नाइकानीं एक पेठ घेऊन किल्याचे समोर एक मोर्चा कायम केला आहे. हैदरनाइकाकडील जमावपैकीं कृष्णगिरीकडे कित्येक फौज गुतली आहे. हल्लीं म्हैसूरजवळ दोन हजार स्वार व तीन हजार बार, तोफा वगैरे सामान आहे. नदराजाचे मत जे ये समयीं कुमक पावलिया कार्यभाग विवेक होऊन आपली स्थापना होते. पुढे ऐसा समय मिळणार नाहीं. त्याजवरून जरूर जाणून राजश्री भगवतराव त्रिंबक व राजश्री महिपतराव कवडे याजकडे दोन आवर्ते पत्रें पाठविलीं. परतु तिकडे बसालतजगाचा गह लागला होता. हल्लीं बसालतजग दरकुच अदवानीकडे जाणार ऐसी आवाई घातली आहे. त्याचे जाणे तिकडे जालिया कडपेकडील जमाव येईल. ते जमाव आलिया घोरपडेकडील जमाव आणून स्वामींचे पुण्यप्रतापेकरून राजकार्य घडऊ ये. या जरूरास इतके प्रयत्न होणेस गाठीं कैशी पडेल ? थोर राजकारण अनायासे येऊन बनले आहे फौज हाताखाले नाहीं. त्यावरून आणखी टाकोटाक कडपेकडील फौजेस लिहिणे ते लिहिले आहे. येविषयीं हुजुरून फौज रवाना करून आणि कडपेकडील राजश्री भगवतराव त्रिंबक व महिपतराव कवडे यांचे नावे

लिहिणे ते लिहून साडणस्वारास पाठवून, कुमक पोहचेमे आज्ञा केल्यास काम घडून येणेस सगय नाहीं. यावरी सेवकास जे आज्ञा होईल त्याप्रमाणे वर्तणूक केली जाईल. सडी फौज पाच हजार स्वार जलद रवाना करावे. जाहीर बुणगा माघारा येईल. सडी फौजेस ताकीद रुबरू व्हावे कीं 'कुच दरकुच बारा कोस, चवदा कोस येणेप्रमाणे येऊन पावावे' ऐशी आज्ञा व्हावी येविषयीं राजश्री मुरारराव घोरपडे व महिपतराव कवडे याचे नावे ताकीदपत्रे सादर व्हावी नदराज याजकडे हैदरनाईक यानीं राजकारण लाविले होते कीं '९क्ष हो चे राज्य तुम्हास देतो. खाऊन सुखी राहणे.' परतु सेवकानीं इकडून वरचेवर धीर देऊन पत्रे लिहीत गेले, व स्वामींचे अभयपत्र त्याम होते ते प्रविष्ट केल्यावरून त्यास धैर्य येऊन, हैदरनाईकाची गोष्ट कबूल न करिता, स्वामींचे ठायीं निष्ठा धरून, म्हटल्याप्रमाणे कबूल करून, करारनामाहि लिहोन पाठविला. साराश हल्लीचा समय पुढे येणे नाहीं. हल्लीं अल्प कष्ट करून नजराजाची स्थापना होऊन चौथ सरदेशमुखीचा अमल बसतो, पुर्ते मस्थान आपले होते राजेश्री नदराज याजवळ हल्लीं तीनशे फिरगी, दीड हजार स्वार, तीन हजार बार, तोफखाना सरजाम आहे. परतु त्यास कुमक नाहीं सरकाराकडून कुमक जाहलियास ते तिकडून, आम्ही इकडून त्याचे पारिपत्य यथास्थित होईल. साराश, अगेजी केल्यास हैदर नाईक याची बिशाद काहींच नाहीं. सेवेसी श्रुत होय हे विज्ञापना. [ऐ. टि. भा. २ पृ. ६१-६२]

---

६ पादशाहीच्या संरक्षणाची जबाबदारी

थोरल्या बाजीरावाच्या कारकीर्दीत मराठ्याच्या 'स्वराज्याचे साम्राज्य बनू लागले होत. परतु या साम्राज्याचे दिल्लीच्या पातशाहीशीं कशा प्रकारचे नाते असावे हा प्रश्न सदिग्ध राहिला होता. पातशाहीच्या

वजीराशीं व नबाबाशीं लढत असताना देखील पातशाही सनद मिळविण्याची इच्छा मराठे व्यक्त करीत होते, पण सनद मिळविणे याचा अर्थ पादशाही दरबारातलि सर्व कारभाराचींच सूत्रे आपल्या हातीं घेणे असा असल्याचे हळु हळु त्यांच्या दृष्टोत्पत्तीस आले अबदालीच्या मोहिमामुळे तर या सूत्रचालकाने पातशाहीच्या सरक्षणाचीहि जबाबदारी पत्करली पाहिजे असे दिसून आले. अशा रीतीने सनदा व राजसूत्रे याच्या प्राप्तीबरोबरच उत्तरेकडील सरक्षणाची जबर जबाबदारी मराठ्याच्या अंगावर येऊन पडला. या कार्मी शिंदे व होळकर हेच प्रामुख्याने वागत होते व त्याच्यावर भिस्त ठेऊनच बादशहाने पुढे दिलेला करारनामा मराठ्यांशीं केला. या वेळच्या दिल्लीच्या बादशहाचे नाव अहमदशहा व मुख्य वजीराचे सफदरजंग, 'नवाबबहादर' व 'वजीरबहादर' असे उल्लेख या अहदनाम्यात म्हणजे करानाम्यात येतात ते या सफदरजगाचे रोहिले व अहमदशहा अबदाली याचा दगा मोडण्याकरिता या वजीराने मराठ्याना मदतीस बोलावले होते. मुलतान, पजाब, सिंध, रजपुताना व रोहिलखड इतक्या विस्तीर्ण प्रदेशावर चौथाई बसविण्याचा हक्क मराठ्याना या करारनाम्याच्या जोरावर प्राप्त झाला व या हक्काच्या सरक्षणार्थ पुढे दहा वर्षे अबदालीशीं, रोहिल्यांशीं व रजपुतांशीं त्याना झुजावे लागले.

या करारनाम्याच्या पूर्वार्धात (अर्जात) अमुक अमुक कामगिऱ्या अमुक अमुक किफायतीसाठीं आम्हीं करू असा मराठ्याच्या तर्फे अर्ज केला आहे; व त्याचे उत्तर उत्तरार्धात दिले आहे यथे पूर्वार्धाचे अधुनिक मराठींत भाषातर दिले आहे मळ करारनामा फारशींत लिहिलेला असावा त्याचे तत्कालीन मराठी भाषातर सापडले ते इ स. राजवाडे यानीं शोधून व त्याचें भाषातर करून त म इ. सा. खड १ च्या पहिल्या लेखांकाबरोबर छापले त्यातून हा उतारा घेतला आहे.

दिल्लीच्या पातशाहाशीं बरोबरीच्या नात्याने करारनामा करण्याचा अधिकार त्यावेळीं हिंदुस्थानात कोणालाच नाहीं असा सार्वत्रिक व लोकमान्य समज असल्यामुळे या करारनाम्याला अर्जीचे स्वरूप आले आहे हे उघड आहे. बाजीरावाने इग्रजाना जसे सर्व राज्य दान दिले त्या

प्रमाणेच दिल्लीच्या पातशाहाने सर्व हिंदुस्थान ह्या सनदेने पेशव्याना देऊन टाकिले. ह्या सनदेत साताऱ्च्या महाराजाचे नाव नाहीं!

[खंड १ पृ. ३.]

राजश्रिया विराजित बाळाजी बाजिराव यास दिलेल्या उच्च फरमानाची नक्कल.

प्रस्तुत राजश्री मल्हारराव होळकर व पातशहाचे दोस्त आणि वीरशिरोमणी जयाजीराव शिंदे याच्याशीं तह येणेप्रमाणे केला कीं—

'श्री महादेवाची व खंडेरावाची व धर्माची व स्मृतीची शपथ व साक्ष तुम्हा आम्हास आहे कीं आम्ही आमरणात तुमची आज्ञा व सेवा व चाकरी व तुमच्या शत्रूचे पारिपत्य करण्याचा मनापासून प्रयत्न करू—मग तो शत्रु अबदाली असो किंवा दुसरा कोणी राजा असो अथवा एखादा लहान मोठा जमीदार असो—सारांश जो कोणी सरकारचा हुकूम मोडील त्याला नवी देऊं व हुजूरच्या पुढे आणू आणि आपल्या हुकुमाच्या एक केसभरही कमजास्त वर्तणूक करणार नाहीं. जेणेकरून आपल्या अखंड राज्याचे व खुद्द हुजूरचे कल्याण होईल अशीच तजवीज करू, आणि जेणेकरून हुजूरचे व नबाबबहादराचे समाधान व वजीरबहादराची मर्जी राहील त्याच गोष्टी अमलात आणू, आणि जो कोणी हुजूरजनाब याचा व नबाबबहादराचा दोस्त असेल त्याला आम्ही आमचा दोस्त म्हणू व जो कोणी हुजूरचा व नबाबबहादराचा शत्रु व दुष्मन असेल त्याला आम्ही आपला शत्रु समजू, आणि जो कोणी सरकारच्या हुकुमीं आपले तनमन खर्चणार नाहीं त्याला आम्ही शिक्षा करू. आणि पन्नास लक्ष रुपयांपैकीं अबदालीच्या पारिपत्याकरिता तिस लक्ष रुपये आम्हांस पावते झाले व मुलतान, पंजाब, थटा व भकर या सुभ्याची व त्याच्या फौजदारीची व चार महालाच्या साऱ्याची व हिसार, संबळ मुरादाबाद व बदाऊचे फौजदारीची चौथ आमच्या सैन्याच्या खर्चाकडे लावून दिली आहे; आणि दोन भाग हुजूरच्या खालसाकडे लावून दिली आहे आणि एक हिस्सा वजीरबहादर व नबाबबहादर याजवळ असणाऱ्या पातशाही सैन्याच्या खर्चाकडे लावून दिली आहे. येणेप्रमाणे करार केला आहे.

आणि पवित्र अजमीर सुभ्याची सुभेदारी व नारनोल व सांभर वगैरेची फौजदारी व त्याच्या मुतालकी व अकबराबादेची सुभेदारी व मथुरा वगैरे याची फौजदारी व मुतालिकी व दुसऱ्या शर्तीनल्या सुभेदाऱ्या व फौजदाऱ्या व त्यांचे नजराणे सेवकास मुकरर केले आहेत व बक्षीस दिले आहेत म्हणून आम्ही शपथपूर्वक कौलकरार करितों कीं ह्या सुभेदारीतील व फौजदारीतील राजाच्या व जमीनदाराच्या अन्नप्रमाणे मामूल वहिवाटीला अनुसरून सर्व अटी पाळीत जाऊ व त्या सुभेदारीचे व फौजदारीचे जे हक्क व लवाजम असतील त्याचा कबजा घेऊ, व सुभ्याचा व फौजदाऱ्याचा पक्का बंदोबरत करू, व पातशाही राजे रजवाड्याचे ताब्यातील मुलुखापैकीं जुना प्रांत कोणी बळकाविला असल तो त्याच्या ताब्यातून काढून अर्धा सरकारात देऊ व अर्धा सैन्याचे खर्चाकरिता आम्ही आपलेकडे ठेवू आणि एखादा प्रांत खालसा करण्याचे वेळेस व फिसाद्याचे पारिपत्य करण्याचे वेळेस जी अधिक फौज, सरदार, शिपाई व तोफखाना आम्हीं ठेवू ती हुजुरनैनातींतील समजत जावी. आम्ही दोघे व इतर अमीर उमराव नित्याप्रमाणे हुजूरच्या सेवेत हजर राहू आणि अबदाली वगैरेंचे पारिपत्य करण्याचे कामीं आमच्याच सल्ला हुजर ऐकतील तर ते काम आम्हीं स्वतःच बजावू आणि ते काम करण्यास हुजूरची स्वारी स्वतःच जाणे जरूर पडेल तर आम्हीं आपल्या स्वारीबरोबर येऊ आणि जिवापाड मेहनत करू. अथवा ते काम अमीराच्या हातून होत असल्यास आम्ही विनंति करू त्या अमीरास पाठवावे किंवा त्याची सल्ला घेऊन ते काम आम्हीं करू. आपण आज्ञा कराल त्या वेळेस हुज्जत घालणार नाहीं आणि केलल्या कौल करारांखेरीज हुजूरची आज्ञा विशेष मानून व धर्म व स्मृति याच जागीं आपली आज्ञा मानून, ह्या तहाच्या पूर्वी ज्या जागा हुजरच्या खास ताब्यात होत्या त्या आम्ही आपल्या ताब्यात घेणार नाहीं इतकेच नव्हे तर त्या जागांचा बंदोबस्त ठेवू जे जहागीरदार सरकार चाकरी करीत नसतील त्यांच्या जहागिरी सरकारात दाखल करू, आणि त्यातून आपली चौथ काढून घेऊं, आणि केलल्या कौलकराराशीं कधींहि फिरणार नाहीं. आणि जन्मापर्यंत आपले तावेदार राहू. आम्हास जर दक्षणेस जाण्याचे अगत्य पडले तरी

हुजरच्या चाकरीकरिता व शत्रूच्या पारिपत्याकरिता येथ फौज ठेवून जाऊ. तसेच जा वायदा करू त्याप्रमाणें बिनचूक परत येऊ. लहानथोरांची शिफारस आपल्यापाशीं विचारपूर्वक करू आम्ही मुसलमानाच्या व हिंदूच्या धर्माचे संरक्षण करू. कोणाला अडथळा करू देणार नाहीं. ज्या अर्थी अबदालीवर मोहीम करण्याकरिता तीस लक्ष रुपये आपण आम्हास दिले आहेत त्या अर्थी अबदाली ह्या अगर पुढील वर्षी आल्यास त्याचे पारिपत्य करण्यास यत्न करू. पंजाब, मुल्तान, थटा, भकर व चार महाल मजारफ काबील व मुरादाबाद, संबल, हिसार व बदाऊ ह्या सुभ्याची चौथ आम्हाला आपण दिली आहे. ती हुजूरचे दोन हिस्से व वजीरबहादर व नबाबबहादर ह्याच्या फौजेच्या खर्चाकरिता एक हिस्सा देण्याचे ठरले आहे, तर मुलूख मजकूरचा बंदोबस्त केल्यावर आम्ही आपली चौथ घेऊ. सुभेदारी पेशकशा शिवाय पातशाही जमेदार व रजवाडे यांच्या पेशकशांच्या ज्या बाबती हुजरचे कारकून लोक दाखवून देतील त्या वसूल करून, त्यातून आपली चौथ काढून घेऊन बाकी सरकारात पोचती करू सुभ्यांतील व फौजदारींतील अदालतीचे जे किल्लेदार व दरोगे नेमले आहेत यांच्या नमणुका व बदल्या हुजुरनींच कराव्या. किल्लेदाराना सोपाविलेले किल्ले व गाव आणि दिवाणी व खानगी पातशाही खिदमता, तसेच त्यांचे लवाजमे व लवाहक व बागा व इमले ह्याच्यावर आम्ही जबरदस्तीने हक्क सांगणार नाहीं. पातशाही मुत्सद्याच्या भोगवट्यास अडथळा करणार नाहीं. त्याना मदत करू व करीत जाऊ. पातशाही शहराच्या आत बाहेरचा बंदोबस्त करू आणि रस्त्यात उपद्रव करणाऱ्या व वाट मारणाऱ्या चोराचे व हरामखोर किल्लेदाराचें पारपत्य करू जेणेकरून व्यापारी व मुशाफर सुरक्षित रहातील असें करू जे जहागीरदार जहागिरी खाऊन आज्ञेंत रहात नाहींत त्यांच्या जहागिरा हुकमाप्रमाणे जप्त करू, व त्यांतून आपली चौथ काढून घेऊं. दीन व धर्म व महादवजी व खंडेरावजी दरमियान आहेत.

सत्तेच्या केंद्रीकरणाचा अभाव.

बाळाजी विश्वनाथाने छत्रपति शाहू याच्या अमलाखालीं जे मोठ मोठे लोक होते त्यांची चांगली जूट केली. त्यावेळीं सर्वांचा भाव शिवाजी महाराजाच्या गादीकडे असे. पण या सर्व मंडळीस एकत्र करून सुरळीत पणें कामकाज करावयाचे ही शक्ति शाहू महाराजांत नव्हती. मग राज्य चिरस्थायी करावयास जी रचना करावी लागते ती करावयाची कोठून असणार? पेशव्यानीं आपल्या अलौकिक बुद्धीने ही जूट एकत्र करून त्यापासून पुष्कळ कार्य केलं खरें, पण त्यास चिरस्थायीपणा जेणेंकरून येईल असें एखादें कार्य त्यांच्या हातून झालं नाहीं. त्यांच्यापैकीं पुष्कळांनीं निःस्वार्थतेने छत्रपतीच्या नावाने राज्य केले खरें. तरी त्यांच्या कर्तृत्वशक्तीने अथवा छत्रपतीच्या कमकुवतपणाने त्याचे प्रस्थ माजले व ते स्वतःच मराठी राज्याचे चालक होऊन बसले. पेशव्यानीं मराठी सत्तेचे प्रस्थ माजविण्यासबधानें जिवापाड परिश्रम केले व ते त्यानीं माजविलेहि, पण त्याबरोबरच त्यानीं आपलं स्वतःचही प्रस्थ माजविलें! हे इंग्लंडच्या इतिहासावरून अधिक स्पष्ट रीतीनं सांगता येईल. चॅथॅम, पिट, ग्लॅडस्टन, बीकन्सफील्ड इत्यादिकानीं इंग्लंडचें वैभव वाढविलें व हेस्टिंज आणि क्लाइव्ह यानीं हिंदुस्थानात तेंच केलं, पण आपआपला कार्यभाग आटपला कीं मग ग्लॅडस्टन कोण व क्लाइव्ह कोण? तस त्यानीं केलं नाहीं. शिवाजीने आपलं राज्य आधीं व्यवस्थित करून मग त्यात अष्टप्रधानाच्या नव्या पद्धतीचें बीजारोपण केले. पण तिकडेही जर कोणाचे नीट लक्ष गेलें नाहीं तर मग हजारो कोसावरून आलेले विदेशी लोक या परदेशांतही आपआपला राज्यकारभार किती व्यवस्थित रीतीने व सुरळीत प्रकारानें करीत आहेत हे पहावयाचे कोणी? आपण म्हणजे राजसत्ता बळकवावी हा पहिल्या पेशव्याचा हेतूहि नव्हता. पण अधिकार, जागा आणि जाती या वंशपरंपरा चालावयाच्या दुष्ट व घातुक साधनाने आम्हास आपले हित तर साधता आलें नाहींच, पण त्यायोगे इतिहासात जो धुमाकूळ उडवून दिला आहे तो सांगता

पुरवत नाहीं. हे सांगावयाचे कारण हेंच कीं पेशव्यांनी जे केलें तेंच पुढे होळकर, शिंदे, गायकवाड, पवार, भोंसले इत्यादिकांनी केलें. ज्याप्रमाणे सूर्याचे किरण सूर्यकांत मण्यांतून जाऊन केंद्रांत मिळतात व पूर्वींची असमर्थता सोडून साधारण जिन्नस जाळावयास समर्थ होतात त्याप्रमाणे मराठी सत्तेचे झाले नाहीं. कारण त्या राज्याची रचना सूर्यकांत मण्याप्रमाणे नव्हती. त्यामुळे त्याच्या प्रभावाचीं किरणें एकत्र होऊन जो परिणाम व्हावयाचा तो झाला नाहीं. पेशव्यांनीं आपल्या सरदारास वाढवून मराठ्यांच्या राज्याचा विस्तार केला खरा, पण त्यामुळे प्रत्येकाचे लक्ष आपआपल्या प्रांताकडे लागलें. त्यामुळे आपणास एकत्र राहून काहीं कार्य करावयाचें आहे इकडे कोणाचे लक्ष लागेना. ह्या प्रांतविस्तारातच भावी अधःपतनाचीं चिन्हें बीजरूपाने दिसतात. हा राज्यविस्तार करण्यापेक्षा आपल्या राज्यास स्थाइकत्व कशानें येईल, याचा विचार करण्याकडे कोणाचें लक्ष गेलें नाहीं. त्यांचे लक्ष आपल्या संस्थानाकडे लागल्याने जितकीं संस्थानें तितकीं केंद्रस्थानें झालीं. त्यामुळें उद्दिष्ट कार्य करावयाचें सामर्थ्य मराठी राज्यास राहणे शक्य नव्हते

पेशव्यांनीं आपल्या हाताखालच्या सरदारास जे मुलूख दिले, त्यांचे त्यास मालक केलें नाहीं. पेशव्यांनीं आपल्या सरदारांशी असा नियम केला होता कीं त्यांनीं आपल्या सैन्याच्या पोषणार्थ जमीनींचें अर्धें उत्पन्न घेऊन बाकीचें उत्पन्न पुण्याकडे पाठवावें. या सरदारांनीं आपल्याकडे सोंपविलेल्या गावांचे जर नीट संरक्षण केलें नाहीं तर त्या गावकऱ्यास आपल्या मालका-विरुद्ध पेशव्याकडे गाऱ्हाणं करता येत असे. पेशव्यांनीं प्रसंगानुरूप अशी गावें जप्तहि केलीं होतीं. पण हा प्रकार पुढें पुढें बदलत गेला. ज्याप्रमाणें छत्रपति निर्बल होऊं लागताच पेशव्यांचे प्रस्थ माजलें त्याप्रमाणे पेशवे निर्बळ होऊं लागताच त्यांच्या सरदारांचें प्रस्थ माजलें व ते पेशव्यास डोईजड झाले. पेशवे ब्राह्मण म्हणून त्यांनीं छत्रपतीस मागें टाकलें नाहीं अथवा पेशव्यांचे सरदार हे मराठे म्हणून त्यांनीं भट पेशव्यास मागें टाकलें नाहीं. राणोजी शिंदे वारला तेव्हां (इ. स. १७४५) मल्हाररावाकडे ७४॥ लाखांचा मुलूख होता. त्यापैकीं होळकरांनीं २७। लाख आपणाकडे

ठेवून बाकीचे ३७। लाख पुण्याकडे पाठवावे असे होते. पण पुढे होळकर हळुहळु या गोष्टीकडे दुर्लक्ष करू लागले. अशा प्रकारांत आपल्या स्वतःसाठी काहीं राहत नाहीं म्हणून त्यावेळीं 'खानगी' हे एक निराळे प्रकरण काढले. या प्रकरणामुळे दिवसदिवस राष्ट्रोदरांत कमी कमी खुराक जाऊ लागला त्यायोगाने त्यास चिमटा बसून त्याच्या इतर अवयवांची हि वाढ खुटली.

नवीन उत्पन्न झालेले सरदार ज्याप्रमाणे आपआपले हित पाहू लागले त्याचप्रमाणे त्याचे कारभारी व भाऊबंद हेही आपआपले हित पाहू लागले! इतकेच नव्हे तर ही साथ लहानमहान अधिकाऱ्यांपर्यंत जाऊन पोहोंचली, व ज्याप्रमाणे श्रीशिवाजी महाराजांच्या मूळ मराठी राज्याचे दोन भाग झाले त्याप्रमाणेच या संस्थानांपैकीं कित्येकांचे अनेक भाग झाले व काहीं तर कायमचीं लुप्त झालीं

[पुरुषोत्तमकृत देवी श्री अहिल्याबाई चरित्र पृ. ११९-२३]

आम्ही शिवाजी महाराजांचे शिष्य

श्री. शके १६७४ कार्तिक वद्य १०

राजश्री पिलाजी जाधवराव गोसावी यांस—

अखंडित लक्ष्मी आलंकृत राजमान्य

स्नेो बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद. उपरि. येथील कुशल जाणून स्वकीय लिहिणें. विशेष. नबाबानीं राजश्रीचे जावायाचे जागिरीचे मजकुरावरून वाईट मानून तुटता मालजाब तुम्हांसी केला. वरकड नासरजंगाचे मर्जीप्रमाणे गरमी दाखवावी ऐसा विचार अवलंबिला त्यास थोर आहेत, जे इच्छितील ते करतील! करोत. आम्हांसी स्नेह चित्तापासून करावा, सर्व

प्रकारे आम्हास निखालस करावे, यासाठी नबाबानीं जानबास व खानास पाठविले. त्यापाशीं किल्ल्याचा मजकूर नबाबाचे मर्जीप्रमाणे आम्ही कबूल केला. वरकडहि कितेक अर्थ जे नबाबाचे उपयोगाचे, तेच मागून पाठविले. आमचा स्वार्थ त्यामध्ये काहीं नाही असे असता नबाबानीं सर्व एकीकडे ठेऊन गरमी दाखऊ लागले तर, आम्हास श्रीकृपेने काय चिंता आहे? किल्ल्याचा तर आम्हाकडून गरमनरम मध्यस्ता करवी बोलवून इमान प्रमाण आम्हापासून घ्यावा व आमचे जावसाल उडवून द्यावे असे करू पाहातात, तर ते कैसे आम्हास अनुकूल पडते? जे जे अर्ज आम्ही मध्यस्थाबराबर मागून पा। आहेत ते आयकून सर्व प्रकारे आपले नानोकुरान करून देतील तेव्हा आम्हीहि किल्ल्याविसीं इमान देणे ते देऊ. नाहींतर जे त्यास बरे दिसेल ते ते करतील. आम्ही गनीमलोक शिवाजी महाराजाचे शिष्य आहो! छ २३ मोहरम बृहस्पतवार मध्याकाळ (लेखनसीमा)

श्री [खंड १ पृ. २७६]

राजा शाहु नरपति हर्षनिधान
बाळाजी बाजीराव मुख्यप्रधान

साऱ्यांनीं एकमतें विचार करावा

श्री [१६७५ वैशाख व. ९]

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री गंगाधर येशवंत स्वामी गोसावी यासी पोष्य बाळाजी बाजीराव प्रधान नमस्कार विनंती. उपरी. येथील कुशल जाणून स्वकीय कुशल लेखन करणे विशेष. मोगलाचा आमचा तह जाहला. तेव्हा तुम्ही व राजश्री मल्हारबा होते च. जे होणे ते तुमच्या साऱ्यांच्या विचारे च जाहाले. ऐसे असतां मोगलाचे किले मल्हार-

यांनीं व किरकोळ लोकांनी घेतले त्यास किल्याच्या जागिरा सरकारात जप्त जाहाल्या तेंव्हा किल्ले यावयास कांहीं अगाद आहे ऐसे नाहीं. सहजात येतील, व आले. परतु आम्ही त्यासी करार केला तो करार लटका होऊन आपल्याकडे अतर येते. याजकरिता हे गोष्ट न करणे उचित. त्यास किले घेतले तेंव्हा इमानास अतर आले. मोगलाचे मनात विकल्प जाहला. तो दूर करून करारावर नजर देऊन आपले वजनाने त्यास किले देऊन तह पका करावा अथवा या गोष्टीवर मोगल न आइके तरी जो विचार करणें तो सारियाने एकमते करून करावा जुजाव मोगल नाहींसा करावा. दोहींतून जो विचार करणे तो केल्यासिवाय न जावे. आम्ही हि येतो. याप्रो मल्हारबास व तुम्हास येक दोन पत्रें लिहिलीं असता मल्हारबा गेलेच म्हणून वर्तमान आहे. तुम्ही मात्र नासिकाजवळ आहा त्यास आधीं तो मल्हारबा जवल असल्यास त्याणी माघारे लक्ष प्रकार यावे. आणि आम्हीं हि आठा चव्हा दिवसीं पुणियास येता उपरांतिक जो विचार उचित तोच करू जर हे गोष्ट न बनली, त्याचे येणे न जाहाल तरी तुम्ही जवल आहा पत्र पावताच कोण्हे गोष्टीचा उजूर न धरिता जलदीने स्वार होऊन पुणियास येणे तुम्हासी या गोष्टीचा विचार आचार बोलणे तो बोलोन तुमची रवानगी केली जाईल. तरी सत्वर येणे. आम्ही कुरुदवाडानजीक कृष्णा उत्तरतीरीं आलो. सौ मातुश्री जिजाबाई किरकोळ कामासाठी भेटीस आली एका दो रोजीं जातील. श्रीमत माहाराज मातुश्री आईसाहेबाचा दर्शनाचा आग्रह आहे. त्यास त्याणीं निखालसपणे कृपा केलिया भेट घेऊन तेथलि हि निर्गम एका दो ती रोजात करून लौकरीं च पुणियास येतो. तुम्हीं हि येणे दिरंग न लावणे. तुम्हीं सत्वर यावे. येथील विचारानरूप करावे. येणे करून लौकीक उत्तम व चित्तास प्रसन्नता आहे. विस्तार काय लिहिणे १ छ २२ रजब बहुत काय लिहिणे हे विनंति. [चद्रचूड दफ्तर पृ. ३५]

१५२

कर्जापुढें इलाज नाहीं!

श्री

पु॥ राजश्री मल्हारजी होळकर, जयाजी शिंदे गोसावी यासि

आशीर्वाद उपरि नबाब लौकर आले तर गंगे अलीकडे भेट होईल. बर्त नदीस पाणी आहे अथवा नबाबास तूर्त एकाएकीं जवळ नेता येत नाहीं, सबब एव्हा नबाबाची भेट महकूब करून जलद तुम्ही आम्ही मिळोन कामास जावे ते नरम केलियावर नबाबानीं जवळ यावे ते समयीं सावकाश भेट होईल. परतु भेटीस गुतून काम नासावें ऐसें नाहीं. सैद लष्करखान, जानबा कित्येक तजविजानीं आज पावेतों रहाविले. इतक्यात नबाबाकडील तितके माणूस येऊन पावल्यास पुढेही रहातील. सेवटेत भरवसा नाहीं का कीं, सलाबतजगाचे कुचाचे गरमीनें दुदील[1] होतात नबाबानीं जप्ती न करावी एतद्विषयीं लिहिविले त्यास जप्तीची तातड सहसा नव्हती. नालबदीस तोटा तूर्त दहाचा आला, तुम्हींही ऐवज न पाठविला, यास्तव जरूर पोटाचे सकटासाठीं रसदा घेतल्या. सर्वांपुढे इलाज आहे, पोटापुढे, कर्जापुढे, इलाज नाहीं. तो विचार पत्रीं काय लिहावा? भेटी नतर समक्ष एक वेळ फार वाईट तुम्हाशीं बोलू यात सशय नाहीं. हणमतराव निंबाळकरास लौकर एखादा मान्य पुरुष पाठवून भेटीस न्यावे. आम्हाशीं बोलले ते बेमान केलें. ते खरे लटके हे परीक्षा जलद पाहावी. साराश तुमचे भेटीसाठीं व पुढील तोडजोडीसाठी इतके दिवस मुक्काम केला. या उपर जलद येणे. सहसा विलब न करणे. छ २९ जिलकाद बहुत काय लिहिणे. लेखनसीमा. [का. इ. स. ले. ३९१]

१ दुदील= हिकडे तिकडे, अनिश्चित.

दीक्षितामार्फत राजकारण

श्री

पौ।। पौष वद्य १ सोमवार शके १६७६ छ १५ रबिलावल

वेदशास्त्रसपन्न राजश्री वासुदेव दिक्षित स्वामींचे सेवेसी.—

विद्यार्थी बाळाजी बाजीराव प्रधान कृतानेक नमस्कार विनती उपरि येथील क्षेम जाणून स्वकीय कुशल लिहीत गेले पाहिजे. विशेष आपलें पत्र प्रविष्ट जाहले आमचा उदासीनतेचा अर्थ व त्याचे समाधान करावयाचा विचार लिहिला तो अक्षरशहा अवगत जाहला. आम्हासही खानाचे पत्र, मक्केस जातो, दस्तक व साहित्य हीं लागल ते द्यावें, म्हणून आलें ऐशास खान दीर्घदर्शी, खरीज यामारखे मनुष्य या जिल्ह्यातून उदासीनतेने गेल्यास आमचे नुकसान व नवाबाचे बहुत च नुकसान, ऐसे शहाणे लोक मानतील. इतके उदास त्याने व्हावें हे योग्य नाहीं. विवेककरून नवाबाजवळच राहावे. त्याजविशीं नवाबास आम्ही कधीं ही सागावयास अतर करणार नाहीं व आम्ही सागितल्यावर नवाब ही त्याचें महत्व रक्षूनच चालतील. कदाचित् हा विचार मना ा न ये तर दिल्लीस जावें. तेथे मातबर शेवा करावी. हा ही प्रकार चित्तास न ये तर आम्हाजवळ रहावे हे ही दौलत स्नेहाचे मार्गे त्याचीच आहे. असे कोणते संकट पडले कीं, सर्व सागतात ते न ऐकता मक्केस जावे ? दोनी पक्षातून एखादे पक्षाचा बळवोत्तर पाहून, त्याचा अवलब करून रहावें, उदास न व्हावे हा उत्तम पक्ष आहे. तुम्ही त्यास समजावून सागून जितके होईल तितके करावें. करू तर नवाबाचा सर्वाधिकार, नाहीं तर काहीं च न करू असे म्हटल्यास कसे कार्यास येईल ? ते खावद, हे सेवक. खावदाचे सेवकाचे अढीने आजपर्यंत कोणाचेही

चालले कीं काय ? याचा विचार खान पुर्ते जाणतात. तो आपले ध्यानात आणून, ज्यात आपले स्वरूप राहे, नवाब्राची चाकरी घडे ते करावे, योग्य आहे. आम्ही ही याचे स्वरूपास अतर पडे असे कदापि करणार नाहीं. तुम्हीहि समजावून सागोन, ज्यात त्याची मर्जी हमवार राहे ते करणे योग्य. सामोपचारे व आपलेकडून ही खानाचे बरे करावयास अतर मागे केले नाहीं, पुढे करणे नाहीं परतु तुटे तो त्यानीं ही तोडू नये. त्यानीं ही तोडून गेलियास, शहानवाजखान सूखच मानतील यास्तव यानीं तुटे तो वोढावे, हे अति उत्तम. असे असता मनास येई तर, सर्व प्रकारे जाहाजाचे साहित्य करू. मुबईस साहित्य करून देऊ इग्रजाजवळून साहित्य करून देऊ. जो पक्ष ते अवलबतील त्याचे सर्व प्रकारे साहित्य करू. परतु त्यानीं न जावे, समजून रहावे, हेच उत्तम आहे. छ ९ रबिलावल. हे विनती.

म. इ. सा. ख. ६ ले. ४४८ पृ. ४९९

शिपाइगिरी व मुत्सद्देगिरी यांतील भेद

श्री [१६७७ भाद्रपद शु. १३

पु॥ राजश्री दत्ताजी शिदे गोसावी यासि

आशीर्वाद उपरि. "बिजेसिंगास[1] उत्तम प्रकारे तग[2] केले आहे, वरकड कोणाच्याने काहीं त्याची कुमक करवत नाहीं, स्वामींनीं त्याचे वकिलास साफ सागून निरोप द्यावा, कैलासवासी आपानीं[3] जो अभिमान धरिला

१ बिजेसिंग=नागोर, जोधपूरचा राजा.

२ तग करणें=गच्च बाधून टाकणे, ताण देणें, पक्या पेचात आणणे.

३ आपा=जयापा शिदे.

होता तो शेवटास नेलियाने लौकिक व स्वामीकार्य, सर्वास जयं' म्हणोन लिहिले त्यास आपार्नी जे अवलबिले ते आम्हास सर्व प्रकारे करणे, परतु हा राजकार्य प्रसग आहे आपासही येथून बुद्धिवाद, आपा असता, चार महिने पाच महिने मागे, लिहित गेलो तीं पत्रे तुम्हीं पाहिलींच असतील दूर पथ, दो वर्षानीं हिदुस्थानातून फौज आली, एकाएकीं येऊन तयार करता उशीर लागतो हे लोकाची येथील रीत तुम्हास ठाऊकच आहे. हगाम, फौज सिद्ध, ऐसा असता तर एक खावद आज वीस हजार फौजेनिशीं तुम्हाजवळ प्रविष्ट झाला असता परतु नाइलाज गेर हगाम व दूर पथ याजमुळे विलब लागला. श्रीकृपेने दीढ महिन्यात पाच सहा हजार फौज येऊन पावेल मागाहून खासाही वीस हजार फौजेनिशी येतच आहे तुम्ही अवलबिले कार्य ते अगत्य आम्हास करणे परतु होणारानुरूप आपार्ना होतेर वोढिले शिपाईगिरीची रीत केली सरदारगिरीचा प्रकार न केला. जेव्हा प्रथम भारथीं लढाई मारली, त्या उपरि नव्या दबावात तट सोसून सल्ला हर प्रकारे, पुढील सकट दूर देशीने जाणून, करून मोकळे जहाले असते तर आज प्रयाग अतरवेद व आलीकडील

---

४ सर्व सभव ? सर्वास भय ? भेट ?

५ दत्ताजीने फौजेची कुमक मागितली होती त्यावर हे प्रत्युत्तर आहे. दत्ताजी मारवाडात जयापाचा सूड उगवण्यात गुतला होता. हे पत्र नानासाहेबानीं त्यास लिहिले आहे व ते सर्व खुद्द त्याच्याच हातचे आहे हे पत्र वाचून पाहिले असता दूरदर्शित्व व मुत्सद्दीगिरी वगैरे गुण ह्या राजकार्य धुरधर पुरुषाच्या आगीं कसे होते हें ध्यानीं येईल

६ खावद=खासा. धनी. पेशव्याच्या घराण्यापैकी कोणी तरी एक, असा भाव.

७ भारथी=जगी, अरेतुरेची, भारथी युद्धाच्या तोडीची ह्या लढाईचे वर्णन, भाऊसाहेबाची बखर पृष्ठ ११ ते २० यात पहावे.

८ दबाव=दरारा. नव्या दबावात = लढाईचा जो त्याजवर दाब, दरारा पडला त्या वेळीं.

९ दूरदेशी=दूरदर्शित्व, पुढील नजर.

खेचीचा मुलुक सोडविणे वगैरे कामे सर्व ही सरकारकिफायतीची होऊन गेली असती. परतु होणारास इलाज नाही. तुम्हीही आज पावेतो शिपायगिरी केली. आता सरदाराची रीत धरून तजविजीनेचे काही काम करावी. जरूर सकट पडेल तेशेच नेटून शिपाईगिरी करावी. तुमचा अभिमान ईश्वरास आहे व मजवर ईश्वरी कृपा आहे तो तुमचे साहित्यास कधी चुकणार नाही. ती पिढ्याचे एकनिष्ठ सेवक, कामाचे असता, तुमचा अभिमान नसावा हे कधीही या घरात घडणार नाही. सर्व प्रकारे समाधान चित्ताचे करून अष्टपैलूचे रीतीने जसा जे समयी प्रसग पहाल तसा मनसबा करीत जाणे सत्वरच येथून फौजही येऊन पोचत आहे. विजेसिगाचा वकील 'पन्नास लक्ष द्यावे, रामसिगास थोडीशी जागा पोटापूर्ती द्यावी,' ऐसे बोलत होता आम्ही ते गोष्ट मान्य केलीच नव्हती. साप्रत हा प्रसग जहाला याजमुळे आम्ही साफच त्यास जाब दिला की, 'या उपर आम्हास तह कर्ता अनकूल पडत नाही. तुम्ही जाणे.' ऐसे म्हणून निरोप दिल्हा. तेथे ते आता चढी लागले असतील. व मध्यस्थ मारले गेले, यामुळे मध्यस्तीसही कोणी शिरत नसेल. अद्याप त्यानी रामासिगास पधरा विसाची जागा दिली व तुमचा शिबंदीखर्च ममलतखर्च फिटोन दहा लाख जाजती दिल्हे तर घेऊन सलूख करून त्या सकटातून सुटावे. हे राज्यभार अष्टपैलूपणास उचित आहे. तेथील प्रसगानुरूप करणे. फौज तो तुमचे साहित्यास रवाना करीत असो. छ ११ जिल्हेज बहुत काय लिहिणे शिक्का. (लेखन सीमा.) [का. इ. स. ले. २५१]

---

१० किफायत=फायदा, लाभ.

११ शिपाईगिरी व सरदारी या दोहोत जो भेद येथे दाखविला आहे तो ध्यानात ठेवण्याजोगा आहे. त्याप्रमाणेच शिद्याची स्तुति करता करता व कैवार घेता घेता त्यास दोष दिला आहे तोही प्रकार मोठा खुबीदार आहे.

१२ पधरा विसाची=१५-२० हजाराची. ह्या मारवाड प्रकरणाची हकीगत भाऊसाहेबाच्या बखरीत समग्र आहे.

तप्त दिव्याचा प्रकार

न्यायाधीशामार्फत साक्षीपुराव्याने अगर पंचामार्फत तंट्याचा निकाल लागण्याजोगा नसेल तेव्हा दिव्य करण्याची एक पद्धति पूर्वापार चालत आली आहे त्याचे अनेक प्रकार आहेत. त्यांपैकीं एकाचे वर्णन येथे दिलेल्या उताऱ्यात आले आहे. हा वाद कल्याण प्रांतातील एका देशपांडे-पणाच्या वतनाबद्दलचा होता पंडित = नानासाहेब पेशवे.

त्यावरून पंडित मशारनिल्हेंनी राजश्री सदाशिव चिमणाजी याजकडे तुम्हां हरदु वादीयास पुण्यास रवाना केलें. ते तुम्हा हरदू वादीयाची समजावीस करीत होते. ते समयीं हि गणेश दत्ताजी समजावीस रजावंद जाहला नाहीं. दिव्य करावयास राजी जाहला. त्याजवरून श्रीवज्रजोगिणीचे स्थळ दिव्यास नेमून देऊन कल्याणास पाठविले तेथे ब्राह्मणाच्या संमते गणेश दत्ताजीचा भोगवटा जाहाला. याजकरिता त्याजला दिव्य बोलिले नाहीं ऐसे जाहले. तो निर्णय त्यांहीं पंडित मशारनिल्हेस लेहून पाठविला. त्यावरून तुम्हा हरदू वादीयास पंडित मशारनिल्हेंनीं फिरोन आपणाजवळ नेले, तेव्हा सर्वांचे मते तुम्ही दिव्य करावें ऐसा इत्यर्थ जाहला. त्याप्रमाणे तुम्ही दिव्यास रजावंद जाहला. त्यावरून पंडित मशारनिल्हेंनीं स्वारीस जाते समयी तुम्हा हरदू वादीयास समागमें नेऊन श्रीगोदातीरीं कसबे कोपरगाव परगणे कुंभारी येथे श्रीशुक्लेश्वर संनिध, उभय गंगातीरींचे व आपले जवळील शास्त्रज्ञ ब्राह्मण यांचे विचारें धर्म-शास्त्र विज्ञाने, स्वारीसंमते पंचाशत पळे (म्हणजे वजन लोखंडी गोळा तोळे १६६॥= एकशें साडेसाहासष्ट तोळे, दोन मासे) याचा, कोळसे अग्नि लावून, भातियाने फुंकोन, त्रिवार तप्त करून, तुज राघो नारायणाचे हात धुवून, चिन्हें लेहून ठेऊन, तुमचें कपाळीं भाळपत्र बांधून, तुमच्या हातावरी अश्वत्थाचीं सात पानें ठेऊन, कच्च्या सुताने गुंडाळून, सदरहू तप्त गोळा

सांडसाने धरून, तुज राघो नारायणाच्या हातावरी ठेऊन सात मडळे चालोन जाऊन आठवे मडळीं गोळा ठेवावयास सागितले त्याजप्रमाणें तू सात मडळें चालोन जाऊन आठवे मडळीं कुड करून, कणीक घालून गोळा ठेवावयासी नियत स्थळ केले होते तेथे ठेविला. तेव्हा कणीक जळो लागली. भुलोजी पाटील ढमढेरे तळेगावकर यानीं सरमाच्या पेढ्या गोळ्यावर ठेविल्या त्यानीं अग्नि घेऊन अग्निच्या ज्वाळा निघो लागल्या. याप्रमाणे शालिवहान शके १६६६ रक्ताक्षीनाम सवत्सरे, पौष्य शुद्ध एकादशीस तुम्हापासून तस दिव्य घेतले उपरातिक तुमचे हात सर्व सभेने व गणेश दत्ताजीने पाहिले. अणू मात्र अग्निस्पर्श जाहला नाहीं. फिरोन तुमच्या दोन्ही हातास थैले घालून लाखोटे कले. दुसरे दिवशीं द्वादशीस समस्तानीं व वादीयाने तुमच हात पाहिले. पूर्वीची चिन्हे लेहून ठेविलीं होतीं. त्यांस तिळप्राय पालट जाहला नाहीं शुद्ध, खरे दिव्यास उतरला. सत्यपूर्वक पुरातन वतन तुमचे होते त श्रीने तुम्हांस खरे करून दिल्हे. गणेश दत्ताजी लायेणी काजिया करीत होता तो खोटा जाहला. त्याने येजितखत तुम्हास लेहून दिल्हे. इत्यादि . [वतनपत्रे, निवाडपत्रे वगैरे पृ. ५५]

अटकेवर झेडें ।

१

अटकेवर झेडे लावल्यानतर, नानासाहेबानीं बोलावल्यामुळे तिकडील व्यवस्था न लावता रघुनाथरावानें परत फिरण्याचा विचार कायम केला. पुढें दिलेले पत्र रघुनाथरावानें नानासाहेबाकडे पाठविले असून त्यात इराणपर्यंत मराठ्याचा पत्रव्यवहार चालत असल्याचे लिहिले आहे. [इ० स० ऐ० स्फु० ले० इ० स० १९१६] १६८० चैत्र वद्य १२

"लाहोर, मुलतान, काश्मीर वगैरे अटकेकडील सुभ्याचा बदोबस्त करून अमल बसवावा, त्यास काहीं जाला, काही होणे, तोहि लौकरच करितों. तयमूर सुलतान व जहानखान याचा पाठलाग करून फौज लुटून घेतली. थोडीशी झडत पडत अटकेपार पिशावरास ते पोचले अबदली इराणावर चालून गेला, त्याची फौज इराणच्या पातशहाने लुटून घेतली. अबदाली कदाहारास आला. इराण्याची फौज पाठलाग करीत आली आहे जबरदस्तखान व मुकर्रबखान या प्रांतींचे सरदार व जमीनदार अबदालीचे जबरदस्तीमुळे त्यास रुजू होते, तेहि बदलोन हंगामा करितात. हल्ली " रफीक होऊन सेवा करून दाखऊ, अबदालीस तंबी करू " ऐशा त्याच्या अर्ज्या आल्या आहेत. अबदालीचा धर सुटला आहे. साराश त्याचा जार तिकडून होतो ऐसे नाहीं. तिकडून इराणचे शहानें जेरदस्त केले इकडून जोरा पोचवून सरकारचा अमल अटकेपार करावा त्याचा पुतण्या व दौलतेचा वारस स्वामीपाशीं देशास आला, तो स्वामींनीं आम्हाकडे पाठविला होता. त्यास अटकेअलीकडे थोडीशी जागा बसावयास देऊन अटकेपार काबूल पिशावरचा सुभा देऊ. अबदालीच्या फौजेवर अबदुल समदखान सरहिंदेत होता तो सरकारात पाडाव आहे. तो व आणखी या प्रातीची फौज, इराणी, मोगल देऊन मशारनिल्हेची रवानगी करितो. हे तिकडील पैरवी करितील. स्वामींचे पुण्यप्रतापे अबदालीस जोरा पोचवून तबी करितील पारिपत्य उत्तम प्रकारे करून अटकेपार अमल बसावितील. लाहोर प्रांतीं रेणको अनाजी व रायाजी सखदेव ऐसे ठेविले. गोपाळराव गणेश याचाहि पैगाम आहे तेहि राहतील. इराणचे पातशहाचे स्वदस्तुरचे कागदहि आम्हास व मल्हारबास आले होते कीं " लौकर कदाहारेस यावें आणि याचे पारिपत्य करून अटकेची हद्द करावी. ' परतु आम्हीं तर काबुलचा सुभा अबदुल रहीमखान स्वामींनीं पाठविला, त्यास देतो फौज वगैरे थोडे बहुत साहित्यहि करितो. काबूल व कधार हे अटकेपारचे सुभे, हिदुस्थानाकडे

---

१ मान्य २ दगाधोपा ३ दोस्त, स्नेही ४ शिक्षा, मारामारी ५ विनतिपत्रे ६ कमजोर ७ स्वारी शिकार, पाठलाग. ८ जोर, शह ९ सधान, सबध

अकबरापासून आलमगीरपावेतो होते ते आम्ही विलायतेंत का द्यावे ? यास्तव तूर्त येथे सुभे देतो, त्यांसहि (= इराणच्या शहास) या सुभ्याची दरकॉर नसेल. तो इराणचा अमल करील. आम्ही कधारपावेतो अमल बसवून तूर्त त्यास गोडच जाब पाठविणार आहो जबू काश्मीर वगैरे तमाम वकील आले आहेत. मामलत थोडीबहुत अटकेअलीकडील करीत आहों पलीकडील तूर्त होत नाहीं खटपट मात्र होईल तूर्त तातर्डी[11]मुळे जे होईल ते करितो. पुढील स्वारीस जो कोणी सरदार मोतबर[12] येईल तो बदोबस्त करील. मुल्ख दो, चौ करोडीचा वसूली परतु जमीदार मवास[13] मोठमोटे आहेत. आम्हीं नावाम मात्र खडणी करितो जेथ पचवीस लक्षाचा मुल्ख तेथे एक दोन लक्ष येणेच कठिण आहेत. तूर्त माघारे फिरावयाचा डौल स्वामीचे आज्ञेवरून धरिला आहे याजमुळे जे होने तेच करितो. तर्टी लावीत नाहीं. तूर्त अदिनाबेगावरच सारा यखतियार[14] दिल्हा आहे. त्यासच कमाविसीने लाहोर, मुलतान दिल्हे आहे. यदा तर सारे शिबदी[15]खालीच जाईल, शिबंदी वारताच कठिण पडेल. दोन तीन वर्षानीं काहीं सोईस लागेल. स्वामीस कळावे ''

२

श्री १६८० चैत्र व १३

श्रीमत राजश्री दादासाहेब स्वामींचे सेवेशीं विनति सेवक अताजी माणकेश्वर कृतानेक साष्टाग नमस्कार विज्ञापना सेवकाचे वर्तमान ता। चैत्र वद्य १३ शुक्रवार मुकाम दिल्ली स्वामींचे कृपावलोकने करून यथास्थित जाणोन स्वकीय लेखन करावयासी आज्ञा केली पाहिजे विशेष. सेवकास स्वामींनीं कृपा करून पत्र छ ९ साबानचे पाठविले ते पावले वर्तमान

---

१० जरूरी ११ घाई, गडबड १२ मोठा, मोठ्या सैन्यानिशीं १३ स्वतत्र सस्थानिक, पुंड १४ अधिकार,सत्ता १५ प्रासगिक उपयोगासाठीं ठेवलेल्या फौजेच्या खर्चापार्यीच सर्व वसूल सपून जाईल

लाहोरचे फत्तेचे व शत्रूचे पारपत्याचे व तिकडील मुलूख काबीज केल्याचे लिहिलें ते सविस्तर वाचून परम आनद जाला. तो पत्रीं कोठवरि ल्याहावा ? हिंदुस्थानात कीर्त, लौकिक मातबर जाली. कुल् राजे, उमराऊ, सुभे, यास दहशत पडली, सारे हिंदुस्थानचा सूड अबदली पासून एक स्वामींनीं घेतला. तेणेकरून यशाचे पर्वत जाले ! स्वामी यशस्वी च आहेत. याचा विस्तार सेवकास लेखन करावयासी सामर्थ्य कैचें ? हे वर्तमान वजीरानीं ऐकोन बहुत च हर्ष मानिला शत्रूनीं बहुत उन्मत्तता करून मथुरा क्षेत्रींचा कट्टा केला होता. त्याचे फल ईश्वरें लवकरी च दाखविले! स्वामीस यश आले याचा सतोष वजीरानीं फारच मानिला त्याचा परिवार कोठवर लिहावा ? स्वामी अवतारी पुरुष आहेत. त्याची स्तुत मनुष्यानीं काय करावी ? वरकड इकडील सविस्तर वर्तमान आलाहिदा पुरवणिया लिहिल्या आहेत. त्या ध्यानास आणून त्याचीं उत्तरें वेगळाली पाठवावयास स्वामी समर्थ आहेत. साराश गोष्ट, सेवकास आश्रा स्वामींचे पायाखेरीज कोठे हि नाहीं. येविषयीं वारवार सेवकानीं लिहावेसे नाहीं. स्वामींच्या दृष्टीस थोडकेच दिवसात पडेल. जरि स्वामींची छावणी लाहोर प्रातीं जालीं तरी वजीर पातशाहास घेऊन छावणीस आपल्याजवळ घेऊन येतो. जरि करिता आपण काहीं आपली दहा हजार फौज ठेऊन इकडे येतील तरी हे दोघे सरदार आपल्या सरदाराजवळ ठेवितील. आपण जेथे खासा छावणी करतील तेथे च हे खासा वजीर छावणी आपल्याजवळ करतील. आपणा वेगळे कोठे खासा निराळे रहात नाहींत, परतु वजीर व लहान मोठे सर्वत्र म्हणतात 'खासा छावणी न जाली तरि पठाण मागतीं लाहोर प्रातीं पाऊसाळा येतील.' उगे च लोक म्हणतात ते सेवेशीं लिहिले. करणे न करणें यख्त्यार खावदाचा. वजीराच्या यावयाचा निश्चय कोणे प्रकारचा कोणे स्थळी तीं आज्ञा निवडून सेवकास व वजीरास ल्याहावी. त्याप्रमाणे त्या स्थळीं दाखल होऊन राजश्री विठ्ठल शिवदेवहि सत्वर च सेवेशीं येतील. त्याज हि प्रमाणे राजश्री कृष्णराव हि येतील. सर्व विनती करतील. सेवेशीं श्रुत होय हे विज्ञापना. पैा छ५ रमजान [का.स.पृ.३१२]

तुपाच्या घागरीवर उंदराचें पिटकुलें

लाहुराकडून रघुनाथराव दादा मसलत फत्ते करून देशास जात असतां मार्गी जनकोजी शिंदे यास भेटावयास आले. तो जनकोजी शिंदे यास वर्तमान कळताच फौजेसुद्धा भेटावयास गेले. दादासाहेबहि मुक्कामापासून दोन कोस आडवे आले. उभयताच्या भेटी झाल्या. जनकोजी शिंदे याचे डेरियास येऊन एकांती जनकोजी शिंदे यास मनसबा दिला कीं, "तुम्ही आवदाची मसलत बुडविली तरी पुरवेल. क्रोड रुपये शिबदी वाढली तरी देऊ. परतु नजीबखान रोहिला याचे पारिपत्य करून त्यास जिवे न सोडावे. एवढी जोड आम्हांस द्यावी. आम्हींच पारिपत्य केले असते, परतु मल्हारराव यास त्यांचे अगत्य पडले. त्याचा धर्मपुत्र म्हणोन त्यानीं अगत्य धरून आपले तर्फेने अतर्वेद प्रात व कुरुक्षेत्रापासून कुजपुरा देखील चाळीस लक्षाची मामलत त्याचे स्वाधीन केली. मल्हारराव यास पुत्र बहुत ! माधवसिंग जयनगरकर व बिजेसिंग मारवाडी व आणखी बहुत आहेत. त्यात हा नजीबखान रोहिलाहि पुत्र जाहला आहे ! जितके यानीं पुत्र म्हणाविले त्याचा फळादेशहि भोगीतच आले परतु त्याचा अभिमान जाईना. त्याचे जितके धर्मपुत्र तितके मात्रागमनी आहेत. आम्ही त्यास पिसाळलिया कुतरियाची गत केली असती. परतु 'तुपाचे घागरीवर उदिराचे पिटकुले बसते'[1] तैसा प्रकार जाहाला. आता तुम्हास पदर पसरून जोड एवढीच मागतो," असे म्हणताच जनकोजी शिंदे यानीं तसलीम करून अर्ज केला कीं, "दादासाहेब, आम्ही आपले बारगीर, आज्ञा कराल त्याप्रमाणे वर्णतूक होईल. नजीबखान म्हणजे कोण जिन्नस ? याचे पारिपत्य आम्हाकडे लागले. पण आपण लाहूर, मुलतान, पजाब, देखील आटके पावेतो मुलूख काबीज केला, आता आम्हास मोहिमेस रान कोणते ?" असे म्हणताच दादासाहेब यानीं

---

१ तुपाची घागर=मल्हारराव, पिटकुलें=नजीब. नजीबावर घाव घालावा तर मल्हारराव दुखवतो.

उत्तर केले कीं, " नजीबखान याचा शिरच्छेद केलिया आम्हांस तुमची सर्व जोड पावली " याप्रकारें तीन वेळा जाबसाल जाहाला. मग परस्परें बहुमान हत्ती, घोडे, जवाहीर देऊन राजश्री रघुनाथराव देशास येण्यास चालते जाले.

आठ पधरा दिवसां मागाहून मल्हारराव त्याच मार्गानें आले. त्यास यास बारा कोसाचें अतर होतें. शिदे होळकर याची चित्तशुद्धता नव्हती. तेव्हा मल्हारराव यानीं गगोबा तात्यास जनकोजी शिदे याजकडे पाठविलें. गगोबा तात्या भेटून सविस्तर वर्तमान ममतापुरस्कर केवळ अजीज होऊन जाबसाल केला कीं, " सुभेदार याचें वृद्धापपण, आणि तुम्ही सुज्ञ मनुष्य आहा, सुभेदार भेटावयास येतात तुम्हीं अव्हेर न करावा, " म्हणोन बोलताच जनकोजी शिदे यास तिरस्कार आला आणि उत्तर केलें कीं, " त्याची आमची भेट आता स्वर्गी. अझूनहि जे तुम्हास उचित दिसेल ते करावें ! "

मल्हारराव यानीं वर्तमान ऐकून अधिक उणे जाबसाल ध्यानास न आणून विचार केला कीं, ' मूल आहेत, ' म्हणून कूच करून शिदे याचे लष्करानजीक दोन कोसावर मुक्काम केला. मान, महत्त्व ध्यानात न आणिता मल्हारराव तयार होऊन जनकोजी शिदे याचे डेरियास चालले. हे वर्तमान जनकोजी यानीं ऐकून निश्चय केला कीं, " आता आडवें जावें हे उचित. नाहीं तर अश्लाघ्यता येईल म्हणोन जनकोजी शिंदे तयार होऊन आडवे जाऊन भेटले त्यास डेऱ्यास आणोन सत्कार केला. नतर आठ पधरा दिवस मल्हारराव याचे येथे रात्रदिवस राहून चित्तातील किलाफ तोडिला. [होळकरानीं] मुलास हातीं देऊन देशास जावयास निरोप मागितला. ते समयीं जनकोजी शिदे यानी अर्ज केला कीं, " सुभेदार, तुम्ही आम्हास वडील आहा, तुम्हीं अटके पावेतो मुलूख काबीज केला. आम्हास मोहिमेस रान असुदे कोणतें ? " तेव्हा मल्हारराव यानीं उत्तर केलें कीं, " तुम्हास रान एक आहे. भागीरथीस पूल बाधोन अयोध्येवर जावें. मु

---

२ मोकळें, ताजें.

जाउद्दौला यास तबी पोचवून पाहिजे ते रुपये मिळतील. रान असुदें आहे,'' जनकोजी शिदे यानीं उत्तर केले कीं, "भागीरथीस पूल बांधणे कसें घडेल ?'' तेव्हा मल्हारराव यानीं सागितले कीं, "नजीबखान रोहिला यास हातीं धरून त्याचे हातून हे काम करून घ्यावे,'' हे वचन ऐकताच जनकोजी शिंदे यानीं जाबसाल केला कीं, "नजीबखान रोहिला मात्रागमनी गाजुदीखान याचे येथे वाढला, त्याचे सार्थक केले ! हे तुम्हीं जाणतच आहा त्यात कार्यातुर होऊन काळावर नजर द्यावी तरी खावदाचा द्रोही. त्यानीं आम्हास मोहीम नजीबखान याजवरील नेमून दिली आहे, असे असता हे कर्म केलियास श्रेष्ठ स्वामिद्रोही व्हावे ! त्यात आम्हाकडे केवळ शिलेदारी कर्म नाहीं. आम्ही सरकारचे पागेचे बारगीर असे आहे. आम्हाकडून हा विचार घडू नये,'' असे म्हणताच मल्हारराव यानीं उत्तर केले कीं, "बाबा तुमचा मूल स्वभाव. अटकेपासून रामेश्वरपर्यंत एक छत्री राज्य जाहाले, हिंदुस्थानात एक नजीबखान मात्र खूळ राहिले आहे त्याचे पारपत्य केलिया पेशवे आटकेपासून जासुदाहातून पैसा आणवतील. मग तुम्हीं आम्ही सहजच निर्माल्यवत जाहलो. मग कोणी पुसणार नाहीं. यास्तव एवढे खूळ रक्षून जे करणे ते करावे,'' याजप्रमाणे सागोन मल्हारराव होळकर यानीं आपला पालक पुत्र तुकोजी होळकर दोन हजार फौजेनिशीं शिंदे याजपाशीं टाकून, निरोप घेऊन देशास चालिले.

[भाऊसाहेबाची बखर पृष्ठ ४४–४७]

उत्तर हिंदुस्थानांतील राजकारणें.

श्रीराम

छ २९ जिल्काद. १६८१ वैशाख व. १

श्रीमन्महाराज राजश्री पंत प्रधान स्वामींचे सेवेसीं:— विनंति सेवक रामराऊ नीलकंठ कृतानेक साष्टांग नमस्कार विज्ञापना येथील क्षेम तागायत

वैशाख कृष्ण १ पर्यंत मुकाम यमुनातीर नजीक रामड्याचा घाट यथास्थित असे. विशेष, स्वामी महाराजाचे आज्ञापत्र सादर जाले. महाराजानीं आज्ञा केली येणेप्रमाणे:—

" राजश्री दत्ताजी शिंदे व राजश्री जनकोजी शिंदे याजकडील पत्रे अलीकडे येऊन वर्तमान कळत नाहीं. मारवाड्याचा निर्गम होणे, तेथील पैका मातबर उगवणे, त्याचा विचार कसा केला तो लिहिणे " म्हणोन आज्ञा केली. ऐसीयासी तेथील गुता विशेष केला नाहीं, जे श्रम, बहुत, फळादेश स्वल्प, डोंगर कोरून उदीर काढावा दुसरे, अनृत भाषण करणे हें तों त्या लोकाचा स्वभावधर्म परपरागत आहे यास्तव पूर्वी मुलूख निमेनिम घेतला तो करार व कांहीं ठाणीं बसवून, मुलुखाची खराबी जाली. दमदिलासा देऊन कमाविसदार ठेविले आहेत. बांजेसिंगाकडील पैका येणें बहुत. त्यामध्ये त्याजला सशयपूर्वदोषाचा बहुत. त्यामध्ये परिणाम, स्नेहसपादिल्याखेरीज, निर्वाह त्यानी न देखला. मग कांहीं वाट केला. त्यामुळे त्याचा दील खुलासा जाला आणि पुढे आणखी कामावरी दृष्टि देऊन, त्या प्राताच्या आग्रहास न गुतोन, दिलीकडे येणे जाले त्याचा वृत्तात, पूर्वी श्रीमत उभयतानीं सेवेसी विनति लेखन केली आहे. त्यावरून विदित जालेच असेल.

साहेबीं पत्रीं आज्ञा केली कीं " लाहूर प्राताकडील ऐवज आणून जरूर हुजूर पाठविणे " त्यास त्या ऐवजाचा कांहीं वसूल आला रबीचा ऐवज येणेंच आहे. जो येईल तो वरचेवर आपणाकडे येत जाईल. वरकड तोफा तरीक जिन्नस या प्रातीं साप्रत पठाण्याच्या दग्यामुळे प्रात हैराण बहुत जाहला. याचकरिता गोचर पदार्थ पाहता घोडे तुर्की आहेत. श्रमित उभयतानीं कांहीं मिळविले आहेत ते या खजानासमागमे पाठवितील

" अताजी माणकेश्वर यास हुजूर बोलाविले असता नानाप्रकारचे बहाणे करून राहिला, येत नाहीं हवाल्याबद्दल बाकी राहिली असली तरी सख्त तगादा करून उगवावी. वजीर व ते मिळोन घालमेल करीत असतील

---

१ जनकोजी व दत्ताजी शिंदे.

यांत संशय नाहीं. तरी त्याची भीड न धरता चौकशी करणे तऱ्ही खाव-दगिरीने सख्तीने करणे. नाहींतर मोघमच चौकशी करू नये. येथें आलियावर जैसे बनेल तैसे केले जाईल.'' म्हणोन आज्ञा केली याजकारिता पंत मशारनिल्हेस हुजूरच पाठवितात, यांत मुलाहिजा काडीइतका नाहीं.

'' प्रांत लाहोर व बंगाला व पटणे हे तिन्ही मनसबे तुम्हास करणे आहेत. त्यास लाहुरीं श्रीमंत राजश्री दादासाहेबीं आदिनाबेखान सुभेदार करून ठेविला, तो मृत्यु पावला. सरदार फौज देऊन तिकडे पाठवावा. त्या प्रांताचा बंदोबस्त करावा. बंगाल, पटणे यास स्वारी करावी. मातबर पैका मिळवून कर्जाबद्दल क्रोड दोन क्रोड मिळवून, कर्जाचा परिहार करून फौज ताजी राखावी असा विचार जाला पाहिजे. खासा उभयतांनीं मातबर फौजेनिशीं तिकडे जाऊन पटणे घ्यावे तेथें छावणी करावी. तों श्रीमंत राजश्री दादासाहेब बादज बरसात येतील तदोत्तर बंगालयाची स्वारी करावी बंगालयाखेरीज मातबर पैका मिळावयाची जागा नाहीं'' म्हणोन आज्ञा केली. त्यास लाहोर प्रांतीं आलियाउपर, सरहद्द वगैरे, श्रीमंत दादासाहेबीं सादिकबेग यास अदिनाबेगाची जामिनी घेऊन स्थापिले आहे. त्याप्रमाणेच करार ठेऊन सांप्रत स्वारीमुळे पांच लक्ष रुपये जास्ती नजराणा नरीख ठराऊन त्याचे काम त्याजवरील बहाल ठेवले आहे. आदिनाबेगाचा तालुका लाहोर व जालंधर वगैरे आहेत तो मृत्यु पावला. त्याची स्त्री व दत्तपुत्र घेतला आहे, तो भेटीस यजमानाच्या आलियावरी मागील द्रव्याचा भ्रम लोकांनीं विशेष सांगितला परंतु तहकीक करितां कांहीं द्वेषामुळे अधिक न्यून सांगू लागले सद्यकाळ हातास येणे दुर्लभ. मुख्य त्याच्या माथा चौदा लाख रुपये ठहराविले. लाहोर प्रांतीचा मुलूख बहुत. पलीकडे अटक व मुलतान, कंदाहारपर्यंत मोकळा पडला. दुसरे, पठाणाचा मार्ग आपला सर्व बंदोबस्त जालियावरी मग त्याजला तोषीस देणे ने द्यावी. तोंवरी त्याच्या रजावंदीप्रमाणे द्यावें दहावीस हजार माणूस आज्ञेत राहतील येणें करून तो बंदोबस्त होईल. आबादी जालिया हा प्रांत क्रोडीचा आहे. दुरदस्त आहे. यास फौजेचे बल पाहिजे. सांप्रत

राजश्री साबाजी पाटील त्या प्रांतीं आहेत परंतु, खातरजमा करून एकाजणास ठेवले पाहिजे.

हल्लीं श्रीगंगापार होऊन बंगाला, पटणे या प्रांतीं जावे हाच उद्योग धरून मजल दरमजल गडमुक्तेश्वरास जातात.

'नजीबखान भेटीस येणार तो येतो किंवा नाहीं?' तूर्त प्रथमतः कटकट याजशीं करावी तरी पुढील काम मातबर होणे त्यास दिरंगत लागेल याजकरिता तूर्त यास हातीं घेऊन गंगापार जालिया नंतर तिकडील बंगाला, पटणे इकडील कामे करावी. मातबर पैका आज्ञेप्रमाणे कर्जाच्या उपयोगी पडे ऐसे कार्य योजोन जातच आहेत. याजकरिता वजिरासहि समागमे घ्यावे म्हणजे बंगाल्याचा फितूर तुटेल. एक्या विचार पैकाहि पुष्कळ मिळेल. पटण्याचाहि अमल बसेल काशी प्रयाग हीं क्षेत्रे हस्तगत करावी, हा विचार जाणोन त्याजकडे राजश्री अंताजी माणकेश्वर गेले आहेत. वजीराचे येणे होते कीं नाहीं हा निश्चय जाला नाहीं. ते आले तरी बरेच जाले; नाहीं तरी तेच हतभाग्य होतील सुजायत दौल्याची मामलत करून पुढे बंगाल्याची व पटणाची स्वारी करणे ते त्याच्या विद्यमानेच करावी लागेल; आणि हाच आला तरी मग सुजायतदौला सुद्धा बंगाला पटणे सर्व कामे होतील, आणि आपणाकडेही काहीं वजीराकडील शब्द राहणार नाहीं. तुम्हास बोलाविले तुम्हीं न आला, येणे करून अनहित त्याचेच आहे. त्याचे उत्तर, ते काय येतात कीं नाही, हे कळेल.

[ऐतिहासिक टिपणे भाग २ पृष्ठ ६९–७२.]

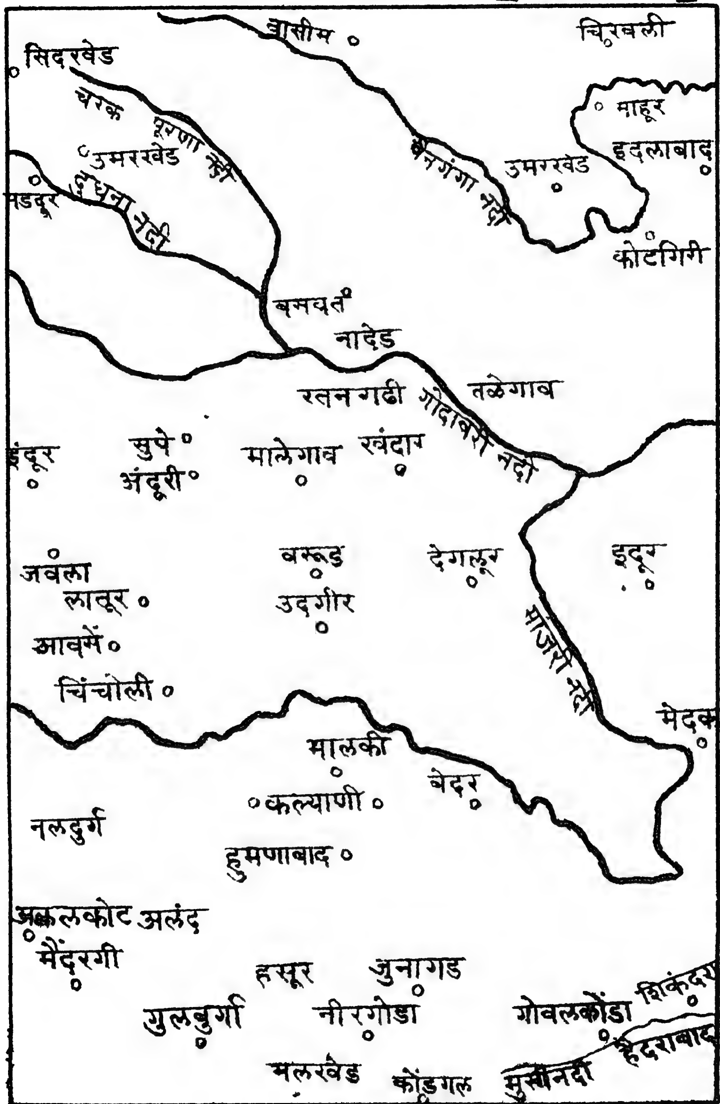
उदगीरची लढाई

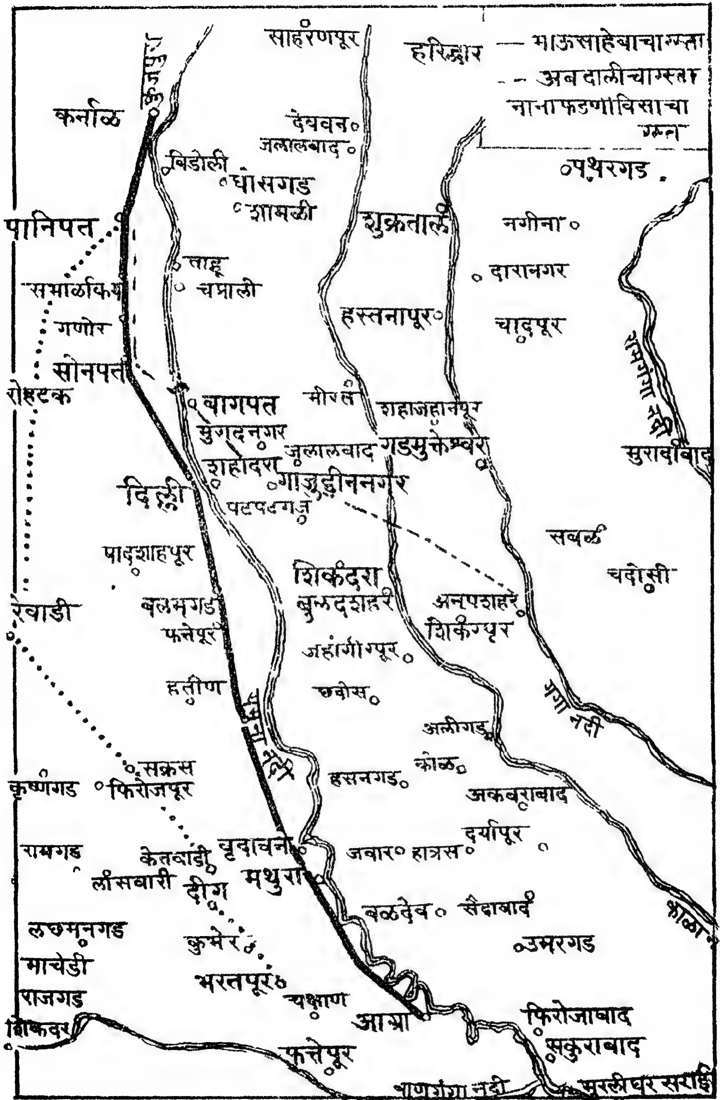
श्री १६८१ फाल्गुन शु. ३

राजश्रिया विराजित राजमान्य राजश्री गोविंद बलाळ स्वामी गोसावी यांसिः—पोष्य सदाशिव चिमणाजी नमस्कार विनंति उपरी येथील कुशल

निजामाचे राज्य. [पश्चिमोत्तर भाग]

पानिपतचा नकाशा.

साहरणपूर
हरिद्वार
— भाऊसाहेबाचा रस्ता
- - अबदालीचा रस्ता
नानाफडणाविसाचा गमन
कर्नाळ
कुंजपुरा
देवबन
जलालबाद
बिडोली
घोसगड
शामळी
पथरगड
पानिपत
शुक्रताल
नगीना
ताह्रू
चपाली
दारानगर
समाळकथ
गणोर
हस्तनापूर
चाद्पूर
सोनपत
रोहटक
बागपत
मीरत
शहाजहानपूर
मुरादनगर
जुलालवाद
गडमुक्तेश्वर
मुरादाबाद
शहादरा
गाजुद्दीननगर
दिल्ली
पटपडगज
सवळ
पादशहापूर
शिकंदरा
चदोसी
रेवाडी
बलभगड
बुलंदशहरी
अनपशहर
फत्तेपूर
शिकंदपूर
जहांगीरपूर
हतीण
छवीस
गंगा नदी
अलीगड
सक्रस
कोळ
कृष्णगड
फिरोजपूर
हसनगड
अकबराबाद
रामगड
केतवाडी
वृंदावन
जवार
हात्रस
दर्यापूर
लीसवारी
दीग
मथुरा
बळदेव
सैदाबाद
लछमनगड
कुमेर
उमरगड
माचेडी
भरतपूर
राजगड
फिरोजाबाद
आग्रा
सकुराबाद
फत्तेपूर
बाणगंगा नदी
मुरलीधर सराई

जाणून स्वकीय कुशल लिहीत जाणे विशेष. तुम्हाकडून पत्र येऊन वर्तमान कळत नाहीं. तरी सविस्तर वरचेवर लिहीत जाणे. इकडील वर्तमान तरी निजाम आलीखानानीं जागीर व दोन किले देऊ केले असता मागे पुढे पाहू लागले. याजकरिता आम्ही बाहेर निघालो. फौज पाठवून नगरचा किला घेतला. मागाहून आम्ही नगरास येऊन तेथील बंदोबस्त करून दर मजल येऊन उदागिरीस मोगलास गाठले पाच सात मजली पुढे चालिला. चंद्र १५ जमादिलाखरी चंडोलावर हल्ला करून मारून लुटून फस्त केला तेव्हां मोगल जेर होऊन व जागीर असेर, बऱ्हाणपूर, दौलताबाद, विजापूर, मुल्हेर किला याप्रमाणे तह केला. हे वर्तमान तुम्हास कळावे यास्तव लिहिले असे. साराश, मोगल फार तरतुदीने झुजला. बहुता प्रकारे त्यास झुजावयाची गाठ घालिता छातीचा कोट करून चंडोलावर फौजा उडवल्या. चार सा घटका तीर, तरवार, गोळागोळी, बाण, हात. धाडा याप्रमाण मारीत मारीत खामियाचे अंबारीपर्यंत मोकळा केला कादरखान मातबर गाड्याचा सरदार ठार झाला शौकतजंग हत्तीसुद्धा धरून आणला त्यास जखम हाती तो मेला. व सुरेराव निरमळकर जखमी आहे. तोफा पधरा व हत्ती आठ, आंबारी हौदे निशाणाचे आले सरकारचे मातबर बराणजी मोहिते व भगवंतराव शिंदे व महादजी सालोंखे व केशवराव पानशी व सखोजी घाटगे आणखी ठार झाले व जखमीही झाले तीर्थरूपाच्या पुण्येकरून मोठी फत्ते झाली या झुजाने मोगलात बाकी न रहाता साठ लक्षांची जागीर व सदरहुप्रमाणे स्थळे घेतली. याउपरि इकडील गुता उरकला. चिरंजीव राजेश्री दादा फौजेसुद्धा दरमजल त्या प्रांतीं येतील इकडे मुलूख स्थळ चागली मिळाली परतु खर्च जाहला कर्नाटकची स्वारी न जाली. तिकडेही अबदालीचा पच पैका मिळायाचे जाले नाहीं. तिकडील पचामुळे इकडे आटोपावे लागले नाहीतरी सारी दक्षिण मोकळी होती. असो. तिकडील वर्तमान वरचेवर आठा रोजा आड तुम्हीं लिहीत जाणे मामलियाचा ऐवज फार आहे दाहा वीस लाख जरूर पाठविणे चंद्र १ रजब बहुत काय लिहिणे हे विनति. [म इ. ख. १ ले १६६ पृष्ठ २५८]

नानासाहेबांचें ऐश्वर्य.

बल्लाल राघव सदाशिव नामधेयास्ते भ्रातरोऽग्नय इवाप्रतिमप्रभावाः ।
राजाज्ञया भरतखंडमखंडमेतदावुः सुरेश्वरपदांबुजदत्तचित्ताः ॥
नाना नामा पुण्यमेवाधितिष्ठन् चक्रे राज्य राजराजीव भानुः ।
सेनापत्य राघवः स्वीचकार धीरो वीरो दानशूराग्रगण्यः ॥
भावु शाहोराज्ञया यौवराज्य चक्रे चाक्रिप्रीतिभागू भाग्यशाली ।
एव युक्तास्ते त्रयो लोककार्ये कारुण्येनापूर्णचित्ता अकुर्वन् ॥
पुण्याख्या पूर्वधते स्मातिमात्र पुण्यैर्लोकैरावृतानावृतापि ।
अब्धिश्चंद्रे पर्वणिवोदिते सा तास्मिन्नाथे लोकरक्षातिदक्षे ॥
दादा सेनासार्धमागत्य वीरो जित्वासर्वामुत्तराशा द्विजानां ।
अप्यातन्वन् भूतले कीर्तिवासो दाता यातः पुण्यमेव प्रपुण्यः ॥
यो यो विप्रो य यमर्थ ययाच त त दत्वा ते त्रयः स्वर्द्रुमत्वम् ।
आपाद्येदं भूतल सररक्षुः रक्षत. स्व क्षात्रकर्मावलम्ब्य ॥
इतरवृक्षफल फलमेव तन्नृपरसालफल त्वमृत मतम् ।
यदि तदीयरसः सितया युतः सघृतपोलिकयास्य न चोपमा ॥
सकलचंद्रसुवृत्तसुपोलिका--सहितमाम्रफलोद्धृतसद्रसम् ।
नवघृतेन विमिश्रितमत्ति यो द्विजपुरःसरमेष नरोत्तमः ॥

[पुरुषोत्तम कवि विरचित—श्रीशिवकाव्य, उत्तरार्ध १२चमत्कारः]

---

१ आवु = रक्षण करते झाले. २ पुण्यात राहून. ३ विष्णुभक्त. ४ सभोवार कोटाची भिंत नव्हती. ५ आशा = दिशा. ६ कल्पवृक्ष. ७ आपला ब्राह्मणी धर्म राखून. ८ साखर, तूप, पोळी याची गोडी फळास केव्हा ही येणार नाहीं ९ नानासाहेब ब्राह्मणादिकाना संपूर्णचंद्राप्रमाणें गरगरीत वाटोळी पोळी, उत्तम आंबरस व लोणकढ तूप खावयास घाली.

पेशवाईतील शिक्षण

१

[ख. १ पृ. ९६] श्री [१६६४ आषाढ व. ३]

चिरंजीव राजश्री रघुनाथ यासी प्रति बाळाजी बाजीराव प्रधान आशीर्वाद. उपरि येथील कुशल ता। १७ जमादिलावल जाणून स्वकीये कुशल लिहीत जाणे विशेष. तेथून जाते समयीं जे सुचलें तें तुम्हास सांगितले आहे. त्याचे स्मरण निरंतर मनात असू देत जाणें. रघुवंश व विदुरनीत, चाणाख्य व जे तुम्हास येत असेल त्याची नेमपूर्वक चिंतणिका करून थोडेंबहुत शास्त्री याजवळ नित्य म्हणत जाणें. विराटपर्वापासून पुढे भारत रिकामपणीं वाचीत जाणें. नेमेकरून शंभर दोन शे दंड निरंतर काढीत जाणे. केवळ घोडीं फेरावयाचे छंदास न लागणें. वजनी, केली, बेरीज, वराबर्द करावयाचा सराव बहुत करणे. चिरंजीव भाऊची मर्जी बहुत प्रकारे रक्षण करीत जाणे. जे आज्ञा करतील तेंच काम करावे. बहुतकरून भाऊबरोबरच जेवीत जाणें. घोडीं वेगळीं बांधीत न जाणे. क्षुद्र मनुष्याशीं सहवास कोणे प्रकारें हि न करणे. मातुश्री बाई, ताई, अनुबाई यासी एका दोहो दिवशीं अर्ध घटकाभर जाऊन बसत जाणे. शरीरप्रकृत नीट नाहीं यास्तव औषध कांहीं नेमेंकरून घेत जाणे. भाऊसमागमें घोडीं फेरावयास जात जाणे. कालानुरूप, वयास उचित, योग्य वेष करीत असावे. देवपूजा थोडी, परंतु एकांतीं, न बोलता करीत जाणे. इतके हि नेमें करून करावे आणि गर्व न करावा. निरंतर साधनवृत्तीने वडिलाची आज्ञा प्रसन्नतेने मानावी. सावध वर्तावें. सर्व जे मनेकरून समजेल ते समजावे. वडिलांची मर्जी उत्तम असलिया पुसावें. शिष्यधर्मे असलिया फार उपयोग आहे. चिरंजीव जनार्दन बहुत कामहि करून पढतात. हे हरएक गोष्टींत अधिक जाहल्यास तुम्ही मान्य पुरुष यास असें

व्हाल. विशेष काय लिहिणे ? येथील वर्तमान तर उदेपुराजवळ पचवीसा दिवसात पावलों श्रीकृपेनें मेहनत करून दिल्लीचे सुमारे जात आहों. जसे पुढील वर्तमान येत जाईल तैसी योजना होईल हे आशीर्वाद.*

२

[का. सं. ले. १७१]. श्री १६८० वैशाख शु. ४

चिरंजीव राजमान्य राजश्री बजाबा यासि प्रति सदाशिव चिमणाजी आशीर्वाद. आम्ही मजल दरमजल नर्मदापार जालो पुढेहि दरकुच जात असो. घोड्यावर बसणे व लिहिणें, पढणें चागले करणे. तीर्थरूप बोलावतील तेव्हा पुण्यास जात जाणे फार खेळत न जाणे. घरीं अबाई मायेनें रागे भरणार नाहीं, लाडके व्हाल. त कामाचे नाहीं. चागले, लिहिण पढणे घोड्यावर बसणे करणे. छ २ रमजान हे आशिर्वाद.⁂

पौ छ २२ रमजान

लाहोरचा अंमल उठला

[चद्रचूड दफ्तर ले १३७] श्रीगजानन [१६८१ कार्तिक वद्य १३.

राजश्री गगाधरपत तात्या तथा राजश्री आनदराव अन्या गोसावी

---

* यावरून पेशव्याच्या घराण्यातील पुरुषाना लहानपणीं कशा प्रकारचे शिक्षण मिळत असे याची कल्पना करता येते,

⁂ हे पत्र सदाशिवराव भाऊनीं बजाबा पुरदरे यास लिहिले आहे.

१ गगाधर यशवत चद्रचूड मल्हारराव होळकराबरोबर जयपूराकडे होता.

यासि. अखंडितलक्ष्मी अलंकृत राजमान्य श्री जानराव वाबले दंडवत विनंति. उपरि येथील क्षेम ता। कार्तिक वद्य १३ मु॥ सुकरतलाव* श्री भागीर्थीतीर जाणून स्वकीय लेखन कीजे. यानंतर पेसजी पत्र महतपूरच्या मुकामच्ने आले. त्याज अलीकडे कांहींच वर्तमान कलत नाहीं. तर सविस्तर वर्तमान लेहून पाठवावे. येथील वर्तमान श्रीमंतांनीं नजीबखानास येढा घातला आहे त्याने खळ्या व श्रीगंगा पाठीशी देऊन बैसला आहे. मागे येक दोन वेळा तो बाहीर निघाला होता त्यास सिकस्त करून बरे वजेन गोटांत घातला. त्याजवर दबा बराच आहे. त्यास श्रीमंतांनीं फौज श्रीगंगा-पार केली होती ते फौज पलीकडे जाऊन रोहिलीयाची ठाणीं येक दोन घेतलीं व तमाम गाव जाळलें. ते फौज पलीकडे गेलियाने नजीबखानाचा धरच सुटला होता. तो इतक्यामध्ये अयोध्येहून सुज्यातदौला आला व धुंदेखान व अफतरहमि रोहिले यैसे अवघेच जमा जाले. फौज भार जमा जाली. मग फौजा उतरून अलीकडे आल्या. अवघी फौज रोहिले व सुज्यातदौला पलीकडे आहे. अलीकडे उतरून येत नाहींत, व साबाजी पाटील व तुकोजी होळकर लाहूर प्राते गिलच्या आला म्हणून हे मजल-दरमजल कुच करून येथे लस्करात दाखल जाले लाहूर प्रांतीचा अवघाच अमल उठला. यमुने पलीकडे आपला अमल अवघाच उठला. त्याचें जे

---

२ वाबळे हा होळकराकडील पथक्या शिंद्याबरोबर अंतर्वेदींत होता. ३ पराभूत ४ हटविला ५ शिंद्यानीं ६ अबदालीचे सरदार ७ दहशत

* शुक्रताल येथे भागिरथी उत्तरवाहिनी येऊन पालखीच्या दांडी सारखी वळण पडून दक्षिणेकडे गेली आहे. तेथे परिक्षिति राजास शुकानीं भागवत सांगितले. ती जागा मोठी बिकट, खळ्या भारी, कांहीं ठिकाणीं वाट होती तेथे तोफा व खंदक खणून फौज ठेऊन असाध्य असे नजीब-खान याने केले. आणि (पूल बांधून देतो अशी थाप मारून गुंगत ठेव-लेल्या शिंद्यास असा निरोप पाठविला कीं) " बरसात खलास झाल्याशिवाय पूल होत नाहीं, तुम्हीं येऊ नये. पुढे पाहू. (भेटीस) येण्यास आम्हास होत नाहीं." तेव्हा दत्ताजीस त्याचे कपट उमजलें. [ख.२पृ.१५३.]

वर्तमान तुकोजी होळकरांनीं लिहिल असल त्याजवरून विदित होईल. तर श्रीमितास सागुन जयनगर प्रातीचा निर्गम करून ये प्रातास यावें म्हणजे सर्व बदोबस्त होईल. तुम्ही व हे यैसे येक जागा असलिया सर्वांचे पारपत्य हाईल, व नक्ष सर्वांवर बैसोन अवघ्या हिंदुस्थानाचा बदोबस्त होऊन येईल. तर सत्वर ये प्रांतास यावें. जयपूरचे पारपत्य यथास्थित मनोदयाप्रमाणे उभयता सरदार येकत्र असलिया होऊन येईल. कळले पाहिजे. बहुत काय लिहिणे कृपा असो दीजे हे विनाति.

मोहिमेवर कोणी जावें ?

त्यानतर हिंदुस्थानातून राजश्री जनकोजी शिंदे याचीं पत्रे आली कीं " आबदल्ली गिलचा दुराणी एक लक्ष फौजेनिशीं बळ धरून दिल्लीस आला. दिल्ली नजीक दोन कोसावर चाळीस हजार फौजेनशीं दत्ताजी शिंदे होते. ' गिलच्याने दिल्ली घेऊन आपल्या तर्फेनें बादशाहा बसाविला, म्हणजे आपला अमल बुडेल, अशा मध्यें जाऊन तोड टाकावे ' म्हणोन दोन शे स्वारानिशीं जाऊन गिलच्याचे फौजेत मिसळलें, तो गिलच्याची फौज भारी चहूकडून वेढा घालून दत्ताजी शिंदे याजला निघावयास जागा नाहीं असे जाले. जातीनिशीं बहुत तरवार केली. इतकियात छातीवर गोळी लागली. दत्ताजी शिंदे ठार जाले. तेथोन चढाई करून गिलच्याची फौज शिंदे याचे फौजेवर आली. तेथें शिंदे याची फौज व गिलचांची लढाई जाली जनकोजी शिंदे याचे दडावर गोळीची जखम लागली. फौज कच्चरली. मोड जाहाला. फौजेस पळ सुटला. कत्तल करू लागले. चार हजार फौज लुटून पस्त केली. बाकी राहिले ते व जनकोजी शिंदे खामा ऐसे पळत जाटाचे मुलकात राहिले. " ऐसे वर्तमानाचीं पत्रे बसून एके

जागा वाचली. विस्मय जाला. पुढें हिंदुस्थानात खांसे स्वारीनिशीं जावें अथवा फौज रवाना करावी हा मजकूर पडला. दुसरें वर्तमान आलें कीं " गिलचा यमुना नदीपार होऊन दिल्लीपाशीं आला दिल्लीस दाखल होऊन हिंदुस्थानातील सर्व संस्थानिक त्यास सामील जाले. दिल्लीचा किल्ला घेऊन, पूर्वील पातशहा न काढून आपले तर्फेने पातशाहा स्थापिला, आणि दक्षिणेस चाल करावयाची उमेद आहे. या प्रांतींचे सस्थानिक कुल[1] त्यासि सामील जहाले आहेत. नजीनखान रोहिला बारा हजार फौज व सुजाद्दौला पंधरा हजार आणिक कित्येक सस्थानिक ऐसे त्यास सामील जहाले. आपणाकडील ठाणीं अंतरवेदीतील व जयनगर वगैरे देखील माळवा गडबडलीं आहेत. या समयीं फौजा पाठवून यास तंबी पोंचली तरी उत्तम. नाहींतरी परिच्छिन्न ठाणीं या प्रांतींचीं उठतात अशीं पत्रें मल्हारजी होळकर व शिंदे याचीं आलीं. तीं वाचून बहुत दिलगीर हाऊन राजश्री दादासाहेबाची रवानगी हिंदुस्थानात करावी हा सिद्धांत करून श्रीमंत[3] व राजश्री भाऊसाहेब एकत्र होउन दादासाहेबास बोलावून सांगितले कीं " हिंदुस्थानात जावे. तुम्ही गेलें पाहिजे. " तेव्हा दादासाहेब बोलिले कीं " पूर्वी आपण तहं[2] केलेत ते साठ लक्ष रुपये कर्ज जहाले. ते वारल्याशिवाय आम्हास जावयास अनकूल पडत नाहीं. " तेव्हा भाऊसाहेब बोलले कीं " मुलूखगिरीस जावे ते कर्ज घेऊन घरास जावे कीं काय? किंवा द्रव्य मेळवून घरास यावे? तथापि तिकडील तिकडे लोकाची समजाविशी करावी. " तेव्हा श्रीमंत बोलले कीं " दादासाहेबांचे कर्ज वारून जाऊ तेव्हा त्यास मुलूखगिरी सांगू. सांप्रत आम्हीं जाऊ अथवा तुम्हीं जावे. " तेव्हा भाऊसाहेबानीं सांगितलें कीं " सांहेबीं हिंदुस्थानात मुलुखगिरीस जावें! [मग] आम्हीं जवळ असोन काय करावे? आम्हास आज्ञा द्यावी. आजच कुच करून जातो. " ऐसे बोलोन आज्ञा घेऊन, तेच दिवशीं कुच करून आंबे पडदुराहून स्वार होऊन बऱ्हाणपूरचे रोखे चालिले. तीन कोशावर डेरे दिल्हे. मुक्काम जाला. राजश्री विश्वासराव हि

---

१ सर्व २ कबूल ३ नानासाहेब

समागमे चालिले. चार दिवस मुक्काम होता. सौभाग्यवती गोपिकाबाई भाऊसाहेबापाशीं जाऊन बहुत प्रकारें सांगितले कीं " तुम्हीं जावें ऐसें नाहीं. दादासाहेब म्हणतील ते कबूल करून त्याची रवानगी करावी आपण येथोन त्यास सरंजाम पोहोंचता करावा येणेकरून बहुत उपयोग आहे " असें सांगितलें, परंतु विचारास आले नाहीं. गोपिकाबाई फिरोन आंबेपडदुरास आली. [भाऊसाहेबाची कैफियत. पृ ७]

रूमशाम येथें स्वराज्य करण्याची उमेद

नानासाहेब व भाऊसाहेब यांणीं आपल्या पराक्रमानें अटकेपर्यंत मुलूख काबीज केला. बारा वर्षेसकलप्रभवांचें राज्य केलें राज्याचा उदय दिवसें दिवस होत चालला. सर्व प्रांतांतील किल्लेकोट व महादुर्ग सोडविलीं एक सत्तेनें मांडलिक राजे सेवक होऊन दास्यत्व करूं लागले. असा पराक्रम थोर सर्वांविशेष जाहला असतां, पुढें होणार भविष्य बलवत. याजकरितां राजश्री नानासाहेबास बुद्धि जाहली जे राजश्री भाऊसाहेबास हिंदुस्थानांत फौज देऊन रवाना करावें. ते समयीं राजश्री महादाजीपंत पुरंदरे यांहीं श्रीमंत महाराज यास विनंति केली कीं " भाऊसाहेबास एकंदर हिंदुस्थानचे मोहिमेस पाठवूं नये. भाऊसाहेबाचे कारभाराचा हावभाव दुसरे कोणास येणार नाहीं. सर्व भार त्याजवर आहे, " असे कित्येक प्रकारें सांगितलें. ते समयीं श्रीमंत राजश्री नानासाहेब यांणीं उत्तर केलें कीं " भाऊसाहेबाचे चित्तांत स्वारीस जाण्याचें आहे. याजकरितां त्यास पाठवितों. त्याचा हि मानस फार दिवस आहे. याजकरितां ये विशीं स्वारी

१ शाहू महाराजांच्या मृत्यूनंतर १२ वर्षे. २ कांहींहि झाले तरी.

करून आले म्हणजे सर्वांची खातरजमा होईल. " तेव्हा महादाजीपंत पुरधेरे यांणीं उत्तर केले कीं " कैलासवासी चिमाजी आपा यांणीं पूर्वी बहुत पराक्रम केला. त्याचे चिरंजीव भाऊसाहेब हे लढाईस मागे हटणार नाहींत. शत्रूस पराभवितील किंवा आपण कैलासवासी होतील त्यात सहसा अन्यथा नाहीं. याजकरिता त्यास सहसा पाठवूं नये. " ते समयीं सौभाग्यवती गोपिकाबाई साहेब यांणीं अनुमोदन दिले कीं ' त्यास रवाना केले पाहिजे. ' सबब दृढ निश्चय करून, मागील पराक्रम मनात आणून ' पुढें हि रूमशाम येथें स्वराज्य करणे हीच उमेद भाऊसाहेबांचे हि मनात आहे, दुसरा निजध्यास नाहीं, इराणी हि अटकेपार होता तो अटकनदी उतरून अलीकडे आला त्यास अटकेपार घालवावा याकारणास्तव सदाशिवपंत भाऊ व चिरंजिव विश्वासराव साहेब यांची रवानगी केली पाहिजे ' अशी मसलत करून समागमें प्रमुख सरदार नामांकित देऊन हिंदुस्थान प्रांतीं रवानगी केली.[रघुनाथ यादवकृत पाणिपतची बखर पृ. ८]

विश्वासरावास बरोबर घेण्याबद्दलचा आग्रह

भाऊसाहेबाचा स्वभाव सडेतोड. देशी मोहीमशीर होण्याचे समयीं दादासाहेब यांणीं स्वारीच्या देण्याचा तगादा केला. हे भाऊसाहेबास बरदास्त न होता जाब दिल्हा कीं " स्वाऱ्या शिकाऱ्या करून देणे घरास आणावे ही चाल कोठील ? " तेव्हा दादासाहेबांनीं उत्तर केले कीं " आम्ही चाकर हरामखोर. श्रीमंताचे पायाशीं प्रतारणा करून कुणगे वेगळे ठेवून देणे दाखवितो. इतक्यावर स्वारी आपणच करावी " " उत्तम आहे. आम्हींच करू. परतु आम्ही कारकून, आम्हास धनी

---

३ पोक्तपणा, तोलदारी ४ तुर्कांची राजधानी कान्स्टटिनोपल, इस्तुबुल वगैरे. इटालीतील रोमचा येथें संबंध नाहीं

पाहिजे, विश्वासराव यास बरोबर द्यावें. " तेव्हां नानासाहेबांनीं उत्तर केले कीं " मुलाने पाहिले काय ? त्याने येऊन तें काय करावयाचें आहे ? तुमचे तुम्ही असल्यावर पोर कशास नेता ? " भाऊसाहेबाचा आग्रहच पडला. तेन्हा नानासाहेबास रुकार देणे प्राप्त झाले. हे वर्तमान गोपिका बाईस समजताच तिने आग्रह धरिला कीं " माझें पोर मी जाऊ देणार नाहीं. " तेव्हा नाना, भाऊ उभयताचाहि इलाज खुटला. मग भाऊसाहेब जातीने गोपिकाबाईकडे जाऊन पदर पसरून, साष्टाग नमस्कार घालून प्रार्थना केली कीं " विदेशास लेकरास कशास न्यावे हे खरेच. परतु बाळ सिंहाचे ! कोल्ह्याकुत्र्याचे नाहीं. तथापि विश्वासरायाच्या बालांग्रास[1] धक्का लागावयाचा नाहीं. मीच जातो. परतु आमचे पदरीं इतकें पुण्य नाहीं. नाना पुरुष भाग्यशाली. त्याच्या भाग्याचा प्रसर[2] आहे. यास्तव विनति मान्य होऊन विश्वासरायास बराबर द्यावें. " तेव्हा गोपिकाबाईस सकोच पडून रुकार दिल्हा. [होळकराची कैफियत. पृ. २७.]

पाणिपतच्या मोहिमेवर भाऊसाहेब निघतात.

[ख. १ ले. १६८] श्री [१६८१ फाल्गुन वद्य १४]

तीर्थ स्वरूप राजश्री गोविंदपत दादा वडिलाचे सेवेसीः—अपत्ये बाबूराव साष्टाग नमस्कार विनति ता। फाल्गुन वद्य ३० अमवाशा मुा शिंदखेड वर्तमान यथास्थित असे. इकडील वर्तमान तरी श्रीमत राजश्री नानासाहेब आमदानगराहून कुच करून दरमजल पडदुरास आले. व श्रीमत भाऊसाहेब मोंगलाचा उपमर्द करून तह करून आले. पडदूरचे मुकामीं उभयता श्रीमताच्या भेटी फाल्गुन वद्य पचमीस जाहल्या. तदोत्तर

१ केसास २ बाढ.

हिंदुस्थानचे रवानगीचा प्रकार जाहला. आठ रोजपर्यंत खलबत जाहलें. शेवटीं श्रीमत राजश्री भाऊसाहेबीं जावें ऐसा सिद्धात होऊन पडदुराहून वद्य एकादशीस कुच करून मु॥ मजकुरास आले. तेथून फाल्गुन वद्य त्रयोदशीस श्रीमत राजश्री भाऊसाहेब डेरादाखल जाहले. या लष्कराहून पुढे दोन कोसावर मुकाम केला आहे. दोन चार रोज मुकाम करून लोकाचे हिशेबकितेब आजमास मनास आणून दरमजलीनीं येऊन पोंहचतात. पावणालाखपर्यंत फौज जमा जाहली आहे. पन्नास हजार फौजेनिशी हिंदुस्थानात येत आहेत. पचवीस हजार फौज देशीं राहिली. निजामअली व बसालतजग व सलाबतजग ऐसे त्रिवर्ग एकत्र जाहले. कलबुर्गेयास जाणार होते. फौज दाहा पधरा हजार पर्यंत आहे. लबाडी करावयास चुकणार नाहीं. याजकरिता श्रीमत दादासाहेब याजपाशीं पचवीस हजार ठेवून गगातीरीं ज्येष्ठमासपर्यंत दादासाहेब राहणार, श्रीमत राजश्री नाना साहेब दरमजल पुणियास जाणार. कर्नाटकांत रा विसाजी कृष्ण बिनीवाले याजबरोबर दाहा हजार फौज व दाहा तोफा देऊन रवानगी जाहली. बदोबस्त यथास्थित केलाच आहे. पुढे अबदालीचे पारिपत्याबद्दल श्रीमत येत आहेत. याची सलाबत पुण्यप्रताप भारी आहे. त्याचे पारिपत्य होतें काहीं चिंता नाहीं. मित्ती फाल्गुन वद्य १४. बहुत काय लिहिणे. कृपा लोभ असो दीजे हे विज्ञापना.

मराठी सैन्याचा उत्साह

[ख. १ ले. २६५] श्री १६८२ अश्वीन वद्य १३

चिरजीव राजश्री दिवाकर जोसी यासी. प्रति कृष्ण जोसी आशिर्वाद. उपरि. येथील कुशल तागाईत अश्वीन वद्य १३ बुधवारपर्यंत मुा फणिपथ

(पाणिपत) येथे सुखरूप असो. विशेष वर्तमान तरि श्रीमताहि महाष्टमीस समदखान व कुतुबशाहा मारून दहा हजार सेना लुटून कुजपुरा घेऊन लुटला गढी खणून जमीनीबरोबर केली. लोक आभर जाले. श्रीमतास भूमिगत सात लक्ष रुपये सापडले तेथोन कुच करून कुरुक्षेत्रास चालिले होते. इतकियात ‘ अबदाली बागपतापाशीं यमुना पायाब उतरोन सोनपथास आला, ’ हे वर्तमान श्रीमतीं ऐकताच माघारे फिरोन यवनाचे सन्मुख दरमजल फणिपथास आले. यवन तेथोन दोन कोसावर राहिला आहे नित्य थोडे थोडें युद्ध होत आहे. श्रीमतांनीं चोहोकडे तोफखाना पसरला आहे. यवनास थोर भय जाहलें आहे. पुढे येववत नाहीं आमचे सैनिक यवनाचे समक्ष उभे राहून नित्य शे पन्नास यवन मारून उंट, घोडा आणितात. दोन हत्ती पेंढारी यांनीं काल आणिले यवनाच्या सैन्यात रसद बंद जाहली, त्यामुळें पीठ ८८३ व चणे ८८४, तूप ८८॥ याप्रमाणें महाग जाले आहे. आमचे सैन्यात गहू ८।६ व चणे ८।२ व तूप ८८२॥ याप्रमाणें सवगाई आहे. आगखी दोन चार दिवसात यवन चालोन तोफावरी येईल तरी क्षणमात्रे बुडेल. न ये तर आमचे लोक जाऊन युद्ध करणार वरकड सर्व प्रकारे करून शुभ चिन्हे होतात, व स्वप्ने उत्तम श्रीमतास होतात त्याजवरून सैन्यास उत्साह आहे कीं “ अबदाली व नजीबखा व सुजाउद्दौला क्षयास जातील असे दिसते. ” अबदाली शहानशहा म्हणवीत होता. त्याने युद्धे बहुत केलीं आहेत परंतु दो कोसावरी येऊन आठ दिवस बसोन कांहीं पराक्रम होत नाहीं, यामुळे आमची फौज बहुत शेर आहे. अबदालीने स्वदेशास जावे तरी मार्ग नाहीं युद्ध करावे तरी परिणाम नाहीं. उगेच बसावे तरी भक्षावयास नाहीं. याप्रमाणे विचारात पडला आहे. मागाहून युद्ध जाल्यावर सविस्तर होईल तें लिहू. बहुत काय लिहिणे हे आशीर्वाद.

गिलच्यास मारून लुटून पराभव करावा.

बळवतराव पडिल्यावर लहान लहान जुजे वरचेवर होतच होतीं. परतु दिवसे दिवस गिलचा बळावत चालिला. त्याचे लष्करात मवगाई, आपले लष्करात महागाई, दिवसोदिवस होत चालली. यास्तव ' हरएक प्रकारे सख्यत्व करून साम्प्रत निघावे '' हीच मसलत. याजकरिता श्रीमताकडे पुण्यास पत्रे पाठविलीं कीं " आपले लष्करात धारण फार महाग जहाली आहे. सरजाम कोणीकडून पोहचत नाहीं यास्तव आब राखून सल्ख करून निघावे कीं काय ? '' त्याचीं उत्तर श्रीमतानीं पाठविलीं कीं " तह कोणत्या प्रकारे ? मुल्ख कोठपर्यंत ? आपणाकडे काय देतो ? व नक्त ऐवज किती देतो ? हे लेहून पाठवणे मनास आणून आज्ञा करणे ती केली जाईल. ''

[गोविंदपंताचे मृत्यूनंतर] लष्करात महागाई बहुत जहाली. दर रुपयास ८८१ शेर अन्न जाल सर्व जिन्नस तीन दिवस याप्रमाणे जाले अन्नाविणे माणसे मरो लागली तेव्हा श्रीमताकडेस पुण्यास पत्रे पाठविलीं कीं " लष्करात महर्गता बहुत जाली आहे सरजाम येऊन पोहचत नाहीं. अद्यापि सल्ख करून निघावे की काय ? तह ' चमेलीपर्यंत मुल्ख आम्हीं घ्यावा व पुढे अटकेपर्यंत चवथाई घ्यावी. गिलचानें निघोन आपले मुलकात जावे ' यण प्रमाणे करार केला आहे. आज्ञा होईल त्याप्रमाणे निश्चयात आणू याचे उत्तर पाठवावे. '' श्रीमतानीं उत्तर पाठविले कीं " दहशत खाऊन सल्ख करावा ! त्यास दादासाहेबीं लाहुरापर्यंत काहीं मुल्ख काबीज करून आपलीं ठाणीं बसविलीं होतीं तो मुल्ख त्यास द्यावा आणि फक्त चवथाई घ्यावी ! येणेकरून दादासाहेब तुम्हास हसतील ! ! असे न करावे गिलचास मारून लुटून पराभव करावा. अटकेपर्यंत मुल्ख आपला करावा. सख्यत्व एकदर करू नये. त्यास, नीट दिसेल तैसे करणे. त्वासा स्वारी तयार होऊन कुच दरकुच तुमचे कुमकेस

दाखल होत आहेत चिंता न करावी. " ऐसे लिहिल्यावर सल्याचा मनसुबा करण्याची गोष्ट तों राहिली. त्या नंतर भाऊसाहेबास न कळता रावसाहेबानीं विनंतिपत्र लिहिले कीं " गिलचाचा पेच भारी पडला आहे. उलगडत नाहीं. आम्हांसारिखे पुत्र आहेत व पुढें हि होतील, परतु भाऊसारिखा बधु मिळणार नाहीं. अशा प्रसगीं खाशानशीं येऊन कुमक करावी " म्हणोन. त्याचे उत्तर " आम्हीं जलद येऊन पोहोचतो. " असें पाठविले. आणि पुण्याहून कुच करून पैठणावर गेले. लोक वरचेवर जमा करून दादासाहेब व आपण खासे देखील हिंदुस्थानचे कुमकेस जावयाचा निश्चय करून पैठणास जाऊन दाखल जहाले. पुढें मजल दर मजल जाणार. [भाऊसाहेबाची कैफियत पृ. २०]

लष्कर गलबललें आहे

(भारत वर्ष ऐतिहासिक पत्रे, यादी, वगैरे पृष्ट ४१ ले.१९.)

श्री. १६८२ मार्गशीर्ष व. ७

चिरंजीव राजमान्य राजश्री मोरोबादादा याप्रती.बाळाजी जनार्दन आशीर्वाद उपरि येथील कुशल तागाइत छ १९ जमादिलावल पावेतो मुक्काम पाणिपत येथे सुखरूप असो. विशेष-बहुत दिवस जाहले आपणाकडून पत्र येऊन कांहींच वर्तमान कळत नाहीं तरी निरतर पत्रीं सतोषवित जावें. इकडील मजकूरः—पूर्वी कुजपुऱ्यास लढाई जाहली, अबदुल समदखान वगैरे मारले. त्याजवर अबदालीची गांठ पडली, कृष्णजोशी सगमेश्वरकर यास गोळा लागून देवआज्ञा जाहली, इतके वर्तमान तपशिलवार लेहून पाठविलें होते. त्यावरून साकल्य कळलेच असेल. त्या अलीकडील मजकूर

तरी यानीं तोफखान्याचा आराबा पसरून खंदक खणून पाणिपत गांव आपल्या पाठीशी घालून सड्या फौजा तोफाचे मागे उभ्या याप्रमाणें बंदोबस्तानें राहिले आहेत. बुणगे गांवाचे पुढें, फौजेचे मागें ठेविले आहेत. नित्य गोळागोळी होती. सभोंवत्या त्यांच्या फौजा आहेत. त्यापाशींहि चाळीस पन्नास तोफ चांगली आहे. साठ हजार पर्यंत फौज आहे. एके दिवशीं सरदाराकडील बाजूकडे त्यांची फौज वाढून आली. त्यांची यांची लढाई चांगली जाली. शिंद्याकडील लोकांनीं त्यांना गोटांत नेऊन घातले. सहाशे पावेतों माणूस जखमी व ठार त्याजकडील जाहाले. याजकडीलहि दोन अडीचशेपर्यंत ठार व जखमी जाले. अस्तमान जाले यास्तव लढाई राहिली. त्यानंतर पंधरा दिवशी छ.२८❀रविलाखरीं श्रमिंताकडील मोर्चावर चालून चार पांच हजार आले. वरकड फौज त्यांची पाठीमागेंच उभी होती. त्यांचा यांचा लढाई होऊं लागली. लढाईस प्रारंभ होतांच अस्तमान जाले. ते दिवशीं बळवंराव गणपत यास छातीस गोळी लागली तसेंच घोड्याखालीं पडले. तों त्यांजकडील माणसें धावलीं त्यांतील एकानें तोंडावर तरवारीचा वार केला दुसऱ्यानें गळा कापून ते शीर नेऊ लागले. तों पाच सात राऊत धाऊन सोडविले. गळा अर्धा कापला होता तसेंच आणून दहन केले. समागमें स्त्री अग्नीप्रवेश केली. त्या दिवशीं त्याजकडील दीड हजार माणूस ठार (होऊन) आपल्या आराब्यापुढें पडले होते. त्यांचे पुढे किती होते हे कळलेंच नाहीं. आवशीची तीन घटका रात्र पावेतो लढाई जाली. आपल्याकडील दीडशे पावेतों ठार व पांचशे पावेतों जखमी जाले. ही लढाई फार चांगली जाली होती. परंतु बळवंतराव यांचा प्रकार असा जाला यामुळें ते सर जाले. त्यावर गोविंद बल्लाळ यास पूर्वीपासून पत्रें जात होती कीं अंतर्वेदींत उतरून अबदालीचा रस्ता बंद करणें. यावरून ते दरमजल दिल्लीच्या सुमारें आले. तेथील नारोशंकर यांचीहि कांहीं फौज मदतीस घेतली व पुढें रस्त मारावी तों अबदालीनें दाहा हजार फौज निवडक पाठऊन दगा केला. कोणी लढले व कोणी पळाले. गोविंद

❀ कार्तिक अमावास्या.

बल्लाळ याचे शीर* कापून आणून श्रीमताकडे पाठवून दिले मग दहन जाले. गोविंदपताकडील वगैरे तीन चारशे फौज ठार जाली. गोविंदपताचे चिरंजीव बाळाजी गोविंद समागमे होते, ते पळून नारो शंकर याजवळ दिल्लीस आले. कोणी कोणी पळालेले लोक येत याप्रमाणे जाले मोठे दगेबाज याजकरिताच आराबा पसरून खंदक खणून मोगलाई रीतीने राहिले आहेत दोन महिने याची त्याची लढाई होते. अद्यापि लढावे हाच निश्चय उभयता पक्षीं जाला आहे ईश्वर काय परिणाम लावील तो खरा. मनसबा भारी पडला आहे. पैसा नाहीं. महागाई फार. यामुळे लष्कर गलबलले आहे याप्रमाणे वर्तमान आहे. आपले बुणग्यात गोळे जातात. त्याचीं बहुत पत्रे मी पाठविली. परंतु आपणास एक हि लिहावयास अनुकूल न पडले ! बरे असो बहुत काय लिहिणे लोभ कीजे हे आशीर्वाद हे वर्तमान तीर्थस्वरूप रा। बाबास लिहून पाठवावे. हे आशीर्वाद. पेटा फुलवरी येथील फडणविशी महादजीपंत कुंटे यास दिल्ही आहे. त्यास त्याचे वेतन उत्तम प्रकारे होय अशी विनंति श्रीमंतास करून घ्यावे. मी आपणास लिहावे असे नाहीं. असामी आपले घरचा परंतु महादजीपंत याची पत्रे येतात त्यावरून लिहिले आहे हे आशीर्वाद

मारावें किंवा मरावें

दुसरे दिवशी सर्वत्र सरदारास व पंतक्यास बोलावून मसलत केली कीं " गिलच्याचे बळ दिवसेंदिवस बहुत जाले आपले लष्कर सडत चालले बहुत घोडीं मेलीं मातबर खासा घोड्यामुळे पायउतारा जाला. एक वेळा हा मुक्काम सोडून बाहेर मोकळे रहावे, दिल्लीचा राबता सोडून दुसरीकडे जावें. पण झाडी मोठी मातबर, मार्ग नाहीं ताफखाना निभावणार नाहीं.

* मार्गशीर्ष शु. १५

यास्तव दिल्लीच्याच रस्त्यानें जावयास मार्ग उत्तम. परतु गिलचा वाटेवर राहिला आहे. जाऊ देणार नाहीं. यास्तव बदोबस्तीने निघावे यमुनातीरीं येऊन पाच कोशावर जाऊन नदी पाठीशीं घ्यावी. पुढे गिलच्याचे तोंडावर तोफखाना द्यावा. दिल्ली उजवे बाजूस राखोन दिल्लीहून सरजाम आणोन सारे लष्कर आबादान करावे. हा मुक्काम सोडून यमुनातीरीं मुक्काम करावा " तेव्हा मल्हारजी होळकर बोलले जे " गिलचा मार्गावर असता फाट करून जावयास निभाव कसा होईल ? " तेव्हा निश्चय केला कीं " कुल् बुणगे सुद्धा, जुज देत, उठवीत, मार देत, मारीत मारीत जावे. आणि मुक्काम केल्यावर चहूकडून सरजामहि येऊन पाचेल लोक आबादान जालियावर पुढे गिलचाचे पारपत्य करू. " हा सिद्धात केला तेव्हा शिंदे होळकर यांणीं सांगितले कीं " निभाव जाला तर हा विचार उत्तम आहे. परतु उद्याच निघावे ऐसे नाहीं. रविवारीं कुच करून जाऊ " तेव्हा भाऊसाहेब बोलले कीं " आज मगळवार आहे रविवार सहा दिवस आहे. लष्करचे लोक अन्नाविण कितीक मरतील गिलचाच लष्करात जातील. मग जाऊन सार्थक काय ? इतके दिवस लष्करचे लष्करात धीर पुरत नाहीं तथापि उदईक कुच करावे मारावे कीं मरावे. " हा सिद्धात करून, समस्त सैन्यास ताकीद करून, " कुल् सर्वत्रानीं स्वार होऊन लढाईस निघावे, आपले आपले बुणगे पाठीशीं घालून सभाळून आणावे. तळावर काहीं एक ठेवू नये. जुज करून पुढे दिल्लीच्या रोखे जाणे आहे. परतु युद्धाचे सामानानशीं निघावे. "

ऐशी समस्त सैन्यास बळकट ताकीद करून प्रातःकाळीं पौष शुा ८ बुधवारीं स्वारी तयार केली भालदार चोपदार सरकारातून जागजागा सरदारासि बोलाव् पाठविल कीं " स्वार होऊन लौकर निशाणापाशीं यावे पुढे तोफखाना इब्राहिमखान गारदी. डावे बाजूस शिंदे होळकर उजवे बाजूस वरकड कितेक पिछाडीस, बुणगे मध्ये याप्रमाणे रचना करून गोलचा गोल चालत सहा घटका दिवसानतर निशाणे हत्तीवर देऊन नौबत चौघडा सुरु केला, आणि भाराचे भार चालिले. त्या समयीं दिढा कोसा-वर जाऊन उभे राहिले, आणि तोफखाना मातबर तोफा निवड करून

दिल्या. बाकी तोफा सभोंवत्या चालिल्या. तोफाचे मार्गे गारदी, त्या मागे सड्या फौजा, त्याचे मार्गे बुणगे, असा तळ सोडून दिढा कोसावर आले. छकडे व गाडे कितेक सरजाम न चाले तो टाकला. मोगल आपले तळावर आवळून तयार होऊन उभे राहिले. भाऊसाहेबांनीं मसलत केली कीं " आपण नीट चालून मार्गाने जावे. गिलच्या वाट देऊन एकीकडे जाला तरी लढाईचें प्रयोजन नाहीं. मार्ग मोकळा करीत नाहीं तरी मध्यें घोडीं घालावीं. मारामार करून उफळून मार देत जावे " ऐसे मातबर सरदारास सांगोन निशाणे सोडून चालिले. तोंड लागले. प्रथम विठ्ठल शिवदेव, यशवतराव व माणिकराव कापरे काहींसे वाढून पुढे गेले. त्याजवर जुंज माडिले. तेव्हा ते कचरून माघारे तोफखान्यात येऊन राहिले. तो दमाजी गायकवाड याजवर गिलचाने येऊन काहींशीं मारामार केली तेही माघारे फिरले डावे बाजूकडे मुक्कामीं गोटाचे गोट राहिले होते. त्याप्रमाणे पतके होतीं. त्याजवर खासा अबदाली त्या जुजावर डावेकडे होता त्याणे जुंज भारी केले. कुल आपणाकडील पतकें माघारीं फिरलीं हलके बहुत जाले. [भाऊसाहेबाची कैफियत पृ. २१।२२]

मोंगल भयाभीत आहे

[ख ६ ले. ५०७] श्री [१६८२ मार्गशीर्ष वद्य १४]

श्रियासह चिरजीव राजमान्य राजश्री गोविंद दीक्षित पाटणकर आशीर्वाद उपरि. येथील क्षेम तागायत मार्गेश्वर कृष्ण चतुर्दशी जाणून स्वकीय लेखन करणे. विशेष. इकडील वर्तमान तरी दिल्लीस श्रीमत राजश्री भाऊ व तथा रा। विश्वासराव फौजे सहवर्तमान चार महिने प्रजन्यकाळ दिल्लीस होते. दसरा जालियावर तेथून कुच करून पश्चमेस कुजपुरा टाणे होतें

तेथे अबदालीचे लोक तिघे सरदार व स्वार चार हजार प्यादे पांच सा हजार होते ते सर्व मारून फौज तेथील बुडविली. सरदार दोघे मारिले. व (एक) धरिला. काहीं खर्चास हि थोडें बहुत मिळाले. साप्रत अबदाली यमुनेच्या उत्तरतीरीं होता तो तेथून दक्षिण तीरास आपण व रोहिला व सुजायतदौला ऐसे फौजेसहवर्तमान आले. हे वर्तमान श्रीमतास कळताच तेच क्षणीं कुंजपुरींहून स्वार होऊन अबदालीसमीप दो कोशाचे अतरें येऊन राहिले. रोज त्याशीं याशीं झटापटी होती शत्रू दमला आहे. मोगलाच्या लष्करात रुपयास शेर दीडशेर अन्न जाहले आहे. हरिभक्ताच्या लष्करात चवदा पधरा शेर अन्न आहे. उभयता फौजा आपलाल्या जागा कायम आहेत. परतु मोगल अतरीं भयाभीत आहे. अवघी फौज गोळा होऊन बैसली आहे. दाणा पाणी रसद बद आहे. पुढे जे होऊन येईल ते लेहून पाठवू. हे आशीर्वाद. पौ पौष वद्य. ३ शुक्रवार शके १६८२.

सैन्याची मांडणी

पेशजी इराण्याने शुभ्र कुजर भाऊसाहेबास दिला होता. तो ऐरावततुल्य भयकर, दुसरा शामसुदर गज कज्जलप्राय, शूरत्वात आगळा, रणरगधीर. तिसरा गजानन बक्ष. हे तीन हत्ती शृंगारून आणून उभे केले. पचरगेकरुन चित्रविचित्र शुंडादड मस्तकावर रेखिले, व बादेली[1] पाखरा गजपृष्टीवर घालून सुवर्ण मंडित पिपळवने मुक्तलेंडाच्या[2] झालरी व गळ्यात रुप्याच्या घंटा व रुप्याच्या वाकी, तोडर पायीं, रुप्यासोन्याच्या अबाऱ्या हत्तीवर ठेवून चौफेर मोत्याचे घोस लाविले. रणरगधीर गजावर सदाशिवपत भाऊ आरूढ जाहाले, व गजाननबक्षावर खासे विश्वासराव साहेब स्वार जहाले. व शुभ्रवर्ण गजबक्षावर जरी पटका ठेविला. तिसरी नौबत करवून भीमा

---

१ भरंजरी २ मोत्याच्या

उत्तर
पश्चिम
पूर्व
दक्षिण
होळकर

ऐसी गर्जना करून खदक पार जहाले पुढे बाणाऱ्या खोचेंचे तफावतीनें उभे राहिले संपूर्ण सरदार लहान थोर भाऊसाहेबाजवळ येऊन फिरून मुजरे केले सर्वांचे मुजरे घेऊन सेनासभेत उभे राहिले भाऊसाहेबांनीं सारी सेना गोचर केली. तो फौज असख्यात, नजर पुरेनाशी झाली. तेव्हा भाऊसाहेबांनीं मल्हारजी होळकर यास विचारलें कीं "कोणते तऱ्हेनें सैन्याचा विभूं रचावा ? एकदाच चालून घ्यावे किवा तीन टोळ्या कराव्या ? कोणते टोळीस कोण नेमावा ? याचा विचार सागावा." त्याजवर मल्हारजी होळकर यांनीं विनंति केली कीं "फौजेच्या तीन टोळ्या कराव्या." डावे बाजूस विश्वासरामाहेब याजकडे लोकांच्या नेमणुका जहाल्या यशवतराव पवार पचवीस हजार फौजेनिशीं, नामी नामी सरदार व बारकरी मिळोन एकदर राऊत चाळीस हजार, शिवाय पायदळ इभ्रामखा गाडदी याजकडील लोक पचवीस हजार, व फुटपतके पाच हजार, एकूण विश्वासराव साहेबाचे टोळीस फौज सत्तर हजार दुसरी टोळी सदाशिवपत भाऊ खासे अबारींत बसून, सभोवतीं फौज पन्नास हजाराचा गोल घेऊन मध्यभागीं इराणीसमूर परम आवेशें उभे राहिले. तिसरी टोळी जनकोजी शिंदे व दमाजी गायकवाड व समशेर बहादर वगैरे किरकोळ पतके मिळोन साठ सत्तर हजार घोडेस्वार याप्रमाणे जमाव करून उभे राहिले श्रीमत भाऊसाहेबाची स्त्री सौभाग्यवती पार्वती बाईसाहेब व इतर सरदाराचे कबिले याचे संरक्षणास मल्हारराव होळकर दाहा हजार फौजेनिशीं मागे ठेविले.

हे पाहून इराणी दुराणी व दिल्लीपद बादशहाकडील व सुजातदौले व मनसूरअल्ली याणीं आपले गोट सोडून फौजेचा पुरतपन्हा राखून त्यानीं हि तीन टोळ्या करून—इराणी मध्यभागीं सत्तर हजार फौजेनिशीं व डावेकडे मनसूर अल्ली चाळीस हजार फौजेनिशीं व उजवेकडे सुजातदौले येणेप्रमाणे दीड लक्ष फौजेनिशीं उभे राहिले. खासा अबदल्ली पन्नास हजार फौजेनिशीं मागे गोटात राहिला दोघे पुत्र मात्र पुढे आले होते. त्याचीं नावें:—

---

३ मारा, टप्पा ४ पाहणी केला. ५ व्यूह ६ पाठबळ

एकाचे नाव तेजूरशहा व दुसऱ्याचे नाव नजीमखां. याजवळ रोहिले यांची खासी खासी जमेत एक दिलाची होती. त्यांतून तेजूरशहा यांनीं पन्नास हजार फौजेनिशीं " दिन्! दिन्! " म्हणून नीट चालून घेतले.

तेव्हा युद्धास तोंड लागले, दारुण संग्राम झाला. हवद्यास हवदे, राऊतास राऊत एक मेळ जहाला. व सुतरनाली[8] व बाणाच्या कैच्या[9] व करोलाच्यां[10] गोळ्या व गरनाळा व तोफाचा मार एकदाच जहाला. एकच रणधुमाळी दोन्ही सैन्यात माजली धुरे करून दिनमणीचा अस्त जालासा भासला 'घे घे' हीच गर्जना उठली. उमास घ्यावयास अवकाश पडेना. पुढचा पाय पुढे. कोणी कोणास हरेना. एकापरीस एक आगळे. इराणीची जात अरबुंज[11], आपपर म्हणावयाची नाहीं. महाबली, महापराक्रमी, मोगल, पठाण व रोहिले रागडे व रजपूत व पजाबी, काठेवाडी वगैरे नाना जातींचे त्यानीं सग्रामाची सीमा केली. बहुत मराठे दळ खपले. रक्तोदकाचे पाट रणभूमीस वाहू लागले. बीभत्स शरीरें दिसो लागलीं देहाभिमान कोणात उरला नाहीं. चौफेर लढाईची बेदद्द होऊन गेली थोर थोर अमीराचे हौदे खाली[12] जहाले. इराणी हावभेरी[13] होऊन फिरून नीट फौजेत चालून घेतले. तेव्हा मराठी फौज कच खाऊन माघारी सरली.

[रघुनाथ यादव कृत पाणिपतची बखर पृ. ३७—४०]

होळकराची थैली

पठाण याणी दुसरे दिवशीं सावर धरून, कुजपुरा घेऊन आमचे फौजे-

---

७ प्रारभ झाला. ८ उंटावरील लहान तोफा. ९ बाणाच्या जुडग्या. १० बदुकाच्या. ११ रानटी १२ रिकामे पडले. १३ आशेने, उमेद येऊन

भोवतीं घेरा दिल्हा, लढाईचा प्रसंग सोडिला. आमचे फौजेत पहिलें दिवशीं साफी करून, पाच सात कोस जाऊन, तमाम कही वगैरे सामान पधरा रोजाचे भरून आणिले होते, तेव्हा रुपयास अन्न तीन शेर जहालें. त्याजकडील पठाण लोक सभोवते काम करीत. इकडील लष्करची कही पाहून करीत. हत्ती व घोडे व उंट व बैल याचे मृत्यु शेकडो, माणसाची गणती काय ? तोफखान्याचे गोळे मारी केले परतु त्यानीं (शत्रूच्या लोकानीं) गोळ्याचा जिकडे हल्ला, (तो जागा) सोडून दिल्हा. आणि हजार दोन हजार पठाण दाव घाव पाहून, अचानक येऊन पडोन, गाडदी वगैरे यास जखमी करून व काहीं ठार मारोन, माघारे जाईत यामुळे इभ्रामखान गाडदी याणे तमाम फौजेस ताकीस केली कीं " लष्करा भोवता खदक खणावा. " गाडदी यानीं आपले सरहद्दीपुढे एक भाला खोल खायी खटली. तेव्हा पठाणाचा लाग कमी येण्याचा पाहिला. तेव्हा ते हि चोहोकडून सकटात पडले. पन्नास हजार खासे लोक त्याचे होते त्यापैकीं पचवीस हजार राहिले. आणि पुढे लढाईने गलीम जेरदस्त होतां दिसत नाहीं. लढाई टाकून जावे तर मुलकात काय सागावे ? मलकाजमानी व सुजायतदौला यास पैका मागावा तर ते म्हणतात कीं " आमचे काम फत्ते करून द्यावे आणि जो पैसा आम्ही कबूल केला तो घ्यावा. " असा अघटित विचार जाहला. त्यास " काय करावें ? " म्हणोन सुजायतदौला व मलकाजमानी व अबदल अह्ली वगैरे सरदार एकत्र होऊन तह केला कीं " कोणेहि प्रकारे गलीमाशीं सलूख करावा. " म्हणून अवघियाचे चित्तात येऊन विचार केला आणि साडणीस्वार याजबरोबर पत्र पाठविले कीं " परस्परे भाडोन मुलूख बुडवावा यात विशेष काय आहे ? जे जाहलें ते उत्तम साप्रत तुमचा सलूख हाच कीं सुदामतप्रमाणें जे ठिकाणीं तुम्ही अमल करता ते ठिकाणीं करावा. दिल्लीपतीची मर्यादा तुम्ही व आम्हीं रक्षावी. " तीं पत्रे श्रीमत रा भाऊसाहेबाजवळ दाखल जाहालीं. भाऊसाहेबीं तमाम सरदार लोक इभ्रामखान गाडदी यास बोलावून आज्ञा केली कीं ' लढाई तहकूब ठेवावी. ' व पत्रें आलीं होतीं तीं अवघ्यास वाचून दाखविलीं. आणि विचारिलें कीं " याचे उत्तर काय लिहावे ? आपल्या

ठिकाणीं लढाईची स्थीत येत नाहीं " असें बोलोन पत्राचे उत्तर त्यास लिहिलें कीं " तुम्हीं म्हणता ते आम्हास कबूल. परतु सातशे कोस आम्ही चालोन आला. फौज किती अपार जाहाली आहे ! सात कोट रुपये खर्च जाला तो तुम्ही आम्हास द्यावा आणि आपले मुलखास जावे. नाहींतर जे होणारे तें होईल. " अशी बोलण्याची त्याची व याची रदबदली लागली काहीं रुपये द्यावयास त्यानीं कबूल करावे असा प्रसग जाहला शभर माणूस रदबदली करावयास लागले

[इतक्यात] पठाण यानीं (गोविदपत बुदेले याचा) शिरच्छेद केला हे अशुभ, खेदकारक वर्तमान श्रीमत भाऊसाहेबीं ऐकिले. सलूखाचा तह जाहला होता तो बिघाड होऊन दोनी फौजा प्रज्वलित जाहाल्या श्रीमत भाऊसाहेब आपण तोफखान्याजवळ येऊन तीन शे जरबा थोर थोर व इभ्रामखान गाडदी यास घेऊन लष्करा बाहेर निघाले पठाण याची फौज तयार जाली नव्हती अचानक साफी करोन जाऊन पोहोचले. या जंगेत पाच मोहरे त्याजकडील मृत्यु पावले. ऐसा भयाभग जाहाला. सुजायत-दौला व अबदलअली परस्परे युदीस आले. उभयता बोलू लागले कीं " तुम्हीं आम्हास बुडविले. " अशा कजियात चारशे माणूस उभयताचे कामास आले. ते समयीं मलकाजमानीने दरम्यान येऊन उभयताची स्थिरता केली फौजेत काहीं जीव राहिला नाहीं साराश मोठमोठे अमीर, अबदल अली व सुजायतदौला यांणीं " रात्रीच ठायीं विषप्रयोग करून अखडदडाय-मान व्हावे " अशी शरम गालीब जाली. ही खबर मलकाजमानी बाद-शाहाजादीस आली. तो स्त्रीधैर्य पूर्वीपासून महत्, असे शास्त्री पुराणीं प्रमाण, ते दृष्टोत्पत्तीस आले आपण पडदा लाऊन जातीने सुजायतदौला याचे डेऱ्यास गेली. सुजायतदौला यांणी खुरनिशात बजावून, हात बाधून, उभे राहिले. " काय आज्ञा ? " म्हणोन अर्ज केला. पातशाहाजादीने प्रत्योत्तर तेज.पुज दिल्हे कीं " तुमचे पिते मनसूर अलीखान वगैरे अमीर होते त्याचा पराक्रम या दक्षण, या हिंदुस्थान दोन मुलकात जाणतात त्याची अमर्यादा तुम्ही करून त्याचे यशचद्रीं कालिमा का लाविला ? आणि वैरियासि विन्मुख होऊन विषप्रयोग करिता हे अनुचित मरण

कबूल केलेच आहे, तेव्हा असे का मरावे ? शत्रुसन्मुख घेऊन मेल्यास काय चिंता आहे ? जहर खाऊन मरावे यात वैकुंठप्राप्ती व तरवारेचे धारेने मरावे यात नर्क असे काहीं आज तहकीक तुम्हास कळले असेल कीं काय ! तुमचे विचारास जसे येईल तसे करावे. " म्हणोन तरवार वोढून त्याचे स्वाधीन केली कीं " तुम्हीं आपले हाते माझा गर्दनच्छद करावा. नंतर तुम्हास विहित कर्तव्य असेल ते असो. " अशीं मलकाजमानीचीं उत्तेजनवचने ऐकोन जसे पकार्त म्हणजे चिखलाने भरून आर्त जाले ते गंगाप्रवाहीं निर्मल होतात तसे सुजायतदौला कुबुद्धिमले व्यापिले होते ते मलकाजमानीचे वचनगंगोदकजले प्रक्षाळून पूर्वीपेक्षा सुशोभित जाले. चित्तात धैर्य धरून अबदलअली यास बोलावू पाठविले. सुजायतदौला याजकडील बोलावणारा गेला त्याणे सांगितले कीं " आपली चिंता सर्व ईश्वरास पडली आहे. गनीमास नसती सलाबत जाली. गनीम तळ व तोफखाना व बुणगे मोडून पळतात. तमाम सरदार पळाले. याजवर नौबतखाने सुरु करून सुजायतदौला सिद्ध जाले. साहेबीं चालले पाहिजे. सांप्रत मरत्यास मारणे कठीण नाहीं " ऐसे ऐकोन जयश्री वस्त्रे भूषणे, सुशोभितगीं, अनृत वार्तिकवचने सत्य मानून नौबत करविली आणि आपण मलकाजमानी जवळ येऊन खुरनिशात केली पुनरावृत्ति बुद्धीस धैर्यसंचार जाहाला प्रात कालसमयीं हुकार देऊन तमाम गलित फौज त्या मुक्कामीं टाकून निवडक सत्तर हजार स्वार पठाण शाबुदीत निघाले तो आम्हास इकडे बातमी आली श्रीमंत भाऊसाहेब व इभ्रामखान गाडदी याणीं बरा पराक्रम करून तळ उठवून माघारे लष्करात आले. नौबती सुरु करून पांच लक्ष रुपये धर्म केला. दुसरे रोजीं चार घटका दिवसास बातमी आली कीं ' पठाण सावर धरून येतात. ' असे ऐकताच पूर्ववत् प्रमाणे मिसला तमाम शिबदी पाठवून फौज सिद्ध करून उभे राहिले. इभ्राइमखान गाडदी याणीं अर्ज केला कीं " आज निकड फार होईल. पठाण फार पोळले आहेत, कसूर होणार नाहीं साहेबीं एक ठिकाणीं चाल होताच धैर्य धरून असावे. " अशा विचारात आहे तो तोफाचा मार चुकवून पठाण येऊन उभे राहिले. त्यास, फौज जैसी तैशीच तयार आहे हे पाहून

अबदलअल्ली बेहिमत जाला. आघाडीस होते ते पिछाडीस जाले. पठाण-फौजेची अधैर्यता पाहून पादशाहाजादी मलकाजमानी हातिणीवर अबारींत स्वारी होती ती खाली उतरली. डेरा उभा केला. औरंगजेब महाबली याचे स्मरण निश्चयपूर्वक करून मान्यता केली. त्याचे पातशाही निशाण जामदारखान्यातून काढून बिनियावर चढवून सेवकास आज्ञा केली कीं 'दरोबस्त फौजेचे आघाडीस घेऊन जाणे.' सुजायतदौला व अबदलअल्ली वगैरे मुख्य सरदार यास प्रासादिक अगारा पाठविला. प्रसादस्पर्शांनीं अधैर्य, अधीरपणा होता तो सर्वांचा जाऊन, पुन्हा शत्रुमर्दनाविशीं निष्ठा दृढतर जाली. तमाम सरदार एकत्र होऊन स्वता इमाने केलीं. सत्तर हजार फौज एक दिल करून, फरा बांधोन आम्हाकडील फौजेवर बाधू लागले.

आम्हीं आपले मिमलींत तयार होऊन उभे होताच ते दिवशींचा समय सर्वांस विचित्र भासला. उपप्लव नानाप्रकारचे होऊं लागले दिशा, आकाश रक्तवर्ण पाहून आम्हीं श्रीमंताजवळ गेलो. तेथे हि सर्वांचीं क्षीण-चित्तें देखिलीं. भाऊसाहेब धैर्याचे मेरु. आम्हास आज्ञा करिते जाले कीं "या प्रसंगीं सर्व प्रकारें तुम्ही वडील आहा. आजचा प्रसंग आमचे समाप्तीचा आहे. त्यास दोन प्रकारे संकट. हें आपणावेगळे मुक्त करून मनोरथ पूर्णकर्ता कोणी दिसत नाहीं. संकटे कोणतीं म्हणाल तर चिरंजीव विश्वासराव यान मातापिताविरहित हा प्रसंग, व दुसरे आमचे कुटुंब समागमे. त्यास स्त्रीचा वध करावा तर आमचा क्षात्र धर्म नव्हे. ब्राह्मणास स्त्रीहत्या वर्ज. त्यांणीं सहगमन करावे तर आम्हीं धारातीर्थी देह ठेवणार. पुढें प्रसंग दुष्टाशीं. याजकरिता उभयतास तुम्ही आपले जवळ घेऊन एका बाजूवर जावे." अशीं शास्त्रवत् उत्तरे केलीं. तो प्रसंग वैरियासहि पाहवणार नाहीं. आम्ही श्रीमंत भाऊसाहेब याजवळ जाऊन समजाविलें कीं "हे कर्म किंनिमित्य करता? बाहेर आणीक लोकास कळता फौज चकित नाकर्ती होईल." असे आम्हीं खबीरता बोलता आपण बोलले कीं "तूर्त तुम्हीं काहीं न विचारता उभयतास घेऊन जाणे. जन्माचे सार्थक व्हावे म्हणून हा प्रसंग जगदीशे परमपुण्येकरून योजिला. मृत्यु कोठेंहि

चुकत नाहीं. " अशा प्रत्ययपूर्वक गोष्टी ऐकोन, लाचार होऊन उगेच राहिलो. मातोश्रीस गजारूढ करून, श्रीमंत विश्वासराव याजला घेऊन आम्ही चाललों. इताकियात इभ्रामखान गाडदी यास वर्तमान कळले. त्याजवरून बोलिला कीं " हें कर्म अनुचित करता. रायाची नेमणूक पहिलीं दरोगीं तोफखान्याचे केली होती. आणि हा उपाय करता! परतु उपयोगास येणार नाहीं. जसे पूर्वीं आम्हाजवळ होते तसेच असावे. " असे उपाधियुक्त वाक्य करता जाहाला श्रीमंत विश्वासराव याणीं त्याचे बोलणे ऐकून चित्तात विचार करून धैर्य धरिले कीं " भाऊसाहेबीं आपला वियोग करून आम्हीं वाचावें असे निर्मिले हे आम्हास विहित नाहीं. साराश, जो मार्ग त्याचा तोच आमचा. " असे मनात धरून कोणास न पुसता इभ्रामखान गाडदी याजकडे हत्ती डुलवून आणला. श्रीमंत भाऊसाहेब हत्तीवरून उतरोन जिमा घातला. एक तलवार फिरग घेऊन घोड्यावर स्वार जाहाले. ' जयजय हरहर ' शब्द सपूर्ण फौजेत जाहला. शिपाई, वीर याणीं दरोबस्त तरवार मेणातून बाहेर केली. आम्ही आपले मिसलेस मातोश्री पार्वतीबाईस घेऊन गेलो. तो अबदलअल्ली फत्ते निशाण पुढे देऊन आला. सर्वांनीं तरवार वोढली. तेव्हा भाऊसाहेबीं आम्हाकडे निरोप पाठविला कीं " तुम्हीं हत्यार न लावणे. आमची व त्यांची तरवार लागली म्हणजे तुम्ही सहस्रयोगे न विचारता निघोन जावे. यात अतर कराल तर गोब्राह्मणवधाचे पातक कराल. " असे शपतपूर्वक सांगोन पाठविले. [ख. ६ ले. १७२]

विश्वासरावाचा मृत्यु.

धान्याची अडचण पडोन तीन रुपये शेर धान्य भाव मात्र; जिन्नस दमडीभार नाहीं! तेव्हा लाचारी पडली. मनसुब्यास सोहलत राहिली नाहीं. " आता अन्नावाचून मरावे ते पेक्षा धारातीर्थी अनुसर व्हावे " हे

नकसेल्ला भावी भवितव्यानुसार मनात ठरून शिंदे, हाळकर आदिकरून कोणासही न पुसता " जय आपजय परमेश्वर देईल त्यास, परतु दाण्या वाऱ्याचे कोचणीने हबक खाऊन न पुसता उठून जातील मग समेटणे कठीण. " असा आपले मनात विचाराचा आगम बाधून दुसरे दिवशीं श्रीमत भाऊसाहेब यांणीं तमाम फौजेस ताकीद करून समरागणास जागा उभेतींची पाहून लढाईस आरभ केला. लढाई निकराची. भाऊसाहेबाचा हत्ती पुढे. तेथून गोळीच्या टप्यावर विश्वासरावाचा हत्ती. ईश्वरकृत्यानुसार विश्वासरावास अचानक गोळी लागली भवते स्वार होते ते कालवले वृत्त भाऊसाहेबास समजताच भाऊसाहेबानीं हत्ती बसविला आणि धावत आले विश्वासराव गोळीचे जखमेने कार्य होऊन गतुकार्म. तथापि हिमत धरून भाऊसाहेबाशीं बोलले कीं " येथे जे ईश्वरास कर्तव्य ते केलेच. परतु आपले आल्याने लढाई बिघडेल ही गोष्ट चागली केली नाहीं. आपण तो प्रसग सपादावा " इतकीं अक्षरे हिमत बाधून बोलले. तथापि " [आपण विश्वासरावास] आग्रहाने [पुण्याहून] आणिले आणि तसे ईश्वराने काय केले ? आता तोंड कसे दाखवावें ? " इतके मनात आणून घोड्यावर स्वार होऊन घोडे घातले या उभयताचे वृत्त, वकीलाच्या चिठ्या शिंदे होळकर याजकडे जाताच हबा पाहून उभयता सरदारानीं घोडे घातले जनकोजी शिंदे गारद जाले मल्हारजी होळकर यानीं ऐशी स्वारानिशीं दाक्षिणचा रस्ता धरिला

[होळकराची कैफियत पृ. २७]

---

१ योग्य मसलत. २ तसदीने, कमीपणाने ३ धास्ती ४ उचवस्याची? ५ गोंधळले. ६ मुमूर्षू, मरण्याच्या बेतांत ७ नष्ट, ठार

अखेरचा प्रसंग

उजवे बाजूस शिंदे होळकर होते. याजवरि सुजाउद्दौला वगैरे यांनी येऊन झुज दिले. झुज मातबर होऊ लागले. मध्ये भाऊसाहेब व विश्वासरावसाहेब अंबारींत होते ते उतरून घोडियावर स्वार जाले भाऊसाहेब बोर घोडीवर व रावसाहेब पीलबौला घोडा याजवरि स्वार जाले. चहूकडून सभाळून होते झुजाचे ताड भारी लागले मारामारी होतच होती मातबरच खासे हुजरातीतील पडो लागले. ते समयीं विश्वासराव हुजरातीच्या लोकात येऊन त्यांनीं घोडे घातले आणि घाव केला. ता ईश्वरी क्षोभ जाला एकाएकीच छातीमध्ये गोळी लागून विश्वासराव ठार जाले. नानासाहेबाचे निधान हरपल लोकांनीं कडनिकड करून मुर्दा अंबारींत घातला आणि वरती शालजोडी घातली हे वर्तमान भाऊसाहेबांनीं पाहून आवसन सोडिल बहुतसा विलाप करू लागले मग त्या त्वेशाने भाऊसाहेबांनीं निश्चय केला कीं, ' या उपरि गिलच्या खाशानिशी मारीन ' म्हणोन लोकास ताकीद केली आणि झुज केल ' हाणा ! हाणा ! ' असें मुखें बोलोन बरोबर समशेर बहादर घेऊन पुढे जाले. आणि तीन वेळ हत्यार केले त्या इरेने लोकांनीं हिमत धरून भाऊसाहेबाबरोबर पुढे सरसाऊन शिपायगिरी बहुत केली. दुराणी व रोहिला माघारा फिराविला. अबदुलअल्ली पळोन नदीतीरास गेला शर्थ जाली.

विठलराव शिवदेव यांणीं पेशजी गिलचे चाकर ठेविले होते. ते दोन हजार होते त्यासमयीं त्यास इशारतीस भगवा पटका दिला होता. तो डोईस बाधून फिरत होते. ते समयीं ' विश्वासराव पडले ' ही खबर बुणगियात आली त्याजमुळें बुणगे व लष्कर गडबडलेच होत गिलचे चाकर यांणीं भगवा पटका टाकून दिला आणि बुणगियात आवई घातली आणि लुटू लागले. बुणग्याने पळ काढिला बुणगे पळते हे पाहून विठ्ठल शिवदेव

१ काळसर तांबड्या २ हत्तीच्या बांध्याचा.

यांनींहि पळ काढिला. आधींच विश्वासराव याचे वर्तमान ऐकून दहशत खादली होती कोणी दम धरून बुणग्यात राहीनासे जाले. [गिलचे चाकर यांणीं] लुटीची आवई घातली आणि धुमाळी माडिली.

इकडे भाऊसाहेबाकडे युद्ध होतच होते. भाऊसाहेब याची स्त्री पार्वतीबाई तेथे अंबारींत होती. अंबारीस अंबारी तटली होती. युद्धाचे धुंदींत घाबरी होऊन अवघे लक्ष पुढेच होते. तों एकाएकींच मुर्दा अंबारींत पाहिला. आणि बाईने माहातास पुसलें कीं "मुर्दा कोणाचा आहे?" त्याणे उत्तर केले कीं "विश्वासरावसाहेब ठार जाले!" खवासखान्यात खिजमतगार होता त्यास सांगोन तोंड उघडून पाहिले, तो रावसाहेब मृत्यु पावले हे देखिले पार्वतीबाईनीं पाहून ऊरकपाळ बडविलें. शंखध्वनी केला, आणि बोलती जाली कीं, "ईश्वरा! आम्हास एवढे निर्वाण का दाखविले? रावसाहेबासारखे रत्न हरपोन गेले!" म्हणोन बहुतच शोक करिती जाली तों जवळ नाना फडणीस याची मातुश्री होती तिणे शांत केली कीं "बाई! रंडे ईश्वरें ओढूनच आणिले आहे. एवढ्यावरच मुक्त जाला असा अर्थ नाहीं. अजूनहि सर्वत्र महा अनर्थपात आहे. यांत ईश्वर पार पाडील तर बरे. नाहींतर रंडे लागलेच आहे. तो पावेतो दम खावा" म्हणोन शांत केली.

उपरातिक चार घटकापर्यंत भाऊसाहेबानीं हुजरातीनिशीं मारामार केली. परतु डावे बाजूने हातच्च सोडिले. आभाळ फाटले. तेथे ठिगळ कोठवर लावावे? मग भाऊसाहेब घोडियावरून पाय उतारा जाले. भाऊसाहेब यांचे तोंडास 'हाणा, हाणा!' हेंच करीत असता खरेंस[३] आली. जातीनिशी मोठा हिया करून बहुत झुजले ते कोठवर लिहावे? सरकारचे मुत्सद्दी मातबर तमाम एकीकडे कुल पळून गेले. ते समयीं सोनजी भापकर यास भाऊसाहेब बोलले कीं, "सोनजीबाबा, या समयीं निघावयाचें नव्हते. तुमचा भरवसा बहुत धरला होता." तेव्हा (सोनजी) बोलले कीं, "लोक पळतात त्यास माघारे फिरवितो. साहेबास टाकून आम्हीं कोठ

---

३ फेस आला

जावे ? " असे बोलून लोक फिरवावयास म्हणोन गेले ते तिकडेच गेले! तेव्हा तुकोजी शिंदे म्हणो लागले कीं, "महाराज, क्षात्रधर्माची शर्थ जाली. चोहींकडून आभाळ फाटले. या उपरि निघावे यात उत्तम आहे." तेव्हा भाऊसाहेबानीं उत्तर दिले कीं, " तुकोजीबाबा, आता कोणीकडे जावे ? काय तोंड नानासाहेब यास दाखवावे ? ⁴रावसाहेबाची गत काय जाली ती पहावी. आणि इभ्रामखान गाडदी यास इनाम दिले तें काय?" असे ऐकून मागती तुकोजी शिंदे यानीं उत्तर दिलें कीं, "भाऊसाहेब, तुम्ही वाचला तरी अबदली याचा सूड घ्याल. नाहींतर तुमच्या मागे अवघ्याच गोष्टी आटोपल्या." असे ऐकून मागती भाऊसाहेब बोलिले कीं " पुणियात नानासाहेबास तोंड काय म्हणोन दाखवावे ? 'निघावे,' अशी गोष्ट घडणार नाहीं. रणाचे ठायीं ईश्वरसत्तेकरून जे घडणार असेल ते घडेल. परतु कदापि नामोहरम व्हावयाचे नाहीं " असे म्हणताच तुकोजी शिंदे याणीं घोडियावरून उडी टाकिली, आणि जातीनिशीं हत्यार केले. तेथे मोठी मातबर मरदोमी करून मराठी धर्माची शर्थ करून खस्त केली. तेव्हा अकस्मात गोळी लागोन ठार जाले. जरीपटकियाचे निशाणावर आधींच दाटी जाली होती. तेव्हा हत्तीवरून उतरून घोडियावर घेतले. निशाण गुंडाळून झाडून पळो लागले. तेव्हा भाऊसाहेबानीं शहाजणें वाजविण्यास आज्ञा दिली. " फत्ते जाली, शहाजणे वाजतात याजमुळे तरी लोक माघारे फिरतील," या अर्थें शहाजणे वाजतात असें करू लागले. परतु ज्यानीं पळ काढिला त्यापैकीं कोणी माघारे फिरले नाहींत. भाऊसाहेब याचे तोंडास खरस आली. 'हाणा! मारा!' म्हणावयाचे राहिले. तोंडापुढे कोणी ओळख्या आला तरी तोंडाने मात्र हुकार देऊन मानेचे संज्ञेने दाखवू लागले. अगावरि ब्रह्माड येऊन कोसळले. परतु हिंमत हरलीं नाही. भाऊसाहेब याजप्रमाणे पराक्रमी दुसरा होणे हे असाध्य गोष्ट. जाग्यावरि हजार बाराशे मात्र उभे राहिले. चोहोंकडे एकदाच अभाळ पाढरे जाले. जिकडील तिकडे पळोन गेले. भाऊसाहेब याजपाशीं जनकोजी शिंदे व रावसाहेब

---

४ विश्वासराव.

यांचे मुर्द्यांचे हत्तीपाशीं शे पन्नास लोक उभे होते तेवढे मात्र बाकी राहिले. मभोवता वेढा पुरा पडला. युद्ध बहुत केले. पूर्वी युद्धात अतिरथी, महारथी झुजले, त्याप्रमाणे भाऊसाहेबीं विरर्थापण शर्थ केली पुढे काहीं इलाज चालेनासा जाला. दुराणी व नजीबखान रोहिला अस चाळीस हजार फौजेतून दाहा बारा हजार फौजेनिशीं भाऊसाहेब याजवर येऊन वर्षले ते समयीं मारामार अशी जाली की, ' न भूतो न भविष्यति ' एकदाच भोवताले वेष्टून उभे राहिले आत खदळाखदळ क्षणभर बहुतच कली त्यात भाऊसाहेब व जनकोजी शिंदे याची गत कैशी जाली हे न कळे उभयता ग्वास कोणी दृष्टीने पाहिल नाहीत गयफ जाले, किंवा अस्मानात गेले कीं, पृथ्वींत गेले ह ईश्वरीकौतुक ब्रम्हादिकास न कळे तेथे मानवीयास काय कळेल ?

[भाऊसाहेबाची बखर पृष्ठ १४७-१५३].

युद्धाची विश्वसनीय हकीकत

१६८२ माघ शु. १] श्री

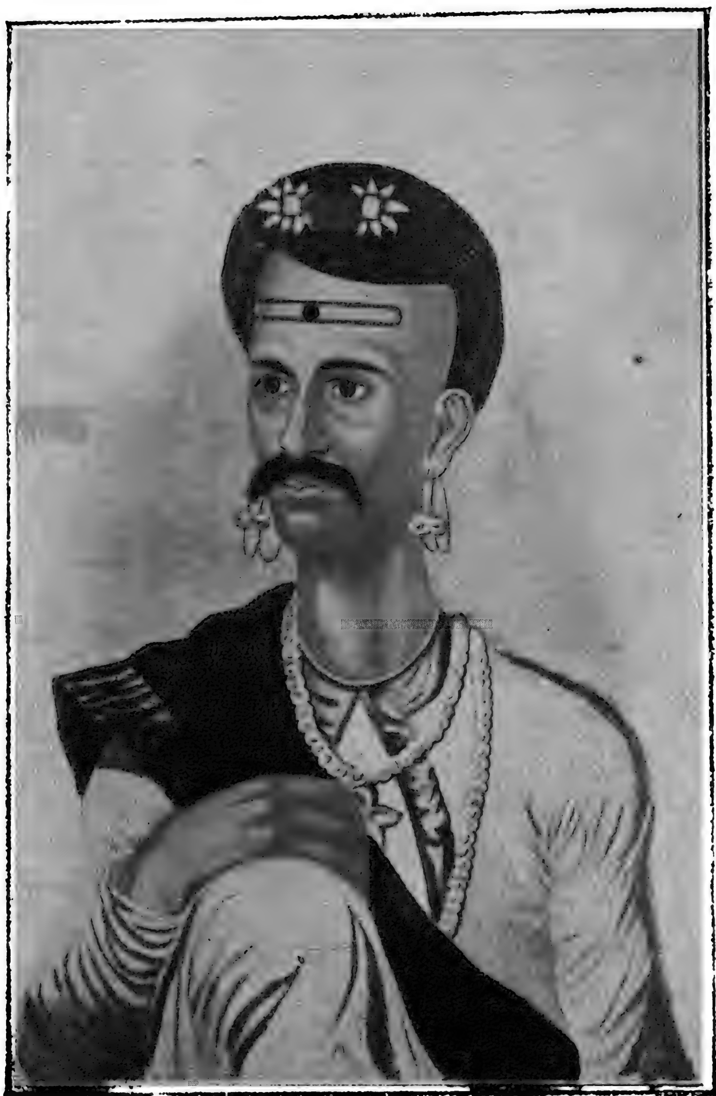
श्रियासह चिरजीव राजश्री सुमानबा यासी'—सटवोजीराव जाधवराव आशीर्वाद उपरि येथील वर्तमान ता। माघ शु॥ १ मुक्काम कुंभेर यथास्थित असे. विशेष. पाणिपतावरी अडीच महिने मोर्चेबदी करून राहिलो होतो गिलजाचा आमचा दो कोसाचा तफावत होता. सङ्या फौजा पुढे, मागे बुणगे, याप्रमाणें मोर्चे बाधून, तोफा पसरून राहिलो होतो. एक लढाई कार्तिक शु॥ १५ मेस जाली. व दुसरी लढाई आमावाशेस जाली दोन्ही

---

५ तुडवातुडव, मारामार, चेगराचेगर ६ गुप्त.

पानिपतच्या युद्धाची सैन्य रचना

नानाफडणीस [पृ ३०१ अ.

लढायांत दोहींकडील फौजा कायमच होत्या. गिलजा आमच्या लष्करा-भोंवता फिरोन रस्त बद केली वैरण जाळली. यामुळे लष्करात काळ पडला. दोन अडीच शेर दाणे जाले लोकास अन्न न मिळे ऐसा प्रसग जाला. घोडीं तो बहुत लोकाची मेलीं च होतीं. राहिलीं तीं हि पोटामुळें तुटलीं होतीं. निदान प्रसग जाणोन पौष शुा अष्टमी बुधवारीं हल्ला केला. पुढे फौजा, त्यापुढे तोफखाना. बुनगे पाठीवर समागमे घेऊन, निघोनें मोगलावर चालोन जाऊन, जुज उत्तम प्रकारे केले. अडीच तीन प्रहर-पर्यंत जुंज चागले च जाले. राजश्री विश्वासराव यास गोळी लागोन ठार जाले. इभ्राभखान गारदी यास गोळ्या लागोन ठार जाले. वरकड हि कितेक मातबर लोक कामास आले. आपले फौजेने शिकस्त खादली. ज्याम जिकडे सोय पडली तिकडे निघाले कोणी कोणास मिळाले नाहीं. राजश्री मल्हारजी बाबा हजार दोन हजार फौजेनिशी निघाले. राा नारो शकर दिल्लीत होते. त्याजपाशीं फौज पाच सात हजार होती तितक्यानिशीं निघोन, सौभाग्यवती पार्वतीबाई दोन च्यार शे स्वारानिशी निघाली होती त्याची राजश्री मलारजी बावाची गाठ वाटेस पडली, त्याजला ते संभाळून घेऊन चमेलीपार भदावरच्या मुलकात गले वरकड फौज बाळोच्याच्या मुलकातून ज्यास जिकडे वाट फुटली तिकडून निघाली. वाटेने गाव मातबर. गावोगांव रावताचा भरणा. जाबीगार फार. दोन रोज रात्रदिवस गवाराचे जुज पुरवले. घोडीं थकोन राहिलीं कोणाचे घोडे निभावले नाहीं. तमाम फौज पायउतारा जाली. आमचीं हि घोडीं तमाम थकलीं. आम्ही मागा-हून डोल्यात व गाड्यात बसून हळू हळू कुंभेरीस आलो. तेथून भरतपुरास जात होतों तों ठाकूर सुरजमल्ल यानीं सामोरे येऊन भेटले. फिरोन ते व आम्ही समागमे कुंभेरीस आलो. तेथून राा मलारजी बावाकडे पत्रे लिहून पाठविलीं आहेत. त्याचे प्रतिउत्तराचीं मार्गप्रतीक्षा करीत असों. दो चौ रोजानीं त्याचे उत्तर आले म्हणजे येथून स्वार होऊन आपल्या परगण्यात सिपरी व कुलारसास जाऊ. तेथून सविस्तर वर्तमान तुम्हास लिहून पाठवू. सिपरी येथून चौ रोजाची वाट आहे. लौकरींच जाऊ सौ पार्वतीबाई व राा मल्हारजी होळकर जिवानिशी मात्र गेलीं. राा भाऊ-

साहेब कोणीकडे गेले त्याचे अद्यापि ठिकाण नाहीं. रा जनकोजी शिंदे याचे हि ठिकाण नाहीं. वरकड सरदार कोणी पुढे गेले. कोणी अद्याप मागे च आहेत. सारांश आपले फौजेचा विध्वस जाला तो लिहिता पुरवत नाहीं ईश्वर सत्तेने होणार ते जाले. सिपरीस गेलियावर सर्व सरजाम नवा केला पाहिजे ईश्वरी कृपेने होऊन येईल. तुम्हीं कोणेविशीं जालकी न करणे. तुम्ही आपले ठाई सावध राहणे. आपले वर्तमान लिहून पाठविणें. बहुत काय लिहिणे ? हे आशीर्वाद. [ख. ६ पृ. ४७०]

नानाफडणिसाचें आत्मचरित्र.

मी दिल्लीस गेलो. तेथे पृथ्वपितीचे दर्शन श्रीमतांचे आज्ञेवरून घेतले. त्यांणीं बहुत कृपायुक्त भाषण करून आशीर्वाद देऊन आपले जवळील वस्त्रे दिलीं तीं घेतलीं. किंचित् सतोष जाहला कीं, भगवताचे कृपेचे अतर्वर्ती ही कृपा आहे. तदनतर श्रीमताचे लष्करात श्रीमताजवळ आलों. बसलों असता भूमीकप जाहला. परतु भगवताचें ध्यान चित्तात आणिता जालों. दिल्लीतील चित्रे वगैरे विषय ज्यात पाप नाहीं असेही घेतले, पाहिले. पुढें उत्तरेकडील यवन शत्रुत्वे करून यमुना पैलतीरीं पाऊण लक्ष सेनेसह- वर्तमान येऊन उतरला. परतु यमुना भरपूर चालली तेणेंकरून उभयपक्षीं स्तब्धताच राहिली. पुढे कुजपुरा श्रीमतानीं शौर्येकरून घेतला. मीही युद्धात होतों. ईश्वरें रक्षिलें. तों इत्कियांत यवन आलीकडे आला. श्रीमत सैन्यासहवर्तमान त्याचे समोर गेले. गांठ पडली. तेव्हा मी तर लहान. श्रीमं- तांचे बुद्धीस-महानबुद्धी [?] परंतु भावी अर्थ तेणेंकरून—विपर्यास पडला. आप्त होते व बळवंतराव मातुल व नाना पुरंधरे वगैरे ते अनाप्त जाले. जे अनाप्त शाहनवाजखान, भवानी शंकर वगैरे ते आप्त जाहले त्याचे वा- क्याचे ठायीं विश्वास, तेणेंकरून आपली रीत युद्धाची सोडून यवनाची

रीत धरिली. परस्परें युद्ध होत असे. शत्रूचे गोळे प्रत्यहीं राहुटीवरून जात मातोश्री व स्त्री भयभीत होत कीं कसे होईल ? ते ते समयीं मातोश्रीस विनति करीत गेलो कीं एक ईश्वरीं लक्ष असावें. त्यांत मातुळ युद्धांत होते ते पडले. ते दिवशींच सर्व सैन्य नाशास पावावें. परतु रात्र जाहली यामुळें राहिले. त्या दोन महिन्यात मनुष्यें पशु बहूत मेले. अन्नाची महर्गता. दुर्गंधी एकेच ठिकाणीं. असे श्रम पाहिल. पुढें मातुळाची स्त्री समागमे गेली, मातोश्रीस श्रम फार जाहले. होणार अवश्यक होतें. यदर्थी सदेह धरूच नये. हा माझा निश्चय पुढे थोरलें युद्ध उदयीक होणार. तो पूर्व दिवशीं सकेत कीं, पराजय आपला जाहला तरी शत्रूचें हातीं श्रीमतांचे व आपले कुटुब लागू नये. आपणच नाश करवावा. आपण तर वांचत नाहीं असा सिद्धात करून श्रीमतानीं याची ही योजना केली दुसरे दिवशीं तयार होऊन प्रातःकालचे दोन घटिका दिवसास युद्धास गोळागोळीचा प्रारंभ जाहला. श्रीमत अति बुद्धिवान, धैर्यवान, शूर, कृतकर्म, गर्व मात्र विशिष्ठ, परतु तर्तुद फारच सैन्याची वगैरे केली. शेवटीं निशाणाजवळील तर्तुद एकीकडे जाऊन शत्रूची मुख्य स्थानीं-च गाठ पडली. मी श्रीमंता सान्निध ईश्वरस्मरण किंचित करून असे. तों विश्वासराव यास गोळी लागली पडले. ते हत्तीवर श्रीमतानीं घालून उभेच राहिले. तों पठाण पायउतारा आत येऊन मिसळले. तोडातोडी होऊ लागली. आणि डावे बाजूचे मातब्बर सरदार चौघऱ्याचे धनी देखील, पूर्वीच पळाले. उजवे बाजूचे ही होळकर शिदे निघोन निशाण निघालें. दोन तीन शत पायदळ होते. श्रीमत दिसेनातसे जहाले. तेव्हा ईश्वरें बुद्धि दिली माघारे फिरलों. पूर्वी युद्धात बापूजी पतीं बोध केला "माघारे फिरावे." त्यांस उत्तर केले कीं, "अशा समयीं श्रीमतास सोडणे ठीक नाहीं." परतु पुढें या-प्रमाणें जहालें. लक्ष सैन्य त्यात मोठे मोठे सरदार असता एक ही त्या समयीं श्रीमतास आप्त न जाहला. बहुत दिवस अन्न भक्षिले. कृपा पुत्रवत् केली. तितके चांगला काळ होता तेव्हा केशास ढका लागल्यास प्राण देऊ अशा प्रतिज्ञा परतु ईश्वरघटित विपरीत काळ त्यात सोबती कोण होतो ? सर्व सुखाचे सोबती. भोजन आदरे करून करावे. वस्त्रें, जवाहीर, जागिरा,

घ्याव्या. निदानीं इतके असून त्याचे देहाचे ठिकाण ठाऊक नाहीं. सर्व वाताहात जहाले. मी सायकालचे दोन घटका दिवमास घोड्यावर पाणिपतात आलो त्या देशाचा मार्ग अगदीं ठाऊक नाहीं तेथे परमेश्वरे वाट दाखवावया पुरते रामाजीपत उभे होते. सागू लागले " घोडे वस्त्रे टाकून द्यावीं " त्यावरून सर्व शुद्ध लगोटी लावून बसलो रात्र जहाल्यावर चाललो. तो एका कोसात तीन चार वेळ शरीरास हात लावून टोपीवाल्यानीं झाडा घेतला दर खेपेस समागमेचे दाहा वीस तोडून टाकित त्यात मी राहिलो. हे सत्ता ईश्वराची परतु बापूजीपत, रामाजीपत, राहातच गेले असें जाता दाहा बारा कोश पश्चिमेकडे गेलो तो तेच शत्रु येऊन रामाजीपत बापूजीपत वगैरे यास जखमी भारी केले. पडले. मी एकटा राहिलो तो गवतात गेलो. ईश्वर तृणे करून माझे रक्षण केले त्यास मोहनी घातली सर्वास मारिले असता मी जवळ असता न मारिले व गवत लाब असता जाऊ दिले. पुढें ते गेल्यावर जाऊ लागलो तो पुढे दोन कोशावर दुसरे मागती दृष्टीस पडले. तेव्हा मागती तृणात जाऊन बसलो. तो जवळ येऊन काढू लागले. ते समयीं ईश्वर त्यातीलच एका वृद्धाचे मनात सचार करिता जाहला कीं 'कशास मारिता'' मग गेले. तदनंतर माझी शक्ति पाणिपतावर बहूत क्षीण, आमविकारादिक विकारयुक्त. अन्न चालना, असा मी त्याजवर दयासमुद्र सांबसदाशिव जो याणे कृपा करून शरीर अशक्त, ऊन पाहिलेच नाहीं, व पादचारी अभ्यास नसता सोळा सत्रा कोश अन्न उदका व्यतिरिक्त आलो. क्षुधा तिसरे प्रहरीं लागली. तेव्हा बोरीचा पाला सापडला तो खाऊन पाहिला. तो तोंडात जाईना. तसाच सायकाळीं एका ग्रामाबाहेर आलों तो एका बैराग्यानें पीठ आणून दिले. त्याची भाकर खादली. ती अमृत—प्रमाण लागली नतर निद्रा केली. प्रातःकालीं गगा—सहस्रनाम म्हणत ईश्वर स्मरण करीत चाललो. तो एका गांवामध्ये गेलो. तेथे एक साहुकार होता त्याने घरीं नेले एक ब्राह्मण होता, व यशवतराव चाबुकस्वाराकडील भेटला, त्याजकडून स्वयपाक करवून भोजन केलें. तो शत्रूचे स्वार गावांत आले हे वर्तमान कळले. तेव्हा साहुकार म्हणाला कीं, "आम्ही गाडी करून जनयगराकडे पावते करितों." गाडींत बसून चाललो तों पाहिले कीं हा

फसवितो. असें बुद्धीस येऊन गाडी टाकून पाय उतारा च होऊन चाललों. बरोबर दोन तीन ब्राह्मण, दोन मराठी माणसे, याप्रमाणे दाहा बारा कोश गेलों. असे सात दिवस पायीं चाललो. नित्य भोजनाचें साहित्य ईश्वर देववी. तेणे करून समागमाचे मडळी सुद्धा भक्षुन रेवाडी पावेतो आलों. तों लष्करचे पळे त्या वाटेनें गेले. त्यांस गांवांत बालोराव म्हणून चौघे भाऊ असत.ते माझें नाव ऐकून पुसत कसे आहेत? चेहरा कसा! खुणा खाणा सर्व त्याणीं पुसून घतले. मागाहून हे येतात हे जाणून मार्गावर नेहेमीं पाहात बसत. आम्हीं आलों तो त्याणीं रेवाडी बाहेर ओळखिले. पुसू लागले. नांव न सागावे हा निश्चय, परतु तो आगींच नांव लावू लागला. त्याचे बोलण्यात वाकडी गोष्ठ नाहीं आम्हास साहित्य करून द्यावे, उपकार करावा हें पाहिलें. तेव्हां नाव सागितल्यावर आपले घरास मडळी सुद्धा नेऊन उत्तम प्रकारें भोजनाचे साहित्य करून दिले. भोजन केल्यावर वस्त्रे दिलीं. तदनतर रामजी दास जोशी मातबर रेवडींत असे त्यास वर्तमान कळल्यावर त्याणें आपले घरी नेऊन ठेविले सात दिवस भोजनास व उत्तम वस्त्रे दिलीं. पुढें आमचे मनास दीग भरतपुरास जावयाचें परतु तो म्हणे सोबत चांगली लावून गाडी करून पावतें करीन. त्यावर एक लग्न निघाले त्याबराबर पेढे साहित्य करून दिले. आम्ही निघालो तो वाटेंत कृष्णभट वैद्य आले. त्याणी सांगितले की, स्त्री विरोजी बारावकर याणी सभाळुन आणिली. ती जि ग नी स नारोपत गोखले याचे घरी आहे. तेथे त्या गृहस्थाने साहित्य वस्त्र पात्राचे केलें. आम्ही तेथे गेल्यावर भोजन क्षिरीचे घातले. तेव्हां आनद जाला. मग स्त्रीस एक गाडी दुसरी करून तेथून निघालो. तों दिगेस आलो. तेथे पुरुषोत्तम माहादेव पाणिपताहून आले होते. ते वानवळे यांचे गुमास्त्याचे बिऱ्हाडास राहिले होते. त्यांस कळतांच त्याणी आपले बिऱ्हाडास नेलें. तेथे कुटुब सुद्धां कमकसर महिनाभर होतो. क्षुधा फार लागत असे. त्याणी वस्त्रें वगैरे साहिन्य भोजनाचे चागले केलें. तेथून मातोश्रीचा शोध फार केला परतु घरचा खिजमतगार बराबर होता त्याणें सागितलें, घोड्यावरून पडून जखम लागून मेली, हेंच ठिकाण लागलें. पुढें पालखी व घोडीं घेऊन ढवळपुरावरून ग्वालेरीस सारें लष्कर पळून पार्वतीबाई,

नाना पुरंधरे, मल्हारजी होळकर सारे होते तेथें आलों. अंतःकरणापासून होते कीं, श्रीकाशीस जाऊन नेहमीं वास करावा. प्रपचांतील विषय–मात्री दुःख हे पुरते समजलें. परतु देहप्रारब्ध बळबत. तेथें आलियावर सर्वांनीं निषेध केला, "एकदा देशीं जावे. मातोश्रीचा विधी करावा, वगैरे कित्येक प्रकार काशींत गेल्यावर कसे होईल? पाणिपत जाले तेव्हा काशी ही कशी होते." असें चित्तात येऊन लष्कराबरोबर येऊ लागलो.पाणिपताचें वर्तमान श्रीमत नानासाहेबांनीं ऐकून माझे स्मरण फार गुरुजीजवळ केले कीं, त्याचें शरीर अशक्त कसा निभाव होईल ? परतु ईश्वर कृपेनें व त्याचे आशीर्वादें महत्सकटांतून पार पडलो. पुढें श्रीमत नानासाहेब याचे दर्शन बराणपुरावर जालें. पाहतो तों शरीर फार क्षीण जाहले आहे. मर्जी बेतऱ्हा जाली आहे बहुतांच्या अब्रू क्षणक्षणा जातात. परंतु मजवर सदयतेने लोभें भाषण करून वर्तमान पुशिलें. सांगितले. [काव्येतिहास सग्रह. पृ. ३६]

युद्धाचा उपसंहार

त्यानतर सौ पार्वतीबाईच्या बदोबस्तास विसाजी कृष्ण जोगदंड या समागमें पाचशे धनगर देऊन ठेविले होते. त्यास आज्ञा केली होती कीं, "आम्ही जुंज करून पार होऊन निघालो तरी यास घेऊन दिल्लीचे रोंखे निघोन यावे. आणि आम्ही पडलो असे वर्तमान ऐकिल्यावर यास जिवें मारून तुम्ही निघोन जावे." असा निश्चय खास सागून त्यांजला रखवालीस ठेविलें होते. मोड जाला, लोक पळो लागले, ते समयीं विसाजी कृष्ण व लोक यार्णी आपले जीव वाचविले. कोणीकडे गेले हें कळेना. जानू भिंताडा खिसमतगार एकटा राहिला. त्याणे हिंमत धरून आपले पाठीशीं बांधून तेथून बाहेर काढिलें.

त्यानतर दुसरे वर्तमान जुजांतून मातबर सरदार व लहान थोर कितेक पळोन आले. ते पश्चिमेकडे जुन्या तळावर खदकांत येऊन दाखल

जाले कीं, भाऊसाहेबीं माघारे पळोन येऊन पूर्ववत् प्रमाणे तळ काढून रहातील. या मागे नित्य जुंजात जात असत तेव्हा संध्याकाळीं माघारां फिरोन येत, त्याप्रमाणे येतील म्हणून माघारे बुणग्यासुद्धा येऊन खंदकांत दाखल जाह्याले. तो तेथील फौज व बुणगे पळतात. तेव्हा तेथेहि धीर पुरेनासा जाला, मग तेथूनहि वाट सापडेल तिकडून पळत गेले ज्याचे घोड्यात जीव होता तो खंदक पार होऊन पाणिपत शहरात गेला. तिकडून ज्यास मार्ग दृष्टीस पडला तसे निघाले. कितेक गाडे व छकडे व बायका खंदकातून निघावयाचे जाले नाहीं ते तेथच्या तेथेंच राहिले. ते गिलच्याकडील लोकानीं पाणिपत शहरचा बंदोबस्त करून खंदकातील मालत लुटूं लागले. कितेक बायका धरून नेल्या कितेकानीं जिवे मारिल्या. तीच गत पुरुषास. कत्तल करून जिवे मारिले व धरूनही बहुत दस्त केले.

प्रातःकाळचे प्रहर दिवसानतर जुंज लागले तो तीन प्रहर हाणा मारा हेंच जाले. पृथ्वीनें रक्त प्राशन केलें. हिंदूमध्ये या प्रो जुंज मागे जालें नाहीं व मोडही या प्रो होऊन कत्तल जाली नाहीं. पुढेंहि होणार नाहींसें दिसते. तथापि ईश्वराची करणी कीं, पृथ्वीतील लोक नेऊन त्यास मारावयाचे केले. मराठे लोक निर्माण केले. फाजा हटाने कधीं केल्या होत्या ? आपल्या लष्करात भोवता खदक खाणून कोण राहिले होते कीं काय ? उत्तम प्रकारे गाठ पडली तरी जुज द्यावे नाहीं तरी पळोन जावे. हा मराठधर्म पुरातन चालत आला आहे. तेणेकरूनच पृथ्वी जिकिली होती. ते सोडून अविधी धर्माचा स्वीकार केला. आणि लोक दरोबस्त व घोडीं मारविलीं. ईश्वरसत्ता ! उपाय काय ? नानासाहेब व भाऊसाहेब ईश्वरी अवतार धरून या युगीं चरित्र केले.

त्या नंतर जुंज होता होता रात्र जाली, जुंज बंद जालें. हत्यारे राहिलीं. विश्वासराव याचे मुडद्याचा हत्ती सुजातडवला याजकडे गेला होता तेथें दौला याजकडील गोसावी शिपाई होता त्याणें लष्करचे पळापैकीं तैलंग ब्राह्मण आणून रायाचे दहन करविले. उत्तम प्रकारें गत करून अस्थी वाराणशीस रवाना केल्या. पाणिपतातील लोक शहरातून दुसरें दिवशीं गांवचे दरवाजे बद करून कुल् पळाचा बद करून दहा पधरा हजार पळ

धरिला खदकातील धरिले. तेव्हा ताकीद जाली कीं, " माणसास न मारावे. मालत घेऊन सोडून द्यावे. " त्याजवरून दुसरे दिवशीं याणीं मारले नाहीं बद धरिला होता तो कुल् वीस हजारपर्यंत लष्करात आणिला. दोन दिवसपर्यंत लष्करात होता. त्यास सुजायतदौला याणीं गिलच्यांशीं तीन लक्ष रुपये खडणी देऊन धर्मार्थ बद सोडून दिला. रणातीलहि शोध सुजायतदौला याणें करून मातबर सरदारांची वगैरे ओळख निघाली त्यास नेऊन गत उत्तम प्रकारे केली.

त्यानतर इकडील पळाचे वर्तमान तरी कितेक घोडियाचे सामर्थ्ये करून दिल्लीचा रस्ता ज्यास सापडला ते पाच सात हजार निघोन गेले. त्यांस त्या मार्गे दाडगे गावचे भेटले त्यानीं मारामार करून कितेकांचीं घोडीं घेऊन सोडिले, व कितेक जिवे मारिले. त्यामध्ये ज्याचे घोड्यास जीव बराच होता ते पाच सात शें वाचून संध्याकाळीं चाळीस कोस दिल्लीस जाऊन दाखल जाले. कितेकास दुसरे मार्ग सापडले, ते भकोन घोळात पडले. भगवंते वाट दिल्ही तिकडे गेले आयुष्य होते ते जगले आणि आले.

यानतर सौ पार्वतीबाई यास जानू भिंताडा खिसमतगार याणे पाठीशीं बाधोन आणिलें. पिराजी राऊत पळत होता त्यांणीं पहाताच पाठीची सोडून आपल्या घोडियावर पाठीमागे बाधून साहा कोशपर्यंत आणिली. पुढें त्याचा घोडा थकला. त्याने उतरून ठेविली. पुन्हा जानू भिंताडा खिसमतगार कोश अर्ध कोश चालवितो तो बळकट घोड्याचा मातबर सरदार कोणीं [भेटला तर] त्याचे घोड्यावर बसवी. ऐसे करीत करीत तश्या संकटानें दिल्ली आलीकडे तीन मजलावर मल्हारजी होळकर व कितेक सरदार व पागेचे बारगीर व स्वार शिलेदार पन्नास भेटले. त्यामध्ये येऊन भेटली आणि मिळाली.

त्यानंतर दिल्ली कडील मजकूर तरी बुधवारीं अष्टमीचे दिवशीं तिसरा प्रहरपर्यंत जुंज होऊन मोड जाला तो गुरुवारीं प्रातःकाळीं कितेक पळत आले. तेथे कोशावर पीरखान ठोका, बाळोजी पगडे ऐसे सहा सातशें किल्यांत होते बाकी हुजरातीचे पतके लक्ष्मणराव गाडवे व हिरोजी शिरके व लखोजी बोधे व बापू बाजीराव यांची पतकें पर्वतराव कदम व गोविंदपंत

बुंदेले याच्या सूत्रे [?] पांचशे स्वारानिशीं अशी तीन सहस्र होती. हजार वाळवटींत होते. त्यास सर्वत्रास पळाचे वर्तमान समजले परंतु तहकीक की ' कदाचित भाऊसाहेब पळोन दिल्लींत आले आणि अगोदर पळाले. असे जाले [तर] येथे तोंड दाखवावयास जागा नाहीं ' यास्तव धीर धरून रहाते झाले. पेशजी लष्करचे उदमी कितेक बाहेर जाऊन राहिले होते त्यात त्या शहरातील भिकारी यांणीं शोध करून लुटू लागले व मारू लागले वाळवंटींत पतके होतीं, गुरुवारी तिसरा प्रहरपर्यंत धीर धरून होतीं काहीं खजीनाही सरकारचा होता तो अगोदर काढून बाहेरील पथके व आपण एकत्र होऊन निघाले असते तरी निभाऊन येते. ते न जाले. संध्याकाळीं गंगोबा तात्या होळकराचे दिवाण पळतच दिल्लीस आले नारो शंकराकडे भोजन केले. सविस्तर मजकूर सांगितला. याजउपर " जसा मार्ग भगवंत देईल त्याप्रो निघोन पार व्हावें. नीट दिसत नाहीं. तुम्ही डोळे झाकून का बसला ? " असे नारो शंकर यास सांगितले. आणि ते स्वार होऊन गेले. तेव्हा अवसाने गेलीं खजीना काढावयास अनकूल पडले नाहीं. दिल्लीतील लोक व बायका देखील लष्करच्या लोकास मारून लुटू लागल्या शहरात धूम झाली. जिवानिशीं मारामार करीत नारो शंकर वगैरे कुल् झाडून निघाले. अगोदर वाळवंटींतील पतके तीन निघालीं तीं फराडीयास जाऊन जीव न उतरता दमसाड केला तो ही रातोरात येऊन मिळालीं. त्यानंतर नाना पुरंदरे व बाळोबा तात्या व आणीक शे पन्नास तेही आले. तेही एकत्र होऊन तीन मजल आले. तो होळकर याची व बायकाची गांठ पडली. तेथून मजल दरमजल अकरावे दिवशीं भिंडस दाखल जाले. इकडील वर्तमान. कितीकास दिल्लीचा मार्ग सांपडून दिल्लीस येऊन याचे मागोमाग भिंडवर आले. वाटेने कितेक जिवे मारिले, कितेक गेले, कितेक लुटून सोडून दिल्हे. दिल्लीचा मार्ग सांपडला आणि तिकडे गेले. फिरत फिरत तीस चाळीस हजारास पांच पन्नास दांडगे मिळोन लुटून घोडी हिराऊन घेत. मातबर माणूस अनाथ होऊन पायऊतारा जाले. बहुतास अन्न कोठे मिळेनासे जाले. ऐसे जाता जाता जाटाच मुलकात आले. एक मातबर गांव होता. तेथें एका सावकारानें भिक्षेस खडीभर उडीद वाटले

दर माणसास दहा दहा दाण आले आणीक मण दोण मणाच्या भाकरी करून तुकडे वाटले एक एकास पैसा एवढा तुकडा आला. अशी भिक्षा घातली. आंगावर वस्त्रे नाहींत चुन्याचे भट्टी जवळ बसले राहावे ब्राह्मणास तो अकरा दिवस अन्न नाहीं. पौष मास, थंडीचे दिवस, बहुत आपत् मातबर सरदार मनुष्ये दीनाप्रमाणें होऊन पधरावे दिवशीं भरतपुरावर येऊन दाखल जाले तेथे जाटाची बायको होती तिने बहुत धर्म केला. जागा जागा स्वार पाठवून मुलकात ताकीद केली कीं, " पळाचे लोक येतील त्यास कोणी छळू नये " भरतपुरास पावलियावर तीस चाळीस हजार माणसास सर्वत्रास आठा आठा रोजाचे अन्न दिल्हे. ब्राह्मणास निवडून दूध, पेढे, मिठाई दिल्हीं असे एक दिवस फराळास घालून दर ब्राह्मणास पाच रुपये नक्त व एक तिवट व एक रजई व एक एक धोतर व आठा दिवसाचे अन्न व शिधा बहुत उत्तम प्रकारे देऊन शहरात आराम व्हावयास (राहून) घेतले शहरात ताकीद केली कीं, " ज्यास जसें अनकूल पडेल तसे अन्न द्याव. जेथे रहातील तथ जागा द्यावी. कोणी छळू नयें " अशी बहुतास ताकीद करून मातबर कोणा भेटला त्यास घोडीं बसावयास दिल्हीं, कोणास पालखी दिली याप्रमाणे सर्वत्राचा साभाळ केला. बहुत लोक जगले. तेथून पुढे येता फिरोन दाडग यानीं वस्त्रेप्रावर्णे घेतलीं उघडे बोडके झडत पडत भिंडेस दाखल जाले मातोश्री बाई व होळकर, नाना पुरंदरे ऐसे होते ते सर्वत्र जमा जाले. तथ पधरा मुक्काम जाले पळाचे लोक आले त्यास सर्वत्रास पाच रुपये खर्चास बाईने दिले नाना पुरंदरे यानीं बातमी भाऊसाहेब याचे शोधास पाठविले आणि कूच करून ग्वालेरीस आले.

---

८ विविध विषयसंग्रह

राजकारण निरूपण [दासबोध, दशक ११ समास पाचवा]

अनन्य राहे समुदाव । इतर जनास उपजे भाव । ऐसा आहे अभिप्राव । उपायाचा ॥ ३ ॥ मुख्य हरिकथानिरूपण । दुसरे ते राजकारण । तिसरें ते सावधपण । सर्व विषई ॥ ४ ॥ चौथा अत्यत साक्षेप । फेडावे नाना आक्षेप । अन्यायें थोर अथवा अल्प । क्षमा करीत जावे ॥ ५ ॥ जाणावे पराचें अतर । उदासीनता निरतर । नीतिन्यायास अतर । पडोंच नेदावें ॥ ६ ॥ दोष देखोन झाकावें । अवगुण अखड न बोलावे । दुर्जन सापडोन सोडावे । परोपकार करूनी ॥ १० ॥ फड नासोचि नेदावा । पडिला प्रसग सावरावा । अतिवाद न करावा । कोणियेकासीं ॥ १२ ॥ करणे असेल अपाये । तरी बोलोन दाखऊ नये । परस्परेंचि प्रत्यंय । प्रचितीस आणावा ॥ १७ ॥ जो बहुताचे सोसीना । त्यास बहुत लोक मिळेना । बहुत सोसिता उरेना । महत्व आपुलें ॥ १८ ॥ राजकारण बहुत करावें । परतु कळोंच नेदावें । परपीडेवरि नसावें । अत करण ॥ १९ ॥

शाहाजहान व शहाजी याची तुलना [राधामाधवविलासचंपु. पृ २५०]

जगदीश विरचिकु पुछत है कहो शिष्टि रची रखे कोन कहा ।
कर जोरि कही जयराम विरच्चे तिहिलोक जहां के तहा ।
ससि वो रवि पूरब पश्चिम लो तुम सोय रहो सिरसिंधु महा ।
अरु उत्तर दछन रछन को इत साहजु है उत साहिजहा ॥

जिजाई

जसी चंपकेशी खुले फुल्लजाई । भली शोभली ज्यास जाया जिजाई ।
जिचे कीर्तिचा चबु जंबुद्विपाला । करी साउली माउलीसी मुलाला ॥

औरगजेबाची निराशा* [जयरामकृत पर्णालपर्वतग्रहणाख्यानं]

पर्वताश्चाति विख्याता राजपुत्रैः सुरक्षिताः ।
क्षणेन तेन ते सर्वे राजपुत्रा महाबला' ॥
बंधुभिः पुत्रदारैश्च सहितास्तत्र पातिताः ।
तेषा तत् कदन श्रुत्वा मया कि जीव्यतेऽधुना ॥

अक लेखन पद्धति

संख्या सागताना अकाऐवजीं विशिष्ट अर्थाचे शब्द घालण्याचा प्रघात संस्कृत वाङ्मयात रूढ आहे. त्यात पुढे दिलेले संकेत योजलेले आढळनात.

शून्य=पूर्ण, गगन	बारा=सूर्य
एक=रूप, चद्र, पृथ्वी	तेरा=विश्व
दोन=दो , पक्ष, यम, अश्विनी, कर, पाद, नेत्र	चौदा=इंद्र
तीन=राम, गुण, ग्राम, अग्नि	पधरा=तिथि
चार=युग, कृत, समुद्र, वेद	सोळा=भूप, अष्टि
पाच=प्राण, भूत, अक्ष, बाण, वायु	अठरा=धृति
साहा=रस, रग, ऋतु	वीस=अगुलि, नख
सात=ऋषि, अश्व, पर्वत	चोवीस=जिन, सिद्ध
आठ=वसु, गज, सर्प	पचवीस=तत्व
नऊ=गो, नंद, अक, ग्रह	सत्तावीस=नक्षत्र
दाहा=दिशा	बत्तीस=दात
अकरा=शंकर	तेत्तीस=देव

अकाचा क्रम उजवीकडून डावीकडे समजावा

---

* शिवाजीने मोठमोठे किल्ले घेऊन सर्व आसपासच्या राजांवर दरारा बसविलेला पाहून औरगजेब ' आपल्या जगण्यांत अर्थ नाहीं ' असे मनाशीं म्हणतो.

तालिकोटचें युद्ध व रामराजाचा मृत्यु [१४८६ माघ शु. ५]

पराभवोऽब्दे माघे च शुक्लपक्षे च पंचमी ।
शुक्रवारे च माध्यान्हे रामराजो रणे हतः

शिवाजीमहाराजाचा मृत्यु [शिवदिग्विजय १६०२ चैत्र शु. १५]

रविसुतशनि ऐसें नाम तें वासराला ।
गणित तिथि सुपूर्णा चैत्रमासीं दिनाला ॥
अवतरण शिवानें पूर्ण केलें नृपानें ।
शकमिति शतसोळा युग्म रौद्राभिधानें ॥

अवरंगजेबाचा मृत्युकाल [१६२८ माघ व. ३० शुक्रवार]

शाके रध्रकरांगभूपरिमिते संवत्सरे च व्यये
दर्शे भार्गववासरे प्रथमगे यामे गुरौ सिंहगे ।
कुंभे सीतकरे अमदनगरे भानुश्च कुंभस्थिते
माघे मास्यवरंगशाहनृपतिर्भूलोकतोऽगात् दिव ॥

शाहू छत्रपतींचा मृत्युकाल [१६७१ मार्गशीर्ष वद्य ३]

क्षितिनगनृपशाके मार्गकृष्ण तृतीया ।
भृगुगुरुभययुतेऽन्हि प्राग्दले शुक्लवर्षे ॥
अखिलनृपतिनाथो भार्यया शाहुवर्मा ।
दिनमाणिरिव चास्त देवलोक जगाम ॥

भाऊसाहेब व नानासाहेब यांचा मृत्युकाल [श्रीशिवकाव्यम्]

*काले पाणिगजर्तुभूमितशके संवत्सरे विक्रमे ।
पौषे मासि सिताष्टमी तिथिदिने यानेन दैवेन सः ॥
विश्वासः सुरलोकमेव गतवान् भावुश्च पचात्ततो ।
मासैः पचाभिरेकपक्षसहितैर्नानाऽपि यातो दिवम् ॥

---

*शके १६८२ च्या पौष शुद्ध अष्टमीस विश्वासराव व भाऊसाहेब दिवगत झाले आणि पुढे साडेपांच महिन्यानीं नानासाहेब वारले.

अर्नाळा किल्ला बांधल्याचा शक [१६५९ ज्येष्ठ शु. ५]

बाजीराव अमात्य मुख्य सुमती आज्ञापिले शंकरा ।
पाश्चात्यांस वधूनि सिंधु उदरी बांधा त्वरे जंजिरा ॥
अर्नाळा जळदुर्ग चिंतुनि मनी बाजी तुळाजी सुता ।
शिल्पज्ञें दृढ शौर्य जाणुनि तया दुर्गासि संस्थापिला ॥
अंकबाण रसचंद्र शकाते ज्येष्ठ पिंगल सितेंदु दिनाते ।
पंचमी ध्रुव सुपुष्य हि जेव्हा येगवत बुरुजाकृति तेव्हा ॥

भोसले वंशातील पुरुष

खेलः कर्णश्च शंभुश्च एको बाबाजि मालजी ।
तथा शाहु शिव शंभुः शाहुर्वंश्याश्च भोसले ॥

मराठी भाषेचा साजरेपणा [स्टेफेन्सचे ख्रिस्तपुराण शके १५३७

जैशी पुस्पामाजि पुस्प मोगरी । कि परिमळामाजि कस्तुरि ।
तैशी भाशामाजि साजिरी । मराठिया ॥

पेशवे वंशातील पुरुष

विसाजीसुत बाळाजी तत्सुतौ बाजिचीमणौ ।
सदाशिवस्तु चिमणस्य त्रयो बाजीनृपस्यच ॥
बल्लाळो रघुनाथश्च जनार्दन इति श्रुता ।
बल्लाळस्य त्रय पुत्रा विश्वासो माधव पर. ॥
नारायण. कनीयाश्च माधवस्ततूसुत स्मृतः ॥

जुन्या पत्रांतील मुद्रा

१ शिवछत्रपति

प्रतिपच्चंद्रलेखेव वर्धिष्णुर्विश्ववंदिता ।
शाहसूनोः शिवस्यैषा मुद्रा भद्राय राजते ॥

२ राजाराम छत्रपति

श्रीधर्म प्रद्योतिताशेषवर्णा दाशरथेरिव ।
राजारामस्य मुद्रेय विश्ववंद्या विराजते ॥

३ बाजीराव बल्लाळ

राजा शाहुनरपति हर्ष निधान । बाजीराव बल्लाळ प्रधान*

किल्ल्यांची तुलना

जरूरक् धारूर, बखतक् पराडा, निदानक् गोवळकोंडा

छत्रसालाचा बाजीरावास निरोप

जो गत गजेंद्रकी सो गत भाई है आज ।
बाजी जात बुंदेलकी राखो बाजी लाज ।।

अष्टप्रधान

प्रधान आमात्य सचीव मंत्री । सुमंत न्यायाधिश न्यायशास्त्री ।।
सेनापती त्यातिल मुख्य जाणा । अष्टप्रधानी मग मुख्य राणा ।।

योद्ध्याची विचारसरणी* [राष्ट्रौढ महाकाव्य. सर्ग २०]

दैव चेदनुकूलमेवहि तदा पाणौ जयश्रीरियम् ।
नो चेत् केलिनिकेतनेऽपि सहसा भंगो भवेन्निश्चित ।।
केऽमी नाम विपक्षवीरनिकरा ग्मार विचार्यादगात् ।
इत्थ योद्धुमगात् प्रतापधरणीपाल: कराल: स्वयम् ।।

शिवराजाची थोरवी [भूषणकविकृत शिवाबावनी श्लोक ४९]

राखी हिन्दुवानी हिन्दुवान को तिलक राख्यो, अस्मृति पुरान राखे बेद बिधि सुनी मैं । राखी रजपुती रजधानी राखी राजन की,

---

* २ जुन्या सनदा व राजकारणी पत्र यावर शिक्का, मोर्तब, समति वगैरे अनेक चिन्ह त्याच्या अस्सलपणाची कसोटी लावण्यास उपयोगी असी असतात त्याची सविस्तर माहिती 'इतिहास व ऐतिहासिक' मासिकाच्या २८।३१ अंकात रा भा. वा. भट यानीं दिलेली आहे. ती वाचकानीं पहावी.

*अकबराचा मुलगा मुराद यान अहमदनगरास वेढा दिला, तेव्हा बागुल वंशातील प्रतापशहा त्याच्या मदतीस आला होता तो युद्ध ऐन रंगांत आल्यावेळी रणांगणात उडी घेताना हे उद्गार काढतो

धरा में धरम राख्यो राख्यो गुन गुनी में ।। भूषन सुकवि जीति हद्द मरहट्टनकी देस देस कीरति बरवानी तब सुनी मैं । साहि के सपूत सिवराज समसेर तेरी दिल्लीदल दाबि कै दिवाल राखी दुनी मैं

सुभाषिते

१ जलकी शोभा कमल है, दलकी शोभा पील ।
धनकी शोभा धरम है, कुलकी शोभा शील ।।

२ जात्यातले रडती, सुपातले हासती !

३ जेव्हा आपणात दुही पडते तेव्हा शत्रूस फावते – रघुनाथराव

४ रोजगारासाठी महाराची खिचडी उतरावी, आपली चढवावी असें म्हणोन, ज्या समर्था ज्यास जशी बुद्धी होईल तशी मनस्वी वर्तणूक करतात हेंच नाशाचे कारण आहे. हा लोभ

५ घरफूट चागली गोष्ट दिसत नाही. आपलें राजकारण दुलग असावें.—चतुर साबाजी

६ नवे साधावे हें या कुलात जन्मल्याचें सार्थक–बालशिवाजी

७ को भेद न प्रशसति—सोनाजी पंडित

८ एकानें सिद्ध सरक्षण करावें, एकानें साध्य करावे–शिवछत्रपति

९ तुम्ही आम्ही सकल देवाचे आहो—श्रीसमर्थ

१० मह्या सह्य कथमपि महाराष्ट्रयूथस्य चेष्टा–वेंकटाध्वरि

शब्दसंग्रह.

अ

अकरम–कृपावन्त
अकस–द्वेष
अखत्यार–अधिकार
अखबार–बातमी
अग्रहार–धर्मार्थ देणगी
अगारक–ताम्र, म्लेंच्छ
अंगजणी–पराक्रम, एकी
अजू–पासून
अजबाब–चीजवस्त
अजम–श्रेष्ठ
अजरामरहामत– वंशपरंपरेनें
अजहत–स्वतत्र
अजीज–दीन
अजुर्दा–खिन्न
अडशेरी–पोटगी
अंतराय–कसूर
अदब–नम्रता
अंदू–साखळदंड
अदेशा–संशय
अनीन–लगाम, कंठरज्जु
अफरा–अव्यवस्थित
अफलाद–दुहितृसततीं
अबादी–वस्ती
अंबरखाना–धान्यकोश
अमानत–जप्त, ठेव
अमीन–विश्वासू अधिकारी
अमील–अंमलदार
अंमा–परंतु
अराबा—तोफेची गाडी, तोंफखाना, बातेरी
अरेतुरेची–हातघाईची
अर्कान्(अनेक व०)–खांब
अर्ज–विनंतिपत्र
अर्जानी–दिलेला
अलबता–अवश्यक
अलम–जग
अलाहिदा–निराळा
अवसफ–ख्याती
असामी–थोर व्यक्ती
असुदे–ताजे
अहद–पासून

आ

आजार–त्रास
आतश–अग्नि
आदब–पद्धत, सन्मान
आदा–उत्पन्न
आफत–संकट
आफताब–सूर्य
आबाद–समृद्ध
आमदरफत–ये,जा
आयंदा–पुढील सालीं
आवई–भूमका, बातमी
आवंदा–यंदा

इ

इकरम–कृपा, देणगी
इजत–प्रतिष्ठा
इजानेब–खावंद
इजाफा–वाढ
इजारा–मक्ता
इटे–बरचीचा प्रकार
इटेकरी–प्रासिक
इतबारी–विश्वासू
इतराजी–राग
इतलाख–निराळा,
इतल्ला–सूचना
इतिफाक–ऐकमत्य
इनायत–बक्षीस
इब्बन–बिन
इभ्रत–अब्रु, भरंवसा
इरसाल–वसूल भरणा
इलतमास–जाहीर खबर
इलाही–ईश्वर
इशारत–सूचना
इसाफत–इनाम
इस्तकबाल–भावी
इस्तावा–चढलावणी
ईस्तिहार–जाहीर खबर
ईस्तबोल–कान्स्टांटिनोपल
ईर–ईर्षा
ई–ह
उखर–उथळ जमीन
उगवणी–वसूल जमा
उजूतवाजू–प्रार्थना

उजूर—आक्षेप, सबब
उपराळा—मदत
उबरपट्टी—घरपट्टी
उभा मार्ग—राजरस्ता
उमराव—सर्दार
उर्जा—संरक्षण
उलफा—शिधा
उष्टर—उट
उस्तवारी—व्यवस्था
एकजरा—यत्किंचित्
एकदिल—एकचित्त
एकबाल—दैव
एकांगी—एकट्याची
एकाज्या—सडा शिपाई
एखलास—निष्ठा
ऐन—मुख्य
ऐवज—संपत्ति
औलाद—संतति

क

कजलबास—मोगल सैनिक
कजाख—लढाऊ, साहसी
कट्टा—कत्तल
कतबा—करारी लेख
कथळा—भांडण
कदीम—जुने, प्राचीन
कबज—पावती, देयपत्र
कबिला—बायकामुले
कमकसर—अंदाजें
कमची—वेताची छडी
कमान—शिंगाचें धनुष्य
कमाल—भरपूर
कमावीस—मामलत

कमाविसदार-ग्रामसंघकरग्राही
कयास—मत
कर्यात—प्रातविभाग
करीना—जबानी
करोल—बंदुकस्वार
कलम—लेखणी
कलमबंदी—कराराची यादी
कलमी—लिहिलेले
कलहई—मान्यता
कवाईत—युक्ती
कर्हा—दाणावैरण आणणारी तुकडी
कांईल—घाबरा
कापडी—गोसावी, यात्रेकरू
काबाड—ओझे
काबीज—हस्तगत
काबील—कर्ता
कामास येणे—लढाईत मरणे
कारखाननीस—सभारलेखक
कारेगार—लागू
काहवा—काफी, विश्रांति कषाय
किताबत—पत्र, पदवी
कित्ता—सदरहूप्रमाणें
किफायत—फायदा
किलाफ—वैर, किंतु
किसान—कुणबट
किस्तबंदी—हप्तेबंदी
कीर्दमहामुरी—पुरी लागण
कुदणें—उडी मारणें
कुदरत—शक्ति
कुफर—लबाडी

कुफराळा—आगळिक
कुबल—बळकट
कुमेत—पिवळ्या रंगाचा
कुर्निसात—लकून सलाम
कुल्—सर्व
कुलबाब—सर्व बाबी
कोरबंदी—सलामीसाठीची सैन्यरचना
कसुर—चूक
कोशीस—खटपट
कैफियत—हकीकत
कौल घेणे—स्वाधीन होणे
कौल, कौलनामा—अभयपत्र
क्षेपनिक्षेप—टाकोटाक

ख

खतरा—संशय, भीति
खता—खोट, नष्ट
खरस—कोरट, फेस
खलेल—तटा
खस्त—खर्च, ठार, पराकाष्ठा
खातर—मन
खातरजमा—खातरी
खानदान—कुलीन
खामखा—खात्रीने
खामोश—स्तब्ध
खालाटी—उतरता प्रदेश
खाली—रिकामा
खावंद—धनी
खासदार—अश्वधर,पादरक्षाधर
खस्त—टप्पा
खिजमत—नोकरी
खिदमत—नोकरी

खिलात–मानाचीं वस्त्रें
खिस्त–हप्ता
खुजस्तेबुनीयाद —औरंगाबाद
खेतास येणे–मरणे
खुरनीस–मुजरा
खुषवक्त–संतुष्ट
खुषरजावदी–संतोष
खैर–कल्याण
खैरसल्ला–कुशल
खैरात–दानधर्म
खोजा–कंचुकी
ख्याल–ढग, फंद

ग

गदम–पाणथळ जमीन
गनीम–शत्रू
गरगशा–गोंधळ, तटा
गरनाळ–हद ताडाची ताफ
गर्दी–नाश
गहजब–राग, संकट
गजीफ–दारूगोळा
गारदी–कवाईती पायदळ
गाबींद–मच्छीमार
गारद–नष्ट
गाव–योजन, अंतर
गाहा–तयारी
गिराशा–डोंगरी, लुटारू
गिल्ला–तक्रार
गीर्द–तटाची भिंत, घेरा
गीर्दनवाई–चौफेर
गुजारत–मार्फत
गुदरणे–घडणें
गुबर–अंतस्थ
गुरदा–पट्टा
गुराब–जहाज
गुसुलखाना–स्नानस्थान
गैफ–अदृश्य
गोषमाल–शिक्षा
गोही–साक्ष,

च

चकते–मोगल
चकनामा–सीमापत्रक
चडोल–पिछाडी
चंद–काहीं
चार्टी–शिंपी
चादर–वस्त्र
चारण–ताडेवाले
चादणी–श्वेतमंडप, राहुटी
चिटणीस–संदेशलेखक
चिंधीचोळा–विध्वंस
चिरा–पागोटें, मदील
चिराख–दिवा
चेटी–वेणी
चौगला–ग्रामणी
छबिना–पहारा, रात्रिरक्षण

ज

जकिरा– सामान
जघन्यता–दुर्लौकिक
जंजिरा–द्वीप, समुद्रांतलि किल्ला
जथ–टोळी
जदीद–नवीन
जमदाड–तरवार
जमेत–सैन्य
जरब–दरारा
जरीबादली–जरीचें वस्त्र
जरींदा–एकाकी
जलूस–उत्सव
जंगी–लढाऊ
जबूर–लहान तोफ
जंबुरा–तोफ
जागल–पाहारा
जानकुरान–ओलीस
जाफरखानी–केशरी रंगाचे
जाब–उत्तर
जाबता–टिप्पण
जाबसाल–प्रश्नोत्तर
जाया–जखमी
जारी–चाल
जीन–खोगीर
जिंमा–जबाबदारी
जिरेटोप–लोखंडी शिरस्त्राण
जिलब–स्वारी, मिरवणूक
जिल्हा–ताब्यातला मुलूख
जुदाई–दुसरेपणा
जेब–ठार,
जेरदस्त–कमजोर
झडती–ताळेबंद, यादी
झाडा–हिशोब
झाबडाझाबड–लुटालूट
झील–दलदलीची जागा

ट

टोकरा–नाव
टोपीकर–युरोपियन
डंग–किर्र झाडी

डाग–डोंगराळ चढाव
डावाडोल–भयाभीत

ढ

ढाल–निशाण

त

तकिया–गादी, सस्थान
तकसीर–कमी, चूक
तजावजा–अंतर
तदबीर–उपाय
तबीब–वैद्य
तब्लख–कागदसूत्र
तमा–किंमत, महत्व
तमाम–सर्व
तर्केश–तूणीर
तरकी–अभिवृद्धि
तराडे–तारु
तलब–आकर्षपत्र
तलब कर–बोलाव
तलासा–टेहळणी
तवष्ट–तगादा
तवकल–ईश्वरावर भरवसा
तश्रीफ–पोषाख
तसनस–नाश
तसलीम–सलाम
तह–ठराव
तहद–अवधी
तहमूल–सहन
तळपट–जाळपोळ
तक्षीम–वाटणी
ग करणें–ताणणें
बी–शिक्षा
तागायत–पर्यंत
ताजीम–बहुमान
तापता–रेशमी कापड
ताबीन–आज्ञाधारक
ताम्र–मोंगल, पठाण
ताराज–उध्वस्त
तालामाला–सुमार
तालीक–नक्कल
तालुका–प्रांत
तालेवार–दैववान
ताश–कडे, यासी
तिलक–गवाचा टिळा
तिवट–पागोटें
तुमार–जमाखर्च, समाहार
तुरुक–मुसलमान
तुरप–घोडदळ, ट्रुप
तेजी–घोडा
थट्टी–गाई, म्हशी, गोशाळा
थळ–ठिकाण
दडक–प्रधान
दफन–पुरणे
दफे होणें–हाकलणें
दर–आत
दरक–अधिकार
दरकार–जरुरी
दरसदे–दरशेकडा
दराज–लांब
दराजकरणें–वाढविण
दरोबस्त–सर्व
दस्त–हस्तगत
दस्तखत–हस्तपत्र
दस्तूर–चाल, रूढी
दस्तपंजा–अभयहस्त
दरुणी–अंतःपुर
दाइम–अखंडित
दाईज–भाऊबंद
दाखल–नमूद श्रत
दाना–शाहाणा
दारुलजफर–विजापूर
दाली–कमरपट्टा
दालीबांधणें–लढाईस तयार होणें
दिक–विमूढ
दिक्कत–हरकत, त्रास
दिगर–तथापी
दिमत–ताबा
दिल–अंतःकरण
दिलगीर–दुःखी
दिलदिलासा–आश्वासन
दिलेरी–धारिष्ट
दिवाण–सरकार,प्रधान
दिवाळ–भिंत, मर्यादा
दुमाला–स्वाधीन
दुमदारी–पिछाडी
दुनिया–इहलोक
दूरदेशी–दूरदर्शी
दुलग–दुटप्पी
दुवा–आशीर्वाद
दुस्त–वस्त्रपंचक
देकार–धर्मादाय
देशक–अधिकारी
देहाय–गावगन्ना
धानती–शुद्ध वासना
धमधमा–मोर्चा, बातेरी
धाडोरा–डांगोरा

धारकरी—तरवारबहाद्दर
नक्कल—निर्वंश
नकीब—चोपदार
नजुमी—ज्योतिषी
नतीजा—शिक्षा, परिणाम
नफर—सख्या, किंकर
नवगोजी—राजमंडप
नवादिगर—बदल
नवाजीस—परामर्ष
नसीन—बसलेला
नसीयत—शिक्षा
नाईकवाडी—हशमाचा मुख्य
नाटकशाळा—वेश्या
नातवान—दुर्बळ, गरीब
नामजाद—नियोजित
नामोश—प्रसिद्धी
नामोहरम—पराभूत
नालबंदी—शिपायास आगाऊ दिलेला पैसा
निखालस—शुद्ध, अगदी
निगादारत—राखण
निगा—सरक्षण
निमकहराम—कृतघ्न
निमचा—तरवार
निरख—भाव
निशाण—चिन्ह
निवीस } —लिहिणारा
गिविसिंदा } —लिहिणारा
निसबत—संबधी
नेकजात—सद्गुणी
नौबत—नगारा
पडदळे—काटिचर्म

पन्हा—सरक्षक
परगणा—ग्रामगण
परवर्दिगर—पोशिंदा
पशमी—लोकरी
पंचहजारी—चमूपाल
पाईक—प्यादा, शिपाई
पाखर—अश्वकवच
पाटील—ग्रामरक्षक
पाडाव—हस्तगत
पाढरी—गावठाणाची जागा
पील—हत्ती
पीलखाना—हत्तीखाना
पुले—पेढया
पुस्तदरपुस्त—वशपरंपरा
पेश करणें—अर्पण करणे
पेशजों—मागे, पूर्वी
पेसकस—नजर
पेस्तर—पुढे, पुढील
पैगाम—सधान
पैजार—पादत्राण
पैरवी—पाठलाग
पैवस्ती—पोचल्याची तारीख
पोतदार—द्रव्यपरीक्षक
पोतनीस—खजीनदार
पोते—खजीना
फड—कचेरी
फडफर्मास—नजराणा
फराशीस—फ्रेंच
फरास—आस्तरण
फरोक्त—विकलेला
फर्जंद—मुलगा
फर्मान—राजपत्र, सनद

फसकी—जकात
फारीक—रिकामे
फिरग—तरवार
फिरंगी—पोर्तुगीज
फिलहाल—तत्काळ
फुरशीस—चौकशी, प्रश्न
फेरिस्त—अनुक्रमणिका
फौत—मृत्यु
बकाल—धदेवाला
बक्षीगिरी—सेनाधिपत्य
बखतर—चिलखत
बखर—हकीकत
बख्तवार—भाग्यवान
बगल—बाजू
बजानेब—यासि, प्रति
बजिन्नस—प्रत्यक्ष
बटाई—जमीन मोजणी
बद—वाईट
बदनामी—अपकीर्ति
बमय—सह, सुद्धा
बमोजीब—प्रमाणें
बयान—तपशील
बराय—प्रमाणे
बरकदाज—बदुकवाला
बरेवजेनें—उत्तम रीतीने
बर्खुर्दार—उपभोगणारा, चिरजीव
बलादुरी—ओवाळणें
बदगी—मेवा
बाका—बळकट
बाज—पूर्वी
बाजे—इतर

बाड–तंबूचें आवरण
बादूज–नतर
बादजबरसात–पावसाळ्या नंतर
बादली–भरजरी
बाद धरणें–कैद करणें
बारगीर–धन्याच्या घोड्या-वरचा स्वार
बारामहाल–पृ ८८ टीप पहा.
बालेकिल्ला–आधित्यका
बासन–भाडें
बिचोबा–लहान तबू
बिदानद–त्यास कळावें कीं
बिनी–आघाडी
बिसाद–जिनगी
बिसादी–सर्वस्व
बुणगा–पिछाडी, बिन लढाऊ लोक
बुलगा–सेनासभार
बेगमी–निश्चितपणा
बेचिराख–उध्वस्त
बेदिल–असतुष्ट
बेवकुफ–मूर्ख
बेहुबुदी–व्यवस्था
बेहोष- गाफिल
बोर–ताबूस
बोहरी–व्यवसायी
भाडे–तोफ
भिस्त- सामर्थ्य
भीड--गर्दी
भेटी–नजराणा

मकरबी -पाश्चात्य
मखलाशी--शेरा, सही
मखसुद--अभिप्राय
मजकुर- पूर्वनिर्दिष्ट
मजरा- कमी
मजालस- सभा
मदार–स्तंभ
मदारुलमहाम–मुख्यप्रधान
मनसबा–युक्ति
मना–निषेध
मनेवार–बडखोर
मरातब–पदवी
मऱ्हामत–देणगी
मलई–दाडगाई
मवसर–ताकद, सवड
मशाकत–मेहनत
महकूफ–बद
महजर–निवाडा पत्र
महताब–चद्रज्योत
मशारनिलहे–पूर्वनिर्दिष्ट
मश्रीफ–पूर्व, व्ययलेख
मसाला–खर्च
महमुदी–तलम कापड
माकुल–उचित
माची–उपत्यका
मादवान–घोडा
माफजत साभाळा
मामुरी–कायम
मारुज–विनति
मालमवेशी–मालमत्ता
मालुमात–हकीकत
माहसरा–वेढा

माहोना–माहेन्याचा पगार
मिनहू–चाल
मिरासी–वशपरंपरा
मिसल–योग्यस्थान
मुकाबला–गाठ, भेट
मुखता–तोंडी
मुखफा–रहस्य
मुजरद–मुद्दाम, जासूद
मुजाहीम–गैरसोईचें
मुजुमदार–देशलेखक
मुदबख–स्वयंपाक
मुनासब–रास्त
मुफसद–बडखोर
मुबलग–पुष्कळ
मुराई–बडखोर
मुरीद–शिष्य
मुलाजमत–भेट
मुलुखगिरी–स्वारी
मुशाहिरा–पगार
मुशफक–कृपाळु
मुस्तेद–तयार
मेण–तरवारीचे म्यान
मेहमानी–आतिथ्य
मोईन–नेमणूक
मोख्तसर–श्रेष्ठ
मोझ्या–योग्यता
मोर्चा–धमधमा, चौकी, तोफखाना
मोर्तब–शिक्का
मोहतर्फा–एक कर
मोहबत–कृपा
मोहरा–मुख्य मनुष्य

यीख्तयार–निर्वाहक
याजित–शरण
याजितखत–राजीनामा
यागेर्दी–हस्तक
येबिन–पौत्र
येलगार–हल्ला
रखमाला–राजलेख
रजा–परवानगी
रजातलब–हुकूम
रदबदली–मनवळवणी
रफअत–अत्युच्च
रफीक–दोस्त
रबी–वैशाखफल
रयान–रयत लोक
रव–राग
रवदळ–तुडवण
रवा–चाल, धातूचा तुकडा
रवासुदगी–देवविर्णे
रवेसीनें–नात्याने
रसद–धान्य व वैरण
रगंरज–रंगारी
राऊत–स्वार
राजीक–दगा
रास–(घोड्याचे) नग
रासकर्दन–दुबेरजी
राह–रस्ता
रिसाला–स्वाराचें पथक
रुई–शिस्त
रुजू–संमत, यथार्थ
रुबरु–समक्ष
रुसकत–निरोप
रुसूम–(शेकडा) हक्क
रुस्तुमी–पराक्रम
रेजगिरी–बंदुकीचा बार, छरे
रोख–तात्कालिक
रोखा–हुकूम, पत्र
रोजकीर्द–दिनचर्या
रोजमुरा–वेतन
रोशन–श्रुत
लबे–जासूद
लंगर–शिधा
लाजीम } –संबंध, योग्य
लवाजीम }
लायनी–लबाडीने
वजारतमाह–प्रधानस्थान
वगत–हद्दी
वलदेज–उच
वलीअहद–युवराज
वसवसा–भीति
वस्ता–अलंकार
वस्तु–हस्ते, मार्फत
वाकनीस–वृत्तांत लेखक
वाका–हकीकत
वाकीफ–अनुरूप
वाढून जा–चालून जा
वाम–ऋण
बारापाणी–निकाल
विजरे–व्हाइसराय
विलायत–जनपद, मूळ देश
विल्हे–निकाल
विशदर्थे–स्पष्टपणे
विस्वा–स्थलादाय
वटि–भाला
वैराण–ओसाड
व्यासगंगा–बियास नदी
शकदिक–साशंक
शकटभेद–फितूर
शरीक–सामील
शह–वेढा, दाब
शादमार्ना–आनंद
शाईशिरस्ता–नियम
शार्गिद–शिष्य, सेवक
शामळ–हबशी
शाहजणे–मोठे नगारे
शाहजादा–राजपुत्र
शाहनूर–मावनूर
शिकस्त–पराभूत
शिबंदी–स्थानिक फौज
शिलक–सरबत्ती
शिलशिला–वहिवाट
शिलेखाना–हत्यारगृह
शिलेदार–स्व-तुरगी
शिंगोटी–पशूवरील कर
शेर–वाघ, समर्थ
शेरणी–नजराणा
शेव–गेन जिनसी कर

स

सक्त–अतिशय
सचतर–स्वतंत्र
सदगा–बळी, ओंवाळणी
सदर–सभा
सदर्हु–पूर्वीप्रमाणे
सद्दी–सद्भाग्य
सपूत–सुपुत्र
सफेजंग–मोठी लढाई

सफेल–तटाची गच्ची
सम पत्र–संमतिपत्र
सर–नग, सख्या
सर करणें–जिंकणे
सरखेल–आग्रे
सरद–सरहद्द
सरनोबत–सेनापती
सरबरा–मदन
सरंजाम–सामुग्री
सराई–धर्मशाळा
सर्फराज–बक्षीस, ऊर्जित
सलाबत–धाक, मजबूत
सवाद–गावें, खेडें
संगिनात–हत्यारबंद लोक
संचणी–जमाव
साजकरोटी–शपथ
सादिलवार–प्रामण्यय
साकिन–राहणार
सानी–दुसरा
सालोत्रा–अश्वशास्त्र
साहि–शाहाजी
साहेब–प्रभु, धनी
सिताब–जलद
सीम–तिसरा
सुतरनाल–उंटावरची तोफ
सुदामत–बिनहरकत
सुभेदार–देशाधिकारी
सुरत–चेहरा, प्रकार
सुर्नीस–सचिव
सौंगद–शपथ
हद्दमहद्दूद–सीमा
हनोज–नथापी
हमीण–पैशाचा कसा
हरकारा हलकारा–जासूद
हरकी–दंड
हरदम–नेहमी
हरवजेने—कोणत्याही
हरीफ–धूर्त
हरोल–सहाय्य, जलदी
हरोळी–आघाडी
हर्षामर्ष–चुरस
हवालदार–पत्तिपाल
हवालदील–घाबरे
हवेली–शाखानगर
हशम–निवडक पायदळ
हगामा–दगा, गवगवा
हातरोखा–हातचें पत्र
हाट–बाजार
हाल–सध्याचें
हालखुद–यथावश्य
हिंदुवानी–हिंदुपण
हावभरी–उतावळा
हिलाहरकत–अडथळा
हुजत–हिशेब
हुजरात–खास फौज
हु–श्री
हुडा–बुरुज
हुर्मती–मान
हेजीब–वकील
हैरानपेरोशान–लुटालूट
हैवान–प्राणी
होड–प्रतिज्ञा
हौदा–हत्तीवरचें आसन